تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

زنجیرەی هزری هاوچەرخی ئیسلامی ١٦

بەداڕوخانی موسڵمانان

جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!

چاپی دووەم

ئارامی گەلاڵی

کردویەتی بەکوردی

به‌ داڕوخانی موسڵمانان

جیهان چ زیانێکی لێکه‌وتووه‌

به داروخانی موسلمانان

جیهان چ زیانێکی لێکه‌وتووه

مەبەست لە زنجیرەی هزری هاوچەرخی ئیسلامی

- دەوڵەمەندکردنی کتێبخانەی کوردییە بە گرنگترین و کاریگەرترین دەقی ئەو کتێبانەی کە سەرشەقڵی سەرڕێی هزری هاوچەرخی ئیسلامین .
- ئاشناکردنی خوێنەرو لاوی موسڵمانی کوردە بە دەقی ئەو کتێبانەی کە سەرچاوەن بۆ ڕۆشنبیری ئیسلامی و سازێنەری ڕابوونی ئیسلامین .
- شارەزاکردنی ڕاستەوخۆی لاوی کورد بەم سەرچاوانە ، ئازادکردنیان لە گشت کوت و بەندو بۆچوونی تەسکی حزبایەتی و تاکڕەوی و ڕەوتگەرایی .
- بناغەیەک بێ بۆ بنیادنانی کەسایەتییەکی ئیسلامی بەهێز بۆ هەر تاکێکی موسڵمانی کورد ، تا توانای ئەنجامدانی ئەو گۆڕانکارییانە هەبێ ، کە خوای پەروەردگار پێی سپاردوە .

دەگەڵ ڕێزو تەقدیرمان بۆ بیروڕای نووسەرانی ئەم زنجیرەیە ، مەرجیش نییە ئێمە پابەندی هەمو بیرو بۆچوونەکانیان بین .

بادەستووریشمان لە وەرگرتن فەرمایشتەکەی خوای پەروەردگار بێت ؛

ٱلَّذِينَ يَسۡتَمِعُونَ ٱلۡقَوۡلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحۡسَنَهُۥٓۚ أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَىٰهُمُ ٱللَّهُۖ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمۡ أُوْلُواْ ٱلۡأَلۡبَٰبِ ﴿١٨﴾ سورة الزمر

التفسير

بەداڕوخانی موسڵمانان
جیهان چ زیانێکی لێکەوتوە؟!!

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

نوسیویەتی

ئارامی کەلالی

کردویەتی بەکوردی

پێداچونەوەی

نەوال محمد سعید

بۆ بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن

مافی لەچاپدانەوەی پارێزراوە بۆ
نوسینگەی تەفسیر

ناوی کتێب بە عارەبی: ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين؟!!
ناوی نوسەر: أبو الحسن علي الحسني الندوي
نۆرەو ساڵی چاپ: چاپی سێزدەمی یاسایی- ١٩٩٩
چاپخانەی: دارالقلم – دمشق.
ناوی کتێب بەکوردی: بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟
ناوی وەرگێڕ: ئارامی گەلاڵی
پێداچوونەوەی وەرگێڕان: نەوا محمد سعید
پیتچنین: نوسینگەی تەفسیر بۆ کۆمپیوتەر
نەخشەسازی : جمعە صدیق کاکە
نۆرەی چاپ: دوەم
ساڵی چاپ: ١٤٢٩ك – ٢٠٠٨ز
تیراژ: ١٥٠٠

لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی ڕۆشنبیری و هونەر ژمارەی سپاردنی (٣٣١)ی ساڵی ٢٠٠١

تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوە و ڕاگەیاندن
هەولێر- شەقامی دادگا - ژێر ئوتێلی شیرین پالاس
ت : ٢٢٢١٦٩٥ - ٢٢٣٠٩٠٨- ٢٥١٨١٣٨
مۆبایل : ٢٢ ٥١ ٤٦٠ ٠٧٥٠ - ٩١ ٧٢ ١٣٨ ٠٧٧٠
tafseeroffice@yahoo.com
tafseeroffice@maktoob.com
altafseer@hotmail.com

پێشەکی وەرگێڕ

سەید ئەبولحەسەنی نەدوی زانایەکی خواناس‌و مامۆستایەکی بلیمەت‌و هزرڤانێکی فرەوان و نوسەرێکی فرەزان‌و ئیسلامپەروەرێکی کۆڵنەدەر و بانگخوازێکی بە ئەزمونە، بە دەیان گەشتی ئەنجام داوە و لە سەدان کۆڕو کۆبونەوەو کۆنگرەدا بەشدار بوەو وتاری خوێندۆتەوە، بە هەزاران پەرتوکی بەسەرکردۆتەوە، چەندین گوندو شارو وڵاتی دنیای بینیوەو تێی گەییوە، بە سەدان پەرتوکی بچوك‌و گەورەو جۆراوجۆری بە هەر سێ زمانی ئوردی‌و عەرەبی‌و ئینگلیزی نوسیوە، بەڵام نۆبەرەو شاگوڵی هەرهەمویان ئەم پەرتوکە ناوازە و شیرینەیە، پیاو کە دەیخوێنێتەوە ئەوجا دەزانێ سەید ئەبولحەسەن چەند شایەنە بۆ ئەو شان‌و شکۆو پێزانینەی کە لە سەرتاسەری جیهانی ئیسلامیدا پێشکەشی کراوەو لە هەر شوێنێك بوە رێزی گیراوەو ویستویانە نیشتەجێ بێ‌و بە چەند رۆژو مانگێك هاودەمێتی تاسەیان پێ‌نەشکاوە. پیاوێکی نورانی‌و روحسوك، خوێن شیرن‌و روخۆش، عەرەبی زانێکی زمان پاراوی رەوانبێژ، خێوی[1] وتووێژی بەتام‌وچێژ، کە دواوە بیسەران وەك شیلەی گوڵ وتە بە ئابوتابەکانیان[2] هەڵمژیوە، کە نوسیویە خوێنەران وەك پەروانە بە دەوریدا گەڕاون.

سەید ئەبولحەسەن روپەڕەکانی شاگوڵەکەی بە شیلەی وتە هەنگوینیەکانی داڕشتوە، لە وشە دەوڵەمەندیدا وەك فەرهەنگە، لە دەربڕیندا کارامەیەو لە بەرگەوە بۆ بەرگ —مەگەرچۆن ئەگەرنا- رستەی دوبارەو سێبارە نەکردۆتەوە، قەت لە هیچ شوێنێك هەناسەی سوار نەبوەو پێچ‌وپەنای نەکردوە تا شت لە بیر خۆی‌و خوێنەرانی بباتەوە، قەت بڕوا ناکەم بەرەمەکی رستەیەکی دانابێ.

---

١ خێو: خاوەن.

٢ ئابوتاب: جوان و رێك.

منیش، منی کەمئەزموونو هێشتا کاڵ کە چەند ساڵێك لەمەوبەر چل-پەنجا لاپەڕێکی ئەم پەرتوکەم خوێندبۆوەو لە پەرتوکە هەرە بەکارو کاریگەرەکانی شەهید سەید قوتبو مامۆستا محمد قوتبو گەلێ پەرتوكو نامیلکەی تریش دەمدی گەلێ جاران ئاماژەیان بۆ کردوەو وتەیان لێ خواستوە، پەرتوکەکەم لەلادا گەورەتر و گرینگتر دەبو، جا کە بۆم هەڵکەوت وەریگێڕم لەبەر خوێنگەرمیو لە خۆشییان گوێم پێنەدا لەبەردەم چ شاخێکی سەخت دەوەستمو تەمام وایە پێی هەڵگەڕێم !

بەڵام بە سەد ئەستەمی کە پێی هەڵزنام[1].. بڕوا بکەن سەید ئەبولحەسەن چەند دودڵ بوەو ترساوە لە بارەی بابەتێکی ئاوەها بنوسێ من سەد ئەوەندە دودڵی دەیگرتمو دەترسام وەریگێڕم، ئێستاکەش ئەو ترس و دودڵیە بەری نەداوم، چونکە نازانم توانیومە نەخش بە نەخشی سەر ئەو شاخە هەزار بە هەزارە هەڵکرێنم و وشە وشە و رست بە رستی هەڵوەشێنمو سەر لە نوێ بە تانوپۆیەکی کوردانەوە نەخشێکی جوانی لێ پێك بێنم؟.. بڕوا ناکەم!. جار بوە تاشەبەردو وردە بەردی وای بەسەر داداوم بۆ چەندین سەعاتو رۆژ نەمتوانیوە خۆم ساڕێژ کەم . جا نازانم لەم سەرکەوتنە سەرکەوتومە یان بەسەر دەمدا کەوتومە ؟!.

١٤ / ٩ / ١٩٩٩

ئارامی گەلاڵی

---

١ پێهەڵزنین: پێهەڵگەڕان.

سەربردەی ئەم پەڕتوکە

کە نوسەر خۆی دەیگێڕێتەوە

الحمدلله ربّ العالمين والصّلاة والسّلام على رَسُولِهِ الأمين وَعلى آلِهِ وَصَحْبِهِ أجمَعين ومَنْ تَبعَهمْ بِإحسانٍ الى يوم الدّين.

رەنگە زۆر لە خوێنەرانی هێژا نەزانن ئەم پەرتوکە نۆبەرەی بەرهەمەکانم‌و سەرەتای مێژوی پەرتوك نوسینم بێ. من کە ئەم پەرتوکەم نوسی تەمەنم سی ساڵی تێدەپەڕاند[1]. بەڕاستی ئەم کارە لە شان‌و شکۆی یەکێکی وەك منی تەمەن فەریك‌و دور لە مەڵبەندی وێژەو رۆشنبیری زمانی عەرەبی گەورەتر بو. من لە هیندستان لە دایك بوم‌و لەوێش پێگەیشتم‌و دەستم بە خوێندن کرد. تا ئەو کات خوا ڕێکی نەخستبو هیچ سەفەرێك بۆ دەرەوەی هیندستان بکەم. یەکەم گەشتی پیرۆز کە خوا بە نسیبی کردم گەشتی بەجێگەیاندنی فەرزی حەج بو لە ساڵی (١٣٦٦ك : ١٩٤٧ز) واتا دوای سێ ساڵ لە دانانی ئەم پەڕتوکە. لە راستیدا نوسینی ئەم پەڕتوکە خۆلێدانێکی زانستی بو، هێشتا بۆی ئامادە نەببوم‌و بارتەقای ئەو کارە نەبوم. ئازایەتی دەویست لەم بابەتەوە بنوسم کە شایەن بە قەڵەمێکی بە بڕشتترو ئاوەزێکی بەرهەراوتر[2] و ئەزمونێکی قاڵتر بو، بەڵام خوا مەیلی لەسەر چ بێ هەر ئەو دەبێ .

لە ناخەوە تاسەیەکی[3] نادیارو چەلومل دەیبزواندم‌و نەمدەتوانی فەرامۆشی بکەم، دەتگوت یەکێك پاڵەستۆم دەدا تا لەم بابەتەوە شت بنوسم، خۆ ئەگەر راوێژم بە ئاوەزم کردباو متمانەم بکردبایە سەر ئەزمونی نوسەران‌و لە ریزو

---

(١) دانانی ئەم پەرتوکە لە ساڵانی (١٣٦٣-١٣٦٤ك):(١٩٤٤-١٩٤٥ز) بو.
٢ ئاوەز: عەقڵ بەرهەراو: بەرفرەوان.
٣ تاسە: حەزرەت.

شوێنپایەی زانستی ئەوانم روانی بایە، بێسۆ[1] خۆم زەوت دەکردو ئەم بیرۆکەیەم وەلا دەناو تاسەکەم دەڕەویەوە. دیسان ئەگەر ئەم مەسەلەیەم بۆ هەر یەکێك لە زانایانی هۆشمەندو نوسەرانی پایەداریش باس کردبا ئامۆژگاریان دەکردم خۆم نەخەمە ناو ئەو شەڕو شۆڕە زانستیو ئاوەزییەوە. بەڵام خێری تێدابو راوێژم بە کەس نەکرد. دکتۆر محمد ئیقبال گوتەنی: ((مەرج نیە خێر لەوەدابێ گشت جارێك راوێژ بە ئاوەزت بکەی بۆیە لە هەندێ کاروباردا ئاوەزت وەلانێو گوێی بۆ مەگرە، چونکە ئاوەز لە شەڕی ترسناکدا ترس دەخاتە دڵتو پێت دەڵێ خۆت لەو جۆرە ئەزمونە تاڵو سەختانە وەدور بگرە)).

ئەو ژێدەرە[2] عەرەبیانەش کە هەر دەبوایە بیانکەمە سەرچاوەی پەرتوکەکەم ژمارەیان کەم بو، چونکە جەنگی دوەمی جیهانی هێندەی بەسەر رانەبوری بو، پەیوەندی نێوان هیندستانو وڵاتانی عەرەبیش لە تەنگژە دابو و خەریکبو بپچڕێ. هیندستان زۆر کەم کەلوپەلی زانستیو ژێدەری مێژوییو رۆشنبیریی عەرەبی دەهاورد کە بە گشتی سەرجەم وڵاتانی عەرەبیو بە تایبەتیش وڵاتی میسریان گەشاندبۆوە. بەڵام ژێدەری زانستی بە زمانی ئینگلیزیو ئوردی زۆر بونو بەدەستیشم دەکەوتن. لوکنهو- شاری زانستو رۆشنبیری -چەندین پەرتوکخانەی گەورەو دەوڵەمەندو تازەترین چاپکراوی ئینگلیزیو ئینسکلۆپیدیای زانستی لە ئامێزدا بو، منیش پەیوەندیم لەگەڵیاندا هەبو و پەرتوکم لێ دەخواستو دەمخوێندنەوە، سودم لە گەلێك پەرتوکخانەی تاکەکەسانیش وەردەگرت. هەروەها یەکێك لەو هۆکارو رێخۆشەکیانەی خوا بۆی رەخساندمو وایکرد ئەم پەرتوکە بێتە بەرهەم ئەوەبو کە ماوەیەکی کەم بەر لە نوسینی پەرتوکەکە زۆر بە تاسەو بە شێوەیەکی قوڵو فرەوان مێژوی ئەوروپام لە لایەنی رامیاریو کۆمەڵایەتیو ئاینو خوڕەوشتو ژیارو رۆشنبیری خوێندبۆوە. بە شێوەیەکی تایبەتیش لە بابەتی ململانێی نێوان ئاینو زانست و ئاستانەو

---

١ بێسۆ: بێگومان.

٢ ژێدور: سەرچاوە.

کەنیسەم تۆژیبوەوە. لە مێژوو پەرەسەندنی خورِەوشتی ئەوروپاو ئەو هۆکارانەشم کۆڵیبوەوە کە وایان لە ئەوروپا کردوە بەم قالبە تایبەتیە دابرِێژرێو سەرەنجامەکەشی بەم شێوە ماددەپەرستیە بگات، کە لەگەڵ ئەمەشدا کارگەرێکی توندو فرەلایەنیشی لەسەر رۆژئاواو رۆژهەلاتو رورِەوتەکەیان جێهێشتوە.

وێرِای ئەمانە مێژوو ئاینو بزاڤو فەلسەفەگەلی ولاتانی رۆژهەلاتی ئیسلامیو مێژوی ئیسلامو موسڵمانانو مێژوی عەرەبی سەردەمی نەفامێتیو سەردەمی ئیسلامیشم لە رێی پەرتوکانی تایبەت بەم بابەتانەو لە رێی شیعرو ئەدەبدا خوێندبوەوە، رۆشنبیریەکی ئاینیو ئەدەبیو مێژوناسیشم هەبو و لە پەرتوکخانە گەورەکەی نەدوەی زانایانو لە پەرتوکخانە تاکەکەسیەکاندا ژێدەریش وەدەست دەکەوتنو سەروسۆراخێکی بەردەوامیشم بە بزاڤی وەرگێرِانو بلاوکراوەکانی نێو نیمچە کیشوەری هیندستان هەبو و هەمیشە گۆڤارو رۆژنامەی زانستی ئاست بەرزو تێزو تۆژینەوەی زانستیشم دەخوێندەوە، بۆیە نوسینی پەرتوکێکی لەم بابەتەوە-بەشێوەیەکی رێژەیی-بۆ من هاسانتر بو.

شتێکیتر کە هانی دامو رێی بۆ خۆشکردم پێکهاتەو بونیادی برِوادارانەم بو، پێم وابو پەیامی ئیسلام بە سەرکردایەتی محمد ﷺ پەیامێکی جاویدانە[1] و لە گشت سەردەمێکیشدا هەردەبێ ئەو موحەممەدە رێبەری سەرجەم گەلانی سەر زەوی بێ. پێم وابو ژیاری رۆژئاواو مگێز[2]ی گەلانی رۆژئاوایی لە سروشتەوە کەموکورِیان هەیەو قەت لێشیان جیا نابێتەوە، تەنانەت لە سەرکردایەتیەکەشیاندا بەرجەستە بوەو رەنگی داوەتەوە. هەڵبەت برا گەورەکەم: دکتۆر سەید عەبدولعەلی ئەلحەسەنی- ئەمینداری نەدوەی زانایان وای پەروەردە کردم، کە ئەو هەردو رۆشنبیری ئیسلامیو رۆشنبیری رۆژئاوایی هاوچەرخی لەخۆدا کۆکردبۆوەو سەرمەشقێکی ناوازەی هەردو مەیدان بو، فامێکی قوڵیشی

---

١ جاویدان: هەمیشەیی، هەتاهەتایی.
٢ مگێز: مزاج.

لە بارەی ئیسلامو هاوسەنگیەکی هزری[1] دور لە هەمو جۆرە زێدەڕۆییو توندگریەکیشی هەبو ... هەمو ئەو هۆکارانە وایان کرد سود لە خوێندنەوە هەمەجۆرو جاروبار دژ بە یەکەکانم ببینم کە بۆ زۆربەی خوێنەرانی هزر کاڵ تێکەڵیو پێکەڵی پەیدا دەکات، بەڵام من چەندین دەرەنجامی ئیجابیم وەدەست دێنا ((مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ))(النحل:٦٦)، بیروباوەڕیشم لە بارەی ئیسلام ڕەگاژۆتر[2] دەبو و دڵنیا و دڵنیاتر دەبوم کە هەر ئیسلام شایستەیە لە هەمو سەردەمێکدا سەرکردایەتی بگرێتە دەست، بڕواشم بە محمد ﷺ زیاتر دەبو کە هەر خۆی ((دواهەمینی پێغەمبەرانو پێشەوای هەموانو روناککەرەوەی رێگایانە)).

لە راستیدا هەستم بە بایەخو ناوازەییو ترسناکی بابەتەکەو کەمی تێشوو نەوتەمەنی خۆمو کەمی یارمەتیدەرانم دەکرد، بەڵام ئازاد نەبوم ناچار بوم، وەك بڵێی ورتە ورتێك لە دەرگای ویژدانم بدات و پێم بڵێ چار نیە دەبێ لەم بارەوە پەرتوکێك هەبێ.

یەکێك لەو هۆیانەی سەرنجی خەڵکانێکی زۆری بەلای پەرتوکەکەدا کێش کردوەو زۆر کەسی خرۆشاندوە بابەتە تازەو ناوازەکەیەتی کە بریتیە لە ((بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟)). ئایا دەبێ موسڵمانان پەیوەندیەکی توندیان بە چارەنوسی مرۆڤایەتیو بە ڕەوشی جیهانەوە هەبێ تا رەوا بێ بگوترێ بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟ یاخود جیهان چ قازانج دەکاتو مرۆڤایەتی چ پەروبومێك دەچنێ ئەگەر موسڵمانان پێشبکەونو جڵەوی سەرکردایەتی مرۆڤایەتی بگرنە دەست ؟

خەڵك لەو سەردەمو لەسەردەمی بەر لە دانانی پەرتوکەکەش وا راهاتبون لە روانگەی مێژوی جیهانەوە سەیری موسڵمانان بکەنو وەك گەلێکی ئاساییو سای نەتەوەکانیتر تێی بڕوانن، بەڵام نوسەری ئەم پەرتوکە ئازایەتی وەبەرخۆ ناو

---

١ هزر: بیر، فکر.
٢ رەگاژۆ: رەگ داکوتان.

کەوشەنی[١] کێشراوی تێکشکاندو لەو جوغزە لاسائامێزەیە دەرچو کە بە دەوری دانەرو نوسەرانی عەرەب‌و عەجەم هەڵچنرا بو، نوسەر هەوڵی دا لە روانگەی موسڵمانانەوە لە جیهان بڕوانێ . هەڵبەت مەودای نێوان ئەم دو ڕوانینە وەك نێوانی ئەرزو ئاسمانە و، لەگەڵ ئەم ڕوانینە گەلێك جیاوازە کە لە سۆنگەی جیهان‌و روداوەکانی و لە سۆنگەی پەرەسەندنی مێژووەوە لە موسڵمانان بڕوانێ‌و پێی وابێ موسڵمانانیش سای سەرجەم گەلان گەلێکن‌و لە چوارچێوە گشتی‌و فرەوانەکەی روداوەکانی جیهان دەرناچن. بۆیە پێڕەوی گشتی هزری‌و نەشم‌وشێوازی هەمیشەیی تۆژینەوەکان لەم چەشنە بون کە ئایا موسڵمانان بەسەبارەتی فلان روداو چ زیانێکیان لێکەوت؟ بە سەبارەتی دوابڕانی فلان حکومەتەوە چ زیانێکیان لێکەوت؟ بە سەبارەتی راپەرینی نوێی رۆژئاواوە چ زیانێکیان لێکەوت؟ بە سەبارەتی شۆڕشە مەزنەکەی رۆژئاوا چ زیانێکیان لێکەوت؟ بە سەبارەتی نەمانی خەلافەتی عوسمانیەوە چ زیانێکیان لێکەوت؟ بە سەبارەتی ئەوداگیرکاریانەی رۆژئاوا لەمەڕ قوللەو قەڵای ئیسلام‌و موسڵمانان کردونیەتی چ زیانێکیان لێکەوت؟ بە سەبارەتی لاوازی ئابوری‌و رامیاری‌و هێزی سەربازی‌و کەمی چەکەوە چ زیانێکیان لێکەوت؟

خەڵك دەقی بەم شێوازە وێنەکێشراوە گرتبو. بەڵام خوای گەورە ئیلهامی منی دا و سینەی گوشاد کردم تا بە نەشمی[٢] (بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟) بنوسم. کە ئەوەی تێدا دەفامرێتەوە وەك بڵێی موسڵمانان هۆکارێکی کاریگەری جیهان بن‌و ئەوان نەك هەر کار لە رێڕەوی روداوی هەرێمێکی دیاریکراوی جوگرافی یان ناوچەیەکی تایبەتی رامیاری بکەن بگرە کار لە رێڕەوی گشت روداوەکانی جیهانیش دەکەن.

---

١ کەوشەن: سنور.
٢ نەشم: اسلوب.

ئاخۆ راست بێ ئەگەر بگوترێ موسڵمانان لە شوێنكارێكی[1] وا دان كە جیهان بە داڕوخانی موسڵمانان زیانی لێبكەوێ؟ ئایا موسڵمانان لەو ئاستە دان كە بە دەستكێشانەوەیان لە بواری سەكردایەتیكردنی جیهان و پاشكەوتنیان جیهان زیانی لێبكەوێ؟

من لەوە دەترسم ئەو نوسەرە ئیسلامیانەی كە هەڵوێستی شكۆدارانەو رابردوی سەربەرزانەشیان هەیە بەم جۆرە بیر نەكەنەوە و نەڵێن: بەڵێ راستە، موسڵمانان لەم ئاستە دان!. بێگومان شێواندنو تەماشاكردنی مێژوی ئیسلامی لە گۆشەنیگایەكی تەسكەوە، هەروەها ئەو پێكهاتە كەموكوڕەش كە نەوەی نوێی رۆشنبیر توشی بوە بەربەستو تەگەرە دەخەنە بەردەم زۆربەی توێژەرەوانو وایان لێدەكەن كێشەی موسڵمانان بە كێشەی جیهانو مرۆڤایەتیەوە گرێ نەدەنو بڵێن: موسڵمانان لە كوێو سەركردایەتی جیهان لە كوێ؟ موسڵمانان وا هەژارو زەبونو بەرحوكمی رۆژئاواو بەرەژێری شۆڕشە تازەكان..! كەنگێ[2] راستە چارەنوسی جیهانو مرۆڤایەتی بە چارەنوسو واقیعی موسڵمانانەوە ببەسترێتەوە؟!. ئەوكات زۆربەی خەڵك بڕوایان نەدەكرد كە موسڵمانان بایەخو ترسناكیو كاریگەریان هەبێو لە شوێنپایەكی وادا بن كە شایستەی ئەم تۆژینەوەیە بنو نوسەر لەم بارەوە پەرتوك بنوسێو لە مەودای زیانەكانی جیهانی مرۆڤایەتیو جیهانی هاوچەرخ بكۆڵێتەوە كە بە هۆی داڕوخانی موسڵمانانەوە دوچاری هاتون. بابەتەكە زۆر ترسناك بو، تۆژینەوەكە نیمچە سەرچڵیەكی[3] گەرەك بو.. بەڵام خوای بەرزو تاك یارمەتی دام.

بە دودڵیو ترسێكەوە ئەم پەرتوكەم دانا، چونكە لە بواری داناندا نوێ بومو دەگەڵ زمانی عارەبی[4] تازە سەرەتاتكێو ئاشنایەتیم پەیدا دەكرد، چونكە من

١ شوێنكار: موقع.
٢ كەنگێ: كەی، چ كاتێك.
٣ سەرچڵی: مجازفة، مغامرة.
(٤) نوسەر پێشتریش ئەو پەرتوكانەی دانابو: زنجیرەی ((قصص النبیین للأطفال)) (١-٢)، ((القراءة الراشدة)) (١-٢-٣). ((مختارات من أدب العرب)). كە هەمویان پەرتوكی پرۆگرامی

لــە دەرەوەی مەڵبەنــدی رۆشــنبیری عــەرەبیو مەڵبەنــدی زانــستە رەســەنەکانی ئیســلامی لە دایك بومەو ژیانم بەسەر بردوە. ئەوەشم بە خەیاڵدا دەهــات ئـاخۆ ئەم پەرتوکە لە ژینگەی عەرەبیو ئیســلامیدا جێی خۆی دەکاتەوەو رێـزی لــێ دەنرێ یان نا؟ بۆیە ناوەرۆکی پەرتوکەکەم کـردە لیـستێكو بـۆ (ئەحمـەد ئـەمین بەگ)م نارد کە سـەرۆکی لیژنــەی دانــانو وەرگێـڕانو بڵاوکردنــەوە لــە میــسرو ســەرۆکی کــارگێڕیی رۆشــنبیریش بــو لــە جامیعــەی وڵاتــانی عەرەبیــدا. کــە پەرتوکەکانی بەڕێزیشیان بە تایبەتی ((فجر الاسلام))و ((ضحی الاسلام))ەکــەی سەرنجی خوێنەرانو توێـژەرەوانی بــەلای خۆیــدا وەرچــەرخاند بــو و لــە نێوەنــدە زانستیەکاندا دەنگی دابۆوە. بەخۆشم پێیان سەرسام بومو زۆر بە قــوڵی دیراســەم کردبون، لە زۆربەی جێگاکانەوە بە پەســندەوە لە هەندێ جێگەشــدا بــە رەخنــەو رای جیــاوازەوە شــتم لەســەر نوســیبو، هــەروەها بــە نەشــمو شــێوازە پوخــت و رەوانەکەشی کەمەندکێش بوم کە دەگەڵ سرشتی مرۆڤ هەنگاوی هەڵدەگرت، پــێم باش بو پەرتوکەکــەم لــەم دەزگــا زانــستیەوە بێتــە چــاپکردنو بڵاوبێتــەوە کــە نرخێکی زانستی گەورەیان لە رۆژهەڵاتی عــەرەبی پێشکەش دەکــردو دەکــەن، گەنجو رۆشنبیرو هەوادارانی توێژینەوەی زانستیو لێکۆڵینەوەی بابەتیانــەش بــە گەرمی پێشوازییان لە بڵاوکراوەکانیان دەکــرد. ئــیتر مــن نــەمزانی ئــەو چــەند لاپەڕەیەی کە ناردبومو پێناسەیەکی تێکڕایی لە بارەی پەرتوکەکەوە تێــدابو چــی بەسەرهات، ئەمەش لەملاوە بوەستێ کە نوسەر کەسێکی نەناســراو بــو و هــیچ ئاسەوارێکی زانستیو هیچ تکاخوازو پەسندکەرێکیشی نەبو.

بەڵام لە پڕو نەکاوێکدا نامەیەکم بە دەست گەیشت داوای لێکردم وێنەیــەکی لەبەرگیراوەی پەڕتوکەکەی بۆ بنێرم، منیش بەشێکی پەرتوکەکەم بۆ رەوان کرد.

دیاربو بابەتو تێزو تۆژینەوەکانی پەرتوکەکەو ســەربابەتە لاوەکیــەکانی کــە ئاماژەیان بە ناواخنەکەی دەکرد شوێنێکی پەسندی لە لای دکتۆر پەیدا کردبــو،

خوێندن بون بۆ ئەو رۆڵە موسڵمانانەی کە لە پەیمانگە ئاینیەکانی هیندستان زمــانی عــەرەبیان دەخوێنن .

بەڵام دکتۆر لەوە دەترسا پەرتوکەکە لە خامەی زانایەکی ئاینیو رۆشنبیرێکی دور لە جیهانی رۆژئاواوە وەبەرهەم هاتبێ و شەقڵێکی[1] ئاینیو زمانەوانی خەستو قورسی –وەك زاناکانی ئەزهەرو پەیمانگە کۆنەکانی ئاینی- بەخۆوە گرتبێ. بۆیە پرسیبوی ئایا نوسەر سودی لە سەرچاوە بیانیەکان وەرگرتوە؟ جا کە وەڵام بە (بەڵێ) بو و نوسەر ناوی سەرچاوە ئینگلیزیەکانی بۆ هەنارد، دکتۆر دڵی ئاوی خواردەوەو هەواڵی دامێ کە لیژنە بڕیاری داوە بە چاپی بگەیەنێ، سەرسامیشی لەبارەی ناوەرۆكو لایەنی ئەدەبی پەرتوکەکەوە دەربڕی بو، ئەو رۆژەی کە نوسەر ئەم نامەیەی لەلای دکتۆرەوە پێگەیشت یەکێکە لە خۆشترینو شادترین رۆژەکانی تەمەنی نوسەرو قەت تا ئەمڕۆش لە بیری نەکردوە.

پاشان چەند مانگێك تێپەڕی بێئەوەی بزانم سەرەنجامی پەرتوکەکەم بە چ گەیشتوە. لەو ماوەیەشدا لە ساڵی (١٩٣٦ك-١٩٥٠ز) بۆ جاری دوەم سەردانێکی حیجازم کرد، لەوێ لەلای باڵوێزی سوریایی: ئوستاد (جواد المرابط)-ئەندامی کۆڕی زانیاری لە دیمەشق دانەیەکی چاپکراوی پەرتوکەکەم دیتو لێم بو بە مزگێنی، کە ئەویش ماوەیەکی کەم بەر لە سەردانێکیدا بۆ قاهیرە دەگەڵ خۆی هێنابوی. جا بێئەوەی بزانێ وا لەگەڵ نوسەر دەدوێ سەرسامی خۆی بۆ هزرو بیری قوڵو رەسەنی زانایانی هیندی دەردەبڕیو پەرتوکەکەشی دەکردە گەواهی وتەکانی. هەڵبەت لە حاڵێکی وادا کە نوسەری گەنجی نەونوس[2] لە ناکاو یەکەمین بەرهەمی زانستی خۆی ببینێ کە لە گەورەترین مەڵبەندی بڵاوکردنەوەدا چاپ کرابێ هەمو کەسێك دەزانێ چ خۆشیو شادیەك دڵو دەرونی دەگەشێننەوە. نوسەر پەرتوکەکەی لە جەنابی باڵیۆز خواستو پێی گوت دوای خوێندنەوە بۆتی دەگەڕێنمەوە . بەڵام نوسەر ئەوەشی لێبوە نەکاوێك کە ئەو پێشەکیە کورتەی دکتۆر ئەحمەد ئەمین بۆ پەرتوکەکەی نوسیبو ئەو بڕستەی تێدا نەبو کە لە نوسەرێکی گەورەی ئیسلامی وەکو دکتۆر

---

١ شەقڵ: مۆرك، طابع.
٢ نەونوس: تازەنوسەر.

(ئەحمەد ئەمین)ی پێشبینی دەکرد، وێڕای ئەمە زۆر بە وریاییشەوە تێڕوانینی خۆی لە بارەی نوسەرو نوسراوەکەوە دەربڕی بو. شتێکی سەیر نەبو هەرچەندە لەسەر دڵی نوسەریش گران بو- چونکە ئەوانەی پێشەکی بۆ پەرتوکێك دەنوسن مەرج نیە، لەمەڕ ناوەڕۆکەکەی بەجۆش‌و خرۆش بن. جۆش لە کاتێکدا دەبێ کە بابای پێشەکی نوس دەگەڵ هزری پەرتوکەکە بە وەرام بێ‌و بڕوایەکی قوڵی پێ هەبێ. مەرج نیە هەمو توێژەرەوەیەکی زانستی‌و نوسەرێکی گەورە — ئەگەرچی لە پلەی دکتۆر (ئەحمەد ئەمین بەگ)یش دابێ — پێی وابێ بە داڕوخانی موسڵمانان و دەستکێشانەوەیان لە سەرکردایەتی و ئاراستە کردنی جیهانی؛ جیهان زیانی پێ گەییبێ‌و مرۆڤایەتی توشی بەدبەختیەکی زەبەلاح بوبێ. چونکە ئەم جۆرە بیرکردنەوەو لێکدانەوەیە بۆ مێژو نەشم‌و شێوازێکی تایبەتە‌و مەرج نیە گشت دانەرو توژەرەوەیەك قەناعەتی پێ هەبێ. ئۆباڵ ناخرێتە ئەستۆی دکتۆر ئەحمەد ئەمین —و نکوڵیش ناکرێ کە کردوکۆششێکی بەرێزانەی بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو پەرتوکە تەرخان کردوە تا لە لایەن لیژنەی دانان‌و وەرگێڕان‌و بڵاوکردنەوەی بابەت‌و پەرتوکە پەسند کراوەکان چاپ بکرێ — بەڵام ئۆباڵ دەخرێتە ئەستۆی دانەرەوە کە هیوای زۆر دوری لە دکتۆر دەخواست و شتی وای لێ‌چاوەڕوان دەکرد کە زەمینەی هزرو زانستەکەی بۆ ئەم جۆرە لێکدانەوەیە هەموار نەبوە و بارودۆخی پەروەردەو خوێندنیشی یارمەتی نەداوە بەم شێوازە بیر بکاتەوە. پاشان رەنگە دکتۆر ئەحمەد ئەمین بە یەکێك لە ئوستادو گەورە دانەرو ئەدیبانی نەوەی نوێ هەژمار بکرێ‌و پەروای[1] لەوەدا هەبوبێ — کە مافی خۆشیەتی پەروای هەبێ -شان‌و شکۆیەکی پتر بە نوسەر بدا کە ئاشنایەتی لەگەڵدا نیەو لێی رون نیە زانستەکەی لە چ ئاستێکدایەو ناشزانێ زانا‌و هاوڵاتیانی وڵاتەکەی بە چ دیدێك لێی دەڕوانن، نەبادا بڵێن کاڵایەکی رەونەقدارو قەشەنگی پتر لە نرخ‌و پایەی خۆی بەباڵادا بڕیوە. خوا بیبورێ و لەباتی نوسەرو

---

١ پەروا: ترس، باك. خشية، خوف.

خوێنەرەکانیشی بە باشترین ڕێزانە[1] پاداشتی بداتەوە. چونکە بەڕاستی ئەو وایکرد ئەم پەرتوکە بگاتە نێو ناوەندە زانستیە روناکبیرەکان، کە نرخێکی ئەوتۆ بەو پەرتوکانە نادەن کە لە دەزگایەکی ئاینیەوە دەردەچن .

دانەر لە یەنایەری ساڵی (١٩٥١ز)دا دوای دومانگ یان پتر لە دەرچونی ئەم پەرتوکە گەشتێکی بۆ میسر کرد، لەوێدا دیتی پەرتوکەکە خۆی گەیاندۆتە نێوەندە زانستیو ئاینیەکانو شوێنپایەکی وای پەیدا کردوە دانەر هەرگیز پێشبینی شتی وای نەدەکرد بەڵکو خەونی پێوە دەدیت، چینێکی بەرفرەوان لە ڕۆشنبیرو خەمخۆرانی دۆزو ڕاپەڕینی ئیسلامیو ڕابونی موسڵمانان خوێندبویانەوە، (ئیخوانولموسلمین) کە هێندە نەبو دەستیان لە بەرپینگی شل کرابو و تازە گاگۆڵەیان دەست پێدەکردەوە، دەتگوت ئەم پەرتوکە لە ساتو شوێنی گونجاوی خۆیدا خۆی ڕۆناوەو لەگەڵ هەستو بانگەوازەکەیان هاوئاوازو ئاوێزان بو. ئیخوانولموسلمین بە خەستو قوڵی زامدار کرابون، ئیمام (حەسەنی بەننا) شەهید کرابو و کۆمەڵەکەشی هەڵوەشێنرا بو، لەم کاتەدا ئەم پەرتوکە وەك هەتوانو خەمڕەوێنێك بو، بەڵکو وەك چەکێکی زانستی بو لە دەستیانو داکۆکیان پێ لە هزری خۆ دەکردو وەك بارگەبەخشێك بو بۆ پاتری جموجۆڵو چالاکیان . لە زیندانەکان خوێندبویانەوە و بڕیاریان لەسەر دابو بیکەن بە ماددەیەکی پرۆگرامی خوێندنو خوێندنەوەیان، لە هۆڵی دادگاکانیشدا هەندێ دەربڕینی پەرتوکەکەیان بە گەواهی هێنابۆوە. لەبەرئەوە پێشوازیەکی گەرمو گوڕو پڕ لە خۆشەویستیان لە دانەر کردو پەرتوکەکە بوە باشترین پێناسی دانەری تازە میوان و، بوە ڕێخۆشکەرێك بۆ متمانە پێکردنو قسە لەگەڵدا کردنی.

نوسەری گەورەی ئیسلامی؛ ئوستاد سەید قوتب لە ریزی پێشەوەی ئەوانە بو کە پێشوازیان لەم پەرتوکە کرد و بایەخێکی زۆری پێداو قوتابیو براکانی هان دەدا بیخوێننەوە، ڕۆژێکیان [2] دانەر بانگهێشتێکی لە ئوستاد سەید قوتبەوە

---

١ ڕێزانە: پاداشن.

(٢) ئەو ڕۆژە (١٣٧٠/٨/٩ك: ٢٥/نیسان/١٩٥١ز) بو .(مذكرات سائح في الشرق العربي).

پێگەیشت تا لە کۆڕی جومعانەی نێو ماڵی خۆی لە (حُلوان) بەشدار ببێ. کۆڕەکە هەرجارەی لە بارەی بابەتێکی ئیسلامیەوە بو یان یەکێك پەرتوکێکی دیراسە دەکردو پوختەکەی لەوێدا بۆ بەشداربوان دەخوێندەوە پاشان گفتوگۆیان لەسەر دەکرد. بابەتی ئەو رۆژە (ماذا خسر العالم) بو، یەکێك لە قوتابیەکانی کە دەرچوی زانکۆی (فؤاد الاول) بو پوختی کردبوەوە. دانەریش بە بەڵێ وەڵامی بانگهێشتە بەرێزو خۆشەویستەکەی دایەوە کە وەك رێزلێنانێك بو بۆ کردو کۆشە زانستیەکەی نێو پەرتوکەکەو گەورەکردنو پێزانینێکیش بو بۆ خودی دانەر. دانەر لە کۆڕەکەدا ئامادە بو و لە وتووێژەکەشدا بەشداری کرد، وەڵامی هەندێك لەو پرسیارانەشی دایەوە کە وەك دانەرێك ئاراستەی دەکرا.

دانەر هەر لەوێدا ئەوەی بە بیردا هات داوا لە ئوستاد سەید قوتب بکات بە خامە خواناسو بە بڕستەکەیو بە نەشمو شێوازە ئامانجدار و زانستیەکەیەوە، پێشەکیەك بۆ پەرتوکەکە بنوسێ. ئەویش بە گەرمی و بە دڵخۆشی وەڵامی دایەوەو پێشەکیەکی بەهێزو بەپێزی بۆ نوسیو بەهای پەرتوکەکەی بەرزتر کرد.

هاوکات لەگەڵ ئەمەدا ئوستادی پایەدارو زانای بڕوادار: دکتۆر موحەممەد یوسف موسا -ئوستاد لە زانکۆی (اصول الدین)ی ئەزهەرو سەرۆکی کۆمەڵەی ئەزهەر بۆ دانانو وەرگێڕانو بلاوکردنەوە داوای لێکردم [1] ئەگەر رێگە هەبێ چاپی دوەمی هەڵبژێرکراو لە لایەن کۆمەڵەکەی ئەوانەوە بێتە چاپکردن- کە خۆشی یەکێك بو لەو کەسانەی زۆر بەم پەرتوکە سەرسام بونو ئاماژەی پێدەکردو خەڵکی هان دەدا بیخوێننەوە-، دانەریش بە دڵی شادو بە سوپاسەوە رێگەی پێدا. بۆ ئەم مەبەستە دکتۆر چو رەزامەندی لە دکتۆر ئەحمەد ئەمین وەرگرتو پێشەکیەکی جوانیشی بۆ نوسی، لە پێشەکیەکەدا دیارە دکتۆر هزری پەرتوکەکەی بەدڵەو پەسندی کردوە. هەروەها دکتۆر (ئەحمەد شەرباصی) برادەریشم — کە یەکێکە لە زانایانو ئوستادانی ئەزهەر- لە سەردانێکیدا زانیاری تەواوی لە بارەی بنەماڵەو ژینگەو شێوازی پەروەردەبونو خوێندنو

(١) ئەمەیان لە (٣/ حوزەیران / ١٩٥١ز)بو.

ژیانو سەربردەی دانەر وەرگرت، بێئەوەی دانەر بزانێ بۆ چیەتی. پاشان لێی کردە موفاجەئەو مەقالەیەکی لە بارەی دانەرەوە بەناوی (برام ئەبولحەسەن) لێ پێکهێنا. تا دەرچونی چاپی دوەمیش لە ساڵی (١٩٥١ز) دانەر بەمەی نەزانی بو. ئیتر دوای ئەم چاپە چاپیترو وەرگێڕانیتر بە زمانگەلی رۆژهەڵاتو رۆژئاوایی لێدەرچو..فەرمو ئەمەش چاپی سێزدەمی یاسایی. ئەمە بو کورتەو باسوخواسی راستەقینەو بێپێچوپەنای سەربردەی ئەم پەرتوکە. لەسەرەتاو لە کۆتاییدا چاکە هەر چاکەی خودایە .

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

نەدوەی زانایان – لوکنهو

٢٠ – رەجەب – ١٤٠١ك

٢٥ – مایۆ – ١٩٨١ز

پێشەکی چاپی هەشتەم

الحمدلله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين وخاتم النبيين محمد وآله وصحبه أجمعين، ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين.

منیش وەکو هەر نوسەرو دانەرێکیترو وەکو هەر کەسێکیتر کە بانگەواز بۆ هزرێك رادەگەیەنێو کار بۆ بانگەوازێك دەکات بە نوسینی پێشەکی چاپی هەشتەمی ئەم پەرتوکە شادو ئاسودەم . کاتێك چاپی یەکەمی لێ دەرچو پێشبینیم نەدەکرد ئەم هەمو نۆرە چاپانەی بەدوادا بێت، لە خولیام نەبو پێشوازیەکی وا گەرمو گوڕی لێبکرێتو بەم شێوەیە بە جیهانی ئیسلامیدا بڵاوبێتەوە و، خەڵکیش وا بەدوایدا بگەڕێنو پەرتوکخانە ئیسلامیەکانیش مونافەسە بکەن لە بڵاوکردنەوەیداو بۆ ئەم هەمو زمانەش وەربگێڕدرێو بەهەر زمانەش چەندین چاپی لێ دەرچێتەوە[1]، هەڵبەت ئەم رێزو دەنگدانەوەیە بە یارمەتی خواوە بو. هەروەها بەڵگەیە کە خەڵك پەرتوکەکەیان قبوڵ بوەو بە پیرەوەچونێکی روحامێزیان دەگەڵ هزرو مەبەستی پەرتوکەکەدا هەبوە.

یەکێك لە سەیروسەمەرەکان ئەوەیە کە ئەم پەرتوکە هەرچەندە یەکەمین بەرهەمی نوسەرە کە بە زمانی عەرەبی نوسیویەتیو ئەم هەمو نۆرەچاپانەشی لێ دەرچوە[2] کەچی وەکو بەرهەمەکانیتر بەشی شایستەی خۆی لە هەڵبژێریو زێدەکاری وەرنەگرتوە، تەنها چاپی سێیەم نەبێ کە کەمێك زێدەی خراوەتە سەر.

---

(١) تا کاتی نوسینی ئەم وشانە: وەرگێڕدراوە ئینگلیزیەکەی سێ چاپی لێ درەچوە، وەرگێڕدراوە فارسیەکەی شاری (قوم)ی ئێران دو چاپی لێ دەرچوە. وەرگێڕدراوە ئوردیەکەش چاپی شەشەمی لە ساڵی ١٩٦٨ دەرچو.

(٢) جێی ئەسەفە هەندێ پەرتوکخانە بێئەوەی ودم لە نوسەر بخوازنو نوسەر ئاگای لێبێ پەرتوکەکەیان چاپ کردۆتەوە، بۆیە پوختەکاری و هەڵەبژێرییان تێدا نەکراوە، تەنانەت لە هەندێ چاپدا لاپەڕو بابەتەکانیش جێگۆڕ کراون .

ئەم پەرتوکە هەر چاپێکی لێ دەردەچو، بێئەوەی هەڵەبژێری و زێدەکاریشی تێدا بکرێ، زو دەفرۆشراو لە بازاڕدا نەدەمایەوە، نوسەریش دەرفەتی بۆ هەڵنەدەکەوت چاوی پێدا بخشێنێتەوە. نوسەر هەندێ راوبۆچونو زانیاری تازەی لەلادا کۆببوەوە بەڵام بڵاوکارەکان لەبەر زو سەرفبونو داواکاری زۆری خەڵکی چاوەڕێیان نەدەکرد هەڵەبژێری تێدا بکاتو زێدەکانی بخاتە سەر، بۆیە هەمو چاپەکان بە هەمان شێوەو وەکو چاپی سێیەم بون.

کار وا رۆیی تا خوا کردی لە موحەڕڕەمی ساڵی ١٣٩٨ بەرامبەر بە مارس/ئەپرل -١٩٦٩ کە (دار القلم)ی کوێتی ویستی چاپێکیتری لێ بڵاوبکاتەوە، دەرفەت هەڵکەوت، نوسەر کاتی بۆ تەرخان کردو سەرلەنوێ خوێندیەوەو لەگەڵ دەقو ژێدەرەکان پێکی گرتنەوەو هەندێ هەڵەی راست کردەوەو فەرمودەکانی تەخریج کردو ژمارەی ئایەتەکانی دەستنیشان کردو چەند زیادەیەکیشی خستە سەر بێئەوەی بابەتەکان زیاد بکات بەڵام پەرتوکەکە بە پێزترو بە بڕشتتر دەکاتو ئەم بۆشاییانە پڕ دەکاتەوە کە نوسەر هەستی پێدەکرد.

بەجۆرە وا چاپی هەشتەمی لێ دەردەچێتەوە کە لە سەرجەم چاپەکانی پێشو پوختەترو بێ هەڵەترو دەوڵەمەندتر دەبێ. ولله الامر من قبل ومن بعد وله الحمد في الاولى والآخرة.

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی
نەدوەی زانایان – لوکنهو
٢٨ –محرم– ١٣٨٩ ك
١٦ / ٤ / ١٩٦٩ ز
رۆژی چوارشەممە

پێشەکی چاپی چوارەم

الحمدلله، وســـلام علـــى عباده الذين اصـــطفى.

کاتێك یەکەم چاپی پەرتوکی (بە داڕوخانی موســـڵمانان جیهـــان چ زیـــانێکی لێکـــەوت؟!!) لـــە ســـاڵی (١٣٦٩ك - ١٩٥٠ز) کەوتـــە بـــەر دیـــدی خوێنـــەران پێشوازیەکی گەلـــێ گەرمی لێکرا تەنانەت پێوانەو هومێدی دانەریشی تێپەڕاند، تەنها بابەتو ناوەڕۆكو چەمکەکانی نێو پەرتوکەکە بو کە ئاوا سەرنجی خـەڵکی راکێشا –کە لەوانەیە پێشوازیەکی سەیرو نـاوازە بوبـێ-، کەسـێتیو ناوبـانگی دانـەر لـە پـشت ئـەم پێـشوازیو دەنگدانەوەیـە نـەبوە چـونکە پێـشتر هـیچ پـەرتوکێکیتری لـە جیهـانی عەرەبیـدا بـڵاو نەبۆتـەوەو خـەڵکی ئـەم وڵاتانـە نەیانناسیوە.

هەڵبەت ئەم پێشوازیە گەرمەی کە لەم پەرتوکە کـراوە لـە فـەزڵی خواوەیـە، دوای فەزڵی خواش ئەوەبو کە لە کاتی گونجاوی خۆیدا بڵاوبوەوەو لەگەڵ خواستی ناڕونو ئاراستەی نادیاری نێو دڵانیش یەکی گرتەوەو دەگەڵ هەستی گـەلێك لـە بیرمەندو رۆشنبیرەکانی جیهانی عەرەبیش وەدەنگ دەهاتو لەگەڵ هزرو بۆچونو تۆژینەوەکانیان تێکی دەکردەوە .

پەرتوکەکە لە پایتەختە عەرەبیەکانو نێوەندە زانستیەکاندا بە فرەوانـی بـڵاو بۆوە، هەمو توێژەکان قبوڵیان کردو هەندێ لە ڕێبـەرە هزریـەکانیش تۆژینـەوەو دیراسـەیان لەسـەر کـردو مامۆسـتاو پـەروەردەکارەکان لاوەکانیـان هـان دەدا بیخوێننەوەو تێی بڕوانن، هەڵبەت سوپاس هەر بۆ خوایە کە خۆی کارە چاکەکان بە ئاکام دەگەیەنێ .

لیژنەی دانانو وەرگێڕانو بڵاوکردنەوە لە قاهیرە چاپی یەکـەمی لـێدەرکرد، بێگومان رۆڵێکی چاکیان گێڕا کە پەرتوکەکەیان بە بەرگێکی جوانو قەشەنگەوە خستە بەردەستانو لە نێوەندە زانستیو ئەدەبیەکانیـشدا نرخێکـی بـەرزیان پـێ

بەخشی. پاشان کۆمەڵەی ئەزهەر بۆ بڵاوکردنەوەو دانان-کە چەند برادەرێکی نوسەریشی تێدان- سور بون لەسەر ئەوەی کە دوبارە چاپێکیتری لێدەرکەنەوە، منیش بە دڵخۆشیەوە رێگەم پێدان. ئوستادی گەورە دکتۆر ئەحمەد ئەمین (بەگ)-خوا لێی خۆش بێ- کە سەرۆکی لیژنەکە بو رەزامەندی فەرمو، ئەوەبو لە ساڵی (١٣٧٠ ك - ١٩٥١ ز) دوەم چاپی لێ دەرچوەوە، کە پێشەکی ئەم بەرێزانەی تێدابو: دکتۆر محمد یوسف موسی، نوسەری ئیسلامی ئوستاد سەید قوتب، برادەری نوسەر شێخ احمد الشرباصي، کە نرخی پەرتوکەکەیان بەرز کردەوە.

کاتێك چاپی دوەم دەرچو من لە گەشتێکی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دابوم بۆیە نەمپەرژا زیادەی بخەمە سەر کە پێشتر بیرم لێدەکردەوەو بە پێویستم دەزانی، بەڵام خوا کردی بۆ چاپی سێیەم چەند سەرچاوەیەکیترم وەدەست کەوتو کۆمەڵێك راوبۆچونو لایەنی نوێم لەلادا گەڵاڵە بو و دەگەڵ ئەو چاپم دا، چاپی سێیەم لەبەر چەند هۆکارێك تا ساڵی (١٣٧٩ ك - ١٩٥٩ ز) نەهاتە چاپکردن بەڵام کە چاپ کرا ماوەیەکی کەمی بردو گشت دانەکانی فرۆشران. کە ئەمەشیان چاپی چوارەمەو زێدەی خراوەتە سەرو هەڵەکانی بژێردراوە.

لەخوا دەپاڕێمەوە ئەم چاپەو چاپەکانی دواتریش -إن شاء الله- وەکو چاپەکانی پێشو ببنە مایەی سود و بەهرەی موسڵمانان، ببنە هۆکارێك بۆ هۆشیاریو بروایەکی نوێ کە جیهانی ئیسلامی گەلێکی پێویستە. هەر خواش توانای بەسەر هەمو شتێکدایە.

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

لوکنهو (هیندستان)

پێشەکیەك

بە پێنوسی ئوستادی هێژا دکتۆر محمد یوسف موسا

کاتێك ئاسمان پەیوەندی بە زەمین دەکاتو لە بەرزایی هەرە بەرزەوە لەلای خوای پەروەردگارەوە پەیامی خوا بە عەبدانی ناگزور[1] رادەگەیەنرێ، روداوێکە لە روداوە هەرە مەزنەکان کە یاساکانی سروشت دەسمێنو لە رێوشوێنی داڕێژراوی خۆیان دەخزێنو دەگۆڕێن کە -مەگەر لە حاڵەتی پێویستی زۆر گەورەدا یا بۆ مەبەستێك کە خوای بە تواناو باڵادەست تەقدیری کردبێ ئەگینا- ناگۆڕێن.

هەرشتێك لەم جیهانەدا رو بدا یان پەیدابێ، دەبێ هۆ و ئامانجێکی هەبێ.

دەرکەوتنی ئیسلامیش گەورەترین روداوە کە جیهان بەخۆیەوەی بینیبێ، کەواتە دەبێ مەبەستو هۆو رێخۆشەکی بۆ هەبوبن.

ئێمە ئێستاکە-ئەگەرچی زۆر بە کورتیش بێ- لە جوغزی ئەو بابەتەدا نین لەبارەی هۆو رێخۆشەکیەکانەوە بدوێین کە زەمینەیان بۆ دەرکەوتنی ئیسلام هەموار کردوە، کە ئاشکرایە ئەو کات جیهان کۆمەڵگەی چاكو راستی تێدا نەمابو، هەروەها لە بارەی ئەو مەبەستانەش نادوێین کە ئیسلامی لە پێناودا هاتوەو پێغەمبەرو یاوەرانی پێشین بۆی تێکۆشاون تا چەسپاندویانەو وەدییانهێناوەو جیهانیش تا رۆژگارێکی درێژ لەبەریدا حەساوەتەوە، هەمو کەس ئەمانەی لەلادا رونەو پێم وایە ئەگەر لێی بدوێم دوبارەیە، لە پێشەکیەکی واشدا کە بەدڵخۆشیەوە بۆ ئەم پەرتوکەی دەنوسم شوێنی ئەم جۆرە بابەتانە نیە، هەڵبەت لەسەر داوای برادەرو ئوستادی بەرێز سەید ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی پێشەکیەکە دەنوسم، کە یەکێکە لە بانگخوازە پێشەنگەکانی ئەم سەردەمەی تێیدا دەژین.

---

١ ناگزور: ئاتاج، محتاج.

پێم وایە ئەم پەرتوکە پێویستی بە پێشەکی هیچ پێشەکی نوسێك نیە چونکە دیارە خوێنەران بە چ پێشوازیەکی گەرمو ناوازەوە دەست لەملانی بون، تەنانەت هیچ پەرتوکێکی ئیسلامی کە لەم رۆژگارە دەرچوبێ پێشوازی وا گەرمی لێنەکراوە، بەڵام کە نوسەری بڕواداری بڕواڕاست ئەم داوایەی لێکردوم دیارە لە رێزو تەوازوعی خۆیەتی .

شاهێدی دەدەمو دەڵێم کاتێك چاپی یەکەمی ئەم پەرتوکە دەرچو رۆژێکی نەبرد سەر لەبەریم خوێندەوە، زۆر کەوتە بەردڵم، تەنانەت کە لێبومەوە لە دواهەمین لاپەڕەیدا نوسیم: (هەر موسڵمانێك لە پێناو هێنانەوەی شکۆی ئیسلامدا تێبکۆشێ لەسەری واجبە ئەم پەرتوکە بخوێنێتەوە). هەمو ئەمانە لەو کاتەدا بون کە هێشتا نوسەرم نەدەناسی، بەڵام کاتێك بە ناسینی بەختەوەر بومو چەند جارێکیش دەگەڵیدا دوام ئەوکات زانیم چۆنو بۆچی وا شەیدای پەرتوکەکەی بومە، ئەو کات بۆم دەرکەوت کە سەرچاوەی ئەم کاریگەربونە- وێڕای وەدەرخستنی هەقو تۆژینەوە بە پێزەکانی- بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە نوسەر شارەزاییەکی تەواوی بە ئیسلام هەیە و لە ژیانی خۆشیدا پەیڕەوی لێدەکاتو بە دڵسۆزی بانگەوازی بۆ دەکات .

ئەو ئەفسوسە قوڵو ژانە توندوتیژەی کە ئێمە هەستی پێدەکەین برادەری بەڕێزیشمان: ئەبولحەسەنی نەدوی ئەویش هەستی پێکردوە، خەمە گرانەکەش ئەوەیە کە وڵاتە ئیسلامیەکان لێی خۆش هاتونە لە پاشکۆی هەرە پشتەوەی وڵاتە رۆژئاواییەکاندا بنو وەك ئەوان ئارەزو بکەنو هەر مەسەلەیەکیش بێتە پێش حوکمی ئەوانی تێدا پیادە بکەنو دان بە بەهاو پێودانەکانی ئەواندا بنێن کە بە گوێرەی بنەماکانی خۆیان بڕیاری لەسەر دەدەن، لە ئەنجامی ئەمەدا موسڵمان بە شێوەیەکی گشتی متمانەی بە خۆیو رەگەزو دینو پێودان و بەها بەرزەکانی ون کردوە کە بابو باپیرانی مەردو رەندی زۆری لەسەر سور بون. دەردەکەی ئێمە ئەمەیە کە دەبێ دەرمانی بۆ وەدۆزین، گرفتەکەشمان بگرە سەرجەم گرفتەکانمان هەر لەمەدا خەست دەبنەوە کە لەسەرمان پێویستە لە ئامێزی دینو مێژوو کەلەپوری روحیو ئاوەزیی نەمرمان رێگەچارەی

سەرکەوتویان بۆ دیاربکەین. دانەری ئەم پەرتوکەش (بە دارِوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!) لە هەمو ئەمانەی روانیوەو خۆشی لە پێناودا ماندو کردوەو هەرچی لە توانایدا هەبوە کەمتەرخەمی تێدا نەکردوە .

لەراستیدا گرفتی ئەمرِۆی جیهانی ئیسلامی لەوەدا نیە کە لەناو ناموسڵماناندا بانگەواز بەرەو ئیسلام ناکرێ‌و موسڵمانی نوێ زیاد نابن، بەڵکو گرفتەکە لەوەدایە کە موسڵمانەکان خۆیان رویان لە ئیسلام وەرگێراوەو پشتیان لە ژیارو رەوشت‌و بەها و پێودانەکانی رۆژهەڵات کردوەو بە رۆژئاوا سەرسامن، بۆیە وامان لێهاتوە تەنها بەناو و نەژادو ژینگەی جوگرافی موسڵمان بین‌و لە ئیسلامی راستەقینەش کەنارگیر بین، هەتا وامان لێهاتوە لە تەشریع‌و نەریتەکاندا کە خۆمانی پێ بەرێوە دەبەین ئیسلام نەناسینەوە، پێویست بەوە ناکا نمونە بێنینەوە چونکە لە دەسەڵاتدارو نوێنەرەکانی وڵاتانی ئیسلامی‌و خاوەن پلەوپایە دینیەکاندا ئاشکرا دیارە، جا میسر دەڵێی یان وڵاتانی‌تر.

خوا ئیسلامی کردۆتە دواهەمین پەیامی ئەم جیهانە، بۆیە نابێ چاوەرێ بین پەیوەندیەکی‌تری ئاسمان بە زەویمان پێ بکرێتەوە تا زەوی لەو شیرك‌و گومرایی و خراپەکاریانە پاك بکرێتەوە کە خەریکە سەرتاپای جیهان دادەگرنەوە، نابێ لە دوای هاتنی پێغەمبەری ئیسلام چاوەرێی پێغەمبەرێکی‌تر بین‌و بڵێین بە هۆی پەیامی تازەی ئەم پێغەمبەرەی دادێ خەڵك لە تاریکی نەفامیێتی بەرەو روناکی ئیسلام دەرباز دەکرێ، نابێ چاوەرێی قورئانێکی نوێ بین تا بەهۆیەوە مرۆڤایەتی سەرگەردان بەرەو راستەرێی بەختەوەری رێنوێن بکرێ؛ چونکە خوای بەخشندەی میهرەبان قورئانێکی وای بۆ هەناردوین کە هەرکەسێك وەدوای کەوێ سەرگەردان نابێ، شەریعەتێکی وای بۆ دابەزاندوین کە هەرکەسێك کاری پێ بکات بەدبەخت نابێ.

دەبێ کار بۆ ئەوە بکەین متمانەمان بەدین بگەرێنینەوەو دین ببێتە بنچینەی ژیانمان، بەم جۆرە دەتوانین سەرتاپای جیهان لەم نەفامیێتیەی گەمارۆی داوە رزگار بکەین. دەبێ یەکەمجار خۆمان برِوا بەم دینە بێنین ئەمجا خەڵکی بۆ بانگ بکەین. خەڵکیش ئەوکاتە برِوا دێنێ کە ئێمە ببین بە پێشەنگێکی چاك .

جیهان —كە خۆشم لـە ئـەوروپام وەدی كـردوە- نوشـستی سیاسـیو ئـابوری موسـلمانان دەكەنـە مەهانەیـەكی زەقوزۆپو دەڵـێن ئیـسـلام شایـستەی ـەركردایەتی موسـلمانەكان نیـە چـجای جیهـان!، كەچـی هەرهـەمان جیهـانی ـەسیـحی بو كاتی خۆی كە موسـلمانەكان لە لایەنی بڕواو كردەوەدا موسلمانی راستەقینە بون؛ لە مەسیحایەتی خۆی لەقولۆق ببو، كاتێكیش دەیاندی شمشێری موسـلمانان چتۆ داستانی بێوێنەو سەركەوتنی گەورە تۆمـار دەكـات لـە دلـەوە پێیان وابو ئەمە بەڵگەیە بۆ راستیێتی ئیسـلامو موسلمانەكان چونكە دەیـانگوت خوا سەركەوتن تەنها بە بڕوادارانی هەڵبژاردە دەبەخشـێ.(١)

ئەم قسەیەی كە لە سەرەوەدا گوتمان بێ بەڵگەو بێ شاهێدی مێژو نیە، تـەنها لەو سۆنگەوە نیە بانگەواز بۆ ئیسـلام بكەین، فەرمو ئەوەتانێ نوسەری (الـدعوة الـی الاسلام) وشە بە وشە دەڵێ :

((وا پێدەچێ رەوشتو ژیانی سەلاحەددین كە پڕ بو لە داسـتانو پالـەوانێتی، كاریگەرێكی ئەفسوناوی خستبێتە مێشـكی مەسیحیەكانی ئـەوكات، تەنانـەت كۆمەڵێك سوارچاكی مەسـیحی ئەوەنـدەی پـێ سەرسـامو كەمەنـدكێش ببـون، نەتەوەو دینی مەسـیحێتی خۆیان بەجێهێـشتو چـونە ریـزی موسـلمانانەوە. نەسـرانیەكان لـە سـاڵی ١١٨٥ ز سوارچـاكێكی ئینگلیزیـان دەركـرد كـە سوارچاكێكی پەرسـتگا بو و ناویشـی (رۆبەرت سانت ئەلبانس) بو، ئەویش بـوە موسلمانو كچێكی نەوەی سەلاحەددینیشی هێنا .

دوای دوساڵ لەم مێژوە سەلاحەددین غەزای فەلەستینی دەسـت پـێكردو لـە شەڕی حوتتینیدا شكستێكی گەورەی بەمەسـیحیەكان خـوارد، گـۆی (Guy)ی پادشای بەیتولمەقدیس بە دیل گیرا .

(١) تەماشای پەرتوكی (الـدعوة الـی الاسلام)ی سێر تۆماس ئارنۆلدی ئینگلیـزی نـاودار بكـە ل (٧) لە وەرگێڕدراوە عەرەبیەكەی دكتۆر (حسـن ابراهیم)و ئەوانیتر .

پاشان بۆ ئێوارەی ڕۆژی شەڕەکە پاشا لەگەڵ شەش لە سوارەکانی بە ویستی ئازادانەی خۆیان ئەوێیان بەجێهێشت‌و بۆ نێو سەربازگەکەی سەلاحەددین هەڵاتن))[1].

ئەم نمونەیەی کە هێنامانەوە یەك بەڵگەیە لە هەزاران ئەو بەڵگانەی کە پەرتوکە کۆن‌و تازە مێژوییەکانیان رازاندۆتەوە، لەمەوە دەردەکەوێ کە پێشەنگی چاك کاریگەرێکی گەورە دەخاتە ناو دڵ‌ودەرونی خەڵکی ئەگەرچی خەڵکێکی ناموسڵمان‌و دوژمنیش بن، ئەوەشمان بۆ دەردەکەوێ کە بونی پێشەنگی واچاك‌و سەرمەشق و فاکتەرێکی گرنگ بوە بۆ فتوحات‌و سەرکەوتنی ئیسلامیەکان‌و ڕێگەی خۆش‌و هەموار کردوە.

ئیسلام دوێنێکە بە چ ئالآیەك شەکاوەتەوە ئەمڕۆکەش هەر بە هەمان ئالآ دەشەکێتەوە، هەڵبەت بە بڕوا بو، بڕوایەك دەگەڵ تەنکایی دڵ تێکەڵ ببێ، بە قوربانیدان بو، قوربانیدان بە خۆشەویسترین ماڵ‌وگیانی لە پێناو ئیسلامدا، بە شانازیکردن بو، شانازی کردن بەو تەشریع‌و ڕێبیرو نەریتە چاکانەی ئیسلام کە جیهانی پێ ئاسوەدەبێ‌و رادەپەڕێ، بە بانگەواز بو، بانگەواز بەهۆی کردەوەی چاك‌و وزەی پاك بە شێوەیەك لە هەمو لایەنەکانی ژیان پیادە بکرێ‌و بە فەرمانی ئەو بانگەوازە نەبێ فەرمان نەدرێ.

ئەگەر بمانەوێ سەرلەنوێ سەرکردایەتی مرۆڤایەتی وەرگرینەوە پێویستە بیروباوەڕێکی راستەقینەی ئەوتۆمان لە دڵدا بێ کە لە هەمو رەفتارو گوفتارێکدا رەنگ بداتەوە، دکتۆر محمد ئیقبال دەڵێ: موسڵمان بۆ ئەوە نەخولقاوە تا بە ئاراستەی (با) هەڵبکات‌و لەگەڵ ڕەوتی مرۆڤایەتی رامالدرێ، بۆ ئەوە خولقاوە تا (ئەو) جیهان‌و کۆمەڵگەو ژیار ئاراستە بکات‌و ئیرادەکەی وی مرۆڤایەتی بەڕێوە ببات. چونکە موسڵمان خاوەن پەیام‌و زانست‌و بڕوای راستەقینەیە، چونکە موسڵمان بەرپرسی جیهان‌و ڕەوت‌و ئاراستەکەیەتی، شوێن پایەی موسڵمان لاساکردنەوەو ریزی دواوە نیە، بەڵکو بریتیە لە سەرکردایەتی‌و

(١) پەرتوکی ناوبراو ل (٨٢-٨٣).

پێشەوایەتی‌و ڕێبەرایەتی‌و ڕێنمایی‌کردن‌و فەرمان‌و نەهیکردن. جا ئەگەر ڕۆژگار خۆی لێ‌گۆڕی‌و کۆمەڵگەش سەرپێچی‌لێکردو لە ڕاستە شەقام لایدا؛ بۆی نیە چۆکی بشکێ‌و دەستەو ئەژنۆ دابنیشێ‌و ڕەوشی ڕۆژگار بلاوێنێتەوە، بەڵکو دەبێ شۆڕش بەرپا بکات‌و ڕەوشەکە بگۆڕێ، لە ململانێ‌و شەڕی خۆی بەردەوام بێ تا خوا یەکلای دەکاتەوە. دەستەوئەژنۆ دانیشتن‌و ملکەچبون بۆ ڕەوشی بێگارو بارودۆخی ستەمکارانەو مەهانە گرتن بە قەزاوقەدەر تەنها لە زەبون‌و گرگنان[1] دەوەشێتەوە، بەڵام بڕواداری بەهێز ئەو کەسەیە کە خۆی دەبێتە قەزای زاڵ‌و قەدەری ڕەتنەکراوەی خوای باڵادەست[2].

بەراستی نازانم لەم وتەیەدا –کە وا دەزانم زۆر ڕۆیشتم- لە بارەی ئەم پەرتوکەوە چ بڵێم کە هەروەکو لە سەرەتاشدا گوتم گەرەکی بە پێشەکی نیە .

من –خوا دەزانێ- وەبیرم نایێ چ لە پەرتوکە کۆنەکان چ لە تازەکان پەرتوکێکم خوێندبێتەوە وەك ئەم پەرتوکە هێندە شتی چاك‌و بەسودی لەخۆ گرتبێ، هیچ پەرتوکێك وەك ئەم پەرتوکە دەرمان‌و ڕێگەچارەی دانەناوە کە ساڵەهایە پێوەی دەناڵێنن، هیچ نوسەرێك وەك نوسەری ئەم پەرتوکە وا بە ناخی روحی ئیسلام شۆڕ نەبۆتەوە، بەمجۆرەش دڵسۆزی نەنواندوە بۆ بانگەوازی دینی ئیسلام‌و کەسیش وەك ئەو هەمو توانایەکی لەم پێناوەدا تەرخان نەکردوە.

کەواتە پێویستە لەم پەرتوکە بەهرەمەندبین، سود لەو ئامرازو کەرستانە وەربگرین کە نوسەری بەڕێز ئاماژەیان بۆ دەکات، تا بەڵکو هەڵسینەوەو ئاواتی دێرین‌و شکۆی ژین‌و ڕێزانەی ژیانەوە وەدەست بێنن. بێگۆمان ئەمەش بەوە دەکرێ کە ڕەوش‌و ڕێوشوێن‌و ئامانجەکانی خوێندنی لای خۆمان بگۆڕین‌و بیانکەینە پەروەردەیەکی ئەوتۆ کە بنچینەو بنەماکانی لەسەر ئیسلامێکی ڕاست‌و دروست بێ، خوێندنەکەشمان ئەو ئامانجە بپێکێ تا لە جیهانی ئیسلامیدا ڕاپەڕین بەرپا بکەین‌و لە جیهانیشدا بگەینەوە شوێنپایەی دیارو بەرچاوی

---

١ گرگن: قەزەم.

(٢) لە تۆژینەوەی ئەبولحەسەنی نەدوی وەگیراوە بەناوی (شاعیری ئیسلام، محمد ئیقبال) ل(٦٦-٦٨).

خۆمان، بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکەش ئامرازو کەرستەی دروستو سەرکەوتو دروست بکەین .

ئەم راپەرینە ئیسلامیە -بەئیزنی خوا- کاتێك دێتە ئاراوە کە نەتەوەی ئیسلام لە خەوەکەی رابێ‌و لە گلانەکەی هەڵسێتەوە، مندالە خوێندکارەکانی ئەمڕۆ بکاتە پیاوی موسڵمانی دوارۆژ، پیاوی وایان لێ‌دروست بکات بتوانن بە چاکی کاروباری نەتەوە راپەڕێنن، پیاوی ئەمین‌و ئازای وایان لێ پەروەردە بکات کە جگە لەخەمی هێنانەوەی شکۆی ئیسلام‌و جیهانی ئیسلامی هیچ خەمێکی‌تریان نەبێ.

بێگومان ئامرازی وا سەرکەوتو کە بتوانێ ئەم ئامانجە بەرزە لە خوێندن‌و فێرکردندا بێنێتە دی گەلێ زۆرو جۆراوجۆرن ئەگەر ئێمە مەبەستمان بێ، بەلام لێرەدا پێم باشە وتەکەم بە بڕگەیەك[1] لە وتەکانی ئوستاد ئەبولحەسەنی نەدوی کۆتایی پێ‌بێنم کە دەڵێ:

((قورئانی پیرۆزو رێژینی[2] محمد ﷺ دو هێزی مەزن‌و گەورەن، دەتوانن گڕی برواو حەماسەتی جیهادی ئیسلامی هەڵگیرسێنن، هەمیشە باسی شۆڕشی مەزن دەکەن کە بەسەر سەردەمی نەفامێتیدا بکرێ، نەتەوەی دەستەپاچەو خەمساردو ریسواو خەوالو هان دەدەن‌و دەیکەن بە نەتەوەیەکی زندوو جوامێرو خوێنگەرم‌و نارازی لە نەفامی‌و دژ بە سیستەمی زۆرداری. دەردی ئەمڕۆی جیهانی ئیسلامی ئەوەیە کە بە ژیانی دنیا خۆشنودو ئارخەیانن[3]، خۆیان دەگەڵ رەوشی گەندەڵ گونجاندوەو زیاد لە پێویست بێدەنگن‌و بەم شێوە ژینە کامەرانن، بە گەندەڵی‌و خراپەکاری نیگەران نابن، بە لاڕێبون‌و بێدینی هەراسان نابن، لەمەڕ بەدکاری موگرژ نابن، خولیای ورگی تێرو بەرگی جوانن، بەلام قورئان‌و رێژینی پێغەمبەرﷺ ئەگەر رێگەیان هەبێ بچنە ناو دڵ بار بە جۆرێکی‌تر دەگۆڕێ، ململانێ پەیدا دەبێ، ململانێی نێوان برواو دوڕویی، ململانێی نێوان

(١) کۆبەندی پێنجەم -خۆسازدانی روحی . -وەرگێڕ-
٢ رسڕین: رێوشوێنی ژینی رابردە، السيرة.
٣ ئارخەیان: دڵنیا، مطمئن.

ئاوەر[1] و دودڵی، ململانێی نێوان ژیانی دوارۆژی نەبڕاوەو ژینی دنیای بڕاوە، ململانێی نێوان ئاسودەیی دڵو هەسانەوەی جەستەی لە گڵ، ململانێی شەهیدبونو مەرگی سەرشۆڕی، ململانێیەك كە گشت پێغەمبەرەكان بەرپایان كردوە، بێگومان بەبێ بونی ئەم ململانێیە هەرگیز جیهان رزگار نابێ، تەنها ئەو كاتەش سەرتاپای جیهانی ئیسلامیو سەرجەم خێزانو ولاتە ئیسلامیەكان دەبوژێنەوە كە ئەم ململانێیە بەرپا بێ: ﴿ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى . وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا ﴾ الكهف ١٣-١٤.

ئیتر ئەوكات شنەبای بەهەشتو سروەكانی سەدەی یەكەم هەڵدەكەنەوە، ئەوكات جیهانێكی نوێ بۆ ئیسلام لە دایك دەبێتەوە كە بە هیچ جۆرێك بە جیهانە كۆنە داڕوخاوەكەی نەچێتەوە)).

لەم وشانەوە كە هەر لەم پەرتوكەوە خواستومانە بۆمان دەردەكەوێ كە روحی هومێدێكی گەورە باڵی بەسەر دانەر كێشاوە ! خوا خۆیو ئاسەوارەكانی بكاتە مایەی سودێكی زۆر، خوا پاداشتی چاكەكانی بداتەوە.

محمد یوسف موسا

---

١ ئاوەر: بڕوای بێشك، یقین

پێشـەکیەك

بە پێنوسی نوسەری ئیسلامی ئوستاد سەید قوتب

ئەمرۆ موسڵمانان خۆ بە ئیـسـلام هەڵدەدەنـەوە کەچـی لـە حەقیقەتەکەشـی نەگەیشتون، پتر بە چاولێکەری دایكو باوکـان وەریـدەگرن تـا بـە ناسـین، بۆیـە گەلێك پێویستیان بە کەسێکە سـەرلەنوێ بـڕوا بـەخۆبونو لـە رابـردو ڕادیـتن و هیوابون بە دوارۆژیان بۆ بگەڕێنێتەوە.. گەلێك پێویستیان بە کەسـێکە بڕوابـون بەم دینەیان بۆ بڕوێنێتەوە .

ئەم پەرتوکەی بەردەستم : ((بـە داروخـانی موسـڵمانان جیهـان چ زیـانێکی لێکەوت؟!!)) کە بەڕێز (سەید ئەبولحەسەن عەلـی ئەلحەسەنی نەدوی) نوسیویەتی یەکێکە لە چاکترنین ئـەو پەرتوکـە کـۆنو تازانـەی لـەم بـارەوە نوسـرابنو مـن خوێندبمەوە.

ئیسـلام بیروباوەڕی گەردەنبەرزییە، یەکێك لە تایبەتمەندە هەرە تایبەتیەکانی ئەوەیە کە هەستی گەردەنبەرزی لە روحی بڕواداران دەڕوێنێ بێئەوەی فیزبەرزیو خۆ بەزلزانینی لەگەڵدا بێ، روحـی متمانـە بـەخۆکردنی پێدەبەخـشێ بێئـەوەی کەشوفشی لەگەڵدا بێ، هەستی هـەدادانی[1] دەخاتـە دڵ بێئـەوەی خەمـساردی لەگەڵدا بێ، وا لە موسـڵمانان دەکات لە ئاسـت مرۆڤایـەتی سـەرجەم جیهانـدا هەسـت بـە بەرپرسـێتیو سەرپەرشـتایەتی بکـەن، هەسـت بکـەن ئـەرکی رێنوێنیکردنیان پێسپێردراوە... رێنوێنکردنی گەلانی گومڕای سـەرزەوی بـەرەو راستەڕێی ئـاینی راسـت، رێنـوێنیکردنی مرۆڤایـەتی لـە تاریکـستانەوە بـەرەو روناکی ئیسـلام: ﴿ كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَـوْنَ عَنْ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ : ئێوە چاکترین نەتەوەی نێو خەڵکن چـونکە فـەرمان بە چاکە دەکەنو رێگە لە خراپە دەگرنو بڕوا بە خودا دێنن.﴾العمـران: ١١٠ ﴿

---

١ هەدادان: ئاسودەبون.

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴿ئێوەمان کردۆتە نەتەوەیەکی نێوەڕاستی تا ببن بە شاهیدی سەرخەڵك‌و پێغەمبەریش ببێتە شاهیدی سەر ئێوە﴾ البقرة: ١٤٣.

ئەم پەرتوکەی وا لەبەر دەستم دایە گشت ئەم واتایانە لە دەرونی خوێنەر دەوروژێنێ‌و هەمو تایبەتمەندیەکان دەخاتە ناخی، لەمەشدا تەنها پەنا وەبەر وروژاندنی ویژدان‌و فیزو دەماری ئاینی نابات، بەڵکو هەقیقەتە بابەتیەکان دەکاتە کەرستەو دەیخاتە بەر دیدو هەست‌و ئاوەزو ویژدانەوە، روداوە مێژویی‌و ئێستاییەکان بەبێ زیادو کەم دەخاتە ڕوو ستەمیان لێناکات، لە هەمو ئەو دۆزو کێشانەی باسیشیان دەکات سەرلەبەریان دەباتەوە بەر دادگای هەق‌و واقیع‌و لۆژیك‌و ویژدانەوە، لە هیچ کێشەیەکدا ئەگەر بەلای ئەودا شکابێتەوە یان لە دژی ئەو، نە لە سەرەتاو نە لە ئەنجامدا، فرِوفێڵ‌و ستەمی نەکردوە.. ئەمەیان تازیاری[1] یەکەمی ئەم پەرتوکەیە.

ئەم پەرتوکە لەسەرەتادا وێنەیەکی بچوکی خێرا-بەڵام رون‌و ئاشکرا-بۆ جیهان دەکێشێ بەر لەوەی گزنگی ئیسلامی بەرکەوێ .. وێنەی گشت جیهان، لە رۆژهەڵات‌و رۆژئاواوە تا باکورو باشور، لە هیندستان‌و چینەوە تا فارس‌و رۆمستان.. وێنەی کۆمەڵگەو ویژدانی ئەو کۆمەڵانە دەکێشێ کە خاوەن پەیامێکی ئاسمانی بون وەکو جولەکەو دیانەکان یان بتپەرست بون وەك هیندۆکی‌و بوذایی‌و زەردەشتیەکان..

وێنەیەك دەکێشێ کە سەرجەم جیهان بگرێتە خۆی‌و هەرهەموی زۆر بەجوانی وەسف بکات، بێئەوەی ستەم بکات یان خۆسەپێنی بنوێنێ، بەڵکو گەلەکۆمەکی بە تۆژەرو مێژوناسانی کۆن‌و نوێی ناموسڵمانیش دەکات، هەڵبەت ئەوانیش کە باسی رۆڵی پێشانی ئیسلامیان کردوە مەبەستی خۆیان هەبوە.

رەوشی جیهان رادەنوێنێ.. کە روحی نەفامێتی بەسەردا زاڵ ببو و هەڵبزرکابو، ویژدانی بۆگەن ببو، پێودانی بەهاداری‌و شیرازەی خورەوشتی شپرزە

---

١ تازیاری: إمتیاز.

ببو، ستەمو کۆیلایەتی بە هەڕمێن[1] بو، لافاوی خۆشگوزەرانی لە رادەبەدەرو کوڵەمەرگی ناگزورانە شەپۆڵی هەڵدەکردو پەردەی رەشی بێبڕوایی‌و گومڕایی سەرتاپای جیهانی داپۆشیبو، ئەگەرچی ئاینە ئاسمانیەکانیش لە ئارادابون، ئەوانیش دەستیان تێوەردرابو و تین و تاویان ون کردبو، دەسەڵاتیات بەسەر دەرونان دانەدەشکا، وەك جەستەی بێگیانیان لێهاتبوو کە نە روح و نە ژینیان تێدا نەبو، بەتایبەتی ئاینی مەسیحی.

دانەر پاش ئەوەی وێنەی نەفامێتی دەکێشێ، رۆڵی ئیسلام رادەنوێنێ و باسی ئەوە دەکات کە چۆن ئیسلام توانیویەتی روحی مرۆڤایەتی لە ئەفسانەو ئەندێشەی پڕوپوچ، لە بەندەگی‌و کۆیلایەتی، لە خراپەکاری‌و بۆگەنبون، لە چروکی‌و شپرزەبون رزگار بکات، چۆن توانیویەتی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە ستەمو دەستدرێژی، لە داڕمانو لێکترازان، لە جیاوازی چینایەتی، لە زۆرداری خونکاران[2]، لە ریسواکاری کاهینان دەرباز بکات، چۆن توانیویتی جیهان لەسەر بناغەی داوێنپاکی‌و پاکژی و ئیجابیەت‌و بنیاتنان‌و ئازادی‌و تازەخوازی‌و زانیاری‌و دڵنیایی‌و متمانە بە یەککردن‌وبڕواداری‌و دادگەری‌و رێزداری‌و کردوکۆشی بێوچان لە پێناو پەرەپێدان‌و بەرەوپێشەوەبردنی ژیان‌و بەخشینی مافی مافداران دابمەزرێنێ.

ئیسلام لە کاتێکدا توانیویەتی ئەو رۆڵە بگێڕێ کە لە گشت شوێنێکدا سەرکردایەتی لە دەست خۆی بوە، ئیسلام بیروباوەڕی گەردەنبەرزیە، رێوشوێنی سەرکردەبونە، پێڕەوێکی سەرمەشقە نەك شوێنکەوتنە، بۆیە ئەگەر سەرکردایەتی لەدەست خۆی نەبێ ناتوانێ رۆڵ بگێڕێ.

پاشان باسی ئەو رۆژگارە دەکات کە موسڵمانان رو لە نشێوی دەکەن‌و دادەڕوخێن‌و واز لە سەرکردایەتی‌و سەرپەرشتایەتی‌و بەرپرسێتیە فرەوانەکەیان دێنن‌و جڵەو لە دەست ئیسلام بەر دەبێ.

---

١ هەڕمێن: برەو.
٢ خونکار: قەڵەمڕەو، دەسەڵاتدار.

لێرەدا نوسەر باسی هۆیە روحیو ماددیەکانی ئەو داڕوخانە دەکات و ئەو ناخۆشیو کارەساتە دڵتەزێنانە دەخاتە رو کە موسڵمانان بەهۆی وازهێنانیان لە رێبازی دینەکەیان دوچاری بون. باسی مەرگەساتو رەوشی ناهەمواری جیهان دەکات کە بە هۆی ونکردنی ئەم سەرکردایەتیە سەرڕاستەو گەڕانەوەی بۆ نەفامێتی جارانی توشی هاتبو. ئەو هێڵە سامناکەش دەکێشێ کە مرۆڤایەتی پێیدا سەرەونخون دەبوەوەو هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا چەندین ئاسۆی گەشوگوشادی زانستی بۆ واڵا دەبو... بە وردبونەوەو تێوەڕامانەوە هێڵە سامناکەکە دەکێشێ نەك بە رستەی ئاگراویو دەربڕینی بە شاخو باڵ. چونکە هەقیقەتە واقیعیەکان وەك نوسەر راینواندوە پێویستیان بە باقوبریقو ئارایشدان نیە.

لە میانەی رانواندنی ئەو باس وخواسانەدا خوێنەر هەست بە ئەوپەڕی زەرورەتی گۆڕانی سەرکردەی مرۆڤایەتی دەکات.. گۆڕانی لەدەست نەزانیەوە بۆ دەست زانینو زانیاری . خوێنەر هەست بە زەرورەتی وجودی ئەم سەرکردایەتیەی ئیسلامو هەست بە هەمو ئەو مەرگەساتو کارەساتانەش دەکات کە بەسەر موسڵمانانو بەسەر رابردوو ئێستاو داهاتوی نزیکو دوری مرۆڤایەتی داهاتوەو دادی .

کاریگەرێکی تایبەتیش دەخاتە دەرونی موسڵمانو وای لێدەکات ئاخ بۆ رابردوی فەوتاو هەڵکێشێ و، شانازی بە داهێنانەکان بکات و، لە سەرکردایەتی لەدەستچوش رابمێنێ.

رەنگە جێی سەرنج بێ کە نوسەر بە وشەی (نەفامێتی) گوزارشتی لەو نسکۆیە کردوە کە بە هۆی نەمانی سەرکردایەتی ئیسلامیەوە توشی سەرجەم مرۆڤایەتی بوە.

بەڕاستی نوسەر زۆرچاك لەوە گەیشتوە کە جیاوازی بنەڕەتی لە نێوان روحی ئیسلامو روحی ئەو ماددەپەرستیەی بەر لە ئیسلامو دوای نەمانی سەرکردایەتی ئیسلامیش بریتیە لە (نەفامێتی).. چونکە نەفامێتی بریتی نیە رۆژگارێکی دیاریکراو، بەڵکو شەقڵێکی روحیو ئاوەزیی دیاریکراوە، کاتێکیش

ئەو شەقڵە دەردەکەوێ کە ئەگەر بەها بنچینەییەکانی ژیانی مرۆڤایەتی-ئەوانەی خوا مەبەستیەتی- لە ئارادا نەمێنێ‌و بەهای تری غەوارەی ئارەزوئامێز جێیان بگرنەوە. مرۆڤایەتی لە ئەمڕۆی ئەوپەڕی پێشکەوتنیدا بە هەمان دەردی دوێنێی ئەوپەڕی دڕندەیی دەناڵێنێ.

پەیامی ئیسلام بانگەوازە بۆ لای خواو پێغەمبەرو بڕوابون بە ڕۆژی دوایی، خەڵاتەکەشی ڕزگاربونە لە تاریکستانیەوە بۆ ڕوناکی، لە بەندەپەرستیەوە بۆ خواپەرستی، لە تەنگ‌وناخۆشی دنیاوە بۆ گەش‌وگوشادی ژیان، لە ستەم‌و زەبروزەنگی دینانی ناڕەواوە بۆ نێو دادو ڕەوای ئیسلام .. ئەمڕۆ خەڵك تازیارێتی‌و چاکێتی ئیسلامیان بۆ رون بۆتەوەو لە هەمو سەردەمەکانی‌تر هاسانتر لێی تێدەگەن، نەفامێتی ریسواو زەبون بوە، خراپیەکانی وەدەرکەوتوە، خەڵك گەلێکی لێ بێزار و هەراسانن. ڕۆژ ڕۆژی گوازرانەوەی سەرکردایەتیە لە دەستی نەفامێتیەوە بۆ دەستی ئیسلام، بەو مەرجەی جیهانی ئیسلامی بێدار بێتەوەو بە دڵسۆزی‌و وەرەبەرزی‌و خوێنگەرمیەوە پەیامەکەی دەئامێز بگرێ و بەو جۆرە دەستی پێوە بگرن کە نوسەری بەڕێز لە ئاخرونۆخری پەرتوکەکەیدا دەڵێ: ((وەك تاقە پەیامێك کە هەر ئەو دەتوانێ جیهان لە داڕمان‌و هەڵوەشانەوە ڕزگار بکات)).

لە کۆتاییدا دەڵێم ئاکارێکی هەرە دیاری ئەم پەرتوکە ئەوەیە کە فامێکی قوڵی هەیەو درکی بە هەمو لایەنێکی روحی ئیسلام کردوە، بۆیە دەڵێم ئەم پەرتوکە وەنەبێ تەنها وەك تۆژینەوەیەکی ئاینی‌و کۆمەڵایەتی سەرمەشق بێ بەڵکو بۆ نوسینەوەی مێژوێکی ئیسلامیانەش سەرمەشقە.

ئەوروپاییەکان لە گۆشەنیگای ڕۆژئاوایی و بە کاریگەری کلتورو فەلسەفەی ماددەپەرستی و بەفیزودەماری ڕۆژئاوایی و بە دەمارگیری ئاینییەوە مێژوی جیهانیان نوسیوەتەوە -جا هەستیان پێ‌کردبێ یان نا-، سا لەبەر ئەوەی لە گەلێك هۆکارو پێودانی‌تری ئەم ژیانە بێئاگابونەو لەبەر فیزودەماریش هەر وایان

زانیوە ئەوروپا جەرگەو هەلیّری[1] روداوانە، یان ئەگەر هۆکاریّك سەرچاوەکەی لە ئەوروپاوە نەبوبیّ فەرامۆشیان کردوە یان بە سوکیان گرتوە، بۆیە لە نوسینەوەی میّژودا گەلیّ هەڵەیان کردوەو لە گەلیّك شویّندا هەرزەلیون[2]، کە هەڵبەت بەبیّ لەبەرچاوگرتنی ئەو هۆکارو پیّودانگانەی ئەوان ئاوڕیان لیّ نەداوەتەوە نوسینەوەی میّژو راست دەرناچیّو شرۆڤەو دەرەنجامکاری نادروستی بۆ بڕیار دەدریّ.

ئیّمەش وا راهاتوین وەك هەر شتیّکیتر میّژوی پڕ هەڵەش زویەزو و بیّ یەكودو لەدەست ئەوروپاوە وەرگرین. هەڵەکان هەڵەی مەنهەجین چونکە گەلیّك هۆکارو پیّودان فەرامۆش کراون، هەڵەی تەسەوورین چونکە لە یەك گۆشەوە سەیری مرۆڤایەتی کراوە، هەڵەی دەرەنجامکارین کە ئەویش دوابەدوای هەڵە مەنهەجیو تەسەووریەکان پەیدا دەبن.

ئەم پەرتوکەی بەردەستم سەرمەشقیّکە بۆ چۆنیەتی نوسینەوەی میّژو، چونکە بۆ هەمو کاروبارو هۆکارو پیّودانەکان دەڕوانیّ.. رەنگە خویّنەر چاوەڕیّ نەبوبیّ پیاویّکی موسڵمانی هیوادار بە هیّزی روحی ئیسلامیو خویّنگەرم بۆ گیّڕانەوەی سەرکردایەتی جیهانی بۆ ئیسلام باسی زەمینەی سەرکردایەتی و باسی (خۆسازدانی روحی)و (خۆسازدانی پیشەسازیو جەنگی)و (ریّکخستنی تازەی زانستی)و (سەربەخۆبونی لایەنی بازرگانیو دارایی) بکات .

هەڵبەت ئەم جۆرە نوسینە لە هەستیّکی تیّکهەڵکیّشەوە دەپشکویّ کە هەست بە سەرجەم بنەماکانی ژیانی مرۆڤایەتی بکات، نوسەر بەم هەستەوە بابەتە میّژوییەکانی رانواندوەو ئامۆژگاری پیّشکەش بە نەتەوەی ئیسلام کردوە. لەبەر ئەوە ئەم پەرتوکە دەبیّتە سەرمەشقیّك بۆ نوسینەوەی میّژو، کە دەبیّ موسڵمانانیش بەم نەشمو شیّوازەوە بیئەوەی کاریگەری ریّوشویّنی ئەوروپایانەیان لەسەربیّ میّژو بنوسنەوە، چونکە ریّوشویّنی ئەوروپایی ئەو جۆرە تیّکهەڵکیّشیو رەواکاریو لیّکۆڵینەوەیەی تیّدا نیە.

---

١ هەلیّر: چەق.
٢ هەرزەلین: رەتبردن.

گەلێك بەوەش دڵخۆشم كە منیش وا بەهەمان جۆرە هەستەوە لەبارەی ئەم پەرتوكەوە دەدوێمو ئەم دیاردەیە تۆمار دەكەم . بەم دەرفەتەش خۆشبەختم كە بۆم رەخساوە ئەم پەرتوكە بە زمانی عەرەبی بخوێنمەوە... ئەوزمانەی نوسەر پەرتوكەكەی پێ نوسیوەو بۆ دووەم جار وا لە میسر چاپی دەكاتەوە: ﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ ﴾ ق :٣٧

سەید قوتب

وێنەیەکی وەسفی:

ئەبولحەسەنی برام

بەپێنوسی بەڕێز
دکتۆر ئەحمەد شەرباصی

زستانی ساڵی (١٩٥١ز) له (خانەی لاوانی موسڵمانان) لـه قـاهیره لـه دوای موحازەرەیەك له موحازەرە سێشـەممەیەکانمدا بـۆ یەکـەمجار بـرای خۆشەویـستم ئەبولحەسەنم دیت. بەوپەڕی ڕێزو بە تەوازوعێکی زۆرەوە هاتە لامو داوای لێکردم شەوێك لە شەوانی سێشەممەی بۆ بڕەخسێنم تا لەبارەی (جیهان لەبەردەم هـەردی فرەڕێبوندا[1]) موحازەرەیەك پێشکەش بە خەڵك بکات. پیـاوێکی لاوازو ئێـسك باریكو ردێن بۆڕ بو بەرگێکی سوكو هەرزانی دەبـەردا بـو، ڕوانینـەکانی قـوڵو تیژن، دەنگێکی باریکی دڵڕفێنی هەبو، بەڵام کەمێك گرێتـی تێـدا بـو، پاشـان زانیم کاتێ کە زۆر ماندو دەبێ دەنگەکەی ئاوەها گڕ دەبێ، دوای ئـەو یەکـەمین دیدارە خێرایەمان پتر بە یەکدی ئاشنا بوینو پەیوەندی برایەتیو خۆشەویستیمان لە نێواندا پتەوتر بو. ئەوەی وا لێرەشدا دەینوسم لە ڕێـی زانیاریـەکانی خۆیـەتی کـە پێـشتر پێـی ڕاگەیاندومـە، ئـەم بـەڕێزە زانایـەکی ئیمانـدارو بـانگخوازو خەمخۆرێکی ئیسـلامیە، نـاوی سـەید ئەبولحەسـەن عەلـی ئەلحەسـەنی هینـدی نەدویە. ڕەچەڵەکی دەگەڕێتـەوە سـەر حەسـەنی کـوڕی عەلـی -ڕەزای خوایـان لێبێ-. باوکی بەڕێزو فرەزانیشی نـاوی عەبدولحـەی کـوڕی فـەخرەددینی کـوڕی عەبدولعەلییە، نەژادەکەی دەگەڕێتەوە سەر (عبدالله الأشتر)ی کوڕی موحەممەدی (ذی النفس الزکیة)ی کوڕی (عبدالله المحض)ی کـوڕی (الحسن المثنی)ی کـوڕی (الحسـن السـبط)ی کوڕی عەلـی کـوڕی ئـەباتالیب. باوکـە بەڕێزەکـەیخاوەنی چەندین کتێبانە کە هەنـدێکیان چـاپکراونو هەندێکیتریـشیان دەسنوسـن و بـە

---

١ هەردی فرەڕێ: مفترق الطریق.

پارێزراوی هەڵگیراون، (نزهة الخواطر) ناودارترین کتێبیەتی کە لە هەشت بەرگ پێکهاتوە[1]، لە ساڵی ١٣٤١ك مردوە.

سەید ئەبولحەسەن لە یەك لە بەڕێوەبەرایەتیەکانی هیندستان کە پێی دەڵێن (رائی بریلی) لەدایك بوە، کە نزیکەی حەفتا کیلۆمەتر لە (لوکنهو) دورە. لەدایکبونەکەی لە گوندی (تەکیە) لە مانگی موحەڕڕەمی ساڵی ١٣٣٢ی کۆچیدا بوە. خودا دەوام بە عومری بداو بیکاتە مایەی سودو بەهرە گەیاندن بە ئیسلام‌و موسڵمانان. ئەبولحەسەنی برام هەرچەندە بۆ چەند سەدەیەکە لە هیندستان دەژین‌و بە هیندی قسان دەکات بەڵام بنەماڵەکەی لە بنەڕەتەوە عارەبن‌و تا ئەمڕۆکەش رەچەڵەك‌و سەرچەلەی خۆیان پاراستوە. پەیڕەو لە تەوحیدێکی پاك‌و لە سوننەت دەکەن‌و خۆیان لە بیدعەکاری دەپارێزن‌و بانگبەرایەتی بۆ خودا دەکەن‌و جیهادیش لە پێناو خوادا بەرپا دەکەن. سەید ئەبولحەسەن برایەکی لەخۆ گەورەتری هەیە بەناوی دکتۆر سەید عەبدولعەلی عەبدولحەی[2]؛ کە پزیشکەو لە نەدوەی زانایان‌و لە پەیمانگەی (دیوبند) هەروەها لە زانکۆی (لوکنهو)ش بە پلەی باڵا سەرکەوتنی بەدەست هێناوە. بەمجۆرە هەردو رۆشنبیری ئاینی‌و رۆشنبیریی سەردەمی لەخۆدا کۆکردۆتەوە. دەورێکی کاریگەریشی لە پەروەردەکردنی ئاینی‌و رۆشنبیرانەی ئەبولحەسەنی برای گێڕاوە، کە باوکی مرد ئەو جێی دەگرێتەوەو نەدوەی زانایان بەڕێوە دەبات. هەروەها وەك باوکێکی بەسۆز چاودێری ئەبولحەسەنی برا بچوکی کردوەو ئاگای لێبوە کە ئەوکات هێتیم بوەو تەمەنی نۆ ساڵ بوە.

سەید ئەبولحەسەن لەماڵەوە قورئان فێربوەو دایکی یارمەتیداوە کە دایکیشی لە ژنە خانەدان‌و بە حورمەت‌و چاکەکانەو قورئانی سەرلەبەر لەبەرکردوە، بابەتان

---

(١) ئەم کتێبە لە (دائرة المعارف)ی حەیدەر ئاباد حەفت بەرگی لێ‌هاتۆتە چاپ. بەرگی هەشتەمیشی لەژێر چاپدایە. ئەم پەرتوکە نزیکەی ژینامەی پێنج هەزار ناوداری هیندستانی تێدا نوسراوە. دانەریش پەرتوکی (الثقافة الاسلامية في الهند)ی بەچاپ گەیشتوە کە کۆڕی زانیاری عارەبی لە دیمەشق بە چاپی گەیاندوە.

(٢) لە (٢١/ ذی القعدة / ١٣٨٠ ك - ٧ / مایۆ / ١٩٦١ز) مردوە .

دەنوسیو پەرتوکان دادەنیو شیعرانیش دەڵێ[1]، ئەبولحەسەن هەروەکو رۆڵەکانیتری هیندستان هەردو زمانی ئوردیو فارسی فێربوە، دوای ئەوەی تەمەنی گەیشتۆتە دوازدە ساڵ دەستی بە فێربونی هەردو زمانی عارەبیو ئینگلیزی کردوە، عارەبیەکەی لەسەر دەستی شێخ خەلیلی کوڕی موحەممەدی یەمانی فێربوە [2] و دو ساڵی رەبەقیشی بۆ خوێندنی ئەدەبی عەرەبی تەرخان کردوە، زۆر پەرتوکی ئەدەبی خوێندۆتەوە. بە پێچەوانەی بارودۆخی ئەو وەختی هیندستان تەواو هۆگری ئەدەبی عەرەبی ببو و لەگەڵیدا هەڵیدەکرد. پەرتوکی گەلێك لە نوسەرە قەڵەم رەنگینو هەڵکەوتوە کۆنو نوێیەکانیشی خوێندۆتەوەو سەرچاوە کۆنەکانی ئەدەبی عەرەبیشی زۆر موتالا کردوە .

گرنگیەکی تایبەتیشی بەم چوار پەرتوکە داوەو تەواو خۆی بۆ تەرخان کردوە: کەلیلەو دیمنەی ئیبنولموقەففەع، (نهج البلاغة)ی شریف الرضی، (دلائل الاعجاز)ی جورجانی، (الحماسة)ی ئەبی تەمام. پاشان چوەتە زانکۆی لوکنهو کە زانستە شارستانیەکانی تێدا بە زمانی ئینگلیزی دەخوێندریو بەشێکی تایبەت بە زمانی عارەبیشی تێدایە. کە ئەبولحەسەن چوە زانکۆ تەمەنی لە گشت خوێندکارەکان بچوکتر بو. لەسەرەتادا وانەکانی رێزمانی عارەبی تەنگیان پێهەڵچنیو کەمێك وەپاش کەوت بەڵام پاشان هەر بە پلەی باڵا سەردەکەوت.

---

(١) چەند پەرتوکێکی بەچاپ گەیشتوەو بڵاوکراونەتەوە، هەروەها کۆمەڵێك شیعریشی بۆ بڵاو کراوەتەوە کە هەموی موناجاتی خوداو نزاو پاڕانەوەو مەدحی پێغەمبەرە ﷺ، خەڵکیش بەدڵیان بوە. لە (٦ / جەمادی ئاخیری ١٣٨٨ ك - ٣١ / ئۆگەستی / ١٩٦٨ ز) کۆچی دوایی کردوە.

(٢) ئەوەی فەرموودە ناسی پایەدار شێخ حوسێنی کوڕی موحسینی ئەنساری یەمانی بوە کە کاتی خۆی بنەوبارگەی لە (بهوفالی) هیندستان خستبو. نەژادی ئەو بنەماڵەیە لە (الحدیدة)یە. بەهرەیەکی رەگاژۆی لە گوتنەوەی زمانو ئەدەبدا هەبوەو چێژێکی رەسەنیشی لە زمانی عارەبیدا هەبوە. لە کەراتشی لە (٩ / جەمادی یەکەمی ١٣٨٦ی کۆچیدا) کۆچی دوایی کردوە.

پاشان دیراسە ئەدەبیەکەی لەلای دکتۆر شێخ (تقي الدين الهلالي المراكشي)[١] تەواو کرد. کە ئەوکات لە نەدوەی زانایاندا سەرۆکی بەشی گوتنەوەی ئەدەبی عارەبی بو. نەدوەش مەکۆیەکە سەرپەرشتی (دارالعلوم)ی ئەوێندەر دەکات. پاشان بۆ ماوەی دو سالاّن لە نەدوەدا دەبێتە ئەندامو فەرمودەناسی تێدا دەڵێتەوە. لەم بارەوە سودێکی فرەی لە شێخ حەیدەر حەسەن خان[٢] وەرگرت.چەند مانگێکیش لە (دارالعلوم)ی (دیوبند) مایەوە، لەوێدا لە وانەکانی زانای گەورەی موجاهید شێخ حەسەن ئەحمەد لەدینیدا[٣] ئامادە دەبو، کە لەبارەی فەرمودەوە دەدوا.

ئەبولحەسەن یەکەمین هەوڵی لە نوسینی ئەدەبیدا نوسراوێك بو لەبارەی سەربردەو ژینامەی سەیدی پێشەوا ئەحمەدی کوڕی عیرفانی شەهید کە پێشەواو بانگخوازێکی رێگای یەکخواپەرستیو سوننەتپەروەریو جیهادی رێی خوا بو. لەسەر ئاماژەی براگەورەکەی (دکتۆر عەبدولعەلی) بابەتەکەی نوسیو دکتۆر (تقي الدين الهلالي)ش بۆ زانای فرەزانو سەید رەشید رەزای خاوەن گۆڤاری (المنار)ی روسپی هەناردو ئەویش لە گۆڤارەکەیدا بلاّوی کردەوە. پاشان لە بەرگی کتێبێکی سەربەخۆدا بە ناونیشانی ((سەربردەی سەیدی پێشەوا ئەحمەد عیرفانی شەهید لە ساڵی ١٣٥٠ك)) نوسیوە. ئەم نوسراوە یەکەمین بەرهەمی ئەدەبی بو کە بە زمانی عارەبی نوسیویەتی کە ئەوسا تەمەنی لە نێوان حەڤدە تا هەژدە ساڵ دەبو.

پاشان چوە (لاهور) لەوێدا لەسەر دەستی چاکسازی گەورەو بانگبەری مەزن شێخ ئەحمەد عەلی[٤] کە تەفسیرناسێکی بەناوبانگ بو دەستی بە تەفسیر خوێندن کرد، (لاهور)یش ئەو کات شاری زانستو رۆشنبیریو ناوەندی

---

(١) رێبەری راپەڕینی ئەدەبی عەرەبی بو لە هندستان، هەروەها چاکسازیخوازی پرۆگرامی خوێندنی ئەدەبی عارەبی بو، سێ‌ساڵ لە نەدوەی زانایان بو، کۆمەڵێك ئەدیبی بەناوبانگی لەسەر دەست پێگەیی وەکو، مەسعودی نەدوىو محمد ناظمی نەدوی .

(٢) لە ١٥ / جەمادی یەکەمی ١٣٦١ك مردوە .

(٣) لە ١٣ / جەمادی یەکەمی ١٣٧٧ك مردوە .

(٤) لە ١٣ / جەمادی یەکەمی / ١٣٧٧ ی کۆچی ئەمری خوای کردوە.

بڵاوکراوەو ڕۆژنامەکانی هیندستانی دابەشنەکراو بو. ئەبولحەسەنیش ئەم دەرفەتەی هەڵقۆستەوەو دەگەڵ چەندین مامۆستاو ئوستادی گەورەو پایەدارو ئەدیبو شاعیرو هزرڤانان ئاشنا بو. ئەوەی شایانی باس بێ یەك لەوانە شاعیری ئیسلام دکتۆر موحەممەد ئیقبال بو. کە لە مەجلیسەکانی شاعیر بەشدار دەبو و شاعیریش دڵی پێخۆش دەبو[1]. هەرچەندە ئەبولحەسەن گەنجیش بو و ناوبانگیشی نەبو[2] .

ئەبولحەسەن خوێندنەکەی لەزۆربەی قۆناغەکاندا بە بڕوانامە نەبوە، بەڵکو خوێندنێکی ئازادانەی روبەڕوی زانستو زانیاری بوە. جا کە دیراسەکەی لە لاهور تەواو کرد بۆ لوکنهو گەڕایەوەو لەوێدا لە (دارالعلوم)ی نەدوەی زانایان مایەوەو جۆرەها زانستی تێدا دەگوتەوە. لەم ماوەیە لەپاڵ ئەو کارەشیدا بە زمانی عارەبی مەقالاتی بۆ گۆڤاری (الضیاء) دەنوسی کە نەدوەی زانایان دەریدەکرد، سەرنوسەرەکەشی مەسعودی نەدوی[3] بو. هەروەها بە نوسینی چەندین پەرتوکی زمان ئوردوش خەریك بو. ژیاننامەکەی سەید ئەحمەدی شەهیدیشی بە چاپ گەیشت کە تەمەنی ئەو کاتی لە بیستو پێنج ساڵ پتر نەبو. هەرمێنێکی زۆری هەبو تەنانەت چوار چاپی لێدەرچو.

پاشان گواستیەوە (دلهي). لەوێدا بە دیداری موجەددیدی مەزن (شێخ موحەممەد ئیلیاس) شاد بو، ئەم دیدارە وەرچەرخانێکی لە ژیانی ئەبولحەسەن بەرپا کرد. چونکە شێخ موحەممەد ئیلیاس رێبەرێکی میللی بو، لە رێی بانگەوازەکەی بۆ خودا سەروساختێکی[4] قوڵو پتەوی دەگەڵ جەماوەردا هەبو، بەڵام ئەبولحەسەن تا ئەوکاتی لەگەڵ جەماوەردا هیچ پەیوەندێکی پەیدا نەکردبو، لەبەرئەوەی هەر بە خوێندنو کتێب نوسین خەریك بو، ئیتر ئەویش لەدوای ئەو

---

(١) لە کۆتایی ساڵی ١٣٨١ ی کۆچی مردوە .

(٢) سەید ئەبولحەسەن چیرۆکی ئەو سەردانەو سەربردەکەی لە پێشەکی پەرتوکەکەی بەناوی (روائع اقبال) باس کردوە

(٣) لە رەجەبی / ١٣٧٣ك — ١٦ / مارس م ١٩٥٤ز مردوە

٤ سەروساخت: ئاشنایەتی، سەروکار، پەیوەندی.

دیدارەدا دەستی کرد بە گەڕان‌و سوڕان‌و دەگەڵ خەڵکی گوندو دێهاتان تێکەڵ دەبو و گەشتی ئیسلامیانەی ئەنجام دەدا، گەشتی وای هەبوە رەنگە مانگێکی خایاندبێ، لەم گەشتانەدا بە گوندو شارەکانی هیندستان دەگەڕاو خەڵکی بۆ ئیسلام بانگ دەکرد .-ئێستاشی لەگەڵدا بێ- لە حیکمەتی وردو قوڵی ئاینی‌و لە هێزی بڕواییدا هەر شێخ ئیلیاس سەرمەشقی ئەبولحەسەنە. چونکە شێخ ئیلیاس -هەروەکو براکەمان وا دەڵێ-وێنەیەك بو لە پێشینە چاکەکان و دڵسۆزێکی بەغیرەت بو، جەرگی بۆ رەوشی نالەباری موسڵمانان دێشا، بۆ بەرژەوەندی موسڵمانان تێدەکۆشاو لە خۆشی‌و ناخۆشی لەگەڵیان بو، لە پێناویاندا روحە بەهێزەکەی گڕی دەگرت و هەناوی بۆ دەسوتان[1].

پەروەردەی روحیشی لە خواناسی پایەدارو پەوەردیاری گەورە؛ شێخ عبدالقادری رائی فوری[2] وەرگرتوەو لە هاودەمیتی‌و مەجلیسەکانیدا بەهرەمەند بوە .

ئەبولحەسەن بۆتە سەرنوسەری گۆڤاری (الندوة)ی زانستیش کە بە زمانی ئوردی دەردەچوو زمانحاڵی نەدوە بو. زانکۆی ئیسلامیش لە (علیکرە) ئەرکی دانانی پرۆگرامێکیان بۆ قوتابیانی لیسانسی خوێندنی ئاینی پێ سپارد، ئەویش پەرتوکێکی بەناوی (ئیسلامییات) دانا و زانکۆش قبوڵی کرد و لە پای ئەوەشدا خەلاتیان کرد. لە ساڵی (١٣٦١ك-١٩٤٢ز) دا زانکۆی میللی ئیسلامی لە دلهی بانگێشتی کرد تا موحازەرەیەك بدات. ئەویش موحازەرەیەکی لە بارەی

---

(١) لە ساڵی ١٣٦٣ کۆچیدا کۆچی دوایی کردوە. ئەبولحەسەن بە زمانی ئوردی ژیاننامەیەکی لەبارەوە نوسیوە. لە موحازەرەیەکیدا بەناوی (بانگەوازی ئیسلامی‌و بەرەو پێشەوە چونەکانی لە هیندستاندا وتەیەکیشی لەبارەوە هەیە . کۆمەڵەکەی کە زۆربەی کات بە کۆمەڵەی تەبلیغ دەناسرێن لە گورجوگۆڵ‌و چالاکتریان کۆمەڵەکانی هیندستانە، ژمارەشیان لە هەموان زۆرترە. چالاکی کاریگەریان هەیە، گەشتی بەردەوام ئەنجام دەدەن، بە ئاسیاو ئەفریقیاوئەوروپاو ئەمریکادا دەگەڕێن. ناوەندەکەی لە (دلهی) پایتەختی هیندستانە .

(٢) لە لاهور لە (١/ رەبیعی یەکەمی / ١٣٨٢- ئۆگەستی ١٩٦٢ ز) کۆچی دوایی کرد . ئەبولحەسەن ژیاننامەیەکی لە بارەوە نوسیەوە .

(ئاین‌و شارستانێتی) پێشکەش بە خوێندکاران کرد، هەمو زۆریان بەدڵ بو کە بە نوسـراویش بڵاوکرایەوە کاریگەرێکی بەرفرەوانی بەرپاکرد .

هـەر لـەو ماوەیەشـدا چـەند پـەرتوکێکی بـۆ خوێنـدکارانی خوێندنگـە عارەبیەکانی هیندسـتان دانـا. یـەك لەوانـە بریتـی بـو لـە (مختـارات في الادب العربـي).(دار العلـوم)ی هیندسـتان‌و چـەند زانکۆیـەکیش بڕیاریـان دا بیکەنـە پرۆگرامی خوێندنی خۆیان. پەرتوکێکی‌تری بریتی بو لە (قصص النبيين للأطفال) کـە لـە سـێ بەرگـدا بـو .. زۆر پەرتوکی‌تریـشی دانـا. هـەروەها گۆڤـاری (التعميـر)یشی دەرکرد کە مانگێ دوجار بە زمانی ئوردی دەردەچو.

مەکۆ(جمعية)یەکیشی دامەزراند تا موژدەی دینی ئیسـلام بەناو هیندۆسەکان بڵاوبکاتەوە. ئەم مەکۆیە موژدەگارە ئیسـلامیە یەك لە چـالاکیەکانی ئـەوە بـو کۆمەڵێك پەیام‌و تۆژینەوەی بەزمانی ئینگلیزی لـەبارەی نەتـەوەی ئیسـلامدا دەرکردو لەوێدا بڵاوی کردەوە. لە کۆتایی سـاڵی (١٣٧٨ك-١٩٥٩ز)یـشـدا لـە لوکنهو (کۆڕی زانیـاری ئیسـلامی) دامەزرانـد. هـەروەها گـەلێك چـالاکی‌و بەرهـەمی تریـشی بـە زمـانی ئینگلیـزی‌و هینـدی‌و ئـوردی‌و عـارەبی‌و زۆر چاپکراوەی بەنرخی دیکەشی هەیە.

ئەم پەرتوکەش- بە داڕوخانی موسڵمانان جیهـان چ زیـانێکی لێکـەوت- لـە ساڵی (١٣٦٤ك -١٩٤٥) دا نوسیویەتی کە ئەوکات تەمەنی سی‌ودو ساڵ بـو. بەڵام چاپکردنی وەدواکەوت. کە لەوماوەیەدا زیادەی دەخستە سەرو بە بابـەتی‌تر دەیڕازاندەوەو هەڵەبژێری‌و پوختەکاری لەگەڵدا دەکرد تائەوەی چاپی یەکەمی لـە میسردا لە ساڵی (١٣٦٩ك-١٩٥٠ز)دا بڵاوبۆوە.

ئەبولحەسەنی برای هێژام زۆر مەراقی لـە کۆکردنـەوەی پەرتوکانـە، شـەیدای باسوخواسی کتێبانەو شەونخونیان دەگەڵدا دەکێشـێ. لە کاڵاوپاڵای دنیایێ بەس خەمی کتێبەکانیەتی، بەهادارترین دیاری پێشکەشی بکرێ پەرتوکێکـە، کتێـب بۆ ئەوە کۆناکەتەوە ماڵەکـەی پـێ قـەرەباڵغ بکـات، بـەڵکو بـۆ ئەوەیـەتی تـا بیخوێنێتەوەو تاووتوێ‌و رەخنەکاری تێدا بکات. نوسراوە جۆراوجۆرەکانیشی لـەم بارەوە بەڵگەیەکی ئاشکران. لە ئەنجامی ئـەو هـەمو خوێندنـەوەو شـەونخونیەی

دەگەڵ پەرتوکانی کێشاوە- لە تەك بەهرەو ئەزمونەکەیدا- دەتوانێ بە هاسانی بە زمانی عارەبی بدوێ. کە بە عارەبیش دەدوێ وەك لافاو هەڵقوڵی بێ زۆر بە ئابوتابو بە پاراوی دەدوێو قسەکانی پڕە لە هێنانەوەی وێنەی رەوانیو گوزارشتی جوانو سەرنجڕاکێش. بۆ زۆربەی موحازەرەکانیشی خۆی ئامادە دەکاتو زۆرینەشیان دەنوسێتەوە. نەشمو شێوازی ئاخاوتنەکەی رەگەزی سۆزی بلێسەداری بەسەردا زاڵە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە لە دەرگەی تۆژینەوەیەك دەدا بە پوختەیی ئەنجامی دەداتو مافی خۆی دەداتێو تاموچێژیشی لەگەڵ ئاوێتە دەکات وەکو لێم زانیوەو بە خۆشی پتر لە جارێك بۆی درکاندومە، کە لەبارەی بابەتێکی گرنگەوە دەدوێ حەز ناکا هێرش ببات، تەنها ئەو کاتە نەبێ کە زانیاریەکی زۆری لەبارەوە کۆکردبێتەوەو خۆی بۆ ئامادە کردبێ. ئەوەش نەك لەبەر مەعتەلیو بێبابەتی بێ بەڵکو وەك وریا بونێکی زانایانەیە کە دەیەوێ بگاتە یەقینو مەسەلەکەی بۆ ساغ بوبێتەوە ئەوجا پەنا وەبەر هێرشان ببات!.. ئەبولحەسەن پەخشانی بەسەردا زاڵ بوە بۆیە رۆژێك لە رۆژان نەیکراوە هیچ شیعرێك بهۆنێتەوە...

مامۆستا ئەبولحەسەن بەردەوام ئەم جۆرە وەرزشانەی کردوە: تۆپانێ، مەلەوانی، راووشکار، هۆکیو تێنس، بەڵام پاشان وازی لێهێناون. وێڕای ئەمەش چەند نەخۆشیەکیشی توش ببو، ماوەیەکی درێژی خایاند بە تایبەتی نەخۆشی سینگ، بەڵام پاشان خودا شیفای پێبەخشی، تەنها کۆخەکەی نەبێ کە تاو نا تاو دەیگرێ.

حەز لە هیچ جۆرە وێنەیەك ناکات، بۆ خۆشی حەرام کردوەو لەسەریشی توندە. جارێکیان پێکەوە چوینە چاپخانەیەکی گەورە لە قاهیرەدا، وێنەگرەکەی ئەوێ زۆری حەز دەکردو زۆریشی داواکرد بۆ یادگاری وێنەیەکمان بگرێ، بەڵام ئەبولحەسەن رازی نەبو و گوتی موسڵمانانی هیندستان لەسەر حەرامێتی وێنەگرتن هاودەنگن.

جارێك پرسیارێکم لێکردو گوتم لە پێشینانی چاك بە کامیان کارتێکراو بوی؟ لە وەڵامدا گوتی: بەم پیاوچاکانە: ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەل کە لە

کاتی فیتنەکەدا خاوەن هەڵوێستێکی ناسراوو بەناوبانگە. شێخلئیسلام ئیبنی تەیمیە. شێخ ئەحمەدی سەرهەندی کە خەڵکی سەرهەند بوەو سەرهەندیش شارێکە لە بنجاب، لە ساڵی (١٠٣٤)کۆچیشدا کۆچی دوایی کردوە، خاوەنی پەیامە نەمرەکانی شەریعەتو حەقیقەتو، دژایەتیکردنی بیدعەکاریە. شێخ (ولي الله الدهلوي) کە لە ساڵی (١١٧٦)ی کۆچیدا مردوە، توێژەرێکی مەزنی ئیسلامیش بوەو خاوەنی پەرتوکی (حجة الله البالغة)یە. هەروەها سەید ئەحمەدی شەهیدیش کە دامەزرێنەری یەکەمین دەوڵەتی شەرعی بوە لە هیندستان لە سەدەی سێزدەی کۆچی[1]، بۆ چەند مانگێك دەوڵەتەکەی حوکمی کردوە، بەڵام پاشان ئینگلیز بە نەخشەو پلانە گڵاوەکانیان روخاندیان.

گەورەترین هیواوهومێدی ئەبولحەسەن ئەوەیە کە ببینێ ئیسلام لەسەر روی زەویدا باڵادەست بێو دەوڵەتە سەرکێشو یاخیەکانیش بە ئەشکەنجەو لەبن دەست بن، تامەزرۆی ئەو دەمەیە کە بەچاوانی خۆی تۆڵەوەرگرتنەوەی خوا لەو کەسانە ببینێ کە دژایەتی ئیسلامیان کردەوەو موسڵمانانیان زەبونو نابوت کردوە، بەمەش فەرامۆشی دڵی دێتەوەو پرشنگی موژدەی بەسینەدا پەخش دەبێ. پێیوایەو وای دەبینێ کە ئەو کەمایەتیە موسڵمانەی لە هیندستان ماونەتەوە چاکەکانن و جێی هومێدن بۆ هیندستان، رەنگە ئایندەیەکی گەشیان لەوێدا بۆ ئیسلام پێبێ.

ئەبولحەسەن لە ساڵەکانی (١٣٦٧-١٣٦٩)ك بەرامبەر بە (١٩٤٧-١٩٥٠)ی زایینی گەشتێکی بۆ حیجاز کرد پاشان چەندین گەشتی بەرودواتری کردوە. لە ساڵی (١٣٧٠ك-١٩٥١ز) هاتە میسر. بە زۆربەی جیهانی ئیسلامیشدا گەڕاوە. لە (١٣٧٥ك-١٩٥٦ز) سەردانی تورکیای کردوە، سەردانی پایتەختەکانی وڵاتی ئەوروپاشو بەناوبانگترین شارەکانی ئەندەلوسیشی کردوە. سەردانی یەکەمی لە ساڵی ١٣٨٢ك بوە، هی دوەمیشی لە ساڵی ١٣٨٣ك

(١) ئەویش هەر لە بنەماڵەی ئەبولحەسەن بوە. یەکێك بو لە پیاوە هەرە بەناوبانگەکانی بنەماڵەو هیندستان، لە ساڵی ١٢٠١ك لە رائی بریلی لە دایك بوە. لە رێیخودا لە بالاکوت (پاکستانی ئێستا)دا لە ساڵی ١٣٤٦ك شەهید کراوە.

بەرامبەر بە (١٩٦٢-١٩٦٣)بوە. لەم گەشتانەدا زۆری دنیا دیوەو گەلێکی خوێندۆتەوەو جۆرەها بابەتی نوسیوە، ئامادەی موحازەران بوەو موحازەرەشی داوە، لە هەر جێیەك دابەزی بێ کردوکۆشی هەبوەو بەهرەی وەرگرتوە، زۆر پەیمانیشی بەستوە. لە ساڵی (١٣٨٠ك-١٩٦٢ز) کە براگەورەکەی دکتۆر سەید عەبدولعەلی ئەلحەسنی وەفاتیکرد لە جێی ئەودا بە ئەمینداری گشتی نەدوەی زانایان هەڵبژێردرا، لە ساڵی ١٩٥٧یشدا بەئەندامی پەیامنێری کۆڕی زانیاری عارەبی لە دیمەشق هەڵبژێردرا[1]. لە ساڵی (١٣٧٥-١٩٥٦ز) وەك مامۆستایەکی میوان لە زانکۆی دیمەشق بانگێشت کرا تاچەند موحازەرەیەك پێشکەش بکات[2] لە ساڵی (١٣٨٠ك-١٩٦١ز) ئەنجومەنی دامەزراندنی (رابطة العالم الاسلامي)یش لە مەککەی پیرۆزدا هەروەها لە ئەنجومەنی راوێژکاری باڵای زانکۆی ئیسلامی لە مەدینەشدا بە ئەندام هەڵبژێردرا. لە ساڵی(١٩٥٩ز)شدا بە سەرۆکی دەزگای خوێندنی ئاینی لە ولایەتی باکوری هیندستان هەڵبژێردرا.

لە میسردا جارێکیان دانیشتبوین‌و ئەویشمان لەگەڵدا بو، لەبارەی چاکیەکانی میسرم لێپرسی، ئەویش بە کورتی وەڵامی دایەوەو گوتی: بڕوابون بەخودا، دینداری، خۆشویستنی موسڵمانان بەتایبەتی ئەگەر نامۆ بن، دڵ نەرمو ناسکی، سینەپاکی، بەرهەمی زۆر... پاشان لە خراپیەکانم لێپرسی، ئیحراج بو بەڵام پاشان گوتی: سفوراتی، خۆدانەپۆشین، وێنەی روتی ناو گۆڤارو رۆژنامەکان، بە سوك سەیرکردنی هەندێ حەرامەکان لە لایەن هەندێ زانا، نەکردنی نوێژی بەکۆمەڵ لەگەڵ ئەوەی مزگەوتیش زۆرن، هەڵپەکردنێکی کوێرانە بۆ لاساکردنەوەی ژیاری رۆژئاوا .

---

(١) یادەوەریەکی لە قاهیرەدا لەژێر سەرناوی ((مذكرات سائح في الشرق العربي)) لە ساڵی (١٣٧٣-١٩٥٤ز) چاپ کرا .

(٢) سەرجەم ئەو موحازەرانەی کە ئوستاد ئەبولحەسن لە مەدرەجی زانکۆی (الكبرى)ی دیمەشق پێشکەش کرد ژمارەیان دوازدە موحازەرە بو لە پەرتوکێکدا بەناوی ((رجال الفكر الدعوة في الاسلام)) لە چاپخانەی زانکۆی دیمەشق لە ساڵی (١٣٧٩ك-١٩٦٠ز)دا چاپ کرا .

هەروەها ئەبولحەسنی برام دوژمنــی روالّــەتی درۆزنانەیــە، خــواردن‌و بــەرگ‌و جێخەوی بەهەند هەڵناگرێ، حەز لە قسەی زیــادو زۆرلــەخۆکردن ناکــات، هــیچ نرخێك بۆ پارەوپول دانانێ، متمانەکردنی بەخودا لەسەروی هەمو کارەکانیــەتی، لە پێناو ئەو مەبەستەی بڕوای پێ‌هەیە کۆڵنەدان‌و رەنجی بێوچانی بەجۆرێکە بۆیە بۆتە سەرمەشق، دڵسۆزیەکی زۆر قوڵی هەیە بۆیە لە کارەکانیدا سەردەکەوێ لــە کاتێکدا ئەوانی‌تر شــکســت دەخۆن.

زۆر پێدا رۆیشــتم، بەڵام هیچشــم لەبارەی ئەبولحەسەنی برام نە گوتوە.

ئەحمەدی شەرباصی

مودەریسی ئەزهەر

قاهیرە

شەووال / ١٣٧٠ك

ئۆگەست / ١٩٥١ز

پێشەکیەك

به پێنوسی ئوستاد عبدالرحمن حبنکه المیدانی

سوپاس‌و ستایش بۆ ئەو خودایەی بەرزو بەخشندەیە، کە قورئان‌و سوننەت‌و وتەی پڕواتای بە موحەمەدی کوڕی عەبدولڵا ﷺ بەخشیوە، کە پێغەمبەری کردۆتە چاکترین بانگخوازی ڕێی خودا، کە کردویەتی بە هۆشمەندترین پێشەنگ‌و سەرمەشقترین پەروەردەکار.

لە میهرەبانی خۆیەتی کە هەڵگرانی مەشخەڵی پەیامەکەی دانای ڕێڕاست‌و سەرڕاستن، بەوپەڕی تواناوە بە پێی ڕێوشوێنی پێغەمبەر ﷺ لە پێناو خوا تێدەکۆشن، لە هەر سەردەمێکدا ڕەوشی گەلان بە هەر چۆنێك بگۆڕێ و شەوی تاریکستان هەرچەندی درێژە بکێشی و تەمومژ هەرچەندی خەست و خۆڵ بێ، تا ڕۆژی دوایی رادەبێ قەت لە ڕێی هەق دانابەزن، بۆ ناهەقی ڕاناخزن، لەمەڕ دوژمن نابەزن، چونکە خودا لەگەڵیانە.

ئەم پەرتوکە ((بە داڕوخانی موسڵمانان جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!)) کە بانگخوازی ئامۆژگارو ڕێبەری داناو زاناو شێخی هێژاو پایەدار ((ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی)) نوسیویەتی، هەر لەگەڵ دەرچونی یەکەم چاپی لە ساڵی (١٣٦٩ك-١٩٥٠ز) زاناو بیرمەندان گەلێکیان کەوتە بەر دڵ‌و شونێپایەکی بەرزی لەلادا پەیدا کردن. پەرتوکەکە مێژوی ڕەوشی گەلانی بەر لە ئیسلام بەسەر دەکاتەوە کە چۆن لە روی هزرو زانست داڕوخاون و لە ژیاردا تێکشکاون، چۆن لەناو بتپەرستیەکی پڕوپوچ‌و بێنمود و نەفامیتیەکی دزێو و ستەم‌و زۆرداریەکی لە رادەبەدەردا دەژیان، چۆن ملهوڕو خاوەن هێزو دەسەڵاتدارەکان خەڵکی ڕەش‌وڕوتیان دەچەوساندەوە، ستەمدیدەی بێ‌پشت‌و پەنا نەیدەتوانی روبەڕوی زەبروزەنگی ملهوڕان رابوەستێ‌و کۆت‌و زنجیری کۆیلایەتی‌و

سەرشۆڕی لە خۆی راپسێنێ، تەنانەت ئەگەر مافیشی پێخوست دەکرا نەیدەوێرا دەنگ بکا.

باس دەکات مرۆڤایەتی کە ساڵەهای ساڵ بو، لەتاو بەدبەختبونو مەرگەساتی بەناڵەناڵ بو، لە حەژمەت ژیاری وێران دادوبێدادی بو، لە دەست دەستدرێژیو ستەمکاریو خوێنرێژیو دوژمنکاری هاوار هاواری بو. ئیسلام هات فریای کەوتو گزنگی ئازادی بۆ پەخش کرد، بە بەڵگەی رۆشنو وتەی بەجێ، بە هێزی تۆسنو بازوی بە تین رێزومافی رەوای مرۆڤانی گەڕاندەوە و زوڵمو زۆرداری ملهوڕانی بڕاندەوە، مرۆڤی لە مرۆڤپەرستی رزگارکرد بۆ خواپەرستی، هەرچی سیستەمی هەوەستزادەی مرۆڤان بو کە بە ناوی ئاین لافی لێدەداو خەڵکی بەستەزمانی دەچەوساندەوە باوی نەهێشتو تەمومژی رەواندەوە. ئامێزی بە سۆزو بەزەیی و باوەشی دادگەریو چاکەکاری لە مرۆڤایەتی کردەوە و رێبیرو بیروباوەڕو شەریعەتو ئەحکامو ئامۆژی ئاسودەبەخشی پێشکەش کردن.

باس دەکات لەبەر ئەوە موسڵمانان داڕوخانو تێشکان چونکە لە ئامۆژو رێنماییەکانی ئیسلام دورکەوتنەوە، پشتیان لە زانست هەڵکردو نەزانی بڵاوبوەوە.. زانستێك کە ژیاری پێ بنیاد دەنرێ. کەچی گەلانی رۆژئاوا هاتن بەهرەیان لە بنچینەکانی ژیاری ئیسلامی وەرگرتو ژیارێکی مەزنی ماددییان بۆ خۆ پێکهێنا بەڵام بێنەوەی ئاوڕ بەلای بیروباوەڕو پەرستنکاریو خوڕەوشتو رەفتارو دادگەریو چاکەخوازیو هەقپەروەریەکەی بدەنەوە.

دوپات دەکاتەوە ژیارە ماددیەکەی رۆژئاوا مادەم خۆی بە رەگەزەکانیتری ژیاری ئیسلامی نەپاراستوە دەبێتە هۆکاری وێرانبونی جیهان و مرۆڤایەتیش بەرەو رەوشی تێکشکاوی پێشان دەگەڕێتەوە، وەکو جاران ملهوڕو ستەمکاران چڕنوك لە بەربینگی هەژارو ناگزوران رادەچەقێننو دیسان شەڕو پەشێوی بڵاو دەبێتەوە.

دوپات دەکاتەوە جیهان زیانێکی گەورەی بە هۆی داڕوخانی موسڵمانان بەرکەوتوە، رەنگە مرۆڤایەتیش توشی مەترسیەکی زەبەللاحی خاپوربون ببێت چونکە زلهێزانی سەر روی زەوی هێزی وێرانکردنی جیهانیان وەدەست هێناوەو

هیچ دینێکیشیان نیە دەستی خوانەناس‌و بێبڕواکان بگرێ‌و لێنەگەڕێ مرۆڤایەتی توشی ئەو رۆژە رەشە ببێ، وێڕای ئەمەش لە ناخی دڵەوە حەز دەکەن هەمو شتێکی سەر روی زەوی داگیر بکەن‌و دەست بەسەر گشت گەلان دابگرن .

گەلێك بە جوانی باسی کێشە کۆمەڵایەتیەکانی سەردەم دەکات، لەبارەی لاڕێبون‌و ترازانەکانی دەدوێ کە خەریکە مرۆڤایەتی لە کەندەڵانی وێرانکاری هەڵدێرێ. گەلێك وتەو گەواهی گەورە بیرمەندانی رۆژئاوایی بە بەڵگە هێناوەتەوە کە دەگەڵ بابەتی نێو پەرتوکەکە تێکدەکەنەوەو روی راستەقینەی کێشەکان وەدەر دەخەن.

جەنابی شێخ ((ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی)) پیاوێکی ناسراوەو ناوبانگی بە سەرجەم جیهانی ئیسلامیدا بلاوبۆتەوە، بۆیە پێویستی بەوە نیە خۆی‌و بەرهەمە بەهادارەکانی پێناسە بکرێن.

وتەکانی منیش وەك یەکێکە چرایەکی کزۆڵەی بەدەستەوە بێ‌و خەڵکێکی چاوساغ بەرەو گلۆپێکی زلی کارەبایی رێنوێن بکات کە روبەرێکی بەرفرەوانی بەدەوری خۆدا روناك کردبێتەوە.

لە کۆتاییدا لە خوا دەپاڕێمەوە شێخ لەشی ساغ بێت‌و تەمەنی درێژ بێ، سودی بەرهەمەکانی نوسیویەتی‌و دەزگاکانی دایمەزراندەوە تا رۆژی دوایی هەر بمێنێ‌و بۆ دین‌و دونیا بەهرەیان بەردەوام بێ.

وآخر دعوانا أن الحمدلله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيّد الأولين والآخرين، وآله وصحبه ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين .

عبدالرحمن حبَنّكة الميداني

مەککەی پیرۆز

١٨ / شەعبان/ ١٤١٨

١٨ / ١٢ / ١٩٩٧ ز

به داڕوخانی موسڵمانان

جیهان چ زیانێکی لێکەوت؟!!

داڕوخانی موسڵمانان یەکەم داڕوخان نیـه لـه دنیـادا. کـه موسـڵمانان دوای ماوەیەك سەرکردەیی هەرەسـیان بـردو لـه مەیـدانی ژیـانو واقیعـدا دەسـتیان کێشایەوەو کەنارگیر بون روداوێکه، بەڵام وەکو ئەو روداوانه نیه کـه لـه مێـژوی تێکشکانی گەلو نەتەوەو داڕوخانی حکومەتو وڵاتـان رودەدەن، وەکـو شـکانی پاشاو داگیرکـەران نیـه، وەکـو ژێرکـەوتنی داگیرکـەرانی سـەرکەوتو نیـه، وەك بەرتەسکبونەوەی سێبەری ژیارەکان نیه، وەك داکشانی دوای هەڵکشانی سیاسـی نیه، چونکه ئەو روداوانه لـه مێـژوی سـەرجەم گـەلانی سـەر زەوی وێنـەو هـاو شێوەیان زۆرن، بەڵام روداوی داڕوخانی موسڵمانان روداوێکـی نـاوازەو بێوێنەیـه ئەگەرچی گشت روداوێکی ناوازەش له مێژودا وێنەی هەیه.

ئەم روداوه تەنها به عەرەبانو به گـەلو نەتـەوه ئیـسـلامیەکانیش تایبـەت نـەبوه چـجای بنەماڵـەو خانـەوادەی حـوکم بەدەسـت! بـەڵکو مەرگەسـاتێکی مرۆڤایەتی سەرتاسەری بوەو مێژو قەت لەوەی رەشـترو توشـترو سەرتاسـەریتری بەخۆ نەدیوه. جیهان ئەگەر تانەی فیزو دەماری سەرچاوی خۆی لابداو هەقیقەتی ئەم روداوەی بدیبایەو بیزانیبا بڕی ئەو دۆڕانەی پێی بڕاوه چەند گەورەیـه، رۆژی رەشی روداوەکەیان دەکردە رۆژی شیوەنو تازیـەداریو نەتـەوەو گـەلان پرسـەیان لەگەڵ یەکتر دەگۆڕیەوه. بەڵام ئەم روداوه پڕ کارەساته له ماوەی رۆژێك و دو رۆژ روی نـەداوه بـەڵکو رۆژگـارێکی دورودرێـژی خایانـدوه، جیهـانیش تائێـسـتا لێکدانەوەیەکی راستو تەواوی بۆ ئەم روداوه نەکردوەو قەبارەکەی نەناسیوه، تـا ئێـسـتاش تـەرازوێکی وردو دروسـتی نیـه کلـۆڵیو بەدبەختیەکـەی خـۆی پـێ بکێشـێ.

جیهان به داڕوخانی وڵاتێك که رۆژگارێك دەسـەڵاتدار بوبـێو گـەلێك وڵاتـی داگیر کردبێو گەلێك گەلـی کردبێته کۆیلـەو لەسـەر رەنـجو شـانی چەوسـاوەو

ژێردەستەکان رایبواردبێ، هیچ شتێکی لەکیس ناچێ. ئەگەر دەسەڵات لە دەست ناکەسێکەوە بچێتە دەست ناکەسێکیتر یان لە دەست کۆمەڵێکی زۆردارو ملهورو خۆپەرستەوە بچێتە دەست کۆمەڵێکی تری هاوشێوە، غەمگین نابێ و ژان نایگرێ. گەردون بە داڕوخانی نەتەوەیەکی پیر و پەککەوتەو لاواز یان بە دارمانی وڵاتێکی بناغە لەرزۆکو لەبەریەك هەڵوەشاوە توشی مەرگەساتو ناسۆرو ژان نابێ، بەڵکو بە پێچەوانەوە داڕوخانی نەتەوەو وڵاتێکی ئاوەها هەرخۆی نەریتێکە لەم گەردونەدا. فرمێسکی مرۆڤ گەلێك لەوە شکۆدارترە هەر رۆژەو بۆ پاشایەکی کۆچکردو یان بۆ دەسەڵاتێکی لەناوچو دابباری. کەسێك رۆژێك لە رۆژان لە پێناو بەختەوەریو بەرژەوەندی جیهان رەنجی نەدابێو تێنەکۆشابێ مرۆڤایەتی باکی پێ نیەو ئەفسوسی بۆ هەڵناکێشێ. ئەرزو ئاسمان لەمەڕ ئەو روداوانەی هەزاران جار رویان داوەو رو دەدەن سۆزیان نابزوێو بێبەزەیین : ﴿ كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ، وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ، وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ، كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخَرِينَ، فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ: گەلێك باخاتو کانیاو و کشتوکاڵو پایەی شکۆدارو نازونوزیان لە دوای خۆدا بەجێهێشت، کە لە دوای ئەواندا گەلێکیتر هاتن جێگەیان گرتنەوە، کە لەناوچون ئەرزو ئاسمان شیوەنی بۆ نەگێڕانو سزاکەیان لەسەر دوا نەخرا﴾الدخان: ٢٥-٢٩ .

ئەم جۆرە نەتەوەو وڵاتانە مرۆڤایەتیان توشی ئەستەمو ئازارو کارەسات کردوەو نەتەوەی بچوكو ژێردەستەیان دوچاری ئەشکەنجەو نەهامەتی کردوە، وەك کرم جەستەی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیان گەندەڵ کردوە، ژەهرو ژەقنەموتیان هەڵڕشتۆتە ناو دەمارو خوێنی مرۆڤایەتی بۆیە هەر دەبو نەشتەرگەری ئەنجام بدرێو ئەو بەشە نەخۆشو توشە بقرتێنرێ، لەناوچونی ئەو بەشە نەخۆشەی جەستەی مرۆڤایەتی لە چاکەو بەزەیی پەروەردگارەوەیەو پێویستە گشت ئەندامو خێزانێکی مرۆڤایەتی بەڵکو هەمو تاکەکانی گەردون سوپاسی خوای لەسەر بکەن: ﴿فقطع دابر القوم الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّـهِ رَبِّ العالمين: گەلی

ستەمکاری بێبڕوا ئاسەواری بڕایەوە، سوپاس بۆ پەروەردگاری بونەوەر﴾الانعام:٤٥

بەڵام موسڵمانان کە هەڵگری پەیامی پەیامبەرانن، مایەی شیفاو خۆشی جیهانن، کاتێك داڕوخانو وڵاتیان نەماو سروەیان نیشتەوە، وەك داڕوخانو نەمانو نیشتنەوەی هیچ گەلو رەگەزو نەتەوەیەکیتر نەبو.. ئەگەر وا بوایە هیچی ئەوتۆی نەدەنایەوەو شوێنکارێکی سوکی بەجێ دەهێشت.

داڕوخان داڕوخانی بانگەوازێك بو بۆ کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی کە روحی پێ دەهاتەوە بەرو دەبوژایەوە، داڕوخانی بناغەیەك بو کە سیستەمی سەرجەم جیهانو ئاینی لەسەر دادەمەزرا.

جا ئایا داڕوخانێك ئەوەندە سەدەیەی بەسەردا تێپەڕی بێ شایەنی ئەوەیە مرۆڤایەتی لە رۆژئاواو لە رۆژهەڵاتدا ئاخو ئەفسوسی بۆ هەڵکێشن؟

ئایا راستە جیهان —کە سەدان گەلو نەتەوەی تێدایە- بە داڕوخانی ئەم نەتەوەیە دۆڕاندویێتی؟ ئەگەر وایە دۆڕانەکەی لە چ دایە؟

ئایا دوای ئەوەی موسڵمانان داڕوخانو سەرکردایەتی جیهان کەوتە بەردەستی نەتەوەکانی ئەوروپاو پاشان کە دەوڵەتێکی پانوپۆڕیان لەسەر داروپەردوی دەوڵەتی ئیسلامی بنیات نا، رەوشی جیهان بە چ گەیشت؟ ئایا نەتەوەکان چیان بەسەر هات؟

ئایا ئەو گۆڕانە گەورەیەی کە لە سەرکردایەتیو رێبەرایەتی جیهان رویدا چ کاریگەرێکی لەسەر ئاینو خوڕەوشتو رامیاریو ژیانی گشتیو چارەنوسی مرۆڤایەتی هەبو؟

ئەدی ئەگەر جیهانی ئیسلامی لەو لەپەڕوکەوتنەی تێی کەوتوە هەڵسێتەوەو لەو سوکە خەوەی دایگرتوە بێدار بێتەوەو جڵەوی سەرکردایەتی وەرگرێتەوە چ رو دەدات؟

لەو روپەرانەی دادێ هەوڵ دەدەین وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە...

ئەبولحەسەن عەلی ئەلحەسەنی نەدوی

كۆبەندی یەكەم

سەردەمی نەفامێتی

بەندی یەکەم

مرۆڤایەتی لە ئاوزینگی سەرەمەرگدا

مێژونوسان لەمەدا هاودەنگن کە سەدەی شەشەمو حەفتەمی زاینی لە سەدە هەرە داڕوخاوەکانی رۆژگاری مێژون. بێسۆ مرۆڤایەتی بەر لەم دو سەدەیە چەند سەدەیەك بو گلۆڵەی کەوتبوە لێژیی‌و لەگەڵ رەوتی رۆژگاریشدا لێژبونەوەکەی خێراتر ببو، لەسەر زەویشدا هێزێك نەبو بەهانای بێ‌و بیگرێتەوە. مرۆڤ خوای وەدیهێنەری لەبیر کردبو، بۆیە خۆی‌و چارەنوسەکەشی لەبیر نەمابو، راستاڵیی ون کردبو، هێزی جیاکردنەوەی نێوان چاکەو خراپەو جوانو دزێوێتی نەمابو. بانگەوازی پێغەمبەران رۆژگارێك بو کش‌ومات بو، ئەو چرایانەی کە پێغەمبەران هەڵیانکردبو بەهۆی رەشەباکانی دوای مردنیان کوژابونەوە، هەندێ چرای کزۆڵە مابون بەڵام هەر تەنها چەند دڵێکیان پێ‌رۆشن دەبوەوەو کۆمەڵگەو وڵاتیان روناك نەدەکردەوە. پیاوە ئاینیەکانیش نەبادا دینەکەیان دوچاری ئاژاوە بێ‌و تا هەر خۆیان خێوی دین بن، یان تا ئەرك‌و زەحمەتی ژین نەکێشن و تفت‌و تاڵی نەچێژن‌و پەرۆ لەسەر نەئاڵێنن‌و خۆشی‌و هێمنی وەدەست بێنن، یان لەبەرئەوەی نەیاندەتوانی خەباتی ئاینی و رامیاری‌و روحی‌و ماددی راپەڕێنن؛ پشتیان لەژین هەڵکردبو و خۆیان وەدور گرتبو، پەنایان وەبەر دێرو کڵێساو خەڵوەتگای دور دور بردبو، ئەوانەی کە لە نێو رەوتی ژینیشدا مابونەوە لەگەڵ پاشاو دنیاداران رێك کەوتبون و لە گوناح‌و دەستدرێژیدا و لە خواردنی ماف‌و ماڵی خەڵکیدا هاریکارو کاسەلێسی زۆر دڵسۆز بون...

چاوخشاندنێك بە ئاین‌و نەتەوەکاندا:

. دینە مەزنەکان وەك نێچیران کەوتبونە بەر دەستی تەوسکارو گاڵتەجاڕان، وەك یاری بون لەبەر دەستی دوڕوان‌و گزیکاران. روح‌و ئەدگاری رەسەنیان ون

کردبو، تەنانەت ئەگەر خاوەنانی پێشینیش زندوبانەوەو بیاندیبانەوە نەیاندەناسینەوە. لانەکانی ژیارو کلتورو حوکمو رامیاری ببونە شانۆی بێسەروبەری‌و هەڵوەشانەوەو بێشیرازەیی‌و سیستەمی پڕ ستەمو زوڵمو زۆریی فەرمانڕەوایان، بۆیە هەر خۆیەخۆ خەریك بونو لە دەردی خۆ دەیانناڵاند. پەیامیان نەبو بۆ جیهانی رابنوێنن، بانگەوازیان نەبو بە گەلانی راگەیەنن، لە لایەنی روحی پوکابونەوە و کانیاوی ژینیان وشکی کردبو، نە خاوەن بەرنامەیەکی پاك و بێگەردی ئاینیی ئاسمانی بون نە خاوەن سیستەمێکی حوکمڕانی مرۆڤکردەش.

دینی مەسیحی لە سەدەی شەشەمی زاینیدا :

دینی مەسیحی هیچ رۆژێك لە رۆژان ئەو دینە نەبوە هێندە راڤەو رونکاری‌و چارەسەری کێشەکانی مرۆڤایەتی تێدا بوبێ تا بتوانێ ژیارێك هەڵنێ یان وڵاتێك هەڵسوڕێنێ، بەڵکو دینێك بوە تەنها چەند ئامۆژێکی مەسیحی لە ئامێزدا بوەو خاوەنی چەند رێوشوێنێکی سادەی یەکخواناسیش بوە. (پۆلس) هات پڕشەنگەکەی کوژاندەوەو گەلێك ئەفسانەی نەفامێتی و رێوشوێنی بتپەرستی لەگەڵدا ئاوێتە کرد. پاشان (قوستەنتین) هات ئەوەندەی مابو ئەویشی وێران کرد. لە ئەنجامدا دینی مەسیحی بو بە ئاوێتەیەك لە ئەفسانەگەلی یۆنانی‌و بتپەرستی رۆمانی‌و رەبەنایەتی کڵێساو ئەفلاتوناتی میسری. لەنێو ئەم جڕوجەنجاڵیەدا ئامۆژە[1] سادەکانی مەسیح وەك توانەوەی دڵۆپە ئاوێك لە نێو دەریادا توانەوە. تا ئەوەی دینی مەسیحی بو بە کۆمەڵێك بیروباوەڕو نەریتی وشكو رەقی وا کە روحی نەدەبوژاندەوە و ئاوەزی نەدەگەشاندەوە و سۆزی نەدەبزواند و تەنگژەی ژینی پێ‌چارەسەر نەدەبو و رێگاشی رۆشن نەدەکردەوە. پاشان ناپاکان زێدەی تریان تێخزاندو نەفامان لێکدانەوەی نابەجێیان تێئاڵاندو وای لێهات کە مرۆڤ پتر لە زانستو هزر دابڕێو دورکەوێتەوە، ئیتر سەدە

---

[1] ئامۆژ: تعالیم.

لــەدوای ســەدە دینێكــی بتپەرســتانەتری لێدەكەوتــەوە. (Sale)-وەرگێــڕی قورئانی پیرۆز بۆ ئینگلیزی- لەبارەی نەسرانیەكانی سەدەی شەشــەمی زاینیــەوە دەڵێ: ((نەسرانیەكان لە رادەبەدەر قــددیسو وێنــەكانی حــەزرەتی مەســیحیان دەپەرست تەنانەت لە كاتۆلیكەكانی ئەمڕۆشیان تێپەڕاندبو))[1].

شــەڕە ئاینیەكانی نێوەخۆی وڵاتانی رۆم :

پاشان شەڕەقــسەیەكی نــەزۆكو بێهــودە و مــشتومڕێكی توندوتیــژ لــەبارەی دینەوە پەیدا بو، ئــەم هەراوهەنگامەیــە هــزری خــەڵكی خــەریك كــردو زەیــنو زیرەكی گۆت كردنو وزەی كاری كرداری لێ خامۆش كردن، تەنانەت گەلــێ جــار شــەڕی بێئامانیــشی لێدەكەوتــەوە و كوشــتو بــڕو ئەشــكەنجەو وێرانكاریــشی دەنایەوەو تالانو بڕۆو شەبەیخونو رەشەكوژیــشی دێناكایــەوە، فێرگــەو كلێــسەو خانوبەرەكانیش ببونە ســەنگەری دژبەیــەكی ئــاینی، ســەرەنجام شــەڕی نێوەخــۆ سەرتاسەری وڵاتی داگرتەوە.توندوتیژترین دیارەدەی ئەم دژبەیەكبونــە لــە نێــوان نەسرانیەكانی شامو وڵاتانی رۆم بو دژ بە نەسرانیەكانی میسر، یان راستتر بڵــێین لە نێوان (مولكانیەكان)و(مۆنۆفیسیەكان) بو. مولكانیەكان پێیان وابو (مەسیح) دو سروشتی تێكەڵ بەیەكی هەیە، بەڵام مۆنۆفیسیەكان پێیان وابو یەك سروشتی خواوەنــدێتی هەیــەو سروشــتە مرۆڤانیەكــەی وەك چــۆن دڵۆپــە ســركەیەك لــە دەریایەكی پڕ شەپۆڵو پانوپۆڕدا شیدەبێتەوە، شی بۆتەوە. دژایەتیەكە لە سەدەی شەشەمو حەفتەمی زاینیدا هێند لەوپەڕی گەرمی دابو دەتگوت دژایــەتی نێــوان جولەكەو نەسرانیەكانە، هەریەك ئەوەی تــری پــێ ناڕاســتو ناهــەق بــو. دكتــۆر ئالفەرد.ج. باتلەر دەڵێ:

((لــەم دو ســەدەیەدا ســەردەم ســەردەمی شــەڕو خــەباتی نێــوان میــسرو رۆمانیەكان بــو. نــاكۆكی رەگــەزیو نــاكۆكی ئــاینی هــەردوكیان پــشكۆی ئــەم

---

(1) (Sale's Translation,P.٦٢(١٨٩٦

خەباتەیان وەجۆش هێنابو، بـەڵام کاریگـەری نـاکۆکی ئـاینی زیـاتر بـو، هـۆی ناکۆیەکەش دژایەتیەکەی نێوان مولکانیو مۆنۆفیسیەکان بو.

چـینی یەکـەم – وەك لەناوەکـەیرا دیـارە- لایـەنگری ولاتـی ئیمپراتـۆر و دەسەلاتو نیشتمان بـون و بیروبـاوەڕی پێـشینانیان هـەلگرتبۆوەو پێیـان وابـو (مەسیح) دو سروشتی تێکەڵ بەیەکی هەیە. بەڵام چینەکەی تر –خەڵکی میـسر بونو- لایەنگری قیبتە مۆنۆفیسیەکان بون و بیروباوەڕی چینەکەیتریان بە تـاوان دادەناو رکوکینەیان لـێ هەڵدەڕشتو دژایەتیەکی توندوتیژیان دەکردو بـە گـوڕو تینێکی وا روبەڕوی دەبونەوە زەحمەت بتـوانین بیخەینـە بەرچـاوو بـڕوا ناکـەین ئەگەر گەلێك هۆشمەند بیّو بڕوای بە ئینجیل هەبێ شتی وا بکات))[1].

هیرقلی ئیمپراتـۆر (٦١٠-٦٤١ز) دوای ئـەوەی لـە سـاڵی (٦٢٨ز) بەسـەر فارسـەکاندا زاڵ بـو، گـەلێکی هەولـدا ڕاڕەوی ولاتـە دژبەیەکـەکان بەیەکـەوە کۆکاتەوەو لەگەڵ یەکیان ڕێك خاتـەوە، بڕیـاری دا خـەڵك چـیتر قـسە لـەبارەی حەقیقەتی سروشتەکەی (مەسـیح) نەکـەن و نـەڵێن سروشـتێکی هەیـە یـان دو سروشت، بەڵام دەبێ پێیان وابێ خوا یەك ئیرادەو یەك بڕیاری هەیە.

لە سەرەتای ساڵی (٦٣١ز) پێشنیارەکە پەسند کراو ڕاڕەوی مۆنـۆثیلی بـوە ڕاڕەوی رەسمی ولاتو شوێنکەوتوانی کەنیـسەی مەسـیحی . هیرەقـل لـە پێنـاو بەرقەرارکردنی ڕاڕەوی نوێو وەلانانی ڕاڕەوەکانیتر ڕێگـا نـەما نەیگرێتـە بـەر، بەڵام قیبتیەکان دژی ڕاڕەوی تازە و ترازاو وەستانو لە بیروباوەڕی کۆنی خۆیـان دانەبەزین، پێیان باشتر بو بکوژرێن نەك لە ڕاڕەوی خۆیان بگۆڕێن.

ئیمپراتۆر بۆ جارێکیتریش هەولیدا ڕاڕەوەکان یەکبخاتو ناکۆکیـەکان بنـبڕ بکات، دوای تاووتوێ گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە خەڵك تەنها ئەوەندە بـسەلمێنن خوا یەك ئیرادەی هەیەو مەسەلەکەی تریش کە ئایا ئیرادەکە لە کردەوە بەشـدارە یان نـا، لـەنێو باسـانی هـەلبوێرنو بـەهیچ جۆرێـك مـشتومڕی تێـدا نەکـەن. قەناعەتەکەی کردە پەیامێكو بە هەمو جیهانی ڕۆژهەلاتیدا بلاوکـردەوە. بـەڵام

(١) فتح العرب لمصر . تعريب محمد فريد أبو حديد . ل (٣٧-٣٨)

گەردەلولەکەی میسر بەم پەیامەش نەنیشتەوە، (قیرس) لە میسر بۆ ماوەی دە ساڵی سەرومڕ خەڵکەکەی چەوساندەوەو ئازارو ئەشکەنجەی وای پێ دەچەشتن پیاو موی دەگەڵ گرژ دەبو. خەڵکیان دەگرت دوای ئەوەی گەلێکیان ئەشکەنجە دەدان لە ناو ئاویان دەخنکاندن. ئەگەر سەربزێوێکیان[1] بگرتایە دەیانبەستەوەو کۆمەڵێك مەشخەڵی بە بڵێسەیان ئاڕاستە دەکرد، لەشە هەڵقرچاوەکەی چۆڕ چۆڕ لوزەوی زوخاوی هەڵدەبەست. زیندانیکراویان دێنا دەیانخستە ناو گونیەیەکی پڕ لمو پاشان سەریان توند دەبەستو توڕیان دەدایە ناو دەریا، ئەمانەو گەلێك مەرگەساتیتر.

هەڵوەشانەوەی کۆمەڵایەتیو تەنگەبەربونی ئابوری:

لە وڵاتی رۆمی رۆژهەڵاتدا هەڵوەشانەوەی کۆمەڵایەتی گەیشتبوە ئەوپەڕی، وێڕای چەرمەسەریەکانی ژیان باجو بەرتیلێکی زۆریش لە خەڵك ئەستێنرا. خەڵك لە حکومەتەکان بێزارو هەراسان ببون و تا سەر ئێسقان رکوکینەیان لێهەڵگرتبون و خۆزگەیان بە حکومەتێکیتری بێگانە دەخواست، سەرباری ئەمانە ماڵو موڵکیش زەوت دەکران، خەڵك لەبەر ژیوارە دژوارەکەی گەلێك جاران راپەڕینو شۆڕشیان بەرپا دەکرد. لە ساڵی (٥٣٢ز) لە راپەڕینێکدا سی هەزار کەس لە پایتەخت کوژران[2] . لەگەڵ ئەو نەهامەتیو ناگزوریەشدا خەڵکەکە پشتاوپشت سواری دنیا ببونو لە رادەبەدەر دەستبڵاوبون و بەهەر چۆنێك بوایە هەوڵیان دەدا پارەوپولێك پەیدا بکەن و بیکەنە شاباشی رابواردنو ئارەزوبازی.

بناغەی پیاوەتیو مەردایەتی داڕما بو، کۆڵەگەی خوڕەوشت داڕوخا بو، خەڵك زگورتایەتییان پێ لە ژینی ژن و مێردایەتی خۆشتر بو تا بەڵکو بە ئازادی

---

١ سەربزێو: یاخی.

(٢) Encyclopeadia Britanica. See Justin

ئارەزوی تێر بکردایە[(١)]. (سەیل) لە بارەی دادگەریەوە دەڵێ: ((وەك کەلوپەل دەکڕدراو دەفرۆشرا، بەرتیلخۆریو گزیکاریش ئافەرینی بۆ هەڵدەدرا))[(٢)]. (جیبۆن) دەڵێ: ((ولاتی ڕۆم لە کۆتایی سەدەی شەشەمدا گەیشتبوە نزمترین پنتی هەڵدێرانو نشێوی[(٣)]، وەك ئەو درەختە زەبەلاحەی لێهاتبو کە ڕۆژێك لە ڕۆژان گەلانی دنیای لەبەر سێبەرە فرەوانەکەی هەسابێتەوەو پاشان لكو گەلاکانی هەڵوەریبێو تەنها قەدە روتەڵەکەی مابێتەوەو ئەویش ڕۆژ لە ڕۆژ ژاکاوتر بێت))[(٤)]. نوسەرانی (مێژوی جیهان بۆ مێژونوسان) دەڵێن : ((ئەو شارە مەزنانەی خێرا خاپور بونو جارێکیتر شکۆداریو بوژانەوەیان نەبینیەوە شاهیدی ئەوەن کە دەوڵەتی بێزەنتینی لەو سەردەمەدا لە چ داڕوخانێکی زەبەلاحدا بوە، داڕوخانەکەش لەبەر ئەوە بوە کە گومرگو باجێکی لە توانا بەدەریان لەسەر خەڵك داناوە و بازرگانی بێهەرمێن بوە و کشتوکاڵ بایەخی پێنەدراوەو ئاوەدانکردنەوەش روی لە کەمی بوە))[(٥)].

میسری سەردەمی ولاتی ڕۆم لە روی ئاینو ئابوریەوە:

میسری بە خێروبێر و خێوی نیلی بە بەرەکەت لە نێو هەردو بەرداشی نەسرانیەتو ولاتی ڕۆمدا ببوە بەدبەختترین ولاتی سەرڕوی زەوی، یەکەم توشی شەڕەقسەی چۆنیەتی سروشتی مەسیحو فەلسەفەی خواناسیو میتافیزیکای دەکرد، کە لەسەردەمی حەفتەمدا خراپترین کارەساتو پەشێوی لێکەوتەوەو هزرو هێزی خەڵکی کەشەنگو بەنگ کرد، دوەمیش بە درێژایی (دە) ساڵان بە مەهانەی دین دەیچەوساندەوەو بە ناوی رامیاریش زولمی لێدەکردو

(١) Edward Gibbon: The History of Decline and fall of the Roman Empire, V.٣.P.٣٢٧

(٢) (Sale's Translation P.٧٢(١٨٩٦

(٣) The History of Decline and fall of the Roman Empire, V.V P.٣١.

(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٥) Historian's History of the Warld V.VII p.١٧٥

ئەشکەنجەو ئازاری وای پێدەچەشت تەنانەت ئەوروپای سەردەمی تەفتیشی دینیش شتی وای بەخۆوە نەدیوە.

ئەم رەوشە وای بەسەر هێنابو، ئاگای لە رەوتی ژین نەمێنێ و، لە گشت کارێکی پیرۆزی ئاینی و روحی لاکەلا بێ، لە لایەك داگیرکراوەیەکی ولاتی رۆم بو کەچی لە دەسەلاتی رامیاری بێبەش بو، لەلایەکی دیکەشەوە نەسرانی بو بەلام ئازادی ئاینیو ئازادی بیروڕای پێرەوا نەدەبینرا و ئەگەر باسی ئازادیشی کردبا رورەش بو!.

دکتۆر (گۆستاف لۆبۆن) لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ژیاری عەرەب) دەڵێ:

((میسریان بە زۆری زۆردارەکی کردە نەسرانی، کە ئەمەش بوبوە هۆی داڕوخانی و تا عەرەب فەتحیان نەکرد خۆی نەگرتەوەو رزگاری نەبوە میوانی. ئەوکات میسر ببوە شانۆی گەلێك ناکۆکی ئاینیو توشی گەلێك کلۆڵیو بەدبەختی ببو. خەڵك بەهۆی ناکۆکیەکانەوە سەنگەریان لە یەکتر دەگرتو شەڕو کوشتاریان بەرپا دەکرد. میسر -کە دابڕدابڕبونی ئاینی هەلێلوشی بو و ستەمو زۆرداری فەرمانڕەوایان هێزو بڕستی بڕیبو- رکوکینەیەکی توندوتیژیان لەمەڕ کاربەدەستانی رۆم هەبو و هەمو دەمێك بە هەویای ئەو رۆژە بون کە لە چنگوڕکی قەیسەرە ستەمکارەکانی قوستەنتین رزگاریان ببێ))[1].

دکتۆر ئالفەرد .ج. باتلەر لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (فەتحی میسر لە لایەن عەرەبەکانەوە) دەڵێ :

((ئەوەی راستی بێ میسر لە سەدەی حەفتەمدا کێشە ئاینیەکەی لە کێشە رامیاریەکەی گەورەتر بو، چونکە دەسەلات نەببوە هۆی کۆمەڵ کۆمەڵ بونو دوبەرەکی، بەڵکو سەرجەم دوبەرەکیەکان بەهۆی بیروباوەڕو ئاینەوە سەریان هەڵدەدا. لە دیدی خەڵك دین وەك کانیاوێك نەبو کردەوەی چاکی لێ سەرچاوە بگرێ، پێیان وابو تەنها بیروباوەڕێکە لەنێو چەند بنەڕەتێکی دیاریکراودا و هیچیتر.

---

(١) حضارة العرب، تعريب: عادل زعيتر، الفصل الرابع (العرب في مصر) ل ٣٣٦ .

گشت دوبەرەکیو مشتومڕە توندوتیژەکانی خەڵك بەهۆی چەند وردە جیاوازیەکی بیروباوەڕیەوە پەیدا ببون. لە پێناو چەند بابەتێکی بێنرخ و لە پێناو چەند جیاوازیەکی ورد لە بارەی بنەڕەتی دینو فەلسەفەی میتافیزیکاوە[1] ژیانی خۆیان دەخستە بەر مەترسیەوە کە زۆر زەحمەتە پیاو تێیان بگاتو درکیان پێبکات))[2].

وڵاتی رۆم وەك نێچیرێك میسری خستبوە بەر چنگی خۆی و بە ئارەزوی خۆی بەروبومی لێ دەدۆشیو خوێنی گەلی هەڵدەنۆشی، ئالفەرد دەڵێ:

((رۆمەکان سەرانەیان لە هەمو کەسێك وەردەگرتوجۆرەها باجیشیان لە خەڵك دەسەند... هەڵبەت گشت باجەکان لە سەروی توانای خەڵکەکە بونو رەمەکیانە بڕەکەیان دیاری دەکرد))[3].

نوسەرانی (مێژوی جیهان بۆ مێژونوسان) دەڵێن:

((بڕێکی زۆر گەورەی دەرامەتو بەروبومەکانی میسر دەچوە ناو خەزێنەی وڵاتی بێزەنتین. چینی رەنجدەرانی میسری-وێڕای ئەوەی لە هەمو دەسەڵاتێکی رامیاری بێبەش بون- ناچاریش بون جگە لەو باجانەی لێیان ئەستێنرا سەر زەویانەش بدەن، سەروەت و سامانی میسریش لەو سەردەمەدا لە کەمبون و نزمی دابوو))[4].

بەمجۆرە میسر لەبەر هەردو بەڵای چەوساندنەوەی ئاینیو ستەمو دەسبەسەرداگرتنی رامیاریو ئابوری ژیانی لێ تاڵو لێڵ ببو و لەناو ژانو ئاسۆری خۆی دەتلایەوەو ئاگای لە هەمو شت بڕا بو.

---

١ میتافیزیکا: ئەودیو سروشت.

(٢) فتح العرب لمصر . ل (٤٧)

(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٤) Historian's History of the Warld V.VII p.١٧٣

حـەبەشـە:

حەبەشەی دراوسێی میسریش لەسەر ڕاڕەوی (مۆنۆفیسی) بو، گـەلێك جـۆرە بتیان دەپەرست کە هەندێکیان لە هەمەجیەکان خواستبۆوە. یەکتاپەرستیەکەیان جۆرێکی پێشکەوتو بو لە بتپەرستیو بەرگێکی زانستانەیان لەبـەر کردبـو و بـە گەلێك زاراوەی نەسرانی رازاندوبویانەوە.

دینەکەیان بێگیان بو، دنیاکەیان بێڤیان بو، کۆڕی (نیقیە)ش بڕیاری لەسـەر ئەوە دابو کە لـە کاروبارەکـانی ئاینـدا سـەربەخۆ نیـەو شـوێنکەوتوی تـەختی ئەسکەندەرە .

نەتەوە ئەوروپیەکانی باکورو رۆژئـاوا :

ئەو نەتەوە ئەوروپیانـەی کـە بـە بـاکورو رۆژئـاوادا بـڵاو ببونـەوە لـە نێـو شەوەزەنگی نەفامێتیو نەخوێندەواریو شەڕی خوێناویدا پەلیان دەکوتا. هێـشتا سـپێدەی ژیـارو زانـست گزنگـی بـۆ پـەخش نـەکردبون، هێـشتا ئەندەلوسـی ئیسـلامی نەهاتبوە سەر شانۆکەیان تا پەیامی زانـستو ژیارەکـەیان پێـشکەش بکات و ئەزمونو روداویش قاڵی نەکردبون. کەمێك نەبێ دەنا هیـچیان لـەبارەی جیهانو جیهانی شارستانیش هیچی لەبارەوە نەدەزانین، لەمەڕ ئەو روداوانەی کە لە رۆژهەڵاتو رۆژئاوا رویان دەداو رێـرەوی مێـژویان دەگـۆڕی لـە گـوێی گـادا نوستبونو بە ئاستەمیش پێی نـەدەبزوان، لـە نێـوان نەسـرانیەتیەکی نـەوکام و بتپەرستیەکی پڕ ژەنگو ژاردا بون، خاوەنی هیچ پـەیامێکی ئـاینیو ئاڵایـەکی رامیاری نەبون.

ه . ج . ویلـز دەڵێ:

((ئەوروپای رۆژئاوای ئەو سەردەم هیچ نیشانەیەکی یەکبونو رژێمداری تێـدا نەبو))[1].

---

(١) H.G.Wells : A Short History of Warld P.١٧٠

روبەرت بريفۆلت (Robert Briffault) دەڵێ :

((ئەوروپا لە سەدەی پێنجەمەوە تا سەدەی دەیەم شەوێکی ئەنگوستەچاوی بەسەردا راشکاو تا دەهات شەوەکەی رەش‌و تاریکتر دەبو، هەمەجیەتی ئەو سەردەم لە هەمەجیەتی سەردەمی کۆن وێرانترو کارەساتتر بو، چونکە پتر لە تەرمی ژیارێکی زەبەلاح دەچو کە بۆگەن بۆبێ‌و مەشخەڵەکەی خامۆش بوبێ‌و کاری لەکار تەواو بوبێ. نیشتمانە گەورەکانی وەکو ئیتالیاو فەرەنسا کە لە رابردودا ژیارێکی هەرە پێشکەوتویان تێدا گەشابۆوە ئەوانیش ببونە نێچیری بەر وێرانی‌و کاولکاری‌و بێسەروبەری))[(١)].

جولەکە :

لە ئەوروپاو ئاسیاو ئەفریقیادا نەتەوەیەك هەبو لە بواری ئایندا لە گشت نەتەوەکانیتر دەوڵەمەنتر بو، لە هەموان پتر لە زاراوەو واتاکانی دین دەگەیشتن‌و شارەزاتر بون کە ئەویش جولەکە بون، بەڵام لە روی ژیارو رامیاری‌و هەتا ئاینیش هۆکاری کاریگەر نەبون. لە دێر زەمانەوە هەر نەتەوەی تر قەڵەمڕەویتی بەسەردا کردون‌و هەمیشە توشی دەربەدەری‌و ئازارو ئەشکەنجە کراون و بە زەبرو زەنگی زۆرداران چەوسێنراون.

بەهۆی ئەو مێژوە تایبەتیەی پێیدا تێپەڕیون و بەهۆی ئەو سیفەتانەش کە لە نەتەوەکانی تریان جوێ دەکاتەوە وەکو ژێردەستەیی هەمیشەیی، چەوسانەوەی لە رادەبەردەر، فیزو دەماری نەتەوەپەرستی، کەشوفشی نەژادی، چاوچنۆکی‌و چروکی، پارەپەرستی‌و ریباکاری؛ نەفسیەتێکی نامۆو گەلێك خورەوشتی تایبەتیان بۆ دروست ببو وەکو سەرشۆڕی لە کاتی زەبونیدا، بەدرەفتاری لە کاتی دەسەڵاتدا، دوروویی و گزیکاری، دڵڕەقی و خۆپەرستی، خواردنی ماڵی خەڵکی بە ناڕەوا، کۆسپ خستنە بەردەم رێی خوا، کە لە هەمو سەردەم‌و شوێنێکدا وەك دروشم بەم سیفەتانەوە دەناسرانەوە.

---

(١) Robert Briffault : The making of Humanity P. ١٦٤

قورئانی پیرۆز وەسفێکی وردو قوڵی سەدەی شەشەمو حەفتەمیان دەکات، باسی رەوشتی داتەپیوو دەرونی روخاوو کۆمەڵایەتی هەڵبزڕکاویان دەکات، کە بە هۆی ئەم سیفەتانەوە لە پێشەوایەتی نەتەوانو لە سەرکردایەتی جیهان دابڕان و داڕوخان.

نێوانی جولەکەو مەسیحیەکان :

لە سەرەتاکانی سەدەی حەفتەمدا گەلێك روداو لە نێوان جولەکەو مەسیحیەکان سەری هەڵدایەوە، سینە پڕ بون لە کینەو دوبارە دوژمنکاری هاتە کایەوە. لە دواهەمین ساڵی حوکمی فۆکاسدا (٦١٠ز) جولەکەکان لە مەسیحیەکانی ئەنطاکیە هەڵسانەوەو گەمارۆیان دان، ئیمپراتۆریش بۆ ئەوەی شۆڕشەکەیان لەناو ببات (ئەبنۆسۆس)ی سەرکردەی رەوان کرد. ئەویش دەستی نەپاراستو هەرچی پێیکرا کردی، ئەوەی بەر شمشێری کەوت، ئەوەی لە سێدارەی هەڵواسی، ئەوەی لە ئاوێ خنکاندی، ئەوەی بە ئەشکەنجە کوشتی، ئەوەی کردیە خۆراکی دڕندان، کەسی قوتار نەکرد.

جولەکەو مەسیحیەکان هەمیشە لەگەڵ یەك ناکۆك بونو ناوەناوە یەکێکیان زەبری خۆی دەوەشاند. مەقەریزی لە پەرتوکی (ئەلخوطەط)دا دەڵێ: ((لە رۆژگاری (فۆکا)ی پاشای رۆمەکاندا، کیسرای پاشای فارسەکان بە لەشکرێکی گەورەوە هێرشی بردە سەر وڵاتانی شامو میسر، کەنیسەکانی قودسو فەلەستینو سەرجەم وڵاتەکانی شامیان وێران کردو هەرچی مەسیحی بو کوشتیان، پاشان هێرشیان بردە سەر میسر، لەوێش خەڵکێکی زۆریان کوشتو بڕ کردو ژنو منداڵێکی بێ ئەژماریشیان بە تاڵان برد. جولەکەکان لە شەڕو وێرانکردنی کەنیسەکاندا یارمەتی فارسەکانیان دەدا، لە طەبەریەو جەبەللجەلیلو گوندی صورو ناصریەو ئاوایی قودسەوە ڕا پێشوازیان لە فارسەکان کردو دەست لەناو دەست زەبرێکی کوشندەیان لێوەشاندنو دو کەنیسەی قودسیان روخاند و

خانوبەرەی خەڵکیان سوتاند و پارچە خاچێکیان رفاند و بەطرەکی قودس‌و چەند یاوەرێکیشیان بە دیل گرت))[١].

پاشان دوای باسکردنی داگیرکردنی میسر دەڵێ:

((لەو هەراو هۆریایەدا جولەکەکانی شاری صور راپەرین، بەدوای جولەکەی شارەکانی‌تریشیان دانارد، پەیمانیان بەیەکتر دا لەگەڵ دا مەسیحیەکان بەشەڕ بێن‌و تەخت‌و بەختیان وەرگەڕێنن، لە شەڕێکدا بیست هەزار جولەکە کۆبونەوە، شالاویان بردو هەمو کەنیسەکانی دەرەوەی شاری صوریان روخاند. بەلام مەسیحیەکان خۆیان راگرت‌و پاشان کە زۆر بون بەسەریاندا زاڵ بون و شکستێکی کوشندەیان پێ‌خواردن‌و گەلێکیشیان لێ‌کوشتن. هیرەقلیش هاوکات لەگەڵ ئەم هەرایەدا بو بە پاشای رۆمەکان‌و لە قوستەنتین تاجی پاشایەتی لەسەرنا، پلانێکی سەرکەوتوانەشی بۆ کیسرا دانایەوە و کیسرا کەوتە ناچاری و لەشکرەکەی کێشایەوە.

هیرەقل لە قوستەنتینەوە بەرێ کەوت تا پاشانشینەکانی شام‌و میسر بەسەرکاتەوەو ئەو شوێنانەش کە فارسەکان وێرانیان کردبو بنیاتی نێتەوە. جولەکەکان کە بەم هەواڵەیان زانی لە طەبەریەو شارەکانی‌ترەوە بە کلکەسوتێوە چونە پێشوازی و گەلێك دیاری بەهاداریان پێشکەش کرد و داوایان لێکرد ئەمانیان بداتێ‌و سوێندیان بۆ بخوات تخونیان نەکەون، ئەویش ئەمانی دانێ و سوێندی بۆ خواردن. پاشان چوە قودس و نەصرانیەکان بە مەراسیمی خوێندنەوەی ئینجیل‌و هەڵگرتنی خاچ‌و بخورگێڕان‌و مۆم هەڵکردنەوە پێشوازییان لێکرد. هیرەقل کە شاری وێران‌و کەنیسەی روخاوی دیت خەفەت دایگرت‌و ئازاری کێشا. نەصرانیەکان روداویان سەرلەبەر بۆ گێڕایەوە کە چۆن جولەکەکان دەست لەناو دەستی فارسەکان شەڕیان لەگەڵدا کردون‌و کەنیسەکانیان روخاندون و تەنانەت لە فارسەکان گەلێك دڕاندانەتر کوشت‌و بڕیان کردون. دنەیان دەدا تۆڵەیان بۆ بکاتەوە، ئەویش دەیگوت ئاخر سوێندم بۆ خواردون‌و ئەمانم پێداون.

---

(١) پەرتوکی ئەلخوطەطی مەقرێزی . ٤ / ٣٩٢ .

بەڵام رەبەنو بەطرەكو قەشەكان فتوایان بۆدا مادەم بە فرۆفێڵ ئەمانیان وەرگرتوەو هیرەقل بە روداوەکان ئاگادار نەبوە بۆیە گوناح نیە ئەگەر کوشتو بڕیان بکاتەوە. لە بری سوێندەکەش خۆیانو نەسرانیەکان بە درێژایی رۆژگار لەهەمو ساڵێکدا جومعەیەك بەرۆژو دەبن، ئەویش راکەی پەسند کردو بڕیاریدا تۆڵەیان لێ بکەنەوە، ئەوانیش لەشکریان مۆڵ داو جولەکەکانیان تەفرو توانا کرد، مەگەر یەکێك خۆی شاردبێتەوە یان رای کردبێو قوتار بوبێ ئەگینا لەسەرجەم پاشانشینەکانی میسرو شامدا هیچ کەسێکیان لێنەهێشتن ...تاد)).

لەم سەربردانەوە بۆمان دەردەکەوێ کە جولەکەو مەسیحیەکان بە چ جۆرێك دوژمنایەتی یەکتریان کردوەو چۆن بە خوێنی سەری مرۆڤ تێنو بون، چۆن ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبێ تۆڵەیان لە دوژمن وەرگرتۆتەوەو هەمو سنورێکیان بەزاندوە. جا هەیاران! چینو نەتەوەیەك رەوشتەکەی بەمجۆرە داتەپی بێو بەمجۆرە سوکایەتی بە ژیانی مرۆڤ کردبێ چۆن دەتوانێ پەیامی راستیو رەواو ئاشتی پێشکەش بکات؟! مرۆڤایەتی چۆن دەتوانێ لەبەر سێبەرو دەسەڵاتیدا بسێتەوە؟!

ئێرانو بزاڤە وێرانکارەکانی :

فارسەکان کە وەکو رۆم حوکمی نیوەی جیهانی شارستانیان دەکرد، مۆڵگەیەکی دێرین بون بۆ جموجۆڵی وێرانکارە هەرەگەورەکان کە جیهان بەخۆیەوەی دیبێ. بناغەی خورەوشتیان لەمێژ بو توشی لەرزینو شپرزەیی ببو. مشتومڕیان لەوەدا دەکرد ئاخۆ ژنی مەحرەم مارە بکەن یان نا، کە هەمو گەلو نەتەوەیەك پێیان ناڕەواو ناپەسند بوە. تەنانەت (یەزدیگوردی دوەم) کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی پێنجەمی زاینیدا حوکمی وڵاتی گرتە دەست کچەکەی

خۆی مارەکردو گواستیەوەو پاشانیش کوشتی.[١] (بارامی چۆبین) کە لە سەردەمی شەشەمدا تاجی پاشایەتی لەسەر کرد خۆشکی خۆی گواستەوە.[٢]

پرۆفیسۆر (ئارتهەر کریستین سین) -مامۆستای زمانەکانی رۆژهەلات لە زانکۆی (کۆبنهاگن)ی دەنیمارك‌و پسپۆر لە مێژوی ئێران، لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ئێران لە سەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((گەلێك مێژونوسی هاوچەرخی وەکو (گاتهیاس) کە پسپۆرن لە مێژوی ئێرانی سەردەمی ساسانیەکان، پێیان وایە مارەکردنی ژنی مەحرەم لەناو ئێرانیەکاندا باوی هەبوە، لە سەردەمی دەسەلاتی ساسانیەکانیشدا چەندین نمونە بۆ ئەم جۆرە مارەکردنە هەیە، بارامی چۆبین‌و گوشتاسب-پێش ئەوەی ببێتە مەسیحی- مەحرەمی خۆیان گواستۆتەوە[٣]. ئێرانیەکان ئەم جۆرە ژن هێنانەیان بە گوناح نەدەزانی بەڵکو پێیان وابو کردەوەیەکی چاك ئەنجام دەدەن‌و لەخوا نزیك دەبنەوە. لەوانەیە (هۆتن سۆئنگ)ی گەڕیدەی چینی ئاماژە بۆ ئەم جۆرە ژن هێنانە بکات کە دەڵێ : ((ئێرانیەکان بێ جوێکردنەوە هەمو جۆرە ژنێکیان دەخواست))[٤].

(مانی) لە سەدەی سێهەمی زاینیدا وەك کاردانەوەیەکی توندوتیژی دژ بە ئارەزوبازی بەربلاوو هەروەها لە ئەنجامی مونافەسە وەهمیەکەی نێوان روناکی‌و تاریکیەوە رێبازەکەی بلاوکردەوە کە بانگەشەی بۆ ژیانی زگورتایەتی دەکرد بەو مەبەستەی تۆوی شەڕو خراپەکاری لە جیهاندا نەمێنێ، دەیگوت تێکەڵبونی روناکی لەگەڵ تاریکی خراپەیەکە دەبێ لێی رزگار بین، بۆیە سەرجێیی بە حەرام دادەنا تابەڵکو مرۆڤایەتی خێراتر ببڕێتەوە و روناکی بەسەر تاریکیدا زاڵ ببێ. بارام لە ساڵی (٢٦٧ز) کوشتی‌و گوتی: ((ئەو نەگریسە دەیەوێ جیهان وێران

---

(١) Historians History of the Warld,V.٨ P.٨٤

(٢) تاریخ الطبري: ١٣٨/٣

(٣)ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا. دکتۆر محمد اقبال لە فەرەنسیەوە وەریگێڕاوەتە سەر ئۆردی. ل ٤٢٩

(٤)هەمان سەرچاوە . ل ٤٣٠

بکـا، وا باشـتره بەرلـەوەی ئاواتەکـەی بێتـەدی یەکـەجار لەخۆیـەوه دەسـت پێبکرێ)). مانی مرد بەڵام رێبازەکـەی تـا دوای فـەتحی ئیـسلامیش هـەر بـە زندوێتی مایەوه.

پاشان روحیەتی سروشـتی فارسـەکان شۆرِشـی لـە دژی رێبازەکـەی (مـانی) بەرپاکردو بەرگی بانگەوازی (مەزدەك)ی لەبەرکرد کە لە ساڵی (٤٨٧ز) لـەدایك بوه. مەزدەك دەیگوت: هەمو خەڵك بە یەکسانی لەدایك بونو جیاوازی نیـە لـە نێوانیاندا و دەبێ بە یەکسانیش بژین، جا لەبەر ئەوەی ماڵو ئافرەت دو شتی وان کە نەفسی مرۆڤ پتر ئەو دوه دەخوازێ بۆیە مەزدەك پێی وابـو دەبـێ مـرۆڤ لـەم دوانەدا پتـر یەکسانو هاوبەش بن. شەهرسـتانی[1] دەڵـێ: ((ئـافرەتو پـارەی حەڵاڵ کرد، خەڵکی وا لێکرد لەم دوانەدا هاوبەش بن وەك چۆن لە ئـاو و ئـاگرو لەوەرِ هاوبەش بون)). بانگەشەکە بە هەوەستو دڵی گەنجو دەوڵەمەنـدان بـو و ئاستانەش پەسندی کرد، شاقوباد پشتی گرتو یارمەتی بڵاوبونەوەی دەدا، تا لە ئەنجامدا ئێران لە گەرداوی بەدرِەوشتیو ئارەزوبازی لە رادەبەدەر نقوم بو)).

طەبەری دەڵێ: هەرزەو هیچوپوچەکان بانگەشەکەیان بـە دەرفـەت زانـیو لـە پێنـاو رابـواردنو ئارەزوبازیـدا هەڵیانقۆزتـەوه بۆیـە شانبەشـانی مـەزدەکو مەزدەکیەکان راوەستانو پشتگیریان بۆ دەربرِی. خەڵك لەدەستیان بە هاوار بـون، دەچونە ماڵی خەڵك ژنو ماڵو خانویان لـێ زەوت دەکردن بێئەوەی خـاوەن مـاڵ بتوانێ دەستیان بگرێ. هەرِەشەیان لە شا قوباد کردبو کە ئەگەر رێبازەکەیان بـۆ خەڵك نەرِازێنێتەوه لە تەختی دادەبـەزێنن. بـەجۆره دوای تێپـەرِبونی ماوەیـەك باوكو كورِ یەکتریان نەدەناسی[2] و خەڵك هیچی لەدەست نەما پێـی دەوڵەمەنـد بێ))[3]. بەردەوام دەبێو پاشان دەڵێ: ((شا قوباد تا توشی گەرداوی مـەزدەکی نەبو باشترین پاشای فارسەکان بو، بەڵام لـەو کاتیـەوه سـنور بـەزین و پـەرژین هەڵوەشانەوه)) .

---

(١) الملل والنحل للشـهرستاني : (٨٦/١) .
(٢) واته منداڵی زۆڵ پەیدا بون. -وەرگێرِ-
(٣) تاريخ الطبري : (٢ /٨٨).

بە پیرۆز زانینی کیسراکان:

کیسراکان پێیان وابو خوێنێکی خواییان لە جەستە دایە، فارسەکانیش وەك خوا تەماشایان دەکردنو پێیان وابو زاتی پیرۆزو بەرزن، ئەگەر بیاندیبان دەستی ڕێزیان بۆ لەسەر سینگ دادەنانو سەریان دادەنواند، سرودیان بە خواوەندێتیان هەڵدەگوت، پێیان وابو لە سەروی یاساو لە سەروی ڕەخنەو لەسەروی مرۆڤن، ناویان نەدەهێنان، لە مەجلیسیان دانەدەنیشتن، پێیان وابو مافیان بەسەر هەمو کەسێکەوەیە بەڵام کەس مافی بەسەریانەوە نیە، ئەگەر پارەوپولێك یان مەڵوموشێکیان بە یەکێك بەخشیبوایە پێیان وابو چاکەو پیاوەتی دەگەڵدا کراوە نەك مافی ڕەوای خۆی، خەڵك نەدەبو بە هیچ جۆرێك لە قسەو فەرمانیان دەرچن.
بنەماڵەیەکی تایبەتیان دیارکردبو-کە ئەویش بنەماڵەی کەیانیەکان بو- پێیان وابو تەنها ئەندامانی ئەو بنەماڵەیە دەبێ تاجی پاشایەتیان لەسەر بێو خەراج دەبێ بەس بەوان بدرێ، پاشایەتی دەبێ لە پشتاوپشتی ئەو بنەماڵەیە بێو باوك لە باپیرو کوڕ لە باوکی هەڵگرێتەوە، نابێ کەس داوای پاشایەتی بکات مەگەر زاڵمو گەمژەو کەودەنێك، لە خانەوادەی پاشا نەبوایە پاشایەتریان قبوڵ نەبو، ئەگەر گەورەیەك نەبوایە منداڵێکیان دەکردە پاشا ئەگەر کوڕیش نەبوایە ئەوا ئافرەتێك . لە دوای (شیروێ)دا ئەردەشێری کوڕیان کردە پاشا کە تەمەنی حەفت ساڵ بو، فەروخزاد خەسرۆ- کوڕی کیسرا ئەپروێز منداڵ بو بوە پاشا، بۆرانی کچی کیسرا بۆتە پاشا، هەروەها کچی دوەمی کیسراش بۆتە پاشا کە ناوی (ئەزرەمی دوخت) بو[1]. بە خەیاڵیان دانەدەهات فەرمانەدیەکی گەورە یان یەکێك لە سەرکردەکانیان وەك ڕۆستەمو گابان بکەن بە پاشا لەبەر ئەوەی لە بنەماڵەی پاشایەتیدا نەبون.

---

(١) بگەڕێوە تاریخ الطبری : (٢ /٨٨)" تأریخ ایران لمکاریوس.

جیاوازی نێوان توێژەکانی کۆمەڵ:

هەروەها پێیان وا بـو پیـاوانی بنەماڵـه روحیـەکانو نـەجیبزادەکان لـه روی جەستەو هزرو دەرونەوە له ئاستی سەروی خەڵك دان، دەسەڵاتی رەهایان پێ رەوا دەبینن، بێ لاموجیم ملکەچیان دەبـون، پرۆفیـسۆر (ئارتهـەر سـین) نوسـەری مێژوی (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((کۆمەڵگەی ئێرانی لەسەر بناغەی نەژادو پیشەگەری دامەزرا بو، چینەکانی کۆمەڵ جیاوازیەکی فرەوانیان لە نێواندا هەبو، هیچ پردو پەیوەندیەك بـه یـەکی نەدەبەستنەوە[1]، حکومەت لە خەڵکی قەدەغە کردبو خانوبەرەی مـیرو مـەزنان بکڕن[2]، یەك لە یاسا سیاسیەکانی ساسانیەکان دەیگوت هەمو کەس دەبێ بـەو پلەوپایە رازی بێ کە نەژادەکەی پێی دەبەخشـێ و نابێ بـۆ پلـەو پایـەی بـالاتر هەڵڕوانێ[3]، تەنها دەبێ ئەو پیشەیە هەڵبـژێرێ کـه خـوا لـه پێناویـدا خـەڵقی کردوە[4]، نابێ هیچ پیـشـەیەکیتر هەڵبـژێرێ[5]، پاشـاکانی ئێـران کاریـان بـه مەندەبۆران[6] نەدەسـپارد[7]، خەڵك لە گەلێك چینی جیاواز پێك هـاتبون، هـەر چینێك پلەوپایەی دیاریکراوی خۆی هەبو))[8].

جیاوازی چینایەتی بۆ مرۆڤایەتی ریسوا بون بو، جیاوازیەکە له کـۆڕی مـیرو مەزنان ئاشکراتر وەدیار دەکەوت، کە میر دادەنیشت خەڵك وەك کۆلکەداری رەق رەپ رادەوستان، کە داشدەنیشتن وەك سەگی بەستەزمان قڕوقـەپ وەردەکـەوتن. شاندی موسڵمانان کە ئەم رەوشـەی بینـی گـەلێکی پـێ تـاوان بـو و نـاڕەزایی

---

(١) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ٥٩٠
(٢) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢٠
(٣) هەمان سەرچاوە، ل ٤١٨
(٤) هەمان سەرچاوە ل ٤١٨
(٥) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢٢
(٦) مەندەبۆر: بۆرەپیاو، دنيء.
(٧) هەمان سەرچاوە ٤٢٢
(٨) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢١

لـێ دەربڕی. (طـەبەری) لەم روداوەی دەیگێڕێتەوە ئـەوەمان بـۆ دەردەخـات کـە فارسەکان لە مەڕ میرومەزناندا لە چ سەرشۆڕیەکی لە رادەبەدەردا ژیاون، دەڵێ:

((لە ئەبا عوسمانی نەهدییەوە دەگێڕنەوە کـە گوتویـەتی: کاتـێ مـوغیرە لـە پردەکە پەڕیەوەو گەیشتە لای فارسەکان، ئەوانیش پێشوازیان لـێکردو دایاننـا، دوای روخسەتی رۆستەم رێگـەیان دا بـچێتە ژورەوە، فارسـەکان خۆیـان پۆشـتە کردبو، تاجی زێڕیان لەسەر نا بو، کەوای زێڕینیان بەشان دادابو، فەرش‌و مافوری جوان‌و رازاوەیان راخستبو، تا یەکێك دەگەیشتە هەورازێ دەبوایە چـەندین پایـە ببڕێ، موغەیرە چوار کەزی تا سەرشانی شۆڕ ببۆوە، بەرەو ژورێ هەڵکشا و چـوە لای رۆستەم‌و لەسەر تەختەکەی دانیشت، دامودەستەی رۆستەم دەورەیـان لێـداو کردیانە هەراو هۆریا و یەخەیان رادەکێشاو سەروسەکوتیان دەکوتا، پێیان نارێـك بو لەگەڵ رۆستەم دانیشتوە! موغیرە کە ئەمانەی دیـت گـوتی: وا تێدەگەیـشتین گەلێکی هۆشمەندن بەڵام بۆم دەرکەوت لە هـەمو نەتـەوان گەمـژەترو چـروکترن، ئێمەی عەرەب هەمو وەکو یەکین، کەس هیچ کەس ناکاتە بەندە مەگەر لە شەڕ، وامدەزانی ئێوەش وەك ئێمە دەگـەڵ گـەل یەکـسانن، باشـتر بـو پـێم بلـێن کـە کەسانێکتان کردۆتە خواو ناخوازن کەس دەگەڵ خواکانتان دانیشێ!، منـیش لـە خۆمەوە نەهاتوم بەڵکو بە دواتاندا ناردوم، بـەڵام ئـەمڕۆ دڵنیـا بـوم دەدۆڕێـن‌و تەخت‌و بەختی شاهانەتان وەردەگەڕێ، هیچ پاشایەتیەك بـەم نەشـم‌و رێۆشـوێنە تاسەر نیەو بە هۆشی وا خۆی راناگرێ))[1].

شـكۆداركردنی نەتەوەی فارس :

فارس گەلێکیان بەشان‌وشکۆی نەتەوەکەیان هەڵدەگوت و پێیان وابو لە گشت نەتـەوەو رەگـەزەکانی‌تر بـاڵاترن‌و ئـەو بەهرەیـەی خـوا بـەوانی بەخـشیوە بـە گەلانی‌تری نەبەخشیوە، بەچـاوێکی سـوکەوە سـەیری نەتـەوەکانی دەوروبـەریان دەکردو ناوو‌ناتۆرەی بێنرخ‌و سوکیان لێدەنان.

(١) الطبری ٤ / ١٠٨.

ئاگرپەرستیو کاریگەریەکەی لەسەر ژیان :

فارسەکان لە رۆژگاری دێریندا خوایان دەپەرستو سوژدەیان بۆ دەبرد، پاشان وەك هاوبەشپەرستەکانیتر خۆرو ئەستێرەو هەسارەکانی ئاسمانیان لەلادا پیرۆز بو. زەردەشت-خاوەنی دینی فارس پەیدا بو، وەکو دەڵێن بانگەوازی بۆ یەکخواپەرستی کردوە و بتپەرستی نەهێشتوە، دەیگوت: نوری خوا لە گشت شتێکی رۆشنو بلێسەداری گەردون دەدرەوشێتەوە، پێی وابو روناکی نیشانەی خوایە بۆیە فەرمانی دا لە کاتی نوێژدا رو لە خۆر بکەن، دەیگوت: ئەم چوار رەگەزە؛ ئاگر، هەوا، خۆڵ، ئاو پیس مەکەن. دوای مەرگی زەردەشت زانا زەردەشتیەکان چەند شەرعێکیتری جیاوازیان دارِشت و هەرشتێك ئاگری گەرەك بوایە حەرامیان کردبو، تەنها بەکاروباری کشتوکاڵو بازرگانی خەریك بون، پاشان بەرەبەرە لە ئاگر پیرۆزیو روتێکردنەوە نزیکتر بونەوە تا پەرستیانو پەیکەرو ئاتەشگەیان[1] دروستکرد. دینو بیروباوەرِەکانیتر نەمانو ئاسەواریان برِایەوە، تەنها ئاگرپەرستی مایەوە))[2].

جا لەبەر ئەوەی ئاگر پەیامو پەیامبەری نەدەناردو رێوشوێنی بۆ ژیان دانەدەرِشتو تاوانبارو سەربزێوانی سزا نەدەدا بۆیە دینی ئاگرپەرستان تەنها وەك چەند رێورِەسمێکی لێهاتبو کە لە ساتوشوێنی تایبەتدا بەرِێوە دەبران. لە دەرەوەی ئاتەشگە و لە ماڵو شوێنی کار و لە مەسەلەی رامیاریو کۆمەڵایەتیدا وەکو سەرجەم هاوبەشپەرستان ئازاد بون و هەوەستو ئارەزوی دڵو بیرکردنەوەو بەرژەوەندی دەیبزواندن.

بەمجۆرە نەتەوەی فارس دینێکی فرەلایەنو قوڵیان نەبو دڵو دەرون پەروەردە بکات و خورِەوشت مشتوماڵ بکات و ئارەزوبازی جلەوگیر بکات و مەردوم بەرەو چاکە هان بدات و ببێتە سیستەمی خێزانو کاری نێو ماڵ رێك بخات، یان ببێتە سیاسەتی وڵات و دەستوری گەل، یان زوڵمی پاشاو زەبروزەنگی کاربەدەستان لە

---

(١) ئاتەشگە: پەرستگەی ئاگرپەرستان.

(٢) سەرنج بدە پەرتوکی (مێژوی ئێران) نوسینی: شاهین ماکاریوس. ل ٢٢١-٢٢٤

کۆڵ خەڵکی بکاتەوە و دەستی ستەمی ستەمکاران بشکێنێ‌و مافی مەزلۆمان بستێنێ. ئاگرپەرستەکان لە روی خورەوشت‌و کردەوەدا لەگەڵ لائیک[1] و بەرەڵڵاخوازەکانی ئەمرۆ جیاوازیان نەبو.

چین: دین‌و سیستەمەکەی:

چینی ئەو سەردەم سێ دینی تێدا باوبو : لاوتسۆ، کۆنفۆشیۆس، بوذایەتی. یەکەمیان هێندەی نەبرد بوە بتپەرستی، کە پتر گرنگی بە لایەنی تیۆری دەدا، شوێنکەوتوانی پەرپوت‌و تەریکە دنیا بون، ژنیان نەدەهێنا، تەماشای ئافرەتیان نەدەکرد و سەروکاریان دەگەڵدا نەبون، ئەم دینە لەباریدا نەبو بنەمای ژیانێکی راستەرێ دابرێژێ یان حکومەتێکی سەرراست دابمەزرێنێ، بۆیە ئەو شوێنکەوتوانەی لە دوای مردنی دامەزرێنەران هاتن لە رێبازیان لاداو پاڵیان وەپاڵ ئاینی‌تر دا.

بەڵام کۆنفۆشیۆس پتر بایەخی بە لایەنی پراکتیکی دەدا، ئامۆژەکانی لە جوغزی کاروباری دنیاو ماددەپەرستی‌و سیاسەت‌و کارگێڕی دەخولایەوە. شوێنکەوتوەکانی-لە هەندێ رۆژگاردا- پێیان وا نەبو خوایەکی دیاریکراو بپەرستن، بۆیە بە ئارەزوی خۆیان دارو بەردو روباریان دەپەرست. روناکی دڵنیایی‌و ئەنگێزەی[2] بڕوایی‌و شەرعی ئاسمانی تێدا نەبو، بەڵکو لە کۆمەڵێك پەندو ئەزمونی داناو دنیادیتان پێکهاتبو، مرۆڤ تێیدا ئازاد بو، ئەگەر مەیلی بوایە سودی لێوەردەگرت ئەگەرنا رەتی دەکردەوە.

---

(١) لائیك: بێدین.
(٢) ئەنگێزە: باعث.

بوذایەتی : پەرسەندن و داڕوخانەکەی :

بوذایەتی تینوتاوی سادەییەکەی نەمابو، بەرەهمێتی[١] سینەپڕ کینەو داخ لەدڵ قوتی دابو، ببو بە بتپەرستی، بۆ هەرکوێ دەچو بتی دەگەڵ خۆ دەبرد و لەهەر کوێ هەواری هەڵدابوایە جۆرەها پەیکەرو کۆتەڵی بوذای دادەتاشی. لە رۆژگاری هەرەتی بوذایەتیدا ژیانی ئاینیو شارستانی لەناو بتو پەیکەردا نغرۆ ببو[٢]. ئوستاد(ئیشوراتوبا)-ئوستادی مێژوی ژیاری هیندستان لە یەك لە زانکۆکانی هیندستان دەڵێ: ((لە سایەی بوذایەتیدا ولاتێك پەیدا بو گەلێك بایەخی بە دیاردەی خواوەندایەتیو بتپەرستی دەدا، پەیوەندی برایانەی بوذایەتی گۆڕانی بەسەردا هات، تازەباویش سەریهەڵدا))[٣].

نوسەرێکی هاوچەرخو گەورە سیاسەتمەدارێکیتری هیندیش ئەمەی تێبینی کردوەو دەڵێ:

((بەرەهمێتی بوذایان کردبوە نیشانەی خوایەتی، بوذییەکانیش لەمەدا لاسایان دەکردنەوە، پەیوەندی برایەتی بوذایی ببو بە خێوی سامانێکی زۆرو زەوەند، ببو بە مەڵبەندێك بۆ بەرژەوەندی چەند کۆمەڵێکی تایبەتی، رژێمی ون کردبو، ئەفسونو ئەفسانە تێکەڵ بە رێوشوێنی پەرستنکاری ببون، بوذایەتی دوای ئەوەی بۆ هەزار ساڵ لە هیندستان لە هەرمێنو گەشە دابو سەرومڕ دادەڕوخاو دەکشایەوە. خاتو (**Rhys Davids**) باسی ئەو لاوازیو نەخۆشیانە دەکات کە توشی بوذایەتی ئەو سەردەم ببو، سەیدا (رادها کرشتن) لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (فەلسەفەکەی هیندستان) وتەکەی خاتون رادەگوازێتەوەو دەڵێ:

---

(١) بەرەهمێتی: البرهمیة.

(٢) پیاو ئەگەر سەردانی مۆزەخانەی (تکسلا)ی رۆژئاوای بەنجابی پاکستان بکات، لەبەردەم ئەو هەمو بتانەی بوذادا سەری سوڕ دەمێنێ و ئەو کات بۆی دەردەکەوێ دینو شارستانێتی بوذایی لە چ بتپەرستیەکدا بون. بتەکان لە شارە رۆچوەکانی ژێر زەوی دەرهینراون .

(٣) (هیندستانی کۆن) بە زمانی ئوردی، نوسینی ئوستاد ئیشوراتوبا.

((هزرە نەخۆشەکان سێبەریان بەسەر ئامۆژە خوڕەوشتیەکانی بوذا هەلْکشاند تا لە نێو خەیالاتی نەخۆشدا گوم بو، دینەکە ڕاڕەوێکی نوێی لێ پەیدا بو، پەرەی ستاندو دلو دەرونی خەلکی داگرت، پاشان پوکایەوەو ڕارەوێکیتری لێکەوتەوە، ئەویش پوکایەوەو یەکێکیتر جێی گرتەوە، بەمجۆرە چوە دوێ، تا وەهمەکان کەلْکە بونو بەری ئاسۆ گیراو تاریکستان چڕنوکی لە زەوی گیر کرد. پەندو ئامۆژە بەنرخو سادەکانی بوذا بە هۆی مشتومڕی کەلامناسیەوە چروسایەوەو تێچو))[١].

((بەرەهمێتیو بوذایەتی توشی داڕوخان بون، نەریتو باوی داتەپیویان تێکەوت، گەلێك زەحمەت بو لە یەکتری جوێ بکرێنەوە، بوذایەتی ئاخنرابوە نێو بەرەهمێتیو لەناویدا توا بۆوە))[٢].

مێژونوسان کە لەم دینەیان کۆلیوەتەوە و تۆژەرەوان کە سەربردەی بوذایان نوسیوەتەوە، هێشتا بۆیان ساغ نەبۆتەوە ئاخۆ بوذاییەکان خوایان هەبوەو بڕوایان بە خوا هێناوە یان نا؟ هەندێکیان سەیرماونو دەلێن: ئەم دینە مەزنە ئەگەر بڕوابون بە خوای تێدا نەبوێ چۆنی توانیوە لەسەر بناغەی ئەو دابو ڕەوشتە ناسکانە دابمەزرێ[٣]. بوذایەتی هەر بریتی بو لە چەند ڕێگایەك بۆ ئەوەی مرۆڤ دەرونی خۆی پێ پەروەدە بکات و ئارەزوەکانی پێ سەرکوت کا و بەرگی خوڕەوشتی جوان بپۆشێ، لە ئێشو ژان ڕزگار ببێو زانست وەدەست بێنێ.

کەواتە چینیەکان پەیامێکیان بۆ جیهان پێنەبو گرفتەکانی چارەسەر بکەن، جگە لەمە لە پەرگەی ئەوسەری ڕۆژهەلاتی جیهانی شارستانیش بونو کەلەپوری ئاینو زانستەکەشیان توند لەمستی خۆ گرتبو، نە سامانی خۆیان پتر دەکرد نەهی خەلکی.

---

(١) Jawaher Lal Nahru: The Discovery of India, p. ٢٠١,٢٠٢ .

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو .

(٣) مەقالەی (بوذا) بخوێنەوە لە ئینسکلۆپیدیای (دائرة المعارف) بەریتانی .

نەتەوەکانی ئاسیای ناوەڕاست:

نەتەوەکانیتری ئاسیای ناوەڕاستو ڕۆژهەڵات وەکو مەغۆلو تورکو یابانیەکان لە نێوان بوذایەتی گەندەڵ و بتپەرستایەتی هەمەجی دابون و خاوەنی هیچ سامانێکی زانستی و هیچ سیستەمێکی سیاسی پێشکەوتو نەبون، بەڵکو لە قۆناغێکی ئینتیقالی دابون لە سەردەمی هەمەجیەوە بەرەو سەردەمی شارستانی، چەندین گەلیتریش هەبون کە تاکو ئێستاش هەر لە قۆناغی ئاوەزێکی ڕەشماڵنشینیو منداڵیدا دەژین.

هیندستان: لە روی دینو کۆمەڵایەتیو خوڕەوشتەوە:

ئەو مێژونوسانەی لە بارەی هیندستانیان نوسیوە لەوەدا یەکدەنگن کە داڕوخاوترین سەردەمی هیندستان لە هەر سێ لایەنی ئاینو خوڕەوشتو کۆمەڵایەتیدا لە سەرەتای سەدەی شەشەمی زاینیەوە دەست پێدەکات، هیندستانیش سای دراوسێکانی لە هەمان خوڕەوشتی داتەپیوو کۆمەڵایەتی شپرزەدا دەژیا کە گشت زەمینی تەنیبوەوە، ئەو شەوەزەنگەی باڵی بەسەر جیهان راهێلا بو هیندستانیشی گرتبوەوەو لە گەلێك دیاردەو ئەدگاریشدا تازیارێتی وەرگرتبو، کە دەتوانین لە سێ خاڵدا کۆیان بکەینەوە: (١) بونی ژمارەیەکی لە رادەبەدەر بتوخواوەند. (٢) زایەندێکی[١] هاروهاجی بێسنور (٣) جیاوازیەکی فرەوانی چینایەتی.

بتپەرستی سنوربەزێن :

هیندستانی سەدەی شەشەم لە بتپەرستیدا گەیشتبوە ئەوپەڕی. ژمارەی ئەو خواوەندانەی لە (ویدا)دا هەبون سیوسێ دانە بون، کەچی لەو سەردەمدا خۆی لە ٣٣٠ ملیۆن دەدا . هەمو شتێکی جوانو سەرنجڕاکێشو بەهرەبەخش ببونە

(١) زایەند: سێکس.

خواوەندو دەپەرستران، بتو پەیکەرو خواوەندەکان لە ژمارە نەدەهاتن، هەندێکیان پاڵەوانی مێژویی بون کە پێیان وابو خوا لە چەندین رووداوو رۆژگاردا خۆی لەناو ئەواندا رانواندوە، هەندێکیان شاخ بون کە پێیان وابو چەند خواوەندێك لەسەریان وەدەرکەوتون، هەندێکیان کانزای وەکو زێڕو زیو بون کە پێیان وابو خواوەندیان تێدا بریسکاوەتەوە، خواوەندێکیتر روباری (کنج) بو کە پێیان وابو لەسەری (مەهادیۆ)ی خواوەندەوە سەرچاوەی هەڵبەستوە، هەندێکیتریان کەرستەی شەڕو کەلوپەلی نوسینو ئامرازی زاوزێو هەسارەی ئاسمانو ئاژەڵ بون کە مەزنترینیان چێڵ بو، گەلێ شتیتریش. دینەکەیان تەنراوێك بو لە گەلێ جۆرە ئەفسانەو داستانو سرودو بیروباوەڕو پەرستنکاری پێکهاتبو، کە نە خوا پەیامی پێ ناردوە نە لە هیچ رۆژگارێکیشدا ئاوەزی ساغ شتی ئاوای دارشتوە .

پیشەسازی داتاشینی بتو پەیکەر لەو سەردەمدا گەلێك پێشکەوت، لە سەدەی شەشەمو حەفتەمدا گەیشتە هەرەتو لە سەردەمە رابردوەکانیشی تێپەڕاند. گشت چینو توێژو خەڵکی وڵات لە پاشاوە هەتا گەدا بتیان دەپەرست، تەنانەت بوذایەتیو گەینایەتیش[1] نەیانتوانی خۆیان لێ هەڵوێزنن. ناچار وەك ئامرازێك بۆ بەرژەوەندی خۆیان هەڵیانقۆستەوە تا بتوانن بمێننو پتر بە وڵاتدا بڵاوببنەوە.

وتەکەی (هۆئن سۆئنگ)-گەریدەی بەناوبانگی چینی کە گەشتەکەی لە نێوان ساڵانی (٦٣٠-٦٤٤ز) ئەنجام داوە ئاماژە بۆ بتپەرستی لە رادەبەدەری ئەو سەردەم دەکات، وتەکەی بە بۆنەی ئەو ئاهەنگە مەزنەوە گوتوە کە (هیرش) پاشا

(١) گەین :GAIN : تایفەیەکی هیندۆسین، مەهاویرە لە شەشەم سەدەی بەر لە زاین دایمەزراندوە، بە ملوێنەها هیندۆسی پەیڕەوی لێدەکەن، بە پێچەوانەی هیندۆسەکانیتر بۆ دەسەڵاتی ڤێدا ملکەچ نابنو بڕوایان بە رەگەزپەرستی نیە، بڕوایان بە خوداش نیەو دەڵێن: خودا تەنها گوزارشت کردنێکە لەو هێزو بڕستە روحیەی کە لە مرۆڤدا هەیە. گوزەرانی ناگزورانەیان هەڵبژاردوەو بە ئاسوپەلاسی ژین بەسەر دەبەن، رێبازەکەیان ناوی (ئاهینسسا)یە واتە نەرمونیانیو دور لە توندوتیژی.

ڤێدا: Vedas : ناوی پەرتوکێکی سەنسکریتی پیرۆزی هیندۆسەکانە نوێژوسرودو فەرزە ئاینیەکانی تێدایە. مونجید - وەرگێر

گێڕاویەتی، هیرش پاشا لە ساڵی (٦٠٦-٦٤٧ز) حوکمی هیندستانی کردوە، دەڵێ: ((هیرش پاشا ئاهەنگێکی زۆر گەورەی لە (قنوج) گێڕا کە زانای سەرجەم ئاینەکانی هیندستانی بانگ کردبو.

پاشا پەیکەرێکی زێڕینی بوذای لەسەر منارەیەکی لە پەنجا باڵ بەرزتر دامەزراندبو، پەیکەرێکی تری بچوکتریشی بە کەژاوەی کاروانێکی قەرەباڵغەوە هێنایە دەرەوە، هیرش پاشا خۆی لە تەنیشتەوە دەڕۆیشتو چەتری بۆ راگرتبو، کامرۆب پاشای هاوپەیمانیش مێشی لێ پاس دەکرد))[1]. هەمان گەریدە لەبارەی پاشاو دامودەستەی ئاستانەکەیدا دەڵێ: ((هەندێکیان (شۆ)یان دەپەرست، هەندێکیتر بوذایی بون، هەندێکیتر خۆرپەرست بون، هەندێکیتر (وشنۆ)یان دەپەرست، هەمو کەس بۆی هەبو خوایەك تایبەت بە خۆی بکاو بیپەرستێ یان تێکڕا سەرجەم خواکان بپەرستێ))[2].

زایەندی بەهاڕوژمی بێجلەو:

ئاینو کۆمەڵگەی هیندی هەر لە دێر زەمانەوە لە روی ئارەزوی زایەندیەوە سەرتۆپ بوە، ئەو ماددە زایەند بزوێنانەی لە دینی وڵاتی هیندا هەبوە لە دینی هیچ وڵاتێکیتردا نەبوە . پەرتوکە هیندیو ناوەندە دینیەکان لە باسوخواسی گەردونو دەرکەوتنی سیفەتی خواوەندانو رودانی پێشهاتی گەورەوە گەلێك چیرۆكو داستانی وایان لەبارەی تێکەڵبونی زایەندی نێوان خواوەندانو پەلاماردانی بنەماڵە نەجیمزادەکان لە لایەن خواوەندانەوە گێڕاوەتەوە، کە پیاو لەبەریاندا بتاسێ و تنۆك تنۆك ئارەقەی شەرمی بسڕێتەوە، دیندارەکان کە بە باوەڕو تینو تاوێکی گەرمەوە وتاریان دەداو ئەو داستانو چیرۆکانەیان بۆ خەڵك دەگێڕایەوە هەڵبەت کاریگەری گەورەی تێکردونو سۆزی دڵی بزاندون. جگە لەمە خەڵك بەژنو منداڵ پیرو لاوانەوە هەمو لە بەرامبەر دەعباکەی

(١) گەشتەکەی هۆتن سۆنگ (فۆکۆی کی) وڵاتەکەی رۆژئاوا .
(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو .

(مەهادیۆ)ی خواوەندی هەرە گەورەیان کە پەیکەرێکی ناقۆلاَیان بۆ داتاشی بو کۆ دەبونەوەو دەیانپەرست. مێژوناسان دەگێڕنەوەو دەڵێن: هەندێ لە تایفە دینیەکانی هیندستان پیاویان ژنی روتی دەپەرستو ژنیشیان پیاوی روتی دەپەرست))[1].

کاهینو بەدڕەوەشتەکان دەلاڵییان بە ئابڕوی ژنە رەبەنەکان دەکرد و زۆربەی پەرستگاکان ببونە مۆڵگەی بەدڕەوشتانو شەرواڵ پیسەکان مەرامی خۆیان لەوێدا دەدۆزیەوە. جا ئەگەر ئەمە رەوشی پەرستگاکان بوبێ دەبێ رەوشی ئاستانەی پاشاو کۆشکی دەوڵەمەندان چۆن بوبێ؟ کە موونافەسەیان لە کاری ناڕەواو بەدڕەوشتیدا دەکرد، کۆڕیان هەبو ژنو پیاویان تێکەڵ دەبونو کە عەرەقیشیان دەخواردەوە پەردەی شەرمو شەرەفیان لە روی خۆ هەڵدەماڵیو ئابڕویان وەلا دەنا، ئەدەبو پەردەی شەرم وجودیان نەدەما... بەمجۆرە سەرتاپای وڵات وەبەر شەپۆلێکی گەورە و زەبەللاحی روتپەرستیو ئارەزوبازی زایەندی کەوتبو و خوڕەوشتی ژنو پیاوان لەوپەڕی نزمیو داتەپیویدا بو.

سیستەمی چینایەتی پڕستەم :

لە مێژوی هەمو نەتەوەکاندا سیستەمێکی چینایەتی نەبوە لە سیستەمە چینایەتیەکەی هیندستان توندوتیژو وشکتر بێ و چینو چینیش ئەوەندە لێکترازاو بن. هیچیان وەك ئەو سوکایەتیان بە شانو شکۆی مرۆڤایەتی نەکردوە، کەچی لەگەڵ ئەمەشدا هیندستان وەك سیستەمێکی ئاینیو شارستانی وڵاتەکەی ئیعترافی پێکردوەو هەزاران ساڵە تا ئێستاش ملکەچیەتی. سەرەتای جیاوازی چینایەتی لە ئاخروئۆخری سەردەمی (ویدا) پەیدا بو، لەبەرئەوەی هەمو بنەماڵەکان و پیشەو پیشەسازی تایبەت بەخۆیان هەبو، هەروەها لەبەرئەوەی دەیانویست نەژادو نەجیمزادەیی رەگەزی ئاری بپارێزن.

---

(١) ستیارته برکاش لدیانند سرسوتي الهندکي، ل ٣٤٤

سێ سەدە بەر لە زاین لە هیندستاندا ژیاری بەڕەهمێتی سەری هەڵداو گەشەی سەند، دەستورێکی نوێی بۆ کۆمەڵگەی هیندی رەنگرێژ کرد، لە دەستورەکەدا یاسایەکی سیاسیو شارستانی دەرکردو تەواوی وڵات دەنگی بۆ دا، بو بە یاسایەکی رەسمیو ژێدەرێکی ئاینیو شارستانی. ئێستاکە بە (منوشاستەر) بەناوبانگە .

یاساکە خەڵکی وڵات بۆ چوار چینی لەیەکتر جوێ دابەش دەکات کە ئەمانەن:

(١) بەڕەهمیەکان: چینی کاهین پیاوە دینیەکان . (٢) شتری : شەڕکەرو جەنگاوەران. (٣) ویش : جوتیارو بازرگانەکان. (٤) شودەر : خزمەتکارەکان.

(منو) کە یاساکەی دارشتوە دەڵێ:

((خوای خاوەن توانای رەها لە پێناو بەرژەوەندیەکانی جیهاندا بەڕەهمیەکانی لە دەمی،شتری لە بازوەکانی، ویش لە رانەکانی، شودەریشی لە پێیەکانی خۆی خولقاندوە. بۆ هەر چینێکیش فەرزو ئەرکی تایبەتی بۆ داناون، بەرەهمیەکان دەبێ (ویدا) فێر بن یان قوربانیو خێراتەکان پێشکەش بە خواوەندان بکەن، شتری دەبێ پاسەوانی خەڵكو خێراتو قوربانیەکان بن، ویداش بخوێننو لە ئارەزوەکانی دنیا دورەپەرێز بن، ویش دەبێ ولسات[1] بلەوەرێننو خزمەتیان بکەن، ویداش بخوێننەوەو کشتوکاڵی بازرگانی بکەن. شودەریش دەبێ خزمەتی ئەم سێ چینە بکەن))[2] .

تازیاریەکانی چینی بەڕەهمیەکان :

یاساکە مافو تازیاری وای بە بەرەهمیەکان داوە وەك خوای لێکردون. دەڵێ: بەرەهمیەکان چینی هەڵبژاردەی خوان، پاشای خەڵکن، هەرچی لە بونەوەر دایە موڵکی ئەوانە، باشترینی خەڵك و سەروەری ئەرزن[3]، دەتوانن بەئارەزوی خۆیان

(١) ولسات: مەڕومالاّت.
(٢) منوشاستەر : دەروازەی یەکەم .
(٣) منوشاستەر : دەروازەی یەکەم .

ماڵومولکی کۆیلەکان (شۆدەرەکان)-بێئەوەی گوناح بێ- ببەن، چونکە کۆیلە خاوەنی هیچ نیە ئەوەی هەیبێ هی ئاغاکەیەتی[١].

ئەگەر بەرِەهمیەك ریگویدا (پەرتوکی پیرۆز) ئەزبەر بکات لە گوناحان پاك دەبێتەوە ئەگەرچی سێ چینەکەیتریشی لەناوبردبێ[٢] پاشا بە هیچ جۆرێك بۆی نیە باجو بەرتیل لە بەرِەهمیەکان وەرگرێ ئەگەرچی ولات لە گرانیو تەنگانەشدا بێ، بەرِەهمی نابێ لە ولاتی خۆیدا لە برسان بمرێ[٣]، ئەگەر بەرِەهمیەك تۆڵەی کوشتنی کەوتە سەر دروست نیە حاکم بیکوژێ بەڵکو دەبێ سەری بتراشێ، بەلام ئەگەر بەرِەهمی نەبێ دەکوژرێ[٤].

(شتری) ئەگەرچی لە سەروی هەردو چینی (ویش) و(شودەر) بون بەلام گەلێك لە خوارەوەی بەرِەهمیەکانیش بون. (منو) دەڵێ: هەر بەرِەهمیەك ئەگەر تەمەنی (١٠) ساڵ بێت باوك چەند چاکەی بەسەر کورِەکەیدا هەیە، ئەویش هێندەی بەسەر شترییەکی تەمەن سەد ساڵیدا هەیە[٥].

کلۆڵ و کەساسەکان:

شۆدەر (کەساسەکان) لە کۆمەڵگەی هیندیدا-بە دەقی یاسا ئاینیو شارستانیەکە- لە ئاژەلان کەمترو لە سەگیش زەبونتر بون، یاساکە دەڵێ: ((ئاسودەیی شۆدەر لەوە دایە خزمەتی بەرِەهمیەکان بکەن، ئەگەرنا پاداشتیان نیە[٦]. نابێ پارەوپول پاشەکەوت بکەن یان گەنجینە تەقەت بکەن چونکە- بەرِەهمیەکان ئەزیەت دەدا[٧]، هەر کەساسێك دەست لە بەرِەهمیەك بەرزکاتەوە

(١) دەروازەی هەشتەم .

(٢) دەروازەی نۆیەم .

(٣) دەروازەی نۆیەم .

(٤) دەروازەی دوەم .

(٥) دەروازەی یازدەیەم .

(٦) منوشاستەر : دەروازەی یازدەم .

(٧) دەروازەی دەیەم .

یان داردەستێکی لێ‌هەڵبڕێو مەبەستی بێ پیای بکێشێ دەستی دەبڕدرێ یان ئەگەر تورە بو و شاپێکی هاوێشت پێی دەبڕدرێ[(١)]. ئەگەر کەساسێك ویستی لەگەڵ بەرەهمیەك دابنیشێ دەبێ پاشا سزای بدات، سزاکەش ئەوەیە کە دەبێ کونی کۆمی داغ بکاتو لە وڵاتی دورخاتەوە[(٢)]. ئەگەر دەستی لێدا یان جوێنی پێدا زمانی لە بنرا هەڵدەکێشرێ، ئەگەر بڵێ شتم فێر کردوە رونی هەڵقرچاوی لە گەرو دەکرێ[(٣)]. کەفارەتی کوشتنی کەساسێك لەگەڵ کەفارەتی کوشتنی سەگو پشیلەو بۆقو قەلەڕەشو کوندەبۆ وەکو یەکن))[(٤)].

ئافرەت لە کۆمەڵگەی هیندیدا :

لەو کۆمەڵگەیەدا ئافرەت وەك کەنیزە سەیری دەکرا[(٥)]، پیاو هەبو ژنەکەی لەسەر قوماری دەدۆڕاند، هەندێ‌جار ژنێك چەند مێردێکی هەبوە[(٦)]، ژن ئەگەر مێردی بمردایە وەك زیندەبەچاڵ کرابێ مێردی نەدەکردەوەو خەڵك گاڵتەیان پێدەکردو قسەی سوکیان پێ‌دەگوت، دەبوایە تا دەمرێ هەر لە ماڵەمێردەکەی بوایەو خزمەتی کەسوکارەکەی بکردایە، ژن هەبو دوای مردنی مێردەکەی لەبەر ئەشکەنجەو خەفەتی ژیان یەکسەر خۆی دەسوتاند[(٧)].

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو .

(٢) دەروازەی هەشتەم .

(٣) منوشاستەر .

(٤) R.C.Dutt ٣٤٢-٣٤٣

(٥) سەرەتای داستانی بەناوبانگی هیندی (مەهابەهارتا) بخوێنەوە.

(٦) R.C.Dutt ٣٣١

(٧) ئەم خۆسوتاندنە لەناو چینە نەجیمزادە و بنەماڵە ئورستوکراتیەکان ببوە نەریتێکی باو و پەسند و چاك و بە ناوی(ستا) دەناسرا. پێیان وابو ژن ئەگەر خۆی بسوتێنی وەفاداری بۆ مێردەکەی دەنوێنێ. بەڵام ئەم نەریتە لەگەڵ دامەزرانی حکومەتە ئیسلامیەکان و بە هەوڵی حاکمە موسڵمانەکان کەمتر بۆوە، دکتۆر(بریتەر)ی گەڕیدەی فەرەنسی ئاماژەی بەم هەوڵە کردوە، هەروەها ئینگلیزیش لەم دواییەدا بەشێوەیەکی یەکجاری قەدەغەی کرد.

بەمجۆرە ئەم ولاتە کە خاوەنی خاکی بەخێروبێر و ئاوەزی بەهۆش بو، ئەم نەتەوەیە -کە هەندێ لە مێژونوسانی عەرەب بە کانگای دانایی‌و سەرچاوەی دادو سیاسەت‌و بە فرەزان‌و هۆشمەندو بلیمەتیان دەدەنە قەڵەم[1]- لەبەرئەوەی لە ئاینی راست دوربون و سەرچاوەی رونیان لێ وێڵ بو و پیاوانی دینیان لارێ بو و بێبەرنامەو پەیام بون و شوێنکەوتوی نەفس‌و ئارەزو بون... ولاتەکەیان ببوە شانۆی نەفامێتی لە رادەبەدەر و بتپەرستی سنوربەزێن‌و هەمەجیەتی توندوتیژو زوڵم‌و زۆری کۆمەڵایەتی، بەجۆرێك کە لە نێو نەتەوەو مێژودا هاوشێوەی نەبوبێ.

عەرەب: تایبەتمەندێتی و بەهرەکانیان:

عەرەب لە سەردەمی نەفامێتدا بە گەلێك بەهرەو خورەوشت لە نەتەوەکانی‌تر جوێ دەبونەوە وەك: زمان پاراوی، رەوانبێژی، خۆشویستنی ئازادی، گەردەنبەرزی، سوارچاکی، ئازایەتی، خوێنگەرمی لە پێناو بیروباوەڕدا، قسە لە رویی، زەین رونی، لەبەرکردن‌و لە بیرنەچونەوە، یەکسانی خوازی، ئیرادە پتەوی، ئەمەکداری‌و دەستپاکی.

بەڵام لە سەردەمی کۆتاییدا لە مێژ بو لە پەیام‌و پەیامبەران دابڕابون‌و لە جوغزی جەزیرە گرمۆڵە ببون و ببونە دیلی نەریت‌و باوی باوانیان، بۆیە دوچاری داڕوخانێکی دینی‌و بتپەرستیەکی لە رادەبەدەر ببون، کەم لە نەتەوەکانی ئەو سەردەم وەکو وان بتپەرست بون، دوچاری نەخۆشی خورەوشت‌و کۆمەڵایەتی ببون، کۆمەڵگەکەیان لەرزۆك‌و گەندەڵ و رەوشت نزم ببو، ئەدگارەکانی ژیانی نەفامێتی‌و دور لە ئاکاری دینی وەرگرتبو.

---

(١) صاعد الاندلسی، م ٤٦٢، طبقات الامم، ص ١١ .

بتپەرستیەکەی نەفامێتی :

دین‌و بیروباوەڕی بەربڵاوو باوی عەرەب هاوبەشپەرستی بو، بڕوایان بە خوا هەبو کە هەر خوا خواوەندی هەرەمەزن‌و خالقی بونەوەرو کارگێڕی ئەرزو ئاسمانەو گشت فرمانێك بە فەرمانی ئەوە، ئەگەر پرسیاریان لێ‌بکرایە کێ ئەرزو ئاسمانی ئەفراندوە؟ دەیانگوت خوا، خوای خاوەن هێزو زانا ﴿ وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ: ئەگەر لەخۆیان بپرسی، کێ ئەوانی وەدی هێنا، ئێژن: خودا، دەی چۆن لە هەق کلا دەبن؟﴾الزخرف: ٨٧.

بەڵام هزرە نەفامیەکەیان تەنگەبەر بو و هێندەی بڕ نەدەکرد بڕوا بە تەوحیدی پاك‌و بێگەردی پەیامبەران بێنن، ئاوەزی دور لە پەیام‌و پەیامبەران‌و دور لە فامی ئاینی بە دوری دەزانێ نزای مەردوم بەبێ پێناوو تکاخواز ئاسمانە بەرزەکان ببڕێ‌و بگاتە لای خوا، لە روانگەی نەریت‌و باوی پاشایەتی‌و جیهانی پڕ کەموکوڕەوە لەم مەسەلەیان دەڕوانی بۆیە لە پێناوان[1] دەگەڕان تا دەنگ‌و داوایان بگەیەننە لای خوا، لەوانیش دەپاڕانەوەو هەندێ پەرستنکاریشیان بۆ ئەنجام دەدان. هەوەڵجار هزری تکاخوازییان دەمێشك چەسپی، پاشان ئەم هزرە بو بە بیروباوەڕو پێیان وابو پێناوەکانیش توانای زیان‌و سود بەخشینیان هەیە، پاشان لە هاوبەشپەرستیدا پتر رۆچۆن‌و گەلێك خواوەندی‌تریان کردە هاوبەشی خوا، پێیان وابو هاوبەشەکانیش وەکو خوا کاروباری بونەوەر بەڕێوە دەبەن‌و توانایەکی سەربەخۆیان لە گەیاندنی سودو زیان‌و خێرو شەڕو پێبەخشین‌و نەبەخشیندا هەیە. جا ئەگەر عەرەبەکانی پێشو بڕوایان بە خواوەندێتی‌و پەروەردگارێتی خوا هەبوبێ‌و تەنها پێناویان دانابێ، بەڵام نەوەکانی دواتر خواوەندەکانیان دەگەڵ خوا کردە هاوبەش‌و پێشیان وابو وەك خوا توانای سەربەخۆیان لە خێرو شەڕو زیان‌و قازانج‌و ژیاندن‌و مراندندا هەیە، وێڕای

---

(١) پێناو: وسیط.

ئەمەش بڕوایەکی لێڵو ناڕونیشیان لەبارەی خواوەندێتیو پەروەردگارێتی خوا پەیداکرد[١].

بتەکانی عەرەب لە سەردەمی نەفامێتیدا:

نەوەی دوەم پتر ڕۆدەچوو قوڕەکەی خەستتر دەبووەوە، جا لەبەرئەوەی بتپەرستی لەبەرچاوان دیارە و دەگەڵ هزری سادەو لاوازیشیان پتر دەگونجا بۆیە بیروباوەڕی بتپەرستی باوی سەندو گشت خەڵکی داگرتەوە، ئەوانەی خواوەندو پێناوەکانیان لە یەکتر جویَ دەکردەوە بە پەنجەی دەست دەژمێردرانو بە پیاوی ڕۆشنبیر سەیر دەکران. بەم جۆرە نەتەوەی عەرەب لە نێو بتپەرستیەکی لە ڕاددەبەدەردا نغرۆ ببون، هەمو هۆزو گوندوشارێك بگرە هەمو ماڵێك بتی تایبەت بە خۆیان هەبو و دەیانپەرست.

ئەلکەلبی دەڵێ: لە مەککەدا هەمو ماڵێك بتی خۆیان هەبو و دەیانپەرست، ئەگەر یەکێك بیویستایە سەفەرێك بکات دواهەمین کاری ئەوەبو بەر لەوەی ماڵێ جێبهێڵێ -بۆ پیرۆزی- دەستی بە بتەکە دادەهێناو لە خۆی هەڵدەسوی، کە دەشگەڕایەوە یەکەمین ئیش دەستی پێدا دەهێناوەو لە خۆی هەڵدەسویەوە[٢].

عەرەب سنوریان بۆ بتپەرستی دانەدەنا، هەبو بتخانەی بنیات دەنا، هەبو بتی دادەتاشی، ئەگەر ئەوانەشی لە توانا نەبوایە لەبەردەم کەعبەدا یان هەر شوێنێکیتری پێ چاك بوایە بەردێکی لێ قیت دەکردەوەو وەکو کەعبە بە دەوریدا دەسوڕایەوە، بەم بەردانەیان دەگوت (ئەلئەنصاب)[٣]. کەعبە — کە تەنها بۆ خواپەرستی بنیات نراوە- لەناوەوەو دەوروبەریدا (٣٦٠) بتی لی قیت کرابۆوە[٤]. پاشان دوای ڕۆژگارێك وای لێهات خودی بەردەکەیان دەپەرست.

---

(١) بگەڕێوە بۆ پەرتوکی (بينة النبي ﷺ من القرآن) نوسینی ئوستاد محمد عزت دروزة.
(٢) كتاب الاصنام، ل ٣٣ .
(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو.
(٤) الجامع الصحيح للبخاری، كتاب المغازي : باب فتح مكة .

بوخاری لە ئەبا ڕەجائی عاطاریدی دەگێڕێتەوە کە گوتویەتی : لە نەفامێتیدا بەردمان دەپەرست، ئەگەر بەردێکی باشتریشمان بدۆزیبایەوە بەردی یەکەمان فڕێدەداو ئەومان دەپەرست. ئەگەر بەردیشمان وەچنگ نەکەوتبا چنگە خۆڵێکمان کۆدەکردەوەو مەڕێکمان بەسەردا دەدۆشی، پاشان دەمانپەرستو بەدەوریدا دەسوڕاینەوە[(١)].

ئەلکەلبی دەڵێ: ئەگەر یەکێك سەفەرێکی بکردایە، لە هەر قۆناغێك دابەزیبا چوار بەردی هەڵدەگرتەوە، جوانترینیانی دەکردە خواو دەیپەرست، سێ بەردەکەی تریشی دەکردە سێکوچکە، کە دەڕۆیشت بەجێی دەهێشتن[(٢)].

خواکانی عەرەب:

عەرەبیش-وەکو سەرجەم هاوبەشپەرستەکان- گەلێك خواوەندیان لە فریشتەو جنۆکەو ئەستێرەکانی ئاسمان بڕیار دابو، پێیان وابو فریشتەکان کچی خوان و پێناوو تکاخوازیان دەپەرست تا لەلای خوا بۆیان بپاڕێنەوە، جنۆکەشیان دەپەرستو پێیان وابو وەك خوا تواناو کاریگەریان هەیە[(٣)].

ئەلکەلبی دەڵێ: بەنوموله‌یحی خوزاعە جنۆکەیان دەپەرست[(٤)]

صاعید دەڵێ: حیمیەر خۆریان دەپەرست، کەنانەش مانگ، لوخنو جوذامیش موشتەری، (طەی)ش سوهەیل[(٥)]، قەیسیش شیعرای[(٦)] عەبور، ئەسوەدیش عەتارد[(٧)].

---

(١) الجامع الصحيح للبخاری، كتاب المغازي : باب وفد بني حنيفة .
(٢) كتاب الاصنام .
(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ٤٤ .
(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ٣٤ .
(٥) قۆناخێکی مانگە، پێنج هەسارەی کەلوی (گا)ش دەگرێتەوە.
(٦) ئەستێرەکی ورشەدارە، لە عەرەبستانێدا لە کۆتایی چللەی هاوین وەدەردەکەوێ.
(٧) هەسارەیەکی کەلوی جەوزایە لە چللەی هاوین وەدیار دەکەوێ. (٣،٤،٥)
مونجید- وەرگێڕ

جولەکەو نەسرانیەکان لە ولاتانی عەرەبدا:

ئاینی جولەکەو نەسرانیەکان لە ولاتانی عەرەبدا بلاوبونەوە بەلام عەرەبەکان زۆر سودیان لەواتا دینیەکان وەرنەگرتبو، هەردو ئاین کتومت وەکو ئاینی جولەکایەتی شامو ئاینی نەسرانیەتی ولاتی رۆمو شام بون، هەمان گۆڕانو لارێبونو زەبونێتی کە -پێشتر باسمان کردون- لەوانیشدا هەبون .

پە یام و بڕوابون بە زندوبونەوە:

عەرەب تێڕوانینێکی خەیاڵییان لەبارەی پێغەمبەرایەتیەوە هەبو، پێیان وابو پێغەمبەر زاتێکی پیرۆزەو لە مرۆڤ نیە، ناخواو ناخواتەوە، ژنو منداڵی نیە، پێویستی بە بازاڕ نیە. ئاوەزیان بەرتەسك بو، دەمێشکیان نەدەچو لە دوای مردن زندوبونەوە هەبێ، لە زندوبونەوەشدا لێپرسینەوەو سزاو پاداشت هەبێ، دەیانگوت: ﴿ مَا هِيَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلاَّ الدَّهْرُ: تەنها ژینی دنیا هەیە، هەندێکمان دەمرینو هەندێکیتر لەدایك دەبین، بەهۆی رۆژگاریشەوە دەمرین.﴾الجاثية:٢٤، دەیانگوت،﴿ أَئِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا: ئەگەر بمرینو ببین بە ئێسكو پرِوسك ئایا ئێمە زندو دەبینەوە؟!﴾الاسراء:٤٩ .

صاعید دەڵێ: عەرەبەکان بە گشتی بڕوایان بە زندوبونەوەو لێپرسینەوەو سزاو پاداشت نەبو، پێیان وابو ئەگەرچی خوا جیهانی بەدیهێناوە بەلام تاهەتایەو بۆ هەمیشە هەر دەمێنێ، کەسانێکیش هەبون بڕوایان بە زندوبونەوە هەبو، پێیان وابو ئەگەر وشتری بۆ لەسەر گۆڕ بکوژنەوە، بە سواری زندو دەبێتەوە، ئەگەر نا بە پیادە زندو دەکرێتەوە[1] .

---

(١) كتاب الأصنام، ل ٤٤ .

نەخۆشیە خورەوشتی و کۆمەڵایەتیەکان :

لە لایەنی خورەوشتەوە گەلێ نەخۆشی رەگ و ریشاڵی داکوتابو و پەلوپۆی بە هەمو لایەکدا بڵاوکردبۆوە، عەرەبەکان بۆ مەیخواردنەوە ئالودە بون و مەیخواردنەوە سەرلەبەری کۆمەڵگەی داگرتبۆوە، شاعیران شعریان پێ هەڵدەگوت و کۆبونەوەیان لەسەر دەبەست، روبەرێکی بەرفرەوانی لە شیعرو مێژو و ئەدەبیات تەی کردبو، لە زماندا بە گەلێ ناوو سیفەت هەڵیان دەنا، هێند بە وردی وەسفیان دەکرد جێی سەرنج و سەیرمان بێ[1]، دەرگای مەیخانەکان بەردەوام لەسەر پشت بو، بەیداخێکیان لەسەر دەشەکایەوە پێیان دەگوت (غایة).

لەبید دەڵێ[2]:

قد بت سأمرها وغاية تاجر — وافيت إذ رفعت وعزّ مدامها

بازرگانیکردن بە مەی هێند بە هەرمێن بو تەنانەت وشەی بازرگانییان لە بری مەیفرۆشی بەکار دێنا، وەك لە دێرە شیعرەکەی سەرەوەرا دیارە کە لەبید گوتویەتی:- (وغاية تاجر)، عەمری کوری قومەیئەش دەڵێ[3]:

إذا سحب الريط والمروط الى — ادنى تجاري وانقض اللمما

قومارکردنیش یەك لەو ئاکارانە بو کە شانازییان پێ دەکرد، ئەلجاهیلی دەڵێ[4]:

اعيّرتنا البانها ولحومها — وذلك عار يا بن ريطة ظاهر

نحابي بها اكفاءها ونهينها — ونشرب في اثمانها و نقامر

ئەگەر یەکێك لە کۆڕی قومارکردنێ دورەپەرێز بوایە بە نەنگ و خەوشیان دەزانی، شاعیر دەڵێ[5]:

---

(١) پەرتوکی (المخصص)-إبن سەیدە بخوێنەوە: ١١/٨٢-١٠١

(٢) السبع المعلقات، معلقة لبيد .

(٣) ديوان الحماسة .

(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو.

(٥) هەمان سەرچاوەی پێشو .

وإذا هلكت فلا تريدي عاجزاً غسّاً ولا برماً ولا معزالاً

قەتادە دەڵێ: پیاو لە سەردەمی نەفامیدا ژنو ماڵو منداڵی لە قوماری دەدۆڕاند، پاشان کە دەیدیت وا لەلای خەڵکانیتر خەموخەفەت دایدەگرت و ئاخو ئۆفی هەڵدەکێشا، لە ئاکامدا کینەو دوژمنایەتیش پەیدا دەبو[١].

خەڵکی حیجاز بە عەرەبو جولەکەوە مامەڵەیان بە ریبا دەکردو باوێکی بەربلاوبو لە ناویاندا، ڕێژەی ریباکاریەکە لە سنور دەرچوبو، طەبەری دەڵێ: لەسەردەمی نەفامیدا ریبا بە گوێرەی ساڵو دوچەندانەوە زیاد دەکرا، قەرزدەر بە قەرزاری دەگوت: دەمدەیەوە یا زیادی دەکەی؟ ئەگەر هەیبوایە دەیدایەوە ئەگەرنا بۆ ساڵیتر بە زیادەوە دەیدایەوە. ئەگەر قەرزەکە وشترێکی مێنگینەی یەکساڵە بوایە بۆ ساڵیتر دەبوە مێنگینەیەکی دوساڵە بۆ ساڵیتر دەبوە مێنگینەیەکی سێساڵە ... ئیتر بەم جۆرە. ئەگەر قەرزەکە پارە بوایە بۆ نمونە پەنجا درهەم بوایە بۆ ساڵیتر دەبوە سەد درهەم بۆ ساڵیتر دوسەد درهەم، بۆ ساڵی تر چوارسەد درهەم بەمجۆرە ساڵ بۆ ساڵی دوچەندانە دەبووەوە[٢].

ریبا رەگی داکوتا بو، وەك نەریتێکی ئاسایی لێهاتبو، لەگەڵ بازرگانیدا فەرقیان پێنەدەکردو دەیانگوت، ﴿ إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا : کڕینو فرۆشتنیش وەك ریبا وایە ﴾ البقرة :٢٧٥، طەبەری دەڵێ: لە سەردەمی نەفامیدا ئەوانەی بە ریبا قەرزیان دەدایە خەڵك، کە کاتی وەرگرتنەوە دادەهات داوایان لە قەرزار دەکرد بیانداتەوە ئەویش دەیگوت: ((هێشتان مۆڵەتم بدێ بۆت زیاد دەکەم)) ئەگەر یەکێك پێی گوتبان ئەم کارە ریبایەو رەوا نیە، دەیانگوت، جیاوازی نیە، چ لە سەرەتای فرۆشتن بۆی زیاد بکەم چ لە کاتی قەرز دانەوەدا[٣].

زیناکاری کەم نەبو، کەس نارەزایی توندوتیژی لێنەبو، پێیان ئاسایی بو ئەگەر پیاوێك چەند یارێكو ژنێکیش چەند دۆستێکی هەبێو بەبێ مارەکردن

(١) تەفسیری الطبری:﴿ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ ﴾
(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو: ٤/٥٩ .
(٣) تفسیر الطبری، ل ٦٩ .

راببوێرن، هەندێ کەس ئافرەتیان ناچار دەکرد زینا بکات، ئیبن عەبباس دەڵێ: لە سەردەمی نەفامیدا کەنیزەکانیان ناچار دەکرد زینا بکەن تا پارەی پێ وەرگرن[١].

خاتو عائیشە –رەزای خوای لێبێ- دەڵێ: ((لەسەردەمی نەفامیدا چوار جۆرە سەرجێیی هەبو، یەکەمیان وەکو مارەکردنی ئێستای موسڵمانان وابو، هەندێ پیاو دەچونە لای باوكو کەسوکاری کچو داوای خوازبێنی کچەیان لێ دەکرد، دوای رێککەوتن، مارەیی کچەیان دەداو مارەیان دەکرد. دوەمیان: کاتێك ژنەکەی لە خوێنی پیساری[٢] پاك دەبۆوە پێی دەگوت برۆ لای فلانە پیاو با سەرجێییت لەگەڵدا بکات، مێردەکە تا بۆی رون دەبوەوە کە خێزانەکەی زگی پڕ بوە ئەوجا دەچۆوە لای، بەو مەبەستە ئەم کارەیان دەکرد تا منداڵی نەجیبو جوامێریان ببێ بەم جۆرەیان دەگوت(نکاح الاستبضاع). سێیەمیان کۆمەڵێکی لە (دە) کەس کەمتر دەچونە لای ژنێكو سەرجێیان لەگەڵدا دەکرد، کە ژنەکە زگی پڕ دەبو و منداڵەکەی دادەنا دوای چەند رۆژێك بە دوای هەمو پیاوەکانی دادەنارد ئەوانیش هەمو دەهاتن-دەبوایە بێن- ئافرەتەکە بە ئارەزوی خۆی منداڵەکەی بە ناوی یەکێکیان هەڵدەداو زگەکەی بەسەر ئەو دادەبڕی، پیاوەکەش نەدەبوایە رەتی بکاتەوە و قبوڵی دەکرد. چوارەمیان ژنی داوێن پیس بونو بەیداخیان لەسەر دەرگا هەڵواسی بو، پیاوان بە ئارەزوی خۆیان دەچونە لایان و لەگەڵیان جوت دەبون، پاشان کە یەك لە ژنەکان منداڵی دەبو بانگی سەرناسیان دەکرد ئەویش منداڵەکەی لەگەڵ پیاوەکان بەراورد دەکردو لە ئاکامدا بە ئەستۆی یەکێکیانی دادەبڕی، ئەویش بە منداڵی خۆی قبوڵی دەکرد))[٣].

---

(١) هەمان سەرچاوی پێشو، ١٨/ ٤٠١ .

(٢) پیساری: حەیز.

(٣) الجامع الصحیح – للبخاری . کتاب النکاح، باب من قال: لا نکاح الاّ بولی.

ئافرەت لە کۆمەڵگەی نەفامێتیدا:

ئافرەت لە کۆمەڵگەی نەفامێتیدا ستەمی لێدەکرا و مافی دەخورا وماڵو موڵکی بەزۆری زۆردارەکی لێ ئەستێنرا و لە میراتی بێبەش دەکرا، کە تەڵاق دەدرا یان مێردەکەی دەمرد ڕێگەی نەدەدرا مێردێکیتر بکاتەوە[1]، وەك شرەو برەو مەڕومالآت بە میرات هەڵدەگیرایەوە، ئیبن عەبباس-خوای لێ رازی بێ- دەڵێ: ((ئەگەر پیاوێك باوك یان خزمێکی نزیکی بمردایە، خۆی دەبوە سەرپەرشتی ژنەکەیان، جا یان لەلای خۆی دەهێشتەوەو دوای مردنی ژنەکە؛ ماڵو سامانەکەی دەخوارد، یان مارەییەکەی وەردەگرتەوەو ئازادی دەکرد، عەطائی کوڕی ئەبی رەباح دەڵێ: ((لە سەردەمی نەفامێتیدا ئەگەر پیاوێك بمردایەو ژنو منداڵی لەدوای خۆیدا جێهێشتبا، خزمو کەسی مردوەکە ژنەکەیان لەلای خۆدا دەهێشتەوە تا منداڵەکان بەخێو بکات))، سوددی دەڵێ: ((پیاو لە سەردەمی نەفامێتیدا ئەگەر باوکی یان کوڕی یان براکەی بمردباو ژنی لێ بەجێمابا، ئەوا کامیان زوتر جلێکی هەڵدابایە سەر ژنەکە ئەو دەبو بە خاوەنیو دەیتوانی بە مارەییەکەی پێشو مارەی بکاتەوە، یان بە مێردی دابایەوەو مارەییەکەی بۆ خۆ وەرگرتبا، بەڵام ئەگەر ژنەکە گورجوگۆڵتر بوایە و زوتر بگەڕابایەوە نێو خزمو کەسانی خۆی ئەوا رزگار دەبو و دەبۆوە خاوەنی خۆی))[2]. لەسەردەمی نەفامێتیدا پیاو لە هیچ مافێکی خۆی بێبەش نەدەکرا بەڵام ئافرەت وانەبو، مافی پێشێل دەکرا، مارەییەکەی لرف دەکرا، بەمەبەستی ئازاردانی رایان دەگرت و ناحەقیان بەرامبەر دەکرد بێئەوەی تەڵاق بدرێ[3]. مێرد بێزاری لێ دەردەبڕیو روی لێ وەردەگێڕا، هەندێجار وەك هەڵپەساردەیان

(١) ﴿ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ ﴾ البقرة: ٢٣٢

(٢) تفسير الطبري، ٣٠٨/٤

(٣) ﴿ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلاَ تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ ..﴾ البقرة:٢٣١

لێدەکرد(واتە نە ژنی مێردارەو نە تەڵاقدراوە)[١]، هەندێ خواردن هەبو لە ئافرەتانیان حەرام کردبو[٢]، پیاو بۆی هەبو بێسنور ژن بهێنێ[٣].

بە کچان گەلێك دڵپەستو شەرمەزار بون، تەنانەت زندەبەچاڵیشیان دەکردن، هەیثەمی کوڕی عەدی-کە ئەملەیدانی لێی دەگێڕێتەوە- دەڵێ: زندەبەچاڵکردنی کچ لەناو سەرجەم هۆزو تیرەکانی عەرەبدا نەریتو باوێکی بەربڵاو بو. نزیکەی لە(دە) کەسان یەکێك زندەبەچاڵی دەکردو ئەوانیتر وازیان لێدەهێنا، تا ئیسلام نەهات ئەم نەریتە لەناونەچو. عەرەبەکان لەبەر چەندین هۆی جۆراوجۆر کچەکانیان ژێر خۆڵ دەکرد، پیاو هەبو شەرمی بەخۆ بو و لەوە دەترسا سبەی ڕۆژێ ئابڕوی بچێ! پیاو هەبو ئەگەر کچەکەی ڕەش یان بەڵەك یان سەقەتو گۆج بوایە لێی بێهومێد دەبو و دەبن خوڵێی دەنا، هەژارانی هەندێ هۆزی عەرەب لەبەر هەژاریو نەبونی خەرجی بەخێوکردن منداڵەکانیان دەکوشت، گەلێ جارانیش عەرەبە دەوڵەمەندو پایەدارەکان لێیان دەکڕینەوە[٤]. صەعصەعەی کوڕی ناجیە دەڵێ: کە ئیسلام هات سێسەد کچی زیندەبەچاڵم بە پارە ڕزگار کردبو[٥]. پیاوی وا هەبو لەسەر خۆی دەکردە نەزر کە ئەگەر خوا (دە) کوڕی پێ ببەخشێ یەکێکیان دەکاتە قوربانیو سەری دەبڕێ، عەبدولموتەللیب نەزرێکی وای لەخۆ گرت. پیاو هەبو پێی وابو فریشتەکان کچی خودان-پاکو بێخەوشی بۆ خوا- بۆیە کچەکانیان دەکوشت تا بگەڕێنەو لای خواو پێیان وا بو لای خوایان بۆ شایەنترە[٦].

---

(١) ﴿وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلاَ تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾ النساء: ١٢٩

(٢) ﴿قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَوْلاَدَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمْ اللَّهُ افْتِرَاءً عَلَى اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ.﴾ الانعام: ١٤٠

(٣) ﴿ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلاَّ تَعُولُوا﴾ النساء: ١

(٤) (بلوغ الارب في أحوال العرب)ی ئالوسی بخوێنەوە .

(٥) كتاب الاغاني.

(٦) بلوغ الأرب.

گەلێ جار وا رێك دەکەوت باوکەکە سەفەرێکی دەهاتە پێش‌و نەیدەپەرژا کچەکەی زندەبەچاڵ بکات، کە دەگەڕایەوە کچۆڵەکەی گەورە ببو و فامی پەیدا کردبو کەچی هەر دەیبردو دەیخستە ژێر خۆڵەوە، ئەو جۆرە کەسانە خۆیان شتی وایان گێڕاوەتەوە پیاو دێنێتە گریان، پیاوێتر هەبو لەسەر شاخێکی بەرزڕا کچۆڵەکەی هەڵداوێشت و دەیکوشت[١].

فیزو دەماری هۆزپەرستی‌و خوێناوی لەناو عەرەبدا:

عەرەب فیزودەمارێکی هۆزپەرستی گەلێك توندوتیژو خوێناوییان هەبو کە بناغەکەی لەسەر نەفامێتی بو، لەم وتە بەربڵاوەدا خۆی نیشان دەدا کە دەڵێ: ((براکەت زاڵم بێ یان ستەمدیدە، لە پشتی بەو یارمەتی دە))[٢] بە گوێرەی ئەم وتەیە رەفتاریان دەنواند.

کۆمەڵگەی عەرەبی گەلێك چین‌و بنەماڵەی تێدابو کە خۆیان پێ لە خەڵکی بەرزترو بەڕێزتر بو، بۆیە لە گەلێك نەریت‌و باوو بۆنەدا خۆیان لە خەڵکی هەڵدەبوارد و تەنانەت لە هەندێ رێوڕەسمی حەجکردنیشدا لەگەڵ خەڵك بەشدار نەدەبون و لە عەرەفات رانەدەوستان‌و لە ئیفاضەو ئیجازەشدا وەپێشیان دەکەوتن[٣]. بە ئارەزوی خۆیان مانگە حەڕامەکانیان پاش‌وپێش دەکرد، دەسەڵات و پلەوپایەی باڵاو مافی پاش و پێش خستنی مانگە حەڕامەکان وەك کەلەپور کوڕ لەباوکی هەڵدەگرتەوە، توێژی تر هەبو دەخرایە بەر بێگاری، توێژیتر هەبو جۆرەها کاری پێدەکرا، گەلێك توێژی تریش کە لە خەڵکی رەمەکی پێکهاتبون .. جیاوازی چینایەتی لە دیاردە هەرە زەق‌و زۆپەکانی کۆمەڵگەی عەرەبی بو.

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو .
(٢) ئیبن حەجەر لە (فتح الباري)دا لە (المفضل الضبي) دەیهێنێتەوە کە یەکەمین کەس لەسەردەمی نەفامێتیدا ئەم قسەیەی کرد (جندوبي کوڕی عەنبەر) بو.
(٣) ﴿ ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴾ البقرة:١٩٩

عەرەب بە هۆی رەوشی رەشماڵنشینیەوە شەقڵیان بە شەڕوشۆڕەوە گرتبو، شەڕ وەك یاری سەیری دەکراو دڵی خۆیان پێخۆش دەکرد، شاعیرێکیان دەڵێ[١]:

وأحياناً على بكر أخينا إذا ما لم نجد إلاّ أخانا[٢]

پێیان وابو شەڕو خوێنڕێژی شتێکی ئاسایی‌و ئاسانە، بە روداوێکی بچوکی دور لە مەترسی تەپوتۆزی شەڕ هەڵدەستا، هۆزی بەکرو تەغلەب کە هەردوکیان لە بنەماڵەی وائیل بون شەڕێکی بێئامانی چلساڵەیان لە نێودا بەرپا بو و خوێنێکی زۆری تێدا رژا، موهەلهەلی برای کولەیب دەڵێ: هەردو بنەماڵە بڕانەوە و دایکان جەرگیان سوتا و منداڵان هەتیو بون و فرمێسکی چاوان وشك نەدەبونەوە و لاشەو تەرم نەدەنێژران‌و بۆگەن دەبون، هۆی شەڕەکەش ئەوەبو کە کولەیبی سەرکردەی مەعد تیرێکی ئەنگاوتە گوانی وشتری (بەسوسی کچی مونقیذ)و خوێن‌و شیرەکەی تێکەڵاو بو، (جەساسی کوڕی مورڕە)ش لە تۆڵەی ئەمەدا کولەیبی کوشت، ئیتر شەڕ هەڵایساو نەکوژایەوە[٣].

شەڕەکەی نێوان هۆزی داحیس‌و غەبرائیش لەسەر ئەوەبو کە لە تەڕاتێنێکدا (قەیسی کوڕی زوهێر) کە لە هۆزی داحیس بو لەگەڵ (حوذەیفەی کوڕی بەدر) کەوتنە پێشبڕکێ، قەیس وەپێش حوذەیفەی دابوەوە، بەڵام (ئەسدا) بە فیتی حوذەیفە چوە پاڵ قەیس‌و زللەیەکی راوەشاندێ، زللەکە مەشغولی کردو دۆڕاندی، لەسەر ئەوە کوشتن رویداو تۆڵەی بۆ کرایەوە، ئیش گەورە بو، هۆزەکان وەدەنگ هاتن، شەڕو کوشتار و راوەدونان‌و رێگری پەرەی ستاندو هەزاران کەس خوێنی رژا[٤].

ژیان یەکپارچە ببوە شەڕو شۆڕو رەشەکوژی، وەك تەونۆکە هەمو هۆزەکانی پێوەببو. رەوشی رەشماڵ نشینی، نەبونی پێداویستی گوزەران، چاوچنۆکی‌و چروکی، رکوکینە، گرنگی نەدان بە ژیانی دنیا، ئەمانە وایان کردبو تاڵان‌و

---

(١) ديوان الحماسة
(٢) واتە: چەندجار شەڕمان لەگەڵ برا کردوە ئەگەر کەسێکمان شك نەبردوە
(٣) تەماشای (أيام العرب) بکە.
(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو.

پەلاماردانو رەشەکوژی بلاوبیێتەوەو کەس لە هیچ بستێکی خاکی جەزیرەدا لە خۆی ئەمین نەبێ، هەمو دەم بۆی هەبو تالانو تیرۆر بکرێ، خەڵك لە ناو کاروان و لەنێو هۆزەکەیدا دەرفێنران، تەنانەت ولاتە زلهێزەکانیش پێویستیان بە پاسەوانی چالاكو نۆبەتداری بەهێز هەبو.

کیسرا لە مەدائنەوە دەگەڵ پاسەوانێکی زۆرو بەهێزدا کاروانی بۆ لای نوعمانی کوڕی مونذیر دەنارد نوعمانیش دەگەڵ پاسەوانانی بەنی رەبیعە بۆ هوذەی کوڕی عەلی ئەلحەنەفی دەنارد، ئەویش دەگەڵ پاسەوانێکی زۆرەوە لە خاکی بەنی حەنیفەی دەرباز دەکرد، لەوێوەش تا یەمەن چەندین پاسەوانیان بۆ بەکرێ دەگرت تا دەیانگەیاندە لای کرێکارەکانی میسر[1].

تاوانو خراپەکاری بەژ[2] و دەریای لە داگرتبو:

لە سەرپاکی زەویدا نەتەوەیەك نەبو خێری پێوە مابێ، کۆمەڵگەیەك نەبو بە پێی خورەوشتو بنەمای چاکەکاری بە پێوە بێ، رژێمێك نەبو لەسەر بنچینەی دادو بەزەیی دامەزرا بێ، سەرکردایەتیەك نەبو داناو زانا بێ، دینێك نەبو وەك پێغەمبەران هێناویانە بە راستو سەلامەتی مابێتەوە.

چریسکی نێو شەوەزەنگ :

لەو تاریکستانەدا تروسکەی وەك پەنگەستێران لە هەندێ دێرو کلێسادا وەبەرچاوان دەکەوتن بەڵام تاریکیان نەدەتاراندو رێگەیان روناك نەدەکردەوە. کەسێك بیویستبایە زانستی راست وەدەست بێنێو دینی رەوا بدۆزێتەوە نەیدەزانی رو لە کوێ بکات. چاری ناچار سەری خۆی هەڵدەگرتو بەنێو گەلێ گەلو شاراندا دەگەڕا تا پیاوێکی شارەزا ببینێتەوە شتێکی لێ حاڵی بێ[3]؛

---

(١) تأريخ الطبری،ب٢ ل ١٣٣.

(٢) بەژ: وشکان.

(٣) حالێبون: تێگەیشتن.

حاڵی وەك حاڵی کابرای خەریکە خنکاو بو کە دەست بۆ داروپەردوی کەشتیە تێکشکاوەکەی دەبات تا رزگار بێ، ئەوەتانێ گەڕانو سوڕانەکەی گەورەترین گەریدەی ئاینخوازی سەدەی شەشەم بەڵگەیە بۆ نەبونی ئەو جۆرە زانایانەی خەڵك فێری دین دەکەن، سەلمانی فارس بە خۆرهەلاتو خۆرئاوادا گەڕا، لە شامەوە چوە موسل، لە موسڵەوە چوە نصیبین، لە نصێبینەوە بۆ عەموریە، لە هەر شوێنێك بۆ شوێنەکەیتر رەوان دەکرا تا سەرەنجام گەیشتە باوەشی ئیسلامو لە تاریکستانی نەفامێتی رزگاری بو، سەلمان خۆی بۆمان دەگێڕێتەوەو دەلێ:

((کە گەیشتمە شام پرسیم: کێ چاکترین کەسی دینەکەتانە؟ گوتیان ئوسقوفی کلێسا. منیش چومە لایو پێم گوت: ئەو دینەم بە دلە و ئەگەر رێگەم بدەی حەز دەکەم لەو کلێسایەدا لەگەڵت بم، لێت فێربمو نوێژت لەگەڵدا بکەم، خزمەتیشت دەکەمو تەخسیری ناکەم. گوتی: فەرمو منیش لەگەڵی چومە ژورەوە. بەلام پیاوێکی بەدکارو ناڕاست بو، خەڵکی هان دەدا ماڵ ببەخشن کەچی ماڵەکەی بۆ خۆی پاشەکەوت دەکردو بەسەر هەژارو ناگزورانی نەدەبەشیەوە، بەو ساختەیە حەفت بارە زێڕو زیوی کۆکردبۆوە، لەبەر ئەوە زۆرم رك لێدەبۆوە. کە مرد گاورەکان هاتن ئەسپەردەی خاکی بکەن منیش تێم گەیاندن کە پیاوێکی بەدو ناڕاست بوەو هەمو زێڕو زیوەکانم پێنیشان دان، ئەوانیش گوتیان وەڵڵاهی مادەم وابێ دفنی ناکەین، ئەوانیش تەرمەکەیان لە خاچ هەڵواسیو بەردبارانیان کرد.

پاشان پیاوێکیتر جێی گرتەوە، ئەویان راستو بێساختە بو، پێنج نوێژەکانی زۆر بەرێکی ئەنجام دەدا، ئاوڕی لە دنیا نەدەدایەوەو قەت گرینگی پێنەدەدا، چاوی لە ئاخیرەت بو، تەنها بە تەمای پاداشتی دوارۆژ بو، شەوو رۆژ خوای دەپەرست، قەت کەسم وەکو وی بە دین نەدیبو، زۆرم خۆش دەویست، هیچ کەسم وەها خۆشنەویستبو، رۆژگارێکی درێژم لەگەڵی گوزەراند. پاشان لەسەرەمەرگدا بەر لەوەی بمرێ پێم گوت: بەرێزم! ئەوا دەمێکە پێکەوەینو کەسیشم وەك تۆ خۆشنەویستوە، ئێستاکەش دوا هەناسە ساردەکانی ژیانت هەڵدەکێشیو چاوەڕێی فەرمانی خوای، پێم بڵێ چ ئامۆژگاریو فەرمانێکم پێ دەکەی؟ گوتی: رۆڵەگیان

بەخودام سوێندە بڕوا ناکەم کەس مابێ ئەو ڕێوشوێنەی منی لەسەرە پەیڕەوی لێبکات، خەڵك هەموی فەوتاون و دینیان گۆڕیوە، بەڵام پیاوێك لە موسڵەو ناوی فلانە بە تەنها ئەو ڕاست ماوە بڕۆ بیگەیێ.

کە گیانی سپاردو ئەسپەردە کرا ڕێی موسڵم گرتەبەر و کابرام دۆزیەوە و پێم گوت: فلانەکەس بەر لەوەی بمرێ ئامۆژگاری کردم بێمە لاتو گوتی تەنها تۆ ڕاست ماوی. گوتی: لێرە بمێنەوە، منیش مامەوە، ئەویش پیاوێکی ڕاستو ساغ بو، لەسەر هەمان ڕێوشوێن بو، بەڵام هێندەی پێنەچو کۆچی دوایی‌کرد، لەسەرەمەرگدا بو پێم گوت: بەڕێزم! فلانەکەس منی بۆ لای تۆ ڕەوانە کردبو، وا تۆش بەجێم دێڵی، چ ئامۆژگاریەکم پێدەکەی؟ گوتی: ڕۆڵەگیان! سوێندم بە خودایە، بڕوا ناکەم کەسی وەکو ئێمە مابێ تەنها فلان کەس نەبێ کە لە نصێبینەو بڕۆ بیگەیێ.

کە مردو ماوەیەکی کەمی پێچو ملی ڕێم گرتو چومە لای کابرای نصێبین و مەسەلەی خۆمم بۆ گێڕایەوەو گوتم فلانەکەس ڕەوانەی کردوم . گوتی: بمێنەوە منیش مامەوە. بەراستی پیاوێکی چاك بو، لەسەر هەمان ڕێوشوێن بو، بەخوا هێندەی پێ نەچو ئەویش مرد، لەسەرەمەرگدا پێم گوت: ئەتۆ چم ئامۆژگاری دەکەی؟ گوتی: ڕۆڵەگیان! بەوخودایە بڕوا ناکەم کەس مابێ وەکو ئێمە بێ تەنها یەکێك نەبێ کە لە عەموریە دادەنیشێ گەر حەز دەکەی بڕۆ لای، ئەو لەسەر ڕێوشوێنی ئێمەیە .

پاش ئەوەی مرد، ئەوێم بەجێ‌هێشتو چومە لای پیاوەکەی عەموریە و مەسەلەی خۆم بۆ باس کرد، گوتی، لەلای من بمێنێوە. خوا هەڵناگرێ پیاوێکی ڕاست بو و لەسەر هەمان ڕێوشوێن دەڕۆیشت. لەوێدا کەسابەتم کردو بومە خاوەنی چەند مەڕو چێڵێك، ئەویش مەرگی لێ هاتە پێشو لەسەرەمەرگدا پێم گوت: من تا هاتومە لات ئەوەندە کەسە ڕەوانیان کردوم تۆ چم پێ دەفەرموی؟ گوتی: ڕۆڵە گیان ! بەوخودایە بڕوا ناکەم هیچ کەسێك لەسەر ڕێوشوێنی ئێمە مابێ، بەڵام خەریکە پێغەمبەرێك پەیدا ببێ لەسەر ئاینی ئیبراهیمەو لەخاکی عارەبان دەردەکەوێ، بۆ خاکی نێوان حەڕڕەتەین کۆچ دەکا کە دارخورمایان لە

نێوان دایە، چەندین نیشانەی پێغەمبەرایەتی تێدایە ناشاردرێنەوە، دیاری وەردەگرێ، خێرو زەکات وەرناگرێ، لە نێوانی هەردو قۆڵنجیدا مۆری پێغەمبەرایەتی هەیە، ئەگەر دەگەیە ئەو وڵاتە بڕۆ ..)) تاد[1].

(١) رواه الامام احمد عن ابن عباس عن سلمان و رواه الحاكم في مستدركه . ئەم ریوایەتە لەبەرئەوەی سەندەکەی موتتەصیلەو راویەکانی عادیلن بۆیە یەکێکە لە راسترین ئەو بەڵگەنامانەی کە لەبارەی نەفامێتیو حاڵەتە ئاینیەکەیەوە دەدوێن .

بەندی دووەم

سیستەمی سیاسیو دارایی
لە سەردەمی نەفامێتیدا

پاشـایەتی رە ها :

سەردەمی نەفامێتی شانۆ بو بۆ حوکمی ستەمئامێز و غەدرکاری، سیاسەتی ئەو سەردەم بریتی بو لە پاشایەتی رەها.پاشایەتی هەبو بە پێی بنەمای بە پیرۆز زانینـی بنەماڵـە تایبەتیـەکان بـو، وەك لـەناو فارسـەکاندا وابـو، بنەماڵـەی ساسانیەکان پێیان وابو مافی پاشایەتیان لە لایەن خواوە پێ سـپێردراوە، هەرچی لە تواناشیاندا هەبو تێکۆشان تا توانیان خەڵك بۆ ئەم مافە پیرۆزەی پاشایەتی بە جۆرێك ملکەچ بکەن وەك دیـن پـەیڕەوی لـێبکەن. پاشـایەتی هـەبو بـە پێـی بنەمای بە پیرۆز زانینێکی رەهای پاشـاکان دامـەزرابو، وەك لـەناو چـینیەکاندا وابو، کە بە پاشاکەیان دەگوت: ئیمپراتۆر (کـوڕی ئاسمـان)، پێیـان وابـو ئاسمـان نێرەو زەمینیش مێ، بونەوەریش لەم دوانەوە کەوتۆتـەوە، ئیمپراتـۆر: خـەتامی یەکەمیش نۆبەرەی ئەم ژنومێردەیە[1]. پێیان وابو ئیمپراتۆر تاکە باوکی گەلە و هەر شتێکیش بکات ئازادە، پێیان دەگوت: ((تۆ باوكو دایکی گەلـی)).

کاتێك ئمپراتۆر (لـی یان)یان (تای سۆنگ) مرد، سەرجەم خەڵکی چین بەرگی تازیەیان پۆشیو گەلێك خەفەتبارو پەرێشان بـون، هـەبو دەرزی لـە دەموچـاوی ئاژنی بو، هەبو پرچی خۆی بڕیبـو، هـەبو لەتـەك تەرمەکـەدا شـینی دەکـردو سەروگوێلاکی خۆی دەکوتا.

پاشایەتی هەبو بە پێی بنەمای بە پیرۆز زانینی چەند گەلو نیشتمانێك بنیات نرابو، پاشایەتی رۆم وابو، کە بنەمای سەرەکی بریتی بو لـە بـە پـیرۆز زانینـی

---

(١) مێژوی چین، جیمس کارکرن .

پاشانشینی گەلو نیشتمانی رۆم. سەرجەم نەتەوەو نیشتمانەکانی دیکەش لە خزمەتیان دابونو وەك خوێنبەر خوێنیان بۆ دڵی دەبرد، وڵات هەمو ماف و رێبیر[1] و شکۆ و رێزێکی پێشێل دەکرد و ستەمو ملهوڕی و کاری ناشیرینیان پێ رەوا بو، هەر وڵاتێکیش پاشایەتیەکەی وەك دین و بیروباوەڕ وەرنەگرتایە و وەفا و دڵسۆزی بۆ نەبوایە هەمو جۆرە ستەمێکی دەرهەق دەکرد، هیچ کاتێك پێی ڕەوا نەدەبینی لە خاکی خۆی خاوەنی مافی رەواو حوکمی سەربەخۆی خۆی بێ، وەك وشتری دابەستیو سواری هەر هێندە ئالیکەی دەرخوارد دەدا تا گوانەکەی پێ پڕ شیر بێ یان پشتی پێ قیتو قۆز بێ .

(رۆبەرت بریفۆلت) لەبارەی وڵاتی رۆمەوە دەڵێ:

((هۆی سەرەکی لەناوچونو روخانی وڵاتی رۆم زێدە خراپەی (وەکو بەرتیلو شتیتر) نەبو، بەڵکو بەهۆی ئەوە بو کە هەر لە رۆژی یەکەمی دروستبونی وڵاتەوە شەڕو خراپەکاری پەلوپۆی بەناودا هاویشتو سیستەمی وڵات دەگەڵ واقیع نەدەگونجا.

هەر ئۆرگانێك لەسەر بنەمایەکی لەرزۆك دامەزرابێ و نەشتوانێ زیرەکانە خۆی رزگار بکات هەڵبەت رۆژێك دادێ دابڕمێو خاپور ببێ، وڵاتی رۆم ببوە ئامرازی دەست چینێکی گچکە و لەسەر حیسابی رەنج و خوێنی جەماوەری چەوساوە رایاندەبوارد و بە تێروتەسەلی دەگوزەران. راستە کاری بازرگانی لە رۆمدا بە داد و ئەمانەوە بەرێوە دەچو، کە دەمێك بو وڵات دەقی پێوەگرتبو، لە حوکمو دادوەریشدا بەهێز و کارامە و لێهاتو بو، بەڵام ئەم چاکییانە وڵاتیان لەسەرەنجامی رەشی بنەمای لەرزۆك و پڕ هەڵە نەپاراست))[2].

---

(١) رێبیر: مبدأ.

(٢) Robert Briffault: The Making of Humanity, P.١٥٩

حوكمی رۆم له میسـر و شامدا :

دكتۆر ئالفەرد. ج . باتلەر له بارەی حوكمی رۆم له میسـردا دەڵێ:

((حكومەتی میسر(ی رۆمی) تەنها یەك مەبەستی هەبو، دەیویست بـە زۆری زۆردارەكی پارەو ماڵ له خەڵك بسـتێنێ‌و بیخاتە نـاو خەزێنـەی كاربەدەسـتان، قەت بە خەیاڵی دانەهاتوە گوزەرانێكی خۆش‌و گوشاد و ژینێكی تێروتەسەل بـۆ خەڵك بێنێتە دی یان دڵو دەرونیان مشـتوماڵ[1] بكات‌و باری بـژێویان راسـت بكاتەوە. حوكم حوكمی بێگانە بو، پەنای تەنها وەبەر زەبروزەنگ دەبرد و سـۆز و بەزەیی بۆ خەڵك نەدەبزوا))[2].

مێژوناسێكی عەرەبی خەڵكی شام لەبارەی حوكمی رۆم له شامدا دەڵێ:

((رۆمـەكان لەسـەرەتادا بـە رەفتـاری چـاك‌و دادگەرانـەوە دەگـەڵ خـەڵك هەڵسوكەوتیان دەكرد، هەرچەندە پاشانشینەكەشیان له ناوەوەدا دوچاری گـەلێك كێشـەو سـەرێشە ببو، بەڵام كە وڵاتەكەیان بەساڵدا چو و هێـز و بـازوی پەیـدا كرد، بارودۆخی خەڵكیان بەرەو ئەوپەری نەهامەتی برد و كۆتی كۆیلایـەتیان لـە گەردنان كرد. وڵاتی رۆم راستەوخۆ شامی نەخسـتە سەر خـۆ و دانیـشتوانەكەی نەبونە هاوڵاتی رومانی و خاكەكەش نەبوە خاكێكی رۆمانی، بەڵكو هەر بە نامۆ و ژێردەستی مانەوە، تەنانەت خەڵكەكە گەلـێ جـاران لەبـەر بـاری ناهـەمواری بژێویان منـداڵی خۆیـان دەفرۆشـت، سـتەمكاری و كۆیلایـەتی و بێگـاری لـە رادەبەدەر بو، بە دەسـتی خـەڵكی شـام پەیمانگـە و كارخانـەكانیان لـە شـامدا دروسـت كرد))[3].

((رۆمەكان بۆ ماوەی حەفت سەد ساڵ حوكمی شامیان گێڕا، لەگـەڵ حـوكمی رۆمدا شام دوچاری كێشـە و دوبەرەكی و ملهوڕی و خۆپەرسـتی و كوشـتار بـو. یۆنانیش بۆ ماوەی ٣٦٩ ساڵ حوكمی شامی گێڕا، لەسەردەمی ئەوانیشدا توشی

---

(١) مشتوماڵ: تهذيب.

(٢) فتح العرب لمصر، د.ئالفەرد.ج باتلەر، تعريب : محمد فريد أبو حديد .

(٣) خطط الشام، للاستاذ كرد علي : ١٠١/١ .

چەندین شەڕی خوێناوی و ستەمکاریی پڕ مەرگەسات بو، چاویان لە خێرو بێری شام داگرتبو، بە هەمو جۆرێك دەیانچەوساندنەوە، ستەمکارترین حوکمو رەشترین رۆژیان لەسەر دەستی یۆنانەوە بینی))[١].

بە کورتی ولایەتە ژێردەستەکانی فارسو رۆم ئاسودە نەبون و لە حوکمی بێگانە هەراسان بون، رەوشی سیاسی و ئابوریشیان تەنانەت لە پایتەختەکانیشدا لە پەشێویو بێسەروبەری دابو.

سیستەمی باجو خەراج لە ئێراندا:

سیستەم و سیاسەتی دارایی لە ئێراندا سەقامگیر و دادگەر نەبو، زۆربەی کات پەشێو و پڕستەم بو، بە پێی رەوشت و ئارەزوی باجەستێن[٢] و رەوشی شەڕ و باری رامیاری هەڵبەز و دابەزی دەکرد.

نوسەری (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((باجەستێنەکان لە مەزندەکردنی باج و پارەوەرگرتندا دەستیان لە گزیکاری نەدەپاراست و بەرکی خۆیان بێبەش نەدەکرد، جا لەبەرئەوەی بڕی کۆباجەکانی[٣] گشت ساڵێك وەکو یەك نەبون بۆیە دەرامەت و خەرجی ولاتیش جێگیر نەبو، گەلێ جار کە ولات دوچاری شەڕ دەبو و خەرجی شەڕیی پێ نەدەکێشرا، یەکسەر پەنای دەبردە بەر ئەستاندنی باجی نوێ، هەرێمە دەوڵەمەندەکانی رۆژئاوا -بەتایبەتی بابل- هەردەم جێ ئامانجی ئەوجۆرە باجانە بون))[٤].

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو : ١٠٣/١ .

(٢) باجەستێن: الجباة.

(٣) کۆباج: الضرائب.

(٤) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ١٦٠.

گەنجینە و پاشەکەوتی پاشایان:

ئێران لەگەنجینەی ولاتدا پارەیەکی ئەوتۆی بۆ خەڵك خەرج نەدەکرد، پاشاکانی ئێران لە دێرینەوەڕا وا راهاتبون کە پارەپولێکی لە رادەبەدەر و کەلوپەلی بەهادار و گرانبەها بۆ خۆیان پاشەکەوت بکەن[1]. شاخوسرەوی دوەم کە پارە و پولەکەی لە شاری مەدائینەوە بەرەو باڵاخانەکەی کە لە ساڵی (٦٠٧-٦٠٨ز) دروستی کردبو راگواستەوە بریتی بو لە (٤٦٨) ملیۆن میسقال زێڕ کە دەکاتە ٣٧٠ ملیۆن فرەنکی زێڕ. لە سێزدەمین ساڵی پاشایەتیشیدا گەنجینەکەی گەیشتە ٨٠٠ ملیۆن میسقاڵ زێڕ[2].

لێکدابڕانی لە رادەبەدەری نێوان چینەکانی کۆمەڵگە:

کۆمەڵگەی ئێرانی کەمێکیان دەوڵەمەند و زۆرینەشیان هەژار بون، نوسەری (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) لەبارەی گەشترین سەردەمو دادگەرترین شای ئێران کە (ئەنوشێروان) بو، دەدوێ و دەڵێ:

((ئەو چاکسازیە ئابوریەی ئەنۆشێروان ئەنجامیدا پتر لە بەرژەوەندی ولات بو نەك خەڵك، خەڵکی رەمەکی[3] هەر لە هەژاریو دەستکورتی جاران دەژیان، فەیلەسوفە بیزەنتیەکان کاتێك جیاوازیو لێکدابڕانە فرەوانەکەی نێوان توێژەکانی کۆمەڵگای ئێرانیان بەدی کرد کە توێژی هەرەخوارەوە گوزەرانێکی تاڵو ناخۆشیان دەبردەسەر، نیگەران بونو رەخنەیان لە کۆمەڵگەی فارسی گرتو گوتیان: لەم کۆمەڵگەیەدا بەهێزەکان خۆیان بەسەر بێهێزەکان سەپاندوە و بە زەبروزەنگ و دڵڕەقانەو زۆرداری رەفتاریان لەگەڵدا دەکەن))[4].

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ١٦٢

(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ٦١١ .

(٣) خەڵکی رەمەکی: خەڵکی عەوام.

(٤) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل (٥٨٩-٥٩٠).

ئەو بنەماڵە و نەژادانەی خاوەنی پارە و پشتی ئەستور بون و ڕێز و شکۆیان لەلای کاربەدەستان هەبو، دەستیان بەسەر پلەوپایەی وڵات داگرتبو.

ڕۆبەرت بریفۆلت لەبارەی سیستەمی چینایەتی وڵاتی ڕۆمەوە دەڵێ:

((ئەگەر دامودەزگایەکی کۆمەڵایەتی توشی نەمانو داڕوخان بوایە سەرپەرشتان باویان وابو نەیاندەهێشت وەجموجۆلی هەبێ و بەرەوپێشەوە هەنگاو بنێ، بۆیە کۆمەڵگەی ڕۆمی (لەسەردەمی داڕوخاندا) ملکەچی سیستەمێکی چینایەتی پڕ ستەم بو و ڕوی لە لاوازی بو، لەم کۆمەڵگەیەدا کەس بۆی نەبو پیشەکەی خۆی بگۆڕێت، کوڕ دەبوایە هەمان پیشەی باوکی هەڵگرێتەوە))[1].

جوتیارانی ئێران:

باجی نوێ و جۆراوجۆر کۆڵی خەڵکی هێند قوڕس کردبو، تەنانەت گەلێك لە جوتیاران کارەکانیان بەجێدەهێشت، خەڵك لەبەر باجی زۆر و لە ترسی خزمەتی سەربازی بەزۆر کە دەبو بۆ کەسانێکی کە خۆشیان ناوێن بکەن یان لە پێناوێکدا بیکەن کە خوێنیان بۆ گەرم نەبو؛ ڕویان دەکردە دێرەکان و لەوێدا دەژیان. بێکاری و تاوانکاری و پەیداکردنی بژێوی بە ڕێگای ناڕەوا پەرەی ستاندبو.

نوسەری (ئێران لە سەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((جوتیارەکان لە بەدبەختی و کلۆڵیەکی گەورەدا دەژیان، نەدەبو زەوی و زارەکەیان بەجێ بێڵن یان بگۆڕن، دەخرانە بەر بێگاری و هەمو جۆرە کارێکیان پێدەکرا، مێژونوس (ئیمیان مارسیلینۆس) دەڵێ: جوتیارەکان وەك بلێی مۆری کۆیلایەتیان لە تەوێڵ درابێ، دەبوایە لە دواوەی لەشکردا بە پێ بڕۆن، یارمەتی و هاندانی وەك کرێ و موچەیان پێ نەدەدان[2]، پەیوەندی جوتیار لەگەڵ خاوەن زەویدا وەك پەیوەندی نێوان کۆیلە و بەگ وابو))[3].

---

(١) The Making of Humanity, P.١٦٠

(٢) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل (٣٢٤).

(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو، لە ٤٢٤ .

ستەم و چەوساندنەوە:

جولەكەكانی شامو عێراقو یەعقوبیەكانی میسر زۆر خراپ دەچەوسێنرانەوە، كاربەدەستەكان ستەمێكی زۆریان دەرهەق دەكردنو خوێنو ماڵ و ئابڕویان ئەتك دەكردن، ریش سپی و دەمڕاستەكان قڕوقەپ وەك قوڕیان بەدەمدا كرابێ متەقیان لەدەم نەدەهاتە دەرەوە، خەڵك پێی وابو ئەم رەوشە خراپ و ناهەموارو ستەمكارە قەدەرێكی حەتمیە و چارەی نیە، رۆژ هەبو مردنیان پێ خۆشتر بو لەم جۆرە ژیانە.

ژیاری پوچەڵ و ژیانی خۆشگوزەرانی:

خەڵك لە هەردو وڵاتی فارسو رۆمدا ژیانی پڕ فیزو كەشوفش و رابورادنیان دە ملی ئاڵا بو، لە لافاوی ژیارێكی پوچەڵ و ژیانێكی قرپۆكدا تا گەردەن نغرۆ ببون، شا و كاردەبەستانی رۆم و فارسان لە گێژەنی بێئاگاییدا خولیان دەخواردەوە و خەمی هەرەگەورەیان تاموچێژ و رابواردن بو، بە عەیشونوشێكی لە رادەبەدەر دەگوزەران، وێڵی رواڵەتی رازاوە و خۆشی ژین بون، كیسرا ئەپروێز (١٢) هەزار ژن و پەنجا هەزار ئەسپی هەبو، بێ ئەژمار ئامرازی خۆشگوزەرانی و كۆشكی بەرز و ماڵ و سامان و پۆشاكی رەنگینی هەبو، كۆشكە تایبەتیەكەی خۆی نمونەی ئەوپەڕی قەشەنگیو پڕ لە خۆشی بو[1].

(مەكاریۆس) دەڵێ :

((قەت لە مێژودا كەس نەبوە وەك كیسراكان بە خۆشیو نازونوزەوە رایانبواردبێ، لەوپەڕی رۆژهەڵاتەوە تا ئەوپەڕی رۆژئاواوە لە گشت شار و وڵاتێكەوە دیاری و خەڵاتیان بۆ دەهات[2]، لە فەتحی ئیسلامیدا كە لە عێراق

---

(١) مێژوی ئێران، شاهین مەكاریۆس، چاپی ١٨٩٨، ل ٩٠

(٢) مێژوی ئێران، ل ٢١١

هەڵاتن پۆشاكو كاڵا و قاپ و قاچاخ و خۆراك و رونی هێند زۆر و جۆراوجۆریان لە گەنجینەدا پاشەكەوت كردبو كە نرخیان نەدەهاتە ژماردن)).

((عەرەبەكان گومبەزێكی توركی پڕ لە كوپەی سەر بە قورقوشم داخراویان دۆزیەوە، عەرەبەكان دەڵێن: وامانزانی خواردنیان تێدایە كەچی قاپو پەرداخی زێڕ و زیو بون))[1].

مێژونوسانی عەرەب لە وەسفی (بەهار)ەكەی كیسرادا كە موسڵمانان لە شەڕی مەدائیندا گرتیان، دەڵێن:

((روبەرەكەی شەست باڵ بە شەست باڵ بو، هەریەك لە رایەخەكانی بە قەد لاتێك[2] دەبو، تانوپۆی رایەخەكان لە زێڕ چنرابو، نقێم و مۆروی بەهاداریان تێدا هۆنرابوەوە، گوڵو گەڵای نەخشەكانی لە دوڕ و گەوهەر بو، بە ئاوریشم و زێر روكەش كرابون، رێگای چونە ژورەوەی وەك كەڕەنا بو، رێگاكان وەكو دوڕیانی روبار لەیەكتر جویێ دەبونەوە، هۆڵەكەشی وەك هۆڵی دێرێ وابو، لە دەوروبەری دیوەخانەكەدا تولە ئاسنی زێڕین هەڵچەقێنرا بون، كوتاڵی حەریریان لە شێوەی دارودرەخت پێدا شۆڕ كرابونەوە و زێڕ و زیو رێژیان كردبون، دەتگوت دارودرەختی راستەقینەن رواون. ئاوی زستانیان لە چەندین حەوزدا كۆدەكردەوە، ئەگەر تێنو بونایە ئاویان تێدا دەخواردەوە، دەتگوت لەنێو مێرگ و گوڵاواندا دەژین))[3]. ئەمەش بەڵگەیەك بو لەسەر ژیانی پڕ لە چێژو خۆشی كە ژیاری فارسی پێی گەیشتبو.

شامیش لە رەوشی وڵاتی رۆم و شارەكانی ژێر دەسەڵاتی رۆمدا باشتر نەبو، هەردو وڵاتی شارستانی رۆم و فارس لە خۆشیو رابواردن و تەنتەنەی شارستانیدا وەك دو هەسپ لە پێشبڕكێ دابون، ئیمپراتۆر و وەزیر و كاربەدەستەكان لە گۆبەندی رابواردنێكی وا دەگوزەران ئەوسەری دیار نەبێ، ئاستانە و كۆشك و مەجلیسی خواردنەوە و رابورادنیان جۆرەها هۆكاری رابورادن و ئامێری مۆسیقای

(١) مێژوی طەبەری .
(٢) لات: پارچەیەك لە زەوی كێڵانێ.
(٣) مێژوی طەبەری: ٤ /١٧٨ .

تێدا بو، نازونوز و عەیش و نۆشیان لە ئەندازە دەرچو بو، حەسانی کوڕی ثابتی دو سەردەم دیتە لەبارەی مەجلیسی جەبەلەی کوڕی ئەیهەمی غەسسانی[١] دەڵێ: بەخۆم مەجلیسی جەبەلەم بینی، (دە) سۆزانی[٢] لێبو، پێنجیان رۆم بون و گۆرانی رۆمییان دەگوت، پێنجەکەی تریش کە ئیاسی کوڕی قوبەیسە بە دیاری بۆی ناردبو، گۆرانی خەڵکی حیرەیان دەگوت، زۆر ژنە عەرەبی تریشی لە مەککە و لە هەرێمی‌تر بۆ دەهات. کە بۆ خواردنەوە دادەنیشت ئالاس و یاسەمین و گەلێك دەرختی بۆنخۆشی تریان لە ژێر رادەخست، بۆن‌و بەرامی میسك‌و عەنبەریان بە جامی زێڕ و زیو بەسەردا دەگێڕا و لە جامێکی زیوینیشدا موشکی[٣] رەسەنیان لەبەردەم دادەنا، زستانان کام فەروەی بەنرخ و فەنەکی چاك بو دەبەریان دەکرد و داری تەڕیان بۆ دادەگیرساند، لە هاوینیشدا ژورەکەیان بەفرپۆش دەکرد و جل‌وبەرگی هاوینەیان دەبەر خۆ دەکرد)).[٤]

سەرکردە و فەرماندە و دەوڵەمەند و پیاوە ناودارەکانی بنەماڵە پایەدارەکان و تەنانەت تاکەکانی چینی مامناوەندیش هەوڵیان دەدا جل‌وبەرگ و خواردن و خواردنەوە و مەجلیس و رابواردنیان وەکو وان بێ و ژیانی خۆیان بەهەمان نەریت و رێوشوێن بەڕێوە ببەن. ژیان گەلێ سەخت ببو و گوزەران لە گرانی دابو و ژیار ئاڵۆز ببو، ئەو مەسروفەی کەسێکی ناودار لەخۆی دەکرد گوندێکی پێ دەژیا و هۆزێکی پێ پۆشتە دەکرا، نەریتیش وای دەخواست کە ناودارەکان ئەم جۆرە جل و بەرگانە لەبەر بکەن، خۆ ئەگەر یەکێك ئەم جۆرە بەرگەی نەپۆشیبا یان جارێك لە بیری چوبا لەبەری بکا دەبوە پەندی زەمانە و هەرکەس بیدیبایە پەنجەی سەرسامی بۆ ئاراستە دەکردو چاوی لێ ئەبلەق دەبو، نەریتەکە وەك ئەرکێکی ژیان و رێوشوێنێکی کۆمەڵگەی لێهاتبو و نەدەبو کەس لێی لابدات.

---

(١) سەرۆك هۆزێك بو لەسەردەمی خەلافەتی عومەری کوڕی خەتتابدا بوە موسڵمان بەڵام پاشان هەڵگەڕایەوە و هەڵاتە ناو رۆم و بو بە گاور . وەرگێڕ

(٢) سۆزانی: ئافرەتی سەماکەری بەرچاوان.

(٣) موشك: میسك.

(٤) الاغاني، لأبي الفرج الاصفهاني: ٢/١ .

شەعبی دەگێڕێتەوە و دەڵێ: جۆری جلوبەرگی فارسەکان بە گوێرەی پلەوپایەی هۆز و بنەماڵەکانیان بو، ئەگەر شکۆی تەواوی هەبوایە دەبوایە نرخی کراسەکەی بەری ١٠٠ هەزار درهەم بێ، هورمز لەو کەسانە بو کە شکۆی تەواوی هەبو و نرخی کراسەکەی ١٠٠ هەزار درهەم بو و سەرتاپاشی بە گەوهەر نەخشێنرابو[1]. ئەو کەسەش شکۆی تەواوی پێ دەبڕا کە ئەگەر لە حەفت بنەماڵە بەرزەکانیان بوایە. ئەزادیەکان کە لە سەردەمی کیسرادا میرزەبانی حیرە بو نیو شکۆی هەبو، نرخی کراسەکەی بەری (٥٠) هەزار درهەم بو[2]، کۆچکەکەی[3] سەری رۆستەمیان بە (٧٠) هەزار درهەم فرۆشت و بەهای کراسەکەشی ١٠٠ هەزار درهەم بو[4].

خەڵك دەگەڵ ئەو ژیارە بە کەشوفش و باو و نەریتە فشۆڵە رادەهاتن و فرچکیان پێوە دەگرتو فراژو دەبون و ببوە سروشتی دوەمینیان، تەنانەت لە حاڵەتی زۆر ناچاریو تەنگانەدا گەلێکیان پێ سەخت بو لەم نەشمە ژینە دابڕێن و بۆ گوزەرانی ئاسایی بگەڕێنەوە. دەگێڕنەوە یەزدیگوردی-دواهەمین پاشای فارسان کاتێك لە مەدائینەوە رایکرد و هەلات، هەزار کابان و هەزار سۆزانی و هەزار پلنگەوان و هەزار بەرگدرو و چەندین هەزاری تریشی لەگەڵ خۆی برد هێشتا ئەم هەمو هەزارەشی پێ کەم بو[5]، شا هورمزانی ئەهوازیش کاتێك بەدیل گیرابو، لەلای عومەری کوڕی خەتتابدا داوای ئاوی کرد بیخواتەوە، ئەوانیش لە پەرداخێکی ئەستور ئاویان بۆ هێنا، کە پەرداخەکەی دیت گوتی ئەگەر لە تێنویێتیان بمرم ناتوانم ئاوی تێدا بخۆمەوە، پاشان پەرداخەکەیان بۆ گۆڕی[6].

---

(١) مێژوی طەبەری ب ٤، ل ٦ .

(٢) مێژوی طەبەری ب ٤، ل ١١ .

(٣) کۆچك: قلنسوة.

(٤) مێژوی طەبەری ب ٤، ل ١٣٤ .

(٥) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ٦٨١ .

(٦) مێژوی طەبەری ب ٤، ل١٦١ .

زێدە باجی لە ڕاددەبەدەر:

لە ئەنجامی رابواردنی خۆش‌و بەربەرەڵڵایی بێجڵەو و کەشوفشی فشۆڵدا باجێکی لەرادەبەدەر دەخرایە سەر خەڵك و بۆ ئەوەی باجێکی پتر لە چینی رەنجدەر و جوتیار و بازرگان و پیشەسازان بستێنن یاسای نوێیان دەردەکرد. باری خەڵکیان هێند قورس دەکرد پشتیان لەگەڵ کوڕ دەبووەوە و شەنگ و هێزیان لەبەر دەبڕین.

نوسەری (ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا) دەڵێ:

((باوی پاشاکان وابو جگە لە باجی رەسمی دیاریش لە خەڵك وەربگرن، کە پێیان دەگوت (ئاین). لە نەورۆز و رۆژی میهرەجانیشدا بە تۆبزی دیارییان لە خەڵکەکە دەستاند، کانە زێڕەکانی ئەرمینیا موڵکی تایبەتی پاشا بون و بۆ گوزەرانی خودی خۆی تەرخان کردبو[1].

مێژونوسێکی عەرەبی شامیش دەڵێ:

((گەلی شام دەبوایە سەرانە و دەیەکی بەروبوم و بەرتیل و رەسمێکی سالانەش بدەن، گەلی رۆمیش چەندین داهاتی گرنگیان لە گومرگ و کان و باج و شیناوەرد و لەوەڕگاکان هەبو، بەکرێ دەیاندایە کرێبەستەکان[2]، بەو کرێبەستانەیان دەگوت عەششار کە تەنانەت جیبایەی باجەکەشیان لە حکومەت دەکرییەوە، هەر ولایەتێك کۆمەڵێك شەریکەی لەم جۆرەی تێدا بو، هەریەکەشیان چەندین نوسەر و باجەستێنی هەبو کە خۆیان بە بەگ نیشانی خەڵك دەدا و لەو برەی بۆیان دیار کرابو پتریان لە جوتیاران دەستاند و شتی چاك و نایابیشیان لێ دەبردن، تەنانەت گەلێ جار وەك کۆیلە دەشیانفرۆشتن))[3].

((یەکێك لەبارەی سیاسەتی ئیمپراتۆردا جوانی گوتوە کە دەڵێ: شوانی شارەزا خوری مەڕەکانی هەڵدەپاچێ بەڵام لە بنڕای هەڵناکێشێ، بۆ ماوەی دو

---

(١) ئێران لەسەردەمی ساسانیەکاندا، ل ١٦١ .

(٢) کرێبەست: شركات المتعهدين.

(٣) خطط الشام للأستاذ كرد علي: ٤٧/٥ .

سەدە ئیمپراتۆری رۆمەکان خەڵکیان هەڵدەپاچی و پارەوپولێکی زۆریان لێ دەستاندن بەو ناوەی لەپای ئەوەدا لە دوژمنانی دەپارێزن))[1].

بەدبەختی خەڵکی:

لە هەردو ئیمپراتۆردا خەڵك ببونە دو چین: چینی پاشاو ئاستانەو بنەماڵە و هۆز و دەوڵەمەندە کاسەلێسەکان کە بەوپەڕی خۆشی دەژیان و لەنێو گوڵ و گوڵزار و دارو درەخت و دەوەن و گۆلاوی دڵڕفێنندا بە تێروپڕی دەگوزەران و هەناسەی پڕ بۆنی خۆش و بەرامەی موشکیان هەڵدەکێشا و ئەسپەکانیان بە زێڕ ناڵ دەکرد و خانوەکانیان بە ئاوریشمو حەریر پۆشتە دەکرد.

چینەکەی تر: چینی رەنجدەر و بازرگانی بێسەرمایە و پیشەساز و کرێکاران بون کە لە ژیانێکی سەختو تەنگدا دەژیان و جگە لە تەنگژەی گوزەران باری باج و بەرتیلیش هێز و برستی بڕیبون و رۆژ بە رۆژ بێنەواتر دەبون و کۆت و زنجیری کۆیلایەتیان تێ دەئالاو وەکو ئاژەڵ دەخرانە بەر بێگاری، دەبوایە بۆ ئاسودەیی کەسانیتر رەنج بکێشن و بۆ خۆشی کەڵەگایان بەدبەخت بن و بەیانی تا شەو خەریکی پەیداکردنی بژێوی رۆژ دەبون، کە بێزار و پەستیش دەبون پەنایان دەبردە بەر بادەو سەرمەست دەبون، کە دەیانویست بسێنەوە و خەمی خەستیان بتارێنن رویان لە کاری ناڕەوا دەکرد و لە رابواردن گەوزیان دەدا. جگە لە دژواری ژیانەکەیان دیلی لاساکردنەوەش بون و دەیانویست هاونەشمی دەوڵەمەندان بژین، هەڵبەت لەو پێناوەدا ئازارێکی پتریان لە ئازاری دابینکردنی نانی زگ دەکێشا. بۆیە ژیان ببوە مەرگەموش و بە گەرویاندا نەدەچوە خوارەوە، زۆر کەساس و رەنگپەڕیو و سەرقاڵ و دەستکورت بون.

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو .

لە نێوان دەوڵەمەندیەکی یاخی ئامێز و هەژاریەکی لەبیربەرەوەدا:

بەجۆرە پەیامی پەیامبەران لە ئارادا ون ببو، خوڕەوشتی چاك و بنەمای بەرز لە جیهانی شارستان و ئاوەدانیدا لەنێو هەردو بەرداشی دەوڵەمەندبونی یاخیئامێز و هەژاربونی لەبیربەرەوەدا هاڕەهاڕی بو. دەوڵەمەندان لە دین بێئاگا ببون و بایەخیان بە ژینی دوارۆژ نەدەدا و بیریان بەلای مردنو ژیانی دوای مردن نەدەچو، جوتیار و رەنجدەرانیش لەبەر خەم و پەژارە و ئەرکی قورسی گوزەرانیان ئاگایان لە ئاین بڕابو، سەرجەم خەڵك بە هەژار و دەوڵەمەندیەوە هەمیشە خەریکی ژیان و رابواردن بون، بەرداشی ژین هێند بەهێز بە دەوری خەڵك سوڕی دەخوراد تەنانەت خەڵك نەتوانن بۆ جارێکیش بۆ ئاین و رۆژی دوایی سەر بەرز بکەنەوە، نەیاندەپەرژا بۆ ساتێکیش دەگەڵ روح و دڵ و واتا بەرزەکانی ژین تێکەڵ بن.

وێناکردنی نەفامێتی:

یەکێك لە زانا بەرزەکانی ئیسلام زۆر بە جوانی رەوشی نەفامێتی خستۆتە بەرچاو و دەڵێ:

((عەجەمو رۆم بە درێژایی رۆژگاری درێژ و لە ماوەی چەندین سەدەدا کە حوکمیان گێڕاوە لەناو خۆشیو رابواردنی دنیادا سەر نگون ببون، ژینی دوارۆژیان لەبیر چوبو، شەیتان سواری سەر ملیان ببو، لە هەمو بوارەکانی ژیانىدا لە رابواردنی بێجڵەو رۆچوبون و شانازیان پێوە دەکرد، گەلێك داناو زانا تانوپۆی خۆشی دنیایان بۆ دەچنین، بە درێژایی رۆژگار ژیانیان بەم نەشمەوە دەبردە سەرو رۆژ لە رۆژ لە رابواردن و چێژی ژین نغرۆتر دەبون. بەجۆرێك نرخی تاج و کەمەربەندی خانەکانیان لە سەد هەزار درهەم کەمتر نەبو، ئەگەر کۆشکی بەرز و حەوزی ئاو و کەنیزەی شۆخو شەنگ و رەواڵی جوان و کەشخە و نانىدینی پڕ خواردن و جلوبەرگی قەشەنگ و جۆراوجۆر و ئارایشگای رازاندنەوەیان نەبوایە پێیان شەرمەزاریو روزەردی بو، هەرچەندی باسی عەیش و نۆشیان بکەی تەواو

نابێ، بۆ ئەوەی لە رابواردنەکەیان بگەی سەیری رەوشی پڕنۆشی بە نازونوزی پاشای وڵاتەکەت بکە ئەوجا بۆت رون دەبێتەوە ئەوان چۆن بون.

ئەم شتانە دەگەڵ بنەڕەتی ژینیان تێکەڵ ببو و نەدەکرا لە دڵیان ریشەکێش بکرێ مەگەر دڵیان پارچە پارچە ببوایە، ببونە هۆی پەیدابونی گەلێك نەخۆشی کوشندەو بێچارە، کە سەرجەم خەڵکی بازاڕ و ماڵ و دەوڵەمەند و هەژارانی داگرتبوەوە و بەلا کەسی هەڵنەبوارد، توشی پەژارە و دەستوەستاوی کردبون و هەسانەوەی لێ هەڵگرتبون، چونکە ژیان گەلێ سەخت ببو و بە پارەوپولێکی زۆر و زەوەند نەبوایە هەڵنەدەسوڕا، پارەو پولەکەشیان تەنها بەوە دابین دەکرد کە باجی پتر بخەنە سەر جوتیار و بازرگان و کاسبکاران، خۆ ئەگەر خەڵکەکە بەلەسە دەبون و باجیان نەدەدا توشی ئەشکەنجەی کوشندە دەکران و دەکوژران، ئەگەر ملکەچیش دەبون وەکو کەری گێرەکەر و تێڕ لەسەر پشت و وەکو گاجوت لێ دەخوران، تەنها کاتێك دڵیان رادەگیرا کە پێویستیان پێ‌هەبون، بەلام پاشان نەیاندەهێشت ساتێکیش بسێنەوە، خەڵکەکە باری گوزەرانیان هێند سەخت‌و قورس ببو کە نەتوانن سەر بۆ ئاسودەیی ژیانی دوایی بەرز بکەنەوە، رەنگە لە شارێکی گەورەو بەرفرەواندا کەسێك نەبوبێ دینی پێ گرنگ بوبێ))[1].

(١) حجة الله البالغة، باب إقامة الاتفاقات واصلاح الرسوم .

کۆبەندی دوەم

لە نەفامێتیەوە بەرەو ئیسلام

بەندی یەکەم

ڕێوشوێنی پێغەمبەران لە گۆڕین و چاکسازیدا

ئەو جیهانەی کە محمد ﷺ بەرەنگاری بووەوە:

ئەو کاتەی موحەممەدی کوڕی عەبدوڵلا ﷺ بوە پێغەمبەر، جیهان وەك باڵاخانەیەك بو کە وەبەر بومەلەرزەیەکی بەهێز کەوتبێ‌و زۆر بە توندی راهەژا بێ، لە گەلێك شوێندا بناغەو بانەکەی داڕوخاو و تێشکابێ، لە گەلێك شوێنی‌تر دانوچاو و داکەوتبێ، گەلێك شت لە شوێنی شیاوی خۆیان نەما بن‌و لە شوێنی تردا کەوتبن، شتیش هەبن بەسەریەکدا تێکڕوخاو و کەڵەکە بوبن .

محمد ﷺ بە دیدی پێغەمبەرێتیەوە لە جیهانی ڕوانی، مرۆڤێکی بینی لە مرۆڤێتی داشۆرابو، سوژدەی بۆ دارو بەرد و ڕوبار و شتی وا دەبرد کە هێندەی نوکی دەرزیش زیان و قازانجی نەبێ.

مرۆڤێکی بەراوەژوی بینی، کە عەقڵیەتیەکەی تێکچوبو و لە بەڵگەنەویستان و بابەتی ڕون و بێگرێ نەدەگەیشت. شیرازەی بیری شپرزە ببو و بابەتێك تێوەڕامانی بویستایە بە سادەیی سەیری دەکرد و بابەتێکیش سادە بوایە لێی وە چەندوچونان دەکەوت و قوڵ دەبوەوە، ئەو شوێنەی کە خوازیاری بڕیاری دڵ بو لێی دودڵ بو، وای دەخواست لێی دودڵ بێ بەبێ سێودو دڵنیا بو. مرۆڤێك کە چێژەکەی هەڵبروسکا بو[1]؛ تاڵی بە شیرن و شیرنی بە تفت تام دەکردو ژەمەنبوردەی ژەهری مار بو. مرۆڤێك کە هەستی ناجسن ببو؛ کینەی لە دوژمنی ستەمکار هەڵنەدەگرت‌و دۆستی دڵسۆزیشی خۆشنەدەویست.

کۆمەڵگەیەکی بینی کە وێنەیەکی بچوکی جیهانی نیشان دەدا و هەمو شتێکی تێدا سەرەوژێر و جێیی گۆڕابو، گورگ شوان و ناحەزی زۆرداریش

---

١ هەڵبروسکان: هەڵبزڕکان.

دادبەدەست[1] بو، پیاوی تاوانکار لە خۆخەنیو بەختەوەر و پیاوی چاکەکاریش لە بێبەش و بەدبەخت بو، چاکە بەستەزمانو ناپەسند بو، خراپەی ناپەسندیش چاکی هەرەچاك بو. گەلێك نەریتو باوی بینی کە مرۆڤایەتی وێران دەکردو بەرەو هەڵدێری فەوتانێی دەبردن.

بینی خەڵك لە مەیخۆری وروکاون و هێند مەستن بۆ سەرمەستی خەریکە نەتوانن بێ مەی بژین، داوێن پیسیو بەدڕەوشتی لەوپەڕی بێشەرمی دابو، ریباکاری گەیشتبوە رادەیەك ماڵ و موڵك زەوت بکرێ، پولپەرستیو تەماحکاری خەڵکی بەرەو دڕندەیی و تالآنکاری هەڵنابو، ستەمو بێڕەحمی گەیشتبوە رادەیەك کە کچۆڵەی بێگوناحو لە گوڵ پاکتر زیندەبەچاڵ بکرێن و جگەرگۆشان لەبەر هەژاری بکوژرێن!.

بینی پاشاکان زەوی خوایان پاوان کردوەو سەرجەم خەڵکیان کردۆتە کۆیلە. مالمو کەشیشەکان خۆیان لە خەڵك کردۆتە خوا و بە نارەوا ماڵی خەڵك دەخۆنو کۆسپ دەخەنە سەر رێگەی خوا.

بینی بەهرەکانی[2] مرۆڤایەتی بە شێوەیەکی راستو دروست ئاراستە ناکرێن و لە کاری بێکەڵك بە فیرۆ دەدرێن و لە جیاتی ئەوەی سودو قازانج ببەخشن دەردەسەری دەنێنەوە و وەك بەلآ لە بالآی مرۆڤایەتی ئالآون. ئازایەتی بریتی بو لە رەشەکوژی و تالآنو برۆ کردن، پیاوەتی ببوە ماڵ بە فیرۆدان و پاکوپوك کردن، جوامێری ببوە فیزودەماری نەفامیانە، زیرەکایەتی بریتی بو لە ساختە و پاختەسازی، ئاوەزیش بریتی بو لە ئامرازی داهێنانی تاوانی تازە[3] و ئارەزوبازی.

بینی تاكو کۆمەڵ وەك کەرستەی خاون بەلآم پیشەسازی دەستڕەنگین و زیرەکیان لێ هەڵنەکەوتوە تا بۆ بنیادنانی پەیکەری ژیار وەبەرکار بن، وەك

١ دادبەست: قازی.
٢ بەهرە: موهبة.
٣ تازە: نوێ.

تەختە دارن بەڵام دارتاشێکی کارامەیان لـێ پەیدا نەبوە تـا کەشـتیەکیان لـێ دروست بکاتو دەریای ژیانی پێ ببڕن .

بینی گەلانی سەر روی زەوی وەك مێگەلە مەڕی بێ شـوانن، سیاسـەت وەك وشـتری هاری بێجڵەوی بەرهەڵدایـە، دەسـەڵات وەك شـمشـێرەو لـە دەسـتی سەرخۆشان دایە، کوڕو براگەلـی خۆیان پێ بریندار دەکەن.

لایەنەکانی ژیانی پڕبـەدی[1]:

پیاوی چاکساز دەبێ مـشوری سـەرجەم لایەنـەکانی ژیـانی گەنـدەڵ بخـواتو هەمویان لەبەر چاو بگرێ، هەر چاکسازێك بۆ ئەوەی تەنها یەك لایەنی کۆمەڵگە راستەڕێ بکات دەبێ سەرلەبەری تەمەنو توانی خۆی بۆ تەرخان بکات.

دەرونی مرۆڤ پێکهاتەیەکی ئاڵۆزو رایـەڵ و پـۆی وردی هەیـە و زۆر دەرگـاو پەنجەرەی تێدایە، بۆیە ئەگەر ئەو دەرونە توشی لاڕێبـونو چفتوچـەوێڵی[2] بێـت ئەوا تا روکارەکەی[3] لە خراپـەوە بـەرەو چـاکە و لـە خەوشـەوە بـەرەو سـاغی وەرنەسوڕێ، تا گـژوگیای زەرەربەخـشی لـێهەڵنەکێـشرێ کـە رەنگـە بـەهۆی خراپەکاری کۆمەڵگەو شـپرزەبونی پەروەردەوە بڕوێ وەك چۆن گژوگیای شەیتانی لە خاکێکی ئادان[4] دەڕوێ، تا تـۆوی خراپـەکاری لـەناو نـەبرێ و لـە شـوێنیدا خۆشویستنی چاکەو تەقوای لـێ نەچێنرێ؛ قەت ناکرێ نەریتە ناجسـنەکانی بنبڕ بکرێ و خەوش و کەموکوڕیەکانی چارەسەر بکرێ.

چارەسەرکردنی هەر دەردێکی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و هەر خەوشێکی نەوەی ئەمڕۆ وا دەخوازی تەواوی ژیان چارەسەر بکرێ، تەواوی تەمەنی چاکـسازەکەشی گەرەکە، بەڵکو رەنگە تەمەنی چەندین پیاوی چاکسازی چەندینیتریشی گەرەك[5]

---

١ پڕ بەدی: گەندەڵی، فاسد.

٢ چفوچەوێڵ: خواروخێچ.

٣ روکار: ناراستە، اتجاه.

٤ ئادان: بە پیت و بەرەکەت.

٥ گەرەك: ویستن.

بێ. ئەگەر یەکێك بیەوێت لە ولاتێکی پڕ لە رابواردنو بەرهەڵدایی و ئارەزوبازیدا عەرەق قەدەغە بکا، ئەوا لە ماندوبونو رەنجی بە فیڕۆ بترازێ چیتری پێنابڕێ، چونکە خواردنەوەی عەرەق لە دەرونێکەوە سەرهەڵدەدا کە شەیدای نۆشینی چێژ بێ ئەگەرچی لە ژەهریش بێ، ئالودەی نۆشی مەستبون بێ ئەگەرچی لە گوناحیش بێ.

ئەم جۆرە دەرونە بە پڕوپاگەندەو بلاوکراوە و نوسین و پەرتوك و وتاردانان ناسەنگرێتەوە[1]، بە رونکردنەوەی زیانە دروستیو رەوشتیەکان و، بە یاسای توندوتیژ و سزای جەرگبڕ وازناهێنێ[2]. بەڵکو تەنها بە گۆڕانکاریەکی قوڵی دەرونیەوە دەگۆڕێ، خۆ ئەگەر بە هەر رێگەیەکی تریش ناچار بکرێ وازبهێنێ ئەوا پەنا وەبەر جۆرەها فڕوفێڵ و تاوانیتر دەباتو بە ناو و وێنەیتر مفتی[3] دەکات.

---

١ ناسەنگرێتەوە: ناسڵەمێتەوە.

(٢) کاتی خۆی حکومەتی ئەمەریکا بڕیاری قەدەغەکردنی عەرەقی دا و ویستی تەواوی ولاتی لێ پاك بکاتەوە، هەرچی هۆکارو ئامرازی شارستانی ئەوسا هەبو وەکو گۆڤار، رۆژنامە، وتار، وێنە، سینەما، هەموی لە پێناو رونکردنەوەی زیانو ناسەوارە خراپەکانی عەرەقدا خستەکار. ئەو پارەیەی لە پڕوپاگەندەکانی خەرج کرد بە پتر لە ٦٠ ملیۆن دۆلار مەزەندە دەکرێ، ژمارەی ئەو لاپەڕانەی لەدژی عەرەق رەشنوس کران نزیك بە دە هەزار ملیار لاپەڕ دەبون، بە درێژایی چواردە سالان لە پێناو جێبەجێکردنی یاساکە نزیکەی ٢٥٠ ملیۆن جونەیهی کردە قوربانی، ٣٠٠ کەس ئیعدام کران، (٥٣٢٣٣٥) کەس بەند کران، سەرجەمی سزا مالییەکان گەیشتە ١٦ ملیۆن جونەیهـ . ئەو مولکانەی حکومەت دەستی بەسەردا گرت بایی ٤٠٤ ملیۆن جونەیهـ دەبون، بەلام هەمو ئەمانە دادی نەدان، بەڵکو بە پێچەوانەوە گەلی ئەمریکی شەیداترو لاملتر بون، پاشان ئەمریکا لە ساڵی ١٩٣٣ بە ناچاری یاساکەی هەڵوەشاندەوە و عەرەقی رەوا کرد و عەرەقخۆرانی رەها کرد.

لە پەرتوکی (تنقیحات)ی ئوستاد ەبولئەعلای مەودودی وەرگیراوە.

٣ مفتی: مباح.

پـێغەمبەر پیاوێکی هەرێمپەرست و ڕێـبەرێکی نیشـتمانپەرسـت نەبو:

ئەگەر پێغەمبەر ﷺ پیاوێکی هەرێم پەرست بوایە و وەك سەرکردە سیاسیو ڕێبـەرە نیـشتمان پەرسـتەکان ڕەفتـاری بکردایـە، لـە عەرەبـستاندا بـوارێکی بەرفرەوانی بۆ دەڕەخسا و بە ئاسـانی دەیتـوانی ئـاڵای نەتەوایـەتی هـەڵبکاتو قوڕەیشـیـەکان و سـەرجەم هـۆزو تـیرە عەرەبـەکانی لـە ژێـردا کـۆ بکاتـەوە و نیـشـتمانێکی بـەهێزو یـەکانگیری[1] عـەرەبی دابمـەزرێنیو خۆشـی ببێتـە سەرۆکیان. بێگومان ئەبوجەهلو عوتبەی کـوڕی ڕەبیعـەو ئـەوانیتریش پێـشـی هەمو کەس خۆیان ڕاپێش دەکـرد و لـەژێر ئاڵاکـەدا کۆدەبونـەوەو خۆشـیان لـە پێناودا بە کوشت دەدا و بە سەرۆکایەتی پێغەمبەریش ڕازی دەبون. ئـەدی هـەر ئەوان نەبون دەیانگوت ڕاست و دەسـپاکە؟ هەر ئەوان نەبون لە ڕوداوە گەورەکەی ژیانیان لە مەککەدا لە کێشـەی دانانەوەی بەردە ڕەشەکەی کەعبەدا بە ناوبژیوان هەڵیانبژارد و گەورەترین ڕێزو شـکۆیان پـێ بەخـشـی؟ هـەر ئـەوان نـەبون بـە نوێنەرایەتی خۆیـان عوتبـەیان نـاردە لای تـا پێـی بڵـێ ((ئەگـەر مەبەسـتت سەرۆکایەتیە دە وەرە هەمومان ئالات بۆ هەڵدەکەین و هەتا ماوی تۆ سەرۆکمان بە))[2].

ئەگـەر وای بکردایـە دەیتـوانی سـەرجەم جـوامێر و سوارچـاکانی عـەرەب کۆبکاتەوە و لە وڵاتی فارسیان بەربداتو لـە پێنـاو عەرەبایـەتی هەرسـکراودا تێبکۆشـێو بەسەر عەجەمە ستەمکارەکان زاڵ ببێو ئاڵای داگیرکاریی عەرەبیو شکۆی نەتەوایەتی لەسەر یاڵ[3] و بەرزاییەکانی وڵاتی ڕۆمو فارس بشەکێتەوە. جا ئەگەر بەرژەوەندی سیاسی ئەوسا نەیدەخواست خۆی لە قەرەی ئەم دو ئیمپراتۆرە

---

١ یەکانگیر: یەکگرتو.
(٢) البداية والنهاية لابن كثير الدمشقي : ل ٣/٤٣ .
٣ یاڵ: گرد.

بدات، خۆ دەیتوانی شالآو و شەبەیخونان[١] بباتە سەر ولآتانی یەمەنو حەبەشەو دراوسێکانی تر و بیانکاتە پارچەیەك لە نیشتمانە عەرەبیە تازەکەی.

ژیانی عەرەبەکانی ئەوسا لە گەلێك لایەنی کۆمەلآیەتی و ئابوریدا نالەبارو کۆسکەوتو بو، گەلێکی پێویست بە هۆشی سیاسەتمەدار و دەستوبردی کارگێڕ و ورەبەرزی جوامێر و داهێنانی فرەزانێك[٢] هەبو، عەرەبەکان ئەگەر پیاوێکی وایان بۆ هەلکەوتبا شانو شکۆیەکی مەزنو مێژوێکی پڕ سەروەری نەتەوەییان بۆ دەهاتە کایەوە .

نەهاتوە ناهەق بە ناهەق بسڕێتەوە:

بەلآم خۆ محمد ﷺ نەناردراوە تا ناڕەوا بە ناڕەوا بسڕێتەوە، دەستدرێژی بە دەستدرێژی ببڕێتەوە، شت لە شوێنێ حەرام بکاو لە شوێنێتریش حەلآلْ، شوێنەواری گەلێك بە گەلێکیتر رەشکاتەوە. وەك رێبەرێکی نیشتمان پەرست یان وەك سەرکردەیەکی سیاسی نەناردراوە تا بەرژەوەندی بۆ خۆی دابین بکات و خەلْك لە حوکمی فارسو رۆمانی رزگار بکاو بیانخاتە ژێر حوکمی عارەبی عەدنانیو قەحطانی. بەلْکو وەك پێغەمبەرێکی موژدەگار و هەڕەشەگار نێردراوە، تا وەك مانگی دەرخشان پەیامەکانی خوا بە سەرجەم خەلْکی راگەیەنێ، تا خەلْك لە مرۆڤپەرستیەوە بەرەو خواپەرستی و لە تەنگی دنیاوە بەرەو بەرهەراوێتی[٣] دنیا و دوایی و لە ستەمی دینانی بێدادەوە بەرەو دادو رەوای ئیسلام رزگار بکات. تا فەرمان بە چاکە بکاو رێگە لە خراپە بگرێ، تا شتی پاکیان بۆ حەلآلْ و شتی پیسیان لێ حەرام بکات. تا کاری ئەستەم و بێگارییان[٤] لە کۆلْ کاتەوە و کۆتی گەردەنیان هەلْوەشێنێ.

---

١ شەبەیخون: هێرشی شەوێ.

٢ فرەزان: بلیمەت و زۆرزان.

٣ بەرهەراو: بەرفرەوان.

٤ بێگاری: کاری زەحمەتی بەزۆر.

وتارەکانی پێغەمبەر ﷺ هەرگیز بە گەل و نیشتمانێکی دیاریکراو تایبەت نەبوە، بەڵکو بۆ دەرونی سەرجەم مرۆڤایەتی و بۆ ویژدانی مرۆڤ بوە. بەڵام نەتەوەی عەرەب لەبەرئەوەی لە داڕوخان و کوێرەوەریدا دەژیان بۆیە شایەنتر بو یەکەمجار کاری چاکسازی و خەباتە مەزنەکەی لەوانەوە دەست پێبکات. شاری مەککە و دورگەی عەرەبیش لەبەرئەوەی زەمینێکی گرنگی جوگرافی و سەربەخۆییەکی سیاسیشی هەبو بۆیە باشترین شوێن بون بۆ تێدا بڵاوکردنەوەی پەیامەکەی. نەتەوەی عەرەبیش لەبەرئەوەی گەلێك تایبەتمەندێتی دەرونی و بەهرەی ئەدەبییان هەبو بۆیە باشترین زەمینە بون بۆ بانگەوازو چاکترین بانگخواز بون بۆ پەیامەکەی .

کلیل و کلۆمی سروشتی مرۆڤایەتی:

پێغەمبەر ﷺ لەو چاکسازانە نەبو کە لە دیوی پشتەوەی خانو وەژوری دەکەون یان لە پەنجەرەوە خۆیان شۆڕ دەکەنەوە و لە پێناو چارەسەرکردنی چەند دەردێکی کۆمەڵایەتیو چەند خەوشێکی خوڕەوشتیەوە تێدەکۆشن، کە هەندێکیان توانیویانە بۆ ماوەیەکی کاتی لە چەند لایەنێکەوە وڵاتەکەیان چارەسەر بکەن و هەندێکیشیان مردن یەخەی پێ گرتونو لە کارەکەیان سەرنەکەوتون [1] .

(١) غاندی گەورەسالاری هیندستان، لە سەرەتای ژیانە سیاسیو روحیەکەیدا دو رێبیر(مبدأ)ی بە ئامانج گرتبو، سالارییە سیاسیو کەسایەتیە بەهێزە روحیەکەی خۆشی هەر لەم دو رێبیرەوە سەرچاوەی هەڵبەستبو و لێیانی لانەدەدا، لەم چەرخەدا کەم رێبەری وەکو وی هەڵکەوتون. رێبیری یەکەمی دەیگوت: ((نا بۆ توندوتیژی، نا بۆ بەرگری)). وەك ئاین و فەلسەفە بانگەوازی بۆ ئەم رێبیرە دەکردو ساڵانێکی درێژی لە پێناودا بەخت کرد، لە رێی وتار و نوسینو گۆڤار و رۆژنامەکانەوە بانگەشەی بۆ دەکرد و هەرچی پێی کرا کردی، بەڵام بانگەوازەکەی لەبەرئەوەی لە بواری گۆڕینی دەرونو لەسەر بنچینەی بانگەوازێکی ئاینی نەبو بۆیە بە کامی خۆی نەگەیشت و کاریگەریەکی قوڵی لەسەر گەلەکەی بەجێ نەهێشت . بانگەوازەکەی بوە نەخشی سەر ئاو و ریسی لێ بو بە خوری!. لە ساڵی ١٩٤٧ لە بنجابی رۆژهەڵاتو لە دڵی پایتەختی هیندستاندا شەڕ و شۆڕێکی گەورەی تایفەگەری رویداو

پێغەمبەر ﷺ لە دەرگاوە چوە ناو خانوی بانگەواز و چاکسازی و کلیلەکەی خستە سەر کلۆمی سروشتی مرۆڤایەتی، ئەو کلۆمە[1] ئالۆزەی کە چاکسازانی سەردەمی بێسروشی[2] نەیانتوانی بیکەنەوە، تەنانەت ئەوانی پاشتریش هەر نەیانتوانی بیکەنەوە. پێغەمبەر ﷺ بانگی خەڵکی دەکرد تا بڕوا بە خوای تاك و بە پەیامی ئیسلام و ڕۆژی دوایی بێنن و لە بتو بتپەرستی ڕو وەرگێڕن و دژ بە تاغوتان تێبکۆشن، لە ناو گەلەکەیدا دەنگی هەڵدەبڕیو دەیفەرمو: ((هۆ خەڵکینە بڵێن لا اله الاّ الله رزگار دەبن)).

پتر لە نیو ملیۆن موسڵمان کوژران، لەم قەسابخانە بێئامانەدا تاوانکاریو کاری توندوتیژو دڕندانەی وا کراو بە جۆرێك دەستدرێژی کرایە سەر منداڵو ئافرەتو ئابڕوی خەڵك خەریکبو مێژونوسان بڕوا نەکەن. شەڕوشۆڕ بەردەوام بو و درێژەی کێشا تا لە ئەنجامدا ئەم پیاوە مەزنەیان تیرۆر کرد کە خەڵك هێند بە گەورەو مەزنیان دەزانی گەیاندبویانە رادەی بە پیرۆز زانین و بە خواوەند دانان. ڕێبیری دوەمیشی بریتی بو لە: ((نسخ اللمس المنبوذ)) هەڵبەت لەم کارەشیدا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی وەدەست نەهێنا.

لێرەدا بۆمان ڕون دەبێتەوە کە ڕێوشوێنی ڕاستو دروستی سروشتی لە کاری چاکسازیو گۆڕیندا بریتیە لە ڕێوشوێنی پێغەمبەران .

سالار: زەعیم   کام: ئاوات.

١ کلۆم: قوفل.

٢ بێسروشی: الفترة.

بەندی دووەم

گەشتی موسڵمان
لە نەفامێتیەوە بەرە و ئیسلام

بەرگری لەخۆکردنی نەفامێتی:

کۆمەڵگەی نەفامی بە هەڵە لە بانگەوازی ئیسلام و ئامانجەکانی نەگەیشتبون و بەرچاویان لێڵ نەبو، بەڵکو هەر لەو ساتەی گوێیان بە دەنگی پێغەمبەر ﷺ زرینگایەوە-کە بانگەوازی بۆ بڕوابون بە خوا رادەگەیاند- تێگەیشتن تیرێکە و ئاڕاستەی جەرگی نەفامێتی کراوەو کفنی مەرگی بۆ نەفامێتی دوریوە، بۆیە ئۆقرەیان لێ‌هەڵگیرا و تا دوا دلۆپی خوێن شەڕیان کرد و هەرچی سوار و شمشێر بەدەست بو مۆڵیان دا و بەرانگژی پێغەمبەری بانگخوازیان کردەوە:﴿ وَانطَلَقَ الْمَلأُ مِنهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ : کۆمەڵێك ریش سپی قورەیشی کە چونە لای پێغەمبەر و گەڕانەوە گوتیان، نەکەن لە دینی خۆتان هەڵخزێن، هەر خواکانی خۆتان بپەرستن، دیارە موحەممەد لەپاڵ ئەمەدا دەیەوێ ببێتە گەورەی هۆز و دەسەڵات بگرێتە دەست.﴾ ص: ٦.

نەفامێتی هەستی کرد خەریکە وا ئەستونەکانی دادەڕمێن و سێکوچکەکەی رادەخزێ و هێندە نابا دەبێ بڕوێ!، ئا لێرەوە ئەو هەمو ئەشکەنجە و چەوساندنەوەیە هاتەدی کە دەرهەق بە موسڵمانانیان ئەنجام دا و مێژو بۆمانی باس دەکا، هەڵبەت ئەمەش نیشانەیەکە بۆ سەرکەوتنی پێغەمبەر ﷺ چونکە ئامانجی پێکا و دەماری دڵی نەفامێتی گرت و تیرەکانی لە جەرگی دا.

پێغەمبەر ﷺ لەسەر بانگەوازەوکەی لە شاخ خۆڕاگرتر بو، ئێش‌وئازار لاری نەکردەوە، نەخشە لە خشتەی نەبرد، رانواندنی خۆشی دنیا نەیخەڵەتاند، بە مامی گوت: ((بە خوای مامەگیان! ئەگەر رۆژیشم بخەنە دەستی راست و

مانگیشم بخەنە دەستی چەپ، هەر واز لە بانگەوازەکەم ناهێنم، جا یان خوا سەری دەخا یان لە پێناویدا سەردەنێمەوە))[1] صدق الله العظيم

لە پێناو دینی نوێدا:

پێغەمبەر ﷺ ماوەی سێزدە ساڵان بەوپەڕی راشکاویەوە، بێئەوەی مەبەست بشارێتەوە یان پێچاوپێچ و کەموکورتی بخاتە قسەکانی، بێئەوەی شلوشەکەتی بنوێنێ یان خاترانەی ئەمو ئەو بگرێ، بانگەوازی بۆ بڕوابون بە یەکتایی خواو بە ئیسلام و بە رۆژی دوایی رادەگەیاند و چاکیش دەیزانی بەم جۆرە راشکاویەوە گشت دەردێك دەرمان دەبێ. قورەیش کە بانگەوازەکەیان گوێ لێبو لێکرا لە گشت لاوە لێی راسان و بە یەك سەنگەر دژی وەستان و هاواریان لێ هەڵسا، گڕی رکوکینەیان لێ هەڵدەکرد تا بەڵکو خزم و کەس و خەڵکانی لێ وەدور بن. بار هێند دژوار ببو ئەگەر یەکێك زۆر دڵسۆز و بەجەرگ و لە خۆبوردە نەبوایەو لە ئاگر وئەشکەنجە و لە دڕك و داڵان بێباك نەبوایە نەیدەتوانی بڕوای پێبێنێ‌و شوێنی بکەوێ.

بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵێك لاوی چاونەترسی قورەیشی سینگی مەردایەتیان وەپێش دا و بڕیاریان دا دەگەڵ بڕوا و پێغەمبەری خوا بن، خۆشی دنیا و هەوەستەکانی لاوێتی وای لێنەکردن جودابن، شەیدای پاداشتی رۆژی دوایی بون و تاکە مەبەستیان چونە بەهەشت بو، هەرکە گوێبیستی بانگی بڕوا بون، ژیانی نەفامێتیان لەبەرچاو رەش بو و لە جێخەودا ئۆقرەیان نەما و دەتگوت لەسەر دڕك و پنچکان راکشاون.

تێگەیشتن ئیتر چاریان نەماوە دەبێ بڕوا بە خوا و پێغەمبەر بێنن، بڕوایان هێنا و بەگەڵ پێغەمبەر کەوتن. خۆ پێغەمبەر ﷺ هاوشاریان بو، دەیانتوانی زو بچنە لایو بیبینن، زو بیگەنێ و گوێ بیستی بن -بەڵام لەبەر کۆسپ و تەگەرەکانی قورەیشەکان وەك گەشتێکی دور و درێژ و پڕ نەهامەتی

---

(١) البداية والنهاية : ٣ /٣٣

لێهـاتبو، دەشـیانزانی ژیانیـان دەکەوێتـە مەترسـیو توشـی تفـت و تاڵـی و ناخۆشیش دەبن، بەڵام هەر دەستیان خستە ناو دەستی پیرۆزی و جان فیدای بـون و گیانیان بۆ کردە قوربانی.

گوێیان لە قورئان ببو کە دەیفەرمو: ﴿ الم، أحَسبَ النَّـاسُ أَنْ يُتْرَكُـوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لاَ يُفْتَنُونَ، وَلَقَدْ فَـتَـنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ : ئایا خەڵك کە بڕوا دێنـن پێیـان وایـە نـا ئەزموێن؟ گەلانی پێشوشمان ئەزمواندوە، تا خوا بزانێ کـێ راسـت دەکـاو کـێ درۆ دەکا﴾العنكبوت:١-٣

گوێیان لـێ ببو کە دەیفەرمو: ﴿ أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَـأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمْ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُـوا حَتَّـى يَقُـولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلاَ إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ : بـڕواداران ! پێتان وایە بێئەوەی وەك بڕوادارنـی پێـشو تـاقی بکرێنـەوە بـچنە بەهەشـتێ؟ ئەوانی پێش ئێوە توشی نەبونی و زیانی گەورە بون، دوژمنـان پـەلاماریان دانو دوچاری لەرز و شەکەتیەکی لە رادەبەدەر بون، تەنانەت پێغەمبەر و بڕوادارەکـان هاواریان وەبەر خودا برد و گوتیان: خوایـە کـەنگێ سـەرکەوتنمان بـۆ دەنێـری؟ دەچاك بزانــن سەرکەوتنی خوا نزیکە))البقرة:٢١٤.

بڕوادارەکان ئەو هەڵوێستی لە قوڕەیشیان پێـشبینی کردبـو دوچـاریان بـو، قوڕەیشیەکان بە هەمو جۆرێك بەرەنگاریان بونەوە و هەرچی لە هەگبەیاندا هەبو بەتاڵیان کرد، بەڵام ئەوان ورەیان بەرزتر دەبـوەوە و متمانـەیان زیـاتر دەبـو، بـە دوژمنانیان دەگـوت: ﴿ هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَـا زَادَهُمْ إِلاَّ إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا﴾الاحزاب:٢٢، هەرچـەندی پـتر ئـازار دەدرانو زێـتر دەچەوسێنرانەوە بڕوایـان بـەهێزتر و خوێنیـان گـەرمتر و رکوکینـەیان لـە مـەڕ بێبڕوایی و خەڵکی بێبڕوا ئەسـتورتر دەبو، مەشـخەڵی سۆزیان بە جۆشـتر و دڵو دەرونیان پتر پاك دەبـوەوە، وەك زێـڕی پـاك و شـمـشـێری مـشـتومالّ خـاوێن دەبونەوە.

پەروەردەی دینی:

پێغەمبەر ﷺ لێکدا لێکدا[١] روحی ئەو کۆمەڵە گەنجەی بە قورئان دەبوژاندەوە و دەرونی بەبڕوا گۆش دەکردن، رۆژێ پێنج جاران بە جەستەی خاوێن و گەردنی کەچ و دڵی پڕ لە ترسو بەبیرو هۆشی ئامادەوە لە بەرامبەر خوا رایدەگرتن، رۆژ بە رۆژ روحیان پاکتر و دڵیان بێگەردتر و رەوشتیان چاکتر و لە دەسەڵاتی مادده رەهاتر دەبون، پتر بەرگەی هەوەستیان دەگرتو لە پەروەردگاری ئەرزو ئاسمانان نزیکتر دەبونەوە، رایدەهێنان کە لەسەر ئازار و ئەشکەنجە ئارام بگرن و لێبوردە بن و بەسەر نەفسی خۆیان زاڵ بن، چونکە لەمێژ بو فرچکیان بە شەڕو شۆڕەوە گرتبو، دەتگوت دەگەڵ شمشێردا چاویان بە دونیادا هەڵێناوە، خەڵکی نێو نەتەوەیەك بون کە چەندان شەڕی خوێناوی وەکو بەسوسو داحیس و غەبرائی بینیبو، شەڕەکەی فوجاریش هێندەی بەسەر رانەبوری بو.

بەڵام پێغەمبەر ﷺ سروشتە شەڕانیەکەی لێ تارومار دەکردن[٢] و فیزو دەماری عەرەبپەروەرێتی خامۆش دەکردن و پێی دەفەرمون: ﴿ كفّوا أيديكم وأقيموا الصلاة : دەستتان مەکەنەوە و نوێژ بکەن ﴾، ئەوانیش گوێڕایەڵی دەبون و دەستیان راست نەدەکردەوە، نەك لە ترسان و لەبەر بێدەسەڵاتی بەڵکو لە پێناو جێبەجێکردنی فەرمانەکانی پێغەمبەر ﷺ بو کە شتی وایان لە قوڕەیش قبوڵ دەکرد کە جەرگ و هەناوی پیاوی دەتاواندەوە، بگرە مێژو یەك تاکە رواداویشی تۆمار نەکردوە کە موسڵمانێك لە مەککەدا بە شمشێر بەرگری لە خۆی کردبێ ئەگەرچی پاساو و هێزیشیان هەبو بتوانن بەرگری پێبکەن، بەڵام فەرمانی خۆشەویستیان نەدەشکاند، کە ئەمەش ئەوپەڕی گەردەنکەچیو گوێڕایەڵی دەگەیەنێ، پاشان کە قوڕەیشەکان هەمو سنورێکیان بەزاندو ژان گەیشتە سەر

---

١ لێکدالێکدا: سەرومڕ، بەردەوام.
٢ تارومارکردن: هیچ بەسەر هیچەوە نەهێشتن.

ئێسکان، خوا ڕێی بە پێغەمبەر و یاوەرانی دا کۆچ بکەن، ئەوانیش بۆ شاری مەدینە کۆچیان کرد کە خەڵکەکەی ماوەیەك بو ببونە موسڵمان.

لە شارەکەی پێغەمبەردا ﷺ:

خەڵکی مەککە بە دیداری خەڵکی مەدینە شاد بون و تەنها دینی نوێ کۆی کردنەوە، ئەم بەیەکتر شادبونە وێنەی جوانترین دیمەنی دەسەڵاتی دینی لە مێژودا کێشا، ئەوس و خەزرەج کە هێشتا تۆزی شەڕی بوعاثیان لە خۆ دانەوەشاندبو و شمشێرەکانیان هێشتا خوێنی لێ دەچۆڕایەوە، ئیسلام ئاشتی کردنەوە و دڵی کردن بە یەك دڵ، تەنانەت ئەگەر لەم پێناوەدا سەرجەم گەنجینەی زەویش تەرخان بکرابوایە هەر نەدەکرا ئاشت ببنەوە، پاشان پێغەمبەر ﷺ دەگەڵ کۆچەرانی کردن بەبرا، برایەتیەکی هێند پتەوبو تەنانەت لە برایەتی شیریش شیرنتر بو، بگرە هەرچی دۆستایەتی ناوازەی لە مێژودا هەیە تۆزی ڕێگاشی ناشکێنن.

ئەم کۆمەڵە تازەیە-کە لە خەڵکی کۆچەرانی مەککە و خەڵکی یاریدەدەرانی مەدینە پێکهاتبون-بونە ناوکی ئەم نەتەوە ئیسلامیە گەورەیەی کە لە نێو خەڵکدا پەیدا بون، بونە هەوێنی بانگەوازی ئیسلامی. ئەم کۆمەڵە لە ساتێکی ئەستەم و دژواردا سەری هەڵدا و جیهانیان لەو شپرزەبونە پاراست کە هەڕەشەی وێرانکردنی لێدەکرد، مرۆڤایەتیان لەو مەرگەساتو ئاشوبانە پاراست کە دەورەیان تەنیبوەوە، بۆیە خوا کە کۆچەر و یاریدەدەرانی لەسەر برایەتی هان دەدا دەیفەرمو: ﴿ إِلاَّ تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ : ئەگەر نەبن بە برا ئاژاوە و بەدکاریەکی گەورە لەسەر روی زەوی پەیدا دەبێ﴾الانفال:٧٣.

کردنەوەی گرێی هەرە گەورە:

پێغەمبەرﷺ پەیتاپەیتا پەروەردەیەکی ورد و قوڵی بەم کۆمەڵە بڕوادارە دەدا، قورئان بەرەبەرە دەرونی باڵادەکردن و پشکۆی دڵیانی جۆش دەدا، لە کۆڕی پێغەمبەر ﷺ دا دادەنیشتنو لە دین رەگاژۆتر و لە هەوەستو ئارەزو

دورەپەرێزتر دەبون، لە پێناوخوا لە خۆبوردەتر و بۆ گەیشتن بە بەهەشت تامەزرۆتر دەبون، لەسەر زانست سورتر و لە دین شارەزاتر دەبون و پتر لە خۆیان دەپرسیەوە. لە خۆشی و ناخۆشیدا ملکەچی پێغەمبەر بون، هەژار و دەوڵەمەندیان بۆ جیهادێ ئامادەبون، لە ماوەی دە ساڵدا بیستو حەفت جاران لەگەڵ پێغەمبەرﷺ بۆ غەزا دەرچون، پتر لە سەد جاریش بە فەرمانی ئەو بەرەنگاری دوژمن بونەوە، دنیایان لەلادا بێبەها بو، ژن و منداڵیان پێ گرفتێك نەبو، گەلێك ئایەت دادەبەزین‌و فەرمانی وای پێدەکردن کە لەگەڵی رانەهاتبون و پێی ئاشنا نەبون، ئەگەرچی دەرهەق بە سەر و ماڵ و منداڵ و خزمانیش بوایە و لەسەر دەرون قورسیش بوایە بەوپەڕی گەردەنکەچیەوە جێبەجێیان دەکرد.

گرێی گەورە (کە هاوبەشپەرستی و بێبڕوایی بو) هەڵوەشایەوە، بۆیە سەرجەم گرێکانی تریش هەڵوەشانەوە، تێکۆشانی یەکەمی پێغەمبەرﷺ لە پێناو هەڵوەشاندنەوەی گرێی هەرە گەورە بو بۆیە بۆ یەکەیەکەی سەرجەم فەرمان و بەهەڵستیەکانی‌تر تێکۆشانێکی تایبەتی تەرخان نەکرد، ئیسلام لە یەکەمین شەڕی لەگەڵ نەفامێتیدا سەرکەوتنی هێنایەدی بۆیە لە سەرجەم شەڕەکانی‌تریش سەرکەوتو بو، هەمو بە دڵو بە گیان و بە جەستە بۆ هەمو ئیسلام گەردەنکەچ بون، کە دەبونە موسڵمان ئیتر هەرگیز دەگەڵ پێغەمبەردا ناکۆك نەبون، هەر بڕیارێکی رۆنا بوایە لە دڵیان ناخۆش نەبو، فەرمان فەرمانی پێغەمبەر بو و هیچ کەس قسەی تێدا نەبو.

تەنانەت ورتەورتی نابەدڵی ناو دڵیان بۆ پێغەمبەر رادەنواند، ئەگەر سنورێکیان دەبەزاند و لە راستەڕێ لاڕێ دەبون و شایستەی دارکاری[1] دەبون ئامادە بون ئازاری سەختی موستەهەق بچێژن. کاتێك عەرەق حەرام کرا کاسەو بەرداغیان سەررێژی بو، بەلام دەسبەجێ وازیان هێناو لێوی تامەزرۆیان گەستەوە و جەرگی بەجۆشیان دامرکاندەوە و گۆزە و گۆسکەیان شکاندن، ئەو رۆژی جۆگەلەی شار هەر عەرەقی پێدا دەڕۆیی.

١ دارکاری: الحدّ.

گەیشتنە رادەیەك پشکی شەیتانیان لە دەرون دەرچو، بەڵکو بەشی دەرونیان لە دەرون دەرچو، چەند بۆ خۆیان دادخواز بون بۆ خەڵکانیش وەکو خۆیان، لە دنیا پیاوی دوایی بون، لە ئەمڕۆشدا پیاوی سبەی، بەلاّ زەبونی نەدەکردن، بەخشش[1] لە خشتەی نەدەبردن، هەژاری سەرقاڵی نەدەکردن، دەوڵەمەندیش لە خوای یاخی نەدەکردن، بازرگانی بێئاگای نەدەکردن، لە زەبر و زەنگ و هێز و بازو نەدەتۆقین، بەلاف و گەزاف و خۆهەڵکێش و خولیای بەدکاری نەبون، بۆ خەڵك وەك تەرازوی راستو دروست بون، تەنانەت دەگەڵ خۆیان و دایك و باوك و خزمانیش بە دادگەری رەفتاریان دەکردو لە داد و هەق لاتەراز نەبون، خەڵکی سەر زەوی پێشوازیەکی گەرموگوڕیان لێکردن، بەمجۆرە بونە رزگارکەری مرۆڤایەتیو پەرژینی جیهان و بانگخوازی دینی خوا. پێغەمبەرﷺ کە گیانی پاکی سپارد و ئەوانی لە دوای خۆیدا بەجێهێشت لە نەتەوە و پەیامەکەی دڵنیا بو بۆیە بە دڵی ئارام و بە چاوی رونەوە بۆ لای خودا گەڕایەوە.

سەمەرەترین وەرچەرخان لە مێژوی جیهاندا:

ئەو وەرچەرخانەی پێغەمبەرﷺ لە دەرونی موسڵمانانو لە رێی موسڵمانانیشەوە لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا بەرپای کرد لە مێژودا وەرچەرخانی وا سەمەرە[2] روی نەداوە، لە هەمو روێکەوە سەمەرە بو، لە خێراییەکەی سەمەرە بو، لە قوڵیەکەی سەمەرە بو، لە بەرفراوانیەکەی سەمەرە بو، لە سەرتاپاگیریەکەی سەمەرە بو، لە رونو رەوانی و فامی[3] ئاسانی سەمەرە بو، وەك زۆربەی روداوە لە ئاسابەدەرەکان[4] لێڵ نەبو، مەتەڵی رێ وێلیش نەبو. دەی با ئێستاکە لە روی کرداریەوە لەم وەرچەرخانە وەتوژین و بزانین تا چەند کاریگەری لەسەر کۆمەڵگە و مێژوی مرۆڤایەتی جێهێشتوە؟.

---

١ بەخشش: نیعمەت.
٢ سەمەرە: غەریب.
٣ فام: تێگەیشتن.
٤ ئاسابەدەر: الخارق للعادة.

کاریگەری بڕوای ڕاستەقینە لەسەر خوڕەوشت و ئارەزودا :

خەڵك-بە عەرەب و غەیری عەرەبەوە- لە ژیانێکی نەفامیدا دەژیان و بە ئارەزوی هەوەستی دڵ ڕێوشوێنیان بۆ کاروباران دادەنا، پیاوێك چاکەی بکردایە خەلات نەدەکرا و پیاوێکیش سەرپێچی بکردایە سزا نەدەدرا، فەرمان و بەهەڵستی نەبو. دین شتێکی لاوەکی بو، دەسەڵاتی بەسەر روح و دەرون و دڵ نەبو، کاریگەری لەسەر خوڕەوشت و کۆمەڵگە جێنەدەهێشت. پێیان وابو خوا بونەوەری دروست کردوەو پاشان دەسبەرداری بوە و پەروەردگاریتی بە خەڵکانێك سپاردەوەو ئیتر ئەوان جڵەوی کاریان گرتۆتە دەست و مشوری وڵات دەگێڕن و بژێوی بەسەر خەڵك دابەش دەکەن و بەرژەوەندی حکومەتیان بە دەستەوەیە. بڕوابونەکەیان بە خوا وەك زانینی زانیاریەکی مێژویی بو، کە دەیانگوت خوا ئەرز و ئاسمانەکانی بەدیهێناوە وەك وەڵامی خوێندکارێکی بەشی هونەری مێژو وابو کە لێیان دەپرسی کێ ئەم باڵاخانە کۆنەی دروست کردوە؟، ئەویش بێئەوەی ترسی لە دڵدا بێ یان ملکەچی بێ، ناوی یەکێك لە پاشا دێرینەکان دێنێ. دینەکەیان ترس و نزای تێدا نەبو، هیچیان لەبارەی خواوە نەدەزانی تاکو خۆشیان بوێ و لێی بترسن، زانیاریەکەیان لێڵو ناڕون و کەموکورت و تێکڕایی بو، سام و خۆشەویستی لە دەروندا بەرپا نەدەکردن.

فەلسەفەکەی یۆنان بەشێوەیەکی سەلوبیانەوە دانی بە بونی (واجب الوجود) نابو بێئەوەی سیفەتی توانستو پەروەردگاریتیو دان و ستان[1] و بەزەیی بۆ بسەلمێنێ، تەنها خەلقکردنی یەکەمی بۆ سەلماندبو و ویست و زانست و مەبەستی لێ دابڕیبو، چەند سیفەتێکی گشتییان بە پێوادانی بەدیهێنراوان بۆ بڕیار دابو کە لە شانو شکۆی ئافەریدگاریتیان کەم دەکردەوە. بێگومان بڕوایەکی سەلوبیانەش قەت سیفەتێکی ئیجابیانە بەدەستەوە نادا و قەت نەشمانزانیوە ژیار و کۆمەڵگەو ڕژێم و کردەوە و بنیاتنانێك هەبوبێ لەسەر بیروباوەڕێکی سەلوبیانە دامەزرا بێ، بۆیە لە فەلسەفەی ئیغریقیدا دین لە روحی خۆشویستن و ترسان و

---

١ دان و ستان: الإعطاء والمنع.

پەنا وەبەر خوا بردن دابڕا بو. بەمجۆرە دینی بەربڵاوی جیهان روحیەتی ون کردبو و ببوە چەند رێورەسمو نەریتێك و وەك تارمایی بڕوای لێهاتبو.

ئەوانەی کە بونە موسڵمان لەو زانیارە پڕ دەرد و نارون و مردوەرا کۆچیان کرد بۆ نێو زانیاریەکی قوڵ و رون و روحی کە خێوی دەسەڵات بو بەسەر روح و دڵ و جەستەدا و کاری لە خورەوشت و کۆمەڵگە دەکرد و توانای هەبو ژیان بگرێتە خۆی و رێوشوێنی بۆ رەنگرێژ بکات. بڕوایان بە خوای خاوەن گەلێ ناوی پیرۆز هێنا، کە خاوەنی تەواوترین سیفەتی شایەن بە شکۆیە، پەروەردگاری بونەوەرە، بەخشندەی میهرەبانە، پاشای رۆژی پاداشتە، پاشاو پیرۆزگارە، ئاشتیگار و پەناگارە،[1] زاڵو بە دەسەڵاتە، باڵادەست و گەورە و مەزنە، ئەفرێنەر و ئافەریدگار و وێنە بەخشە، کاربەجێ و خۆشەویست و دلۆڤان و لێبوردنگارە،[2] فەرمان و فرمان و هەمو شتێك موڵکی ئەون، پەنا دەدات و پەنا نادرێ.. تا هەمو سیفەتەکانیتری کە لە قورئاندا باس کراوە. پاداشتەکەی بە بەهەشتە، سزاکەشی بە دۆزەخە، بڕی بەخشینی بژێوی بە دەستە، نهێنی ئەرزو ئاسمانان دەزانێ و بە رازی[3] نێو دڵ و ئاماژەی چاوان ئاگادارە.. تا هەمو سیفەتەکانیتر کە لەبارەی توانستو زانستو کردارەکانیەوە لە قورئاندا هاتون.

بەهۆی ئەم بڕوایە فرەوان و قوڵ و رونەوە وەرچەرخانێکی سەمەرەیان لە دەروندا بەرپا بو، ئەگەر یەکێك بڕوای بە (لا الـه الا الله) بهێنایە دەسبەجێ ژینی ژێروژور دەبو، بڕوا پەلوپۆی بەهەناویدا دەهاوێشتو سەرجەم دەمارەکان و هەستی دادەگرتەوە، دەگەڵ روح و خوێنی تێکەڵ دەبو، رەگو ریشاڵی نەفامێتی هەڵدەکێشا و ئاوەزو دڵی لە پرشەنگ تەژی دەکرد، پیاوی دەکردە پیاوێکیتر، لە بڕواپتەوی و دڵنیابون و ئارامگرتن و ئازایەتی و ئەنجامدانی کاری لە ئاسابەدەردا داستانی وای تۆمار دەکرد کە ئاوەز و فەلسەفەو مێژوی رەوشت پێی سەرسام دەبون، تا ئێستاش و بۆ هەمیشەش هەر جێی دۆشدامان و سەرسامبونە،

١ پیرۆزگار: القدوس ئاشتیگار: السلام پەناگار: المؤمن.
٢ دلۆڤان: الودود لێبوردنگار: الغفار.
٣ راز: نهێنی ناو دڵ.

زانستیش مەگەر بە بڕوایەکەی قوڵ و تەواو شرۆڤەی بکات ئەگەرنا ناتوانێ بە هیچ شتێکیتر پاساوی بداتەوە.

نقورچەی ویژدان:

ئەم بڕوایە فێرگەیەکی رەوشتی و پەروەردگەیەکی دەرونی بو، بروادارانی فێری ورەبەرزی و گەردەنکەشی و لەخۆپرسینەوە و هەقپەروەری دەکرد و لە مێژوی رەوشتو دەرونناسیدا بەهێزترین رەتکەرەوە بوە کە مرۆڤی لە رەوشتی چروکو نامەردومانە گەڕاندۆتەوە. تەنانەت لەو کاتانەشدا کە یەکێك هاڕوژمێکی[1] ئاژەلانەی بەسەردا زاڵ دەبو و توشی تاوانێك دەبو، ئەگەر کەسیش نەیدیبایە و دەستی یاساشی لێ دور بوایە؛ تەنها (بڕوا) ئۆقرەی لێهەڵدەگرت و بە توندی سەرزەنشتی دەکرد و نقورچەی بە ئازاری لە ویژدان دەدا و خەیاڵی پڕ ترس دەکرد، تا لەبەردەم یاسادا پێی لە تاوانی خۆی نەنابوایە دڵی ئارامی نەدەگرت، بەخۆی بۆ سزای توندوتیژی خۆی دەهات و بە دڵی ئارام و دەرونی مورتاحەوە سزاکەی وەردەگرت تا بەڵکو لە توڕەیی خوا و سزای رۆژی دوایی رزگار ببێ.

مێژونوسە متمانەپێکراوەکان لەم بارەوە روداوی گەلێك سەیرو ناوازەیان بۆ گێڕاوینەوە کە تەنها لە مێژوی ئاینیی ئیسلامیدا وێنەی هەیە. یەك لەو روداوانە موسلیمی کوڕی حەجاجی قوشەیری خاوەنی (الصحیح) لە عەبدوڵڵای کوڕی بورەیدەوە ئەویش لە باوکیەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێ: ماعیزی کوڕی مالیکی ئەسلەمی هاتە لای پێغەمبەر ﷺ گوتی ئەی پێغەمبەری خوا ستەمم لە خۆم کردوەو زینام کردوە، دەمەوێ پاکم بکەیەوە)) پێغەمبەر ﷺ رەوانی کردەوە، بۆ سبەینێ هاتەوەو و گوتی: ((ئەی پێغەمبەری خوا زینام کردوە)) پێغەمبەر ﷺ رەوانی کردەوە، پاشان بانگی هەندێ لە خزمەکانی کردو لێی پرسین: پێتان وایە ماعیز تێکچوبێ؟ گوتیان: پێمان وایە عەقلی تێکنەچوە و عەیبی نیە. جاری سێیەمیش هاتەوە لای پێغەمبەر ﷺ، بەڵام خۆشەویست دوبارە بەدوای

١ هاڕوژم: هورروژم.

خزمانی داناردەوە و لێیانی پرسی تێکنەچوە؟، ئەوانیش دیسان گوتیان: نەخێر، تێکنەچوە. جا کە بۆ جاری چوارەم هاتەوە، فەرمانیدا قۆرتێکیان بۆ هەڵکەنی و بەردبارانیان کرد.

پاشان ئافرەتە غامدییەکەش هات و گوتی: ((ئەی پێغەمبەری خوا زینام کردوە پاکم بکەوە)) پێغەمبەر ﷺ رەوانی کردەوە، بۆ بەیانی هاتەوە و گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا بۆ رەوانم دەکەیەوە؟ رەنگە بتەوێ وەکو ماعیز بمنێریەوە، ئێ بەو خودایە زینام کردوە و زگ پڕیشم، فەرموی بڕۆوە تا منداڵەکەت دەبێ پاشان وەرەوە، کە منداڵەکەی بو بەخۆ بە منداڵەکەی هاتەوە لای پێغەمبەر ﷺ، پارچە پەڕۆیەکی لە منداڵەکەی هاڵاندبو، گوتی: ئەوەش منداڵەکەمە، فەرموی: بگەڕێوە شیری بدێ تا لە شیر دەبێتەوە و خواردن دەخوات ئەوسا وەرەوە. کە منداڵەکە لە شیر بوەوە هاتەوە لای پێغەمبەر ﷺ و منداڵەکەشی لەگەڵ خۆی هێنابو، منداڵەکە لەتە نانێکی بەدەستەوە بو دەیخوارد. گوتی: ئەوەتانێ ئەی پێغەمبەری خوا لە شیر بۆتەوە و نانیش دەخوات، پێغەمبەر ﷺ منداڵەکەی دا بە مسوڵمانێك و فەرمانیدا قۆرتێکی تا سینگی بۆ هەڵکۆڵن و پاشان بەردبارانی بکەن. خالیدی کوڕی وەلید کە ئەویش یەکێك بو لەو خەڵکەی بەردبارانیان دەکرد لێی چوە پێش و بەردێکی ئەنگاوتێ[1]، ژنەکە چەند پڕوشکە خوێنێکی لێ پڕا و بە دەموچاوی خالیدی کەوت، ئەویش جوێنی پێدا، پێغەمبەر ﷺ گوێی لە جوێنەکە بو، فەرموی هێواش بە خالید! جوێن مەدە، سوێند بەو خوایەی گیانی منی بەدەستە تۆبەیەکی وای کردوە ئەگەر باجەستێنیش[2] ئەو تۆبەیەی بکردایە خوا لێی خۆش دەبو)). پاشان نوێژی لەسەر کردو ئەسپەردەیان کرد[3].

---

١ ئەگاوتن: پێکان.

٢ بەجەستێن: ئەوکەسەی باج دەستێنێ.

(٣) صحیح مسلم، کتاب الحدود.

چۆکدانەدان بۆ تەماحی دونیا و ئارەزو:

ئەم بڕوایە دەسپاکیو داوێنپاکی و ڕێزی مرۆڤی دەپاراست، مرۆڤ لەمەڕ هەوەست و ئارەزو و تەماحی دنیادا خۆی پێ ڕادەگرتو نەدەڕوخا، ئەگەر بە تەنیا بایە و هیچ کەسیش نەیدیبایە یان بە دەسەڵات بایە و لە هیچ کەسیش نەترسایە هەر ڕاستەڕێ بو و خۆی نەدەدۆڕاند. لە مێژوی فتوحاتی ئیسلامیدا لە کاتی غەنیمەت گرتندا هەڵوێستی دەسپاکی و ئەمانەت پاراستن و دڵسۆزی وا تۆمارکراوە کە لە مێژوی مرۆڤایەتیدا وێنەی نەبوە، ئەمەش بە هۆی بڕوای بەهێز و هەستکردن بە چاودێری خواوە بو کە لە هەمو شوێن و کاتێکدا ئەم هەست و بڕوایەیان لەگەڵدا بو.

طبەری دەڵێ: کە موسڵمانان دابەزینە ناو مەدائینەوە و سەرجەم غەنیمە دابەشنەکراوەکانیان کۆکردەوە، یەکێك هات نێرە وشترێکی چوارساڵەی تەسلیمی خاوەنی غەنیمەکان کرد. خاوەن و ئەوانەی لەگەڵیدا بون گوتیان: هەرگیز هەڵوێستی وامان نەدیوە، هیچ شتێکت لێ وەرگرتوە؟ گوتی: سوێند بەخوا لەبەر خوا نەبوایە بۆم نەدەهێنان. زانییان پیاوێکی بەڕێزو لەخواترسە، گوتیان: ئەتۆ کێی؟ گوتی: سوێند بەخوا پێتان ناڵێم تا نە ئێوە و نە خەڵکان ئافەرینم نەکەن، من سوپاسی خوا دەکەم و پاداشتی ئەوم بەسە. پیاوێکیان بە دوادا نارد تا گەیشتەوە لای هاوڕێکانی، پیاوەکە لە هاوڕێکانی پرسی: ئەم کابرایە کێیە؟ ئەوانیش گوتیان: عامری کوڕی عەبدی قەیسە[1].

گەردەنکەشیو دەرونبەرزی:

بڕوابون بەخوا سەری وا بەرز کردبونەوە کە بۆ هیچ کەسێکی شۆڕ نەکەن، نە بۆ پاشای بە زەبرو زەنگ نە بۆ کەشیش و مالمو نە بۆ هیچ سەرکردەیەکی دینی و دنیایی چەمانەوەیان نەبو، دڵ و چاویان پڕ لە ترسو سامی خوا بو، بۆیە سامیان

(١) تاريخ الطبري : ٤/ ١٦

لە بچمی ئافەریدان و نەخش و نیگاری دونیا و ڕواڵەتی بە سەنسەنە[1] و فشۆڵ نەبو، کە سەیری پاشاو دەستوپێوەندەکانیان دەکرد کە بەم جۆرە لە نێو بەرفرەیی و خۆشگوزەرانی و ئارایش و سلسلە و پلپلەی دنیادا دەژیان، وەك بڵێی سەیری پەیکەرو بوکە شوشە بکەن کە پۆشاکی مرۆڤیان دەبەردا بێت، سامیان لەلادا نەبو.

ئەبو موسا دەگێڕێتەوە و دەڵێ: کە گەیشتینە لای نەجاشی، نەجاشی لە مەجلیسەکەیدا دانیشتبو، عەمری کوڕی عاص و عەمارەی کوڕی یەساریش لە لای ڕاست و چەپی دانیشتبون و قەشەکانیش کڕو بێدەنگ، عەمر و عەمارە بە نەجاشییان گوتبو ئەوانە کڕنوشت بۆ نابەن. جا کە چوینە بەردەم نەجاشی کەشیش و ڕەبەنەکان گوتیان: کڕنوش بۆ پاشا ببەن. جەعفەریش گوتی: تەنها بۆ خوا کڕنوش دەبەین[2].

بە سوك سەیرکردنی ئارایش و ڕواڵەتی فشۆڵ :

سەعد بەر لە دەستپێکردنی شەڕی قادسیەدا ڕیبعی کوڕی عامری بە نوێنەر نارده لای ڕۆستەمی فەرماندەی لەشکری فارسەکان، ڕیبعی کە چوە لای ڕۆستەم بینی مەجلیسیان ڕازاندۆتەوە و بەرگی بالیفەکانیان لە زێڕ نەخشاندوە و فەرشی ئاوریشمیان ڕاخستوە و گەوهەر و مرواری بە هاداریان ڕانواندوە، ڕۆستەم تاجی لەسەر ناوە و کەوای بە نرخی بە شان داداوە و سلسلە و پلپلەی بەنرخی لەخۆ داوەو لەسەر تەختێکی لەزێڕ دانیشتوە. ڕیبعیش بە بەرگێکی پەڕپوت و تەنکەڵەوە، بە شمشێر و قەڵغان و ئەسپێکی کورتەڵەوە وەژوریٚ کەوت و کە گەیشتە قەراغی فەرشەکە دابەزیو ئەسپەکەی لە تەختەکان بەستەوە، شمشێری لە کەمەر بو، زرێی لە سینگ بەستبو، کڵاوە ئاسنەکەشی لەسەر بو، بەم شێوەیە بەرەو ڕاژور هەڵکشا، پاسەوان گوتیان چەکەکەت دانێ ئەوجا بڕۆ. گوتی:

---

١ سەنسەنە: فەخفەخە.

(٢) البداية، ب ٣

نەهاتوم تا چەك دانێم، خۆتان بەدواتان ناردوم، ئەگەر رێگەم دەدەن باشە ئەگەرنا دەگەڕێمەوە، رۆستەم گوتی: رێگەی بدەن. ئەویش بەرەو لای رۆستەم چو، تاقەتی دەدایە سەر ڕمەکەی و فەرشەکەی کون کون دەکرد. رۆستەم گوتی: بۆ چ هاتون؟ گوتی : خوا ناردوینی تا مرۆڤ لە مرۆڤپەرستیەوە بۆ خواپەرستی و لە تەنگو تاری دنیاوە بەرەو گەش‌و گوشادی دنیاو دوایی و لە بێدادی[1] دینانی ناڕەواوە بەرەو دادی ئیسلام رزگار بکەین.

ئازایەتی بێوێنە و بێباکی لە ژین:

بڕوابون بە رۆژی دوایی ئازایەتیەکی لە ئاسا بەدەرو سۆزێکی بە جۆشی بۆ بەهەشت خستبوە دڵ موسڵمانان و لە ژینیش تا بڵێی بێباکی[2] کردبون، رۆژی دوایی و بەهەشت و بەخششەکانی وەك چۆن ببینن لەبەرچاویان بو، وەك کۆتری نامەبەر بێئەوەی لە رێ لابدەن بۆی هەڵدەفڕین.

لە شەڕی بەدردا کاتێك موسڵمانان شکستیان خواردبو و دڵسارد ببون، ئەنەسی کوڕی نەضر بەرەو مەیدانێ راپەڕی و سینگی مەردایەتی وەپێش دا، لە رێدا سەعدی کوڕی موعاذی دیت و پێی‌گوت: هۆ سەعد! سوێند بە پەروەردگاری کەعبە بەهەشتە بەهەشت، بە خوای وا بۆنی بەهەشتێ دەکەم، ئەنەسی کوڕی مالیك دەڵێ: کە تەرمەکەمان دۆزیەوە پتر لە هەشتا شوێن برینی تیر و ڕم و شمشێری لە جەستەدا بو، هاوبەشپەرستەکان هەتکیشیان کردبو، بەجۆرێك بو کەس نەیناسیەوە، خوشکەکەی نەبێ کە بە هۆی سەرەپەنجەکانی ناسیەوە[3].

پێغەمبەر ﷺ لە شەڕی بەدردا فەرموی: راپەڕن بۆ ئەو بەهەشتەی کە بە قەد ئەرز و ئاسمانان بەرینە. عومەری کوڕی حومام گوتی: بە قەد ئەرز و

١ بێدادی: جەور و ستەم.
٢ بێباکی: بێمنەتی.
(٣) متفق علیه .

ئاسمانان؟! فەرموی بەڵێ. گوتی: بەهـ بەهـ!. فەرموی: قسەکەت بە دڵە یان مەبەستت شتێکی ترە؟ گوتی: نابەخوا ئەی پێغەمبەری خوا لەبەر خۆشی وتەکەتەکە وا دەڵێم، حەزدەکەم منیش لە بەهەشتیەکان بم، فەرموی دە دڵنیابە تۆ لەوانی.

کە ئەمەی بیست دەنکە خورماکانی ناو تیردانەکەی دەرهێنا و لە دڵخۆشییان دەستی کردە خواردنیان، پاشان گوتی: بەخوای تا ئەو هەموە دەخۆم زۆر دەخایەنێ‌و درەنگ دادێ! دەنکە خورماکانی فڕێدا و خۆی هەڵکوتایە نێو مەیدان و تا شەهید بو شەڕی کرد(١).

ئەبوبەکری کوڕی ئەبو موسای ئەشعەری دەڵێ: ڕوبەڕوی دوژمن وەستابوین، لەوکاتەدا لە باوکم بیست دەیگوت: لە پێغەمبەر ﷺ گوێ لێبو دەیفەرمو: دڵنیابن بەهەشت لەبەر سێبەری شمشێران دایە. پیاوێکی روتەڵەی شڕۆڵە هەڵسایەوەو گوتی: بە گوێی خۆت گوێت لێبو! گوتی: بەڵێ. پیاوەکە چوە لای برادەرەکانی‌و گوتی: بۆ دواجار سڵاوتان لێبێ، من دەچمە ناو شەڕێ تا نەشکوژرێم ناگەڕێمەوە، شمشێرەکەی گرت و لە کالانەی دەرهێنا، کالانەکەی شکاند و فڕێیدا، جارێکیتر بە تەمای نەما. بە شمیشێری روتەوە روی کردە دوژمن و تا شەهید بو شەڕی کرد(٢).

عەمری کوڕی جەموح پیاوێکی شەل بو، شەلێکی زۆر شەل، چوار کوری هەبو، لەگەڵ گشت غەزاکانی پێغەمبەر ﷺ بەشدار دەبون. کە پێغەمبەر ﷺ خۆی و موسڵمانانی ئامادە کرد تا بۆ غەزای ئوحد دەربچن، عەمریش ویستی دەگەڵ کوڕەکانی دەربچێت، بەڵام کوڕەکانی پێیان گوت: بابەگیان، خوا روخسەتی تۆی داوە، توخوا لەماڵەوە بمێنەوە، ئێمە لە جیاتی تۆش دەردەچین، چونکە خودا جیهادی لەسەر تۆ هەڵگرتوە. عەمریش چوە لای پێغەمبەر ﷺ و گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا کوڕەکانم لێناگەڕێن منیش بەشداربم، سوێند بەخوا حەز دەکەم شەهید بم‌و بە لاقی شەلم لەناو بەهەشت پیاسە بکەم. پێغەمبەر ﷺ

(١) رواه مسلم.
(٢) رواه مسلم.

وەلآمی دایەوە و فەرموی: عەمر! خوا جیهادی لەسەر تۆ هەلگرتوە، بە کورەکانیشی گوت: ئێوەش وازی لێ بێنن بەلکو خوا شەهیدی پێ ببەخشێ، پاشان لەگەلّ پێغەمبەر ﷺ دەرچو و لە شەری ئوحد شەهید کرا(١).

شەددادی کوری هاد دەگێرێتەوە و دەلێ: پیاوێکی دەشتەکی هاتە لای پێغەمبەر ﷺ بروای هێناو وەشوێنی کەوت، پاشان گوتی دەگەلّ تۆ کۆچ دەکەم، پێغەمبەر ﷺ چەند یاوەرێکی راسپارد ئاگایان لێبێتو یارمەتی بدەن. کە شەری خەیبەر روی دا پێغەمبەر ﷺ چەند شتێکی بە غەنیمەت گرت و دابەشی کرد. بەشی دەشتەکیەکەشی دایە برادەرەکانی و فەرموی کە هاتەوە بیدەنێ، ئەو لەو کاتی مەرومالآتی برادەرەکانی بردبوە لەوەرێ، کە گەرایەوە بەشەکەیان پێدا. گوتی: ئەمە چیە؟ گوتیان بەشی خۆتە و پێغەمبەر ﷺ بۆی داناوی. بەشەکەی هەلگرتو چوە لای پێغەمبەر ﷺ و گوتی: ئەی پێغەمبەری خوا ئەمە چیە؟ فەرموی: بەشی خۆتە، گوتی: بۆ ئەمە وەدوات نەکەوتوم، بۆ ئەوە هاتوم تا تیرێکم بە گەرو بکەوێت و شەهید بم و بگەمە بەهەشت. فەرموی ئەگەر راست بکەی خوا بە راستت دەخاتەوە. پاشان چونەوە شەرێ، تەرمەکەیان هێنایەوە لای پێغەمبەر ﷺ و گوتیان کوژراوە. فەرموی: خۆیەتی؟ گوتیان: بەلێ. فەرموی: لەبەرئەوەی راستی کرد بۆیە خواش شەهیدی پێبەخشی(٢).

لە خۆپەرستیەوە بەرە و خواپەرستی:

موسلمانەکان پێشان بەرلەوەی بروابێنن لە روی کارو ئاکار و رەوشت و دانوستان و سیاسەت و کۆمەلآیەتیدا لە بێسەروبەری‌و پاشاگەردانی دابون و بۆ هیچ دەسەلآتێك ملکەچ نەبون، بێ سیستەم بون، رێبازێکی دیاریان نەبو، بەگوێرەی هەوەست دەگوزەران و بە کوێری ملیان دەنا و رەمەکیانە پەلیان

(١) زاد المعاد : ٣ / ١٣٥ .
(٢) زاد المعاد : ٣ / ١٩٠ .

دەبزوت، بەڵام ئێستا کە بڕوایان هێناوە لەنێو پەرژینی بڕوا و خواناسی دان و لێی دەرناچن، بڕوایان بە پاشایەتی و دەسەڵات و فەرمانەکانی خوا هێناوە و خۆیان بە بەندە دەزانن و گەردەن کەچن، گوێڕایەڵی ڕەهایان بۆ خوا هەیە و لە حوکمی خوا لاڕێ نابن و بە مو لانادەن، لە کەلی شەیتان دابەزیون و هەوەست و خۆپەرستییان تور داوە[1]، بەندەی دڵسۆزی خوان و ماڵ و گیان و مامەڵەیان بە گوێرەی ڕەزامەندی خوایە، شەڕ و مەسرەتیان بە ئیزنی خوایە، لە پێناو خوا خۆشنود[2] و تورە دەبن و دەبەخشن و دەسەنن و پەیوەندی دەبەستن و دەبڕن.

چاك لە زمانی قورئان و پێغەمبەر ﷺ دەگەیشتن، لە نەفامێتی کە دەگەڵی پێگەیشتبون حاڵی ببون، ڕاست و ڕەوان لە واتای ئیسلامیان لەلا رون بو، زانییان ئیسلام واتە کۆچکردن لە ژیانێکەوە بۆ ژیانێکیتر، لە زێدێکەوە بۆ زێدێکیتر،[3] لە حوکمێکەوە بۆ حوکمێکی تر، لە بێسەروبەریەوە بەرەو دەسەڵات، لە شەڕو شۆڕەوە بەرەو ملکەچی، لەخۆپەرستیەوە بەرەو خواپەرستی، دەیانزانی کە ئەگەر هاتنە نێو ئیسلام رای زاڵ بۆ شەرعەو کەس نابێ کێشەی لەگەڵدا بکات یان بۆچونی خۆی وەپێش بخات و ئەزیەتی پێغەمبەر بدات، دەیانزانی دادگاکاری[4] تەنها بۆ لای خوا دەگەڕێندرێتەوە و راوبۆچونی کەس حوکم ناکات و باو و نەریت رۆڵی نامێنێ و نەفس ناکرێتە پێودان، بۆیە کە دەبونە موسڵمان لە ژیانی نەفامیو گشت تایبەتمەندی و باو و نەریتەکانیەوە بەرەو ئیسلام و گشت تایبەتمەندی و نەریتو رەوشەکانی کۆچیان دەکرد، هەر دوابەدوای ئەوەی کە ئیسلامیان قبوڵ دەکرد دەسبەجێ ئەم وەرچەرخانە مەزنە بەرپا دەبو.

بۆ وێنە جارێکیان پێغەمبەر ﷺ تەوافی بە دەوری کەعبەدا دەکرد، فوزاڵەی کوڕی عومەیری کوڕی مەلوحیش هێدی هێدی لێی نزیك دەبوەوە، دەیویست

---

١ توڕدان: فڕێدان.
٢ خۆشنود: رازیبون.
٣ زێد: نیشتمان، شوێنی لەدایکبون.
٤ دادگاکاری: تحاکم.

بیکوژێ. پێغەمبەر ﷺ فەرموی: فوزاڵە ئەتۆی: گوتی: بەڵێ فوزاڵەمە ئەی پێغەمبەری خوا. فەرموی: لە دڵی خۆتدا چت دەگوت؟ گوتی: هیچ، یادی خوام دەکرد. پێغەمبەر ﷺ پێکەنیو فەرموی: داوای لێخۆشبون لە خوا بکە، پاشان دەستی خستە سەر سینگی، فوزاڵە دڵی دامرکایەوە و دەیگوت: سوێند بە خوا هێشتا دەستی لەسەر سینگم هەڵنەگرتبو وام لێهات کەسم لە پێغەمبەر خۆشتر نەوێت. دەڵێ: پاشان بەرەو ماڵەوە گەڕامەوە و لە ڕێگادا ئەو ژنەم دیتەوە کە پێشتر پێم گوتبو تەمای چم هەیە. بانگی کردم گوتی: وەرە بزانم چت کرد؟ گوتم: خوا و ئیسلام رازی نابن وەلامت بدەمەوە[١].

ڕێبیرە رون و نەگۆڕەکانی بانگە وازی پێغەمبەران لەبارەی خواوە:

پێغەمبەران-سلاوی خوایان لێبێ- زاتو سیفەتو کردەوەکانی خوایان بە خەڵك ناساندبو، لە سەرەتای پەیدابونی بونەوەر و سەرەنجامیان ئاگادار کردبونەوە، پێیان راگەیاندبون کە مرۆڤ لە دوای مردندا چارەنوسی بە کوێ دەگات. خەڵك هەمو ئەو زانستانەیان لە دەمی پێغەمبەرانەوە بیستبو بێئەوەی ماندو بوبن یان بەدوای لێکۆڵینەوە و سۆراخکردن وێڵ بوبن، چونکە خۆیان پێشەکی و سەرەداویان لەدەستدا نەبوە تا بە مەبەستی نادیار بگەن بێگومان ئەم زانستانەش لەو دیوی پەردەی سروشت و هەستەوەن، بۆیە چاوی مرۆڤ بۆی بڕ ناکا و هەستیش تێیدا کار ناکات و زانیاریە سەرەتاییەکانیشیان لەبارەوە نیە.

بەڵام خەڵکەکە سوپاسی ئەو بەخشەیان نەکرد و کاریان هەڵوەشاندەوە و سەرلەجێ[٢] بە خەستو خوڵی پێیدا هەڵچونەوە، سەریان بە دوی نادیاری وا دەنا کە هیچ دەرەتانێکی نەبێ، بەڵەد و چاوساغیان نەدەدۆزیەوە تا ڕێنوێن بن بەڵکو پتر گومڕا دەبون، لەو ئاسمانگەڕەش ماندوتر و سەرقاڵتر دەبون کە لەبارەی جوگرافیاوە قەناعەت بەزانستی مرۆڤایەتی ناکات-کە ساڵەهای ساڵە

(١) زاد المعاد: ٢ / ٣٣٢ .

٢ سەرلەجێ: سەرلەنوێ.

پێوانەکاریو نەخشەسازی بۆ ئەنجام دراوە-و هەوڵ دەدا سەرلەنوێ بەرزایی شاخەکان و قوڵایی دەریاکان و فرەوانی بیابانەکان و مەودا و کەوشەنەکان[1] پێوانە بکاتەوە! کەچی تەمەنەکەشی کورتەو هێندە بڕ ناکات، وزەی بێ بڕستە و بەشی ناکات، ئامرازی کەموکوڕەو باری نابات، بۆیە هێندەی نەبرد شەنگی لەبەر بڕا و ورەی بەردا، لە ئەنجامدا کۆمەڵێك زانیاریو پێوانەی شێواوی هێنایەوە. جا ئەوانی بەبێ چاوساغو بێ ڕێنوێنی لەبارەی خواوە پێهەڵاچون بە هەمان شێوە کۆمەڵێك بۆچونی هەڵەو بەلەق و زانیاری کەموکوڕ و ورتەورتی وێڵ و لێڵ و بیردۆزەی نابەکامیان هێنایەوەو، خۆیان و خەڵکیشیان بە گومڕا برد.

هەروەها پێغەمبەران-سڵاوی خوایان لێبێ- گەلێك ڕێبیری نەگۆڕ و جێگیری وایان فێری مرۆڤ کرد بو کە لە گشت شوێن و کاتێك ببن بە بنچینەی ژیارێکی پایەدار و ژیانێکی ئاسودە، بەڵام ئەوان سەردەم بۆ سەردەم خۆیان لێ بێبەشتر دەکردو، ژیاریان لەسەر لێواری کەندەڵانێکی داڕماو و بناغەیەکی داڕوخاو و بە پێودانی پێوان و ئەزمونان بنیاد نایەوە، بۆیە بناغەی ژیارەکەیان راخزا و دیوارەکانی داڕوخا و بان و ساپیتەکەیان بەسەردا تەپی.

بەڵام یاوەران-ڕەزای خوایان لێبێ- کە گشت ئەو زانستانەیان لە دەمی پێغەمبەرەوە ﷺ وەرگرت گەلێك بەختەوەر و سەرکەوتو بون، ماندو نەبون و لە بەروبوم بەهرەمەند بون، وزەو زیرەکیو کۆششیان بۆ کاریتر تەرخان کرد و کاتیان بۆ بەرفرە بو و لە کاری سودبەخشی دین و دنیادا بەسەریان برد، دەستیان بە پەتێکی پتەو گرت و بە هۆشی دڵ دینیان وەرگرت.

١ کەوشەن: سنور، تخوب.

بەندی سێیەم

کۆمەڵگـەی ئیسـلامی

چـەپکێك گـوڵ:

بڕوابون بە خواو بە پێغەمبەر و بە ڕۆژی دوایی و ملکەچبون بـۆ خـوا و بـۆ دینەکەی چفتوچەوێڵیەکانی ژیـانی تـەخت کـرد، هـەمو تـاکێکی کۆمەڵگـەی مرۆڤایەتی بردەوە شوێنی شایانی خۆی، نـرخو ڕێـزی کـەم نـەکردەوەو لـە پێـی خۆشی نەبردە دەرەوە، هەمو مرۆڤەکانی دنیا بونە چـەپکێك گوڵـی بـێ چـقڵ، بونە یەك خێزان، بـاوکی هـەموان ئـادەم بـو، ئـادەمیش لـە گـڵ بـو، عـەرەب وعەجەم[1] جیاوزییان نـەبو، جیـاوازی ڕێـزیش بـە تـەقوا بـو. پێغەمبـەر ﷺ دەیفەرمو: ((كُلُّكُمْ بَنُو آدَمَ وَآدَمُ خُلِقَ مِنْ تُرَاب، لَيَنْتَهِيَنَّ قَومٌ يَفخَرُونَ بِآبَائِهِم أَوْ لَيَكُونُنَّ أَهْوَنَ عَلَى اللَّهِ تعالى مِنَ الْجِعْلَانِ[2]: هـەموتان لـە نـەوەی ئادەمن، ئادەمیش لە خۆڵ خەڵق بوە، با ئەوانەی خۆ بە باووباپیران هەڵدەدەنـەوە واز بێنن دەنا لە لای خوا لە قالۆچەش بێ ڕێزتر دەبن)).

خەڵك ئەوەشی دەبیست کە دەیفـەرمو: ((يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عُبِّيَةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَتَعَظُّمَهَا بآبَائِهَا، فَالنَّاسُ رَجُلانِ، رجلٌ بَرٌّ تَقِيٌّ كَرِيمٌ عَلَى اللَّهِ تعالى، وَفَاجِرٌ شَقِيٌّ هَيِّنٌ عَلَى اللَّهِ تَعالى[3]: هـۆ خەڵکینـە! خـوا تانەوتەشەرگرتنو شانازیکردنی نەفامیانەی بە بابو بـاپیرانی لەسـەر لابـردون، بزانن ئێستا خەڵك دو جۆرن: یان پیاوێکی چاكو لەخواترسـە و لـەلای خـوا زۆر بەڕێزە، یان پیاوێکی خراپ و لەخوا یاخیەو لەلای خوا زۆر بێنرخە)).

(١) بە کەسانی غەیری عەرەب دگوترێ عەجەم. وەرگێڕ

(٢) تفسير ابن كثير، سورة الحجرات.

(٣) رواه ابن أبي حاتم .

هەروەها دەیفەرمو: ((**إِنَّ أَنْسَابَكُمْ هَذِهِ لَيْسَتْ لِمَنسَبَةٍ عَلَى أَحَدٍ، كُلُّكُمْ بَنُو آدَمَ، طَفُّ الصَّاعِ لَمْ يَمْنَعُوهُ، لَيْسَ لأَحَدٍ عَلَى أَحَدٍ فَضْلٌ إلاّ بِدِينٍ وَ تَقْوَى**[1]: کەس بە نەژادو رەچەڵەك لەسەر کەس گەورەتر نابێ‌و کەسیش کەمتر نابێ، هەموتان نەوەی ئادەمن‌و وەك زاری تەرازو بەرانبەرن، کەس هیچی بەسەر کەسیترەوە نیە، مەگەر بە دین وتەقوا)). ئەبوذەر-خوا لێی رازی بێ- لە پێغەمبەر ﷺ دەگێڕێتەوە کە فەرمویەتی: ((**أنظر فأنك لست بخير من أحمر ولا أسود، إلاّ أن تفضله بتقوى الله**: بڕوانە، تۆ لە هیچ کەس‌و لە هیچ سور و رەش پێستێك چاکتر نیت تەنها بەتەقوا نەبێ)). هەروەها لە شەودا کە لەخوا دەپاڕایەوە خەڵك گوێبیستی دەبون کە دەیفەرمو: ((**وأنا شهيد أن العباد كلّهم أخوة**[2]: من شاهیدم کە هەمو بەندەکان برای یەکترن)).

ئەو کەسەی بانگەواز بۆ دەمارگیری بکات لە ئێمە نیە:

پێغەمبەر ﷺ رەگ‌و ریشاڵی نەفامێتی هەڵکێشا و تۆوەکەی لەناوبرد و گشت پەنجەرەکانی داخست، فەرموی: ((**ليس مِنّا مَنْ دَعا الى عَصَبِيّةٍ، وليس مِنّا مَنْ قاتَلَ عَلَى عَصَبِيّةٍ وَلَيْسَ مِنّا مَنْ مَاتَ على عَصَبِيّة**[3]: ئەو کەسە هەرگیز لە ئێمە نیە کە بانگەواز بۆ دەمارگیری دەکات یان شەڕی لە پێناودا دەکات یان لەسەری دەمرێ)). جابری کوڕی عەبدوڵلا دەڵێ: ((لە غەزادا بوین کۆچەرێك لەقەیەکی لە یاریدەدەرێك[4] دا. یاریدەدەرەکە هەڵیدایێ‌و گوتی: یاریدەدەران! هەڵسن یارمەتیم بدەن، کۆچەریەکەش گوتی: کۆچەران! ئێوەش هەڵسن. پێغەمبەر ﷺ فەرموی: واز لەو دەمارگیریە بێنن، بۆگەنە))[5].

---

(١) رواه امام أحمد .
(٢) رواه ابو داود.
(٣) رواه ابوداود .
(٤) کۆچەران: المهاجرين.   یاریدەدەران: الأنصار
(٥)رواه البخاري

پێغەمبەر ﷺ فیزو دەماری نەفامێتی حەڕام کرد. نەفامێتی عەرەبەکان بەبێ سنور پشتی یەکتریان دەگرت بەڵام پێغەمبەر ﷺ سنوری بۆ کێشا، یەکێك لە نەریتە جێگیرو پەندە هەرە باوەکانی نەفامێتی دەیگوت: ((أنصر أخاك ظالماً أو مظلوماً: براکەت زاڵم بێ یا ستەمدیدە، لە پشتی بە و یارمەتیدە))، بەڵام پێغەمبەر ﷺ پێی فەرمون : ((مَن نَصَرَ قَوْمَهُ عَلَى غَيرِ الحَقِّ فَهُوَ كَالْبَعيرِ الَّذي ردي فَهُوَ يُنْزَع بِذَنْبِهِ[1]: ئەو کەسەی هۆزەکەی لەسەر ناهەق سەربخات وەك ئەوە وایە وشترێك قاچەکانی لە زەوی رۆچوبێو عاسێ بوبێ ئەویش بە کلکیەوە دەری بێنێ)).

دەرون و ئاوەزی موسڵمانی عەرەب بەجۆرێك کە گۆڕا پەندە باو و بڵاوەکەی پێ قبوڵ نەکرێ، بۆیە کە پێغەمبەر ﷺ جارێکیان فەرموی : ((أُنْصُرْ أَخاكَ ظَالِمَاً أَوْ مَظْلُومَاً)) خۆی پێ رانەگیراو پرسی: ئەی پێغەمبەری خوا قەینا ئەگەر ستەمدیدە بێ بەڵام ئەگەر زاڵم بێ؟ فەرموی: کە دەستی زاڵمەکەت گرت و نەتهێشت ستەم بکات کەواتە پشتیت گرتوە))[2].

هەموتان شوانو بەرپرسن:

لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا چین و توێژو رەگەزە جیاوازەکان هاوکاری یەکتر ودەست لەناو دەست بون، کەس مافی کەسی پێشێل نەدەکرد، پیاو سەرداری ئافرەت بون چونکە خوا پلەیەکی پتری پێبەخشیون و دابینکردنی بژێوییان لە ئەستۆ بو، ئافرەتانیش خواپەرستو داوێنپاك و چاکەکار بون، هەروەك ئەرکی ژنانەیان لەسەر شان بو مافی ڕەوای خۆشیان هەبو، سەرجەم تاکەکانی کۆمەڵگە شوان بونو لە کار و خەڵکی ژێر دەستیان بەرپرس بون، پێشەوا لە خەڵك بەرپرس بو، پیاو لە خاوخێزانی بەرپرس بو، ئافرەت لە ماڵیمێرد و منداڵانی بەرپرس

---

(١) تفسير ابن كثير .
(٢) حديث متفق عليه .

بو، خزمەتكار لە ماڵی گەورەكەی بەرپرس بو[١]،بەمجۆرە كۆمەڵگەی ئیسلامی كۆمەڵگەیەكی ڕێڕاست و سەرڕاست بو، لە كاروبارەكانی خۆی بەرپرس بو.

گوێڕایەڵی لە سەرپێچیدا نیە:

موسڵمانەكان تەنها لەسەر هەق هاریكار بون و كاریشیان بە پرس‌وڕا بو، ئەگەر خەلیفە لەسەر گوێڕایەڵی خوا بوایە گوێڕایەڵی دەبون و ئەگەر لە خواش یاخی بوایە گوێڕایەڵی نەدەبون، دروشمی حوكمیان بریتی بو لە: ((**لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق**[٢]: هیچ كەسێك گوێڕایەڵی بۆ ناكرێ ئەگەر فەرمانەكەی سەرپێچی خوای تیدا بێ)). ماڵو گەنجینە كە پێشتر خۆراكی دەمی پاشایان بو و دەوڵەمەندەكان بە فێڵ و گزی دایاندەگرت؛ بوە ماڵی خوا و تەنها لە پێناو خواو بۆ كاری خێر خەرج دەكرا و موسڵمانانیش ئەمینداری بون.

خەلیفە وەك سەرپەرشتی هەتیو ئەگەر پێویست بوایە بە قەد پێویست خەرجی دەكرد و ئەگەر پێویستیشی پێ نەبوایە دەستی بۆ درێژ نەدەكرد. زەوی‌وزار كە پاشاو كاربەدەستان بە ئارەزوی خۆیان دەیانبەخشی‌و زەوتیان دەكرد یان وەك پارچە پەڕۆ دایاندەبڕی، بوە مولكی خوا و ئەگەر یەكێك بە قەد بستێك ستەمی بكردایە خوا لە حەفت تەبەقەی زەوی دەیبردە خوارەوە.

پێغەمبەر ﷺ شوێنی روح و دەرونی كۆمەڵگەی گرتەوە:

كۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لە سەرلەبەری ژیان و لە هەر شتێكی وەریدەگرت یان جێیدەهێشت گوڕوتین و چالاكی نەمابو، ماندو و شەكەت و خنكا بو، لە پێناو مەرامی گەورەكەیدا بە نابەدڵی‌و بە ناچاریەوە پەلكێشی شەڕ دەكرا، هێشتا تۆڵەی نەسەندبوەوە و برینی سارێژ نەببو كەچی بە تۆزی ئاشتەوایی پێ مۆر دەكرا. لەم كۆمەڵگەیەدا پیاوەكان ناچار دەكران قوربانی بدەن و ماندوێتی ببینن

(١) متفق علیە .
(٢) متفق علیە .

و ئازاری کاری سەخت بچێژن بێئەوەی بۆ مەبەستێکی ڕەوا بێ‌و ویـژدان‌و سـۆزی لەگەڵـدا بـێ، سـەرکردەکانیان خـۆش نەدەویـست‌و سـەرکردەش ئـەوانی خۆشنەدەویست کەچی ناچاربون گوێڕایەڵی کەسانێك بن خۆشیان نەوێت، دەبوایـە سەروماڵ بۆ کەسانێك بکەنە قوربانی کـە رقیـان لـێ دەبونـەوە، پـشکۆی دڵان خـامۆش ببـو، سـۆزی دەرونـان سـارد و کـز ببـو، خـەڵك دەگـەڵ دوڕوویـی‌و رواڵەتبازی[1] و ناپـاکی گـەورە ببـون و دەرون دەگـەڵ زەبـونی‌و ژێردەسـتەیی و ملشۆڕی و ستەمباری ڕاهاتبو .

ئەو سۆزە بەهێزەی-کە مایەی ئەنجامدانی زۆربەی سـەمەرەکانی‌مرۆڤایەتی و داستانە نەمرەکانی مێژوە، کە خەڵك پێـی دەڵـێن (خۆشەویـستی)- لـە ئـارادا نەمابو، ماوەی چەندین سەدە بو کەس پەیدا نەببو وەجۆشی بخاتەوە و بـەروبومی لـێ وەبەرهەم بێنێ، خۆشەویستی هەر هێندە بو کە شاعیرانی کۆن‌و نـوێ چـەند شـعرێکی لە پێناو جـوانی جۆراوجـۆر و دیمـەنی دڵڕفێنـی فانیـدا پێهـەڵبلێن و هیچی‌تر .

لەنێو ئەم کۆمەڵگە سەرگەردان و ستەمدیدەیەدا محمـد ﷺ ڕاپەڕی‌و کۆت‌و زنجیری هەڵوەشاند، پاشان شوێنی روح و دەرون و دڵ‌و چاوانی گرتەوە، موحەمـەد ﷺ ئەو مرۆڤە بو کە خوا بەرزترین سیفەتەکانی جـوانی و تـەواوی و تـەژیترین واتاکانی باشی‌و چاکەکاری تێدا کۆ کردبۆوە، یەکێك لە ڕێگـا بیدیبایـە سـامی لێدەکرد، کە لەگەڵی تێکەڵ دەبو خۆشی دەویست. یەکێك لە وەسفیدا دەڵێ: بەر لە محمـد و لە دواشیدا کەسم وەکو ئەو نەدیوە. پیاو کە دەیبینی پڕبەدڵ خۆشـی دەویست وەك چۆن ئاو لە تاڤگەوە بەرەو گۆلاو هەڵدەڕژێ، دڵ‌و دەرون بۆی کـێش دەبو وەك چۆن ئاسن بە موگناتیس کێش دەبێ، دەتگوت روح‌و دڵ ڕۆژگارێکە بۆ دیداری چاوەڕێن، نەتەوەکەی بە جۆرێك خۆشیانویـستوە و فـەرمانیان جێبـەجێ کردوە لە مێژوی شەیدا و خۆشەویستان شتی وا نـەبوە. لـە ڕادەبـەدەر خۆشـیان

---

(١) رواڵەتبازی: ریابازی.

ویستوە و سەروماڵو ژنو منداڵیان بۆ کردۆتەوە قوربانی، بە شێوەیەك نە لە پێشتر و نە لە پاشتر هاوشێوەی نەبوە.

خۆشویستن و باڵاگەردبونی بێوێنە:

رۆژێکیان دوای ئەوەی ئەبوبەکری کوڕی ئەبو قوحافە ببوە موسڵمان، هاوبەشپەرستەکان لێی کۆبونەوە و خستیانە ژێر دەستو پێیان و خراپیان لێدا، عوتبەی کوڕی رەبیعە هەردو کەوشەکەی پێکەوە گرتبوە دەست و رایدەوەشاندە دەموچاوی، هەمو لەشیان کردە خوێن، دەمو لوت و چاوی جیا نەدەکرایەوە، خوێن لە زگی نەدەوەستا، بەرەی تەیمیەکان کە خزمی بون هاتن خەڵکەکەیان دورخستەوە و خستیانە ناو پۆشاکێك و بردیانەوە ماڵەوە، لە مردنی بێگومان بون، تا بەرەبەری ئێوارێ هەستو خوستی نەبو، بەلام هەرکە بەهۆش خۆی هاتەوە گوتی: پێغەمبەر چی بەسەر هات؟ خزمەکانی قسەی رەقو ناخۆشیان ئاراستە کرد و سەرزەنشتیان کرد و پێیان گوت: تۆ لەسەر موحەممەد وات لێ بەسەرهاتوە هێشتا لەو دەپرسی؟! بەجێیان هێشتو بە دایکیان گوت: ئەگەر ئاو بێ نان بێ برێکی دەرخوارد بدە. پاشان دایکی چوە پشت سەریو زۆری قسە بۆ کرد واز بێنێ، بەلام ئەو هەر دەیگوت: پێغەمبەر چی بەسەر هات؟ دایکی گوتی: بڕوا بکە ئاگام لێنیە. گوتی: برۆ بۆ لای دایکی جومەیلی کچی خەتتابی لەو بپرسە، ئەویش چوە لایو گوتی: ئەبوبەکر دەڵێ موحەممەدی کوڕی عەبدولا چی بەسەر هاتوە؟ گوتی: نە ئەبوبەکر دەناسمو نە موحەممەد، ئەگەر حەزیش دەکەی دێمە لای کوڕەکەت. گوتی: باشە وەرە. جا کە ئەبوبەکری بەو پەشۆکاویەوە دیت ئاوا لەسەر جێ کەوتوە و رەنگی مردوی لێنیشتوە، قیژاندی و گوتی: بەو خودایە ئەو کەسانەی وایان لێکردوی خوانەناس و بێبڕوان، ئومێدم هەیە خوا تۆڵەیان لێ وەرگرێتەوە، ئەبوبەکر لێی پرسی: پێغەمبەر چی بەسەر هات ؟ گوتی: ئاخر دایکت لێرەیە، گوتی: قەیناکە، گوتی: ساغو سەلامەتە.

گوتی: لە کوێیە؟ گوتی: لە ماڵی کوڕی ئەرقەمە. گوتی: دەسوێند بە خوا تا نەگەمە لای پێغەمبەری خوا نانو ئاوم بە گەرو ناکەوێ. پاشان هەر لەوێ مانەوە

تا ئێوارە داهاتو خەڵك هاتوچۆی نەما، ئینجا هەریەکەو بن پیلێکیان گرت و بردیانە لای پێغەمبەر ﷺ))[1].

ژنێکی ئەنساری لەشەڕی ئوحددا باوكو برا و مێردەکەی شەهید کران، کە تەرمەکانیان هێنایەوە گوتی: ئەدی پێغەمبەری خوا چۆنە؟ گوتیان: سوپاس بۆ خوا سەلامەتە گوتی: کوانێ با بیبینم، کە بینی ئەوجا دڵنیا بو و گوتی: مادەم تۆ سەلامەت بی هیچ بەڵایەك سەخت نیە[2].

کە خوبەیبیان بردە سەر تەختەداری تیرباران کردنێ، گوتیان: هۆ خوبەیب! حەز دەکەی موحەممەد لێرە لە جێی تۆ بوایە؟ گوتی:هەرگیز، نەك لە جێی من بێ، بەڵکو حەزدەکەم من بکوژرێم نەك ئەو دڕکێکی لە پێ ڕاچێ. ئەوانیش گاڵتەیان پێکردو دایانە قاقای پێکەنین[3].

زەیدی کوڕی ثابت دەگێڕێتەوە و دەڵێ: پێغەمبەر ﷺ ڕایسپاردم سەعدی کوڕی روبەییع بدۆزمەوە، فەرموی: ئەگەر دۆزیتەوە سڵاوی منی پێ بگەیەنە و بڵێ: پێغەمبەری خوا دەڵێ حاڵی چۆنە؟ منیش لەنێو تەرمەکاندا دەگەڕام تا دۆزیمەوە، لە حەفتا شوێن بە تیر و رم و شمشێر بریندار ببو پێم گوت: سەعد! پێغەمبەر ﷺ سڵاوت لێدەکات و دەڵێ حاڵت چۆنە؟ گوتی سڵاو لە پێغەمبەر ﷺیش بێ و پێی بڵێ: ئەی پێغەمبەری خوا بۆن و بەرامەی بەهەشت دەکەم. تۆش بە خزمە یاریدەدەرەکانم بڵێ: تا هانای چاویان دنیا ببینێ ئەگەر بێبڕواکان هەر زەبرێك لە پێغەمبەر ﷺ بوەشێنن لە لای خوا شەرمەزارن. پاشان گیانی دەرچو[4].

---

(١) البداية والنهاية : ٣ / ٣٠ .
(٢) رواه ابن اسحاق امام المغازي، ورواه البيهقي مرسلاً .
(٣) البداية والنهاية : ٤ / ٦٣ .
(٤) زاد المعاد : ٢ / ١٣٤ .

ئەبو دوجانە لەشەڕی ئوحددا سینگی لە پێغەمبەر ﷺ کردبو، هەمو ئەو تیرانەی لە پێغەمبەریان دەگرت بە پشتی وی دەکەوت کەچی لە شوێنی خۆشی نەدەجولاّ و لانەدەکەوت(١).

مالیکی ئەلخدری هەمو برینەکانی لەشی پێغەمبەر ﷺی هەلّمشت تا پاك بونەوە، پێغەمبەر ﷺ پێی گوت: لە دەمتی فڕێ دە، گوتی سوێند بەخوا فڕێی نادەم(٢).

ئەبو سوفیان کە چوە مەدینە، لەوێدا چوە مالّی کچەکەی-دایکی حەبیبە، ویستی دانیشێ بەلاّم دایکی حەبیبە زو حەسیرەکەی هەلّگرت و نەیهێشت لەسەری دانیشێ، ئەبو سوفیان گوتی: کچم! نازانم لەبەر جێگاکەت بو یا لەبەر منت بو؟ گوتی: لەبەر ئەوە بو جێی پێغەمبەر ﷺ بو، تۆش هاوبەشپەرستی، پیسی(٣).

عوروەی کوڕی مەسعودی ثەقەفی دوای ئەوەی لە پەیمانی حودەیبیە گەڕایەوە بە برادەرەکانی گوت: هەیاران! سوێند بەخوا بە وەفد بۆ لای گەلێك لە پاشایان چومە، چومە لای قەیسەر و کیسرا و نەجاشی، سوێند بەخوا هیچ پاشایەکم نەدیوە وەکو یاوەرانی موحەممەد رێزی موحەممەد دەگرنو بە گەورەی دەزانن؛ رێزی بگرنو بە گەورەی بزانن، سوێند بە خوا کە بەلّغیش فڕێ دەدا زو یەکێکیان دەیگرێتەوە و لە دەموچاوی و لەشی هەلّدەسوێ، کە فەرمانیان پێدەکا یەکسەر رادەپەڕن، کە دەستنوێژ هەلّدەگرێ خەریکە لەسەر پاشماوەی ئاوەکەی ببێتە شەڕ و هەریەکە دەیەوێ کەمێکی وەبەرکەوێ، کە قسەی لەلادا دەکەن دەنگیان زۆر نزم دەکەنەوە، لەبەر رێزو گەورەییەکەی زۆر تەماشای چاوی ناکەن(٤).

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو.
(٢) هەمان سەرچاوەی پێشو: ٢/١٣٦
(٣) سیرة ابن هشام: ذکر الاسباب الموجبة للمسیر الی مکة .
(٤) زاد المعاد : ٣ / ١٢٥ .

ملکەچبونی ناوازە:

سەربازە خۆبەخشەکانی ((خۆشەویستی)) بۆ سێودو لێکردن ملکەچی فەرمانەکانی پێغەمبەر ﷺ بون، لەبەرئەوەی پڕ بە دڵ خۆشیان دەویست و پڕ بە تواناش ملکەچی دەبون، جوانترین وتە لەم بارەوە وتەکەی سەعدی کوڕی موعاذ بو کە بەر لە شەڕی بەدر لەباتی خۆیو یاریدەدەرەکان گوتی: ((من بە ناوی خۆم و یاریدەدەرەکانەوە دەدوێمو دەڵێم: بۆ کوێ بڕۆی، پەیوەندی لەگەڵ کێ ببەستی و ببڕی لەگەڵتین، چەند ماڵمان لێ وەرگری یا ببەخشی پێ‌خۆشنودین، ئەوەشمان پێ خۆشترە کە وەریدەگری، فەرمان فەرمانی تۆیە و ئێمەش ئامادەین، سوێند بەخوا ئەگەر بچیە زرێبارەکەی غەمدانیش لەگەڵتین، ئەگەر خۆت لەم دەریایەش بدەی خۆ لێ دەدەین))[1].

بە موو لە فەرمانی پێغەمبەریان لانەدەدا، کاتێك پێغەمبەر ﷺ فەرمانی‌کرد هیچ کەسێك لە خەڵکی مەدینە دەگەڵ ئەو سێ‌کەسەی لە غەزای تەبوك بەشدار ببون نەدوێ؛ هەمو گوێڕایەڵی بونو کەس قسەی لەگەڵدا نەکردن. شاری مەدینەیان لێ ببوە شاری مردوان، کەس نەبو بانگیان بکات یان وەڵامیان بداتەوە. کەعب دەڵێ: پێغەمبەر ﷺ فەرمانی کرد هیچ کەسێك قسە لەگەڵ ئەو سێ کەسەمان نەکات، خەڵکیش خۆی لێ وەدور گرتین و بون بە خەڵکێکی‌تر، تەنانەت زەویشم لێ گۆڕا بو، ئەو زەویە نەبو کە پێشتر دەمناسی. پاشان دەڵێ: زۆری خایاند و موسڵمانانیش گەلێکم لەگەڵ وشك بون، جارێك لەبەر بێزاری چوم بەسەر دیواری شورەی ماڵی ئەبو قەتادە هەڵگەڕام-کە ئامۆزاو خۆشەویسترین کەس بو لە لام-و سڵاوم لێکرد، سوێند بەخوا وەڵامی نەدامەوە، گوتم : هۆ ئەبو قەتادە! تو و خوا دەزانی خوا و پێغەمبەرم خۆش دەوێ؟ بێدەنگ بو، دوبارە بانگم کردەوە هەر بێدەنگ بو، جاری سێیەم کە

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو : ٣ / ١٣٠ .

بانگم کردەوە گوتی: خواو پێغەمبەر زاناترن. چاوم پڕ فرمێسك بو و دابەزیم و ڕۆیشتم[١].

کەعب ئەوپەڕی ملکەچی بۆ پێغەمبەر ﷺ هەبو، هەرچەندە زور سەرزەنشت و وشك ڕەفتاری لەگەڵدا کرابو بەڵام کە پێغەمبەر ﷺ خەبەری بۆ نارد لە ژنەکەی دور کەوێتەوە گوێڕایەڵ بو و گوتی: هەر تەنها لێی وەدور کەوم یان چ شتێکی تریش بکەم؟ فەرموی: نا بەس لێی وەدور کەوە، ئەویش بە ژنەکەی گوت: بگەڕێوەماڵی باوکت، تا خوا کارەکەم یەکلا دەکاتەوە لەوێ بە[٢].

پێغەمبەری لە هەمو کەس خۆشتر ویستوە و هیچ کەسێکی بەسەر پێغەمبەر هەڵنەبژاردوە، پاشای غەسسان کە زانیبوی کەعب لەو تەنگو چەڵەمەیە دایەو خەڵك سەرکۆنەی دەکەنو بە وشکی ڕەفتاری لەگەڵدا دەکەن، ویستی حاڵەتەکەی هەڵقۆزێتەوە و داوای لێکرد بچێتە لای، بەڵام ئەو ڕەتی کردەوە. کەعب خۆی دەگێڕێتەوە و دەڵێ: ((لە بازاڕی مەدینەدا دەگەڕام، پیاوێکی نیبطی خەڵکی شام یەکێك بو لەوانەی خواردنیان هێنابو لە مەدینە بیفرۆشن، دەیگوت: کێ کەعبی کوڕی مالیکم پێ نیشان دەدا؟ خەڵکیش پەنجەیان بۆ من ڕادەکێشا، هاتە لامو نامەیەکی پاشای غەسسانی دایە دەستم- منیش خۆم نوسەر بوم- نامەکەم خوێندەوە تێیدا نوسرابو: زانیومانە هاوەڵەکەت ساردی لەگەڵدا نواندوی، خۆ خوا نەیکردوە هەر لە نیشتمانی کەساسو زەبونیدا بیت، وەرە لای من، من بەختەوەرت دەکەم. کە خوێندمەوە گوتم: ئەوەش تاقیکردنەوەیەکی ترە، نامەکەم خستە ناو تەندورێك و سوتاندم[٣].

یەکێکیتر لە هەڵوێستە سەیر و سەمەرەکانی گوێڕایەڵیو خێرایی ملکەچبون ئەوەبو کاتێك کە ئایەتی حەڕامکردنی عەرەق دابەزی یاوەران لە کۆڕی عەرەق خواردنەوە دابون، ئەبو بورەیدە لە باوکیەوە دەگێڕێتەوە دەڵێ: دانیشتبوین عەرەقمان دەخواردەوە پێمان وابو کارێکی جوانو پیاوانەیە، هەستام چومە لای

---

(١) متفق علیه .
(٢) متفق علیه .
(٣) متفق علیه .

پێغەمبەر ﷺ و سلاوم لێکرد، ئەم ئایەتە دابەزیبو کە عەرەق حەرام دەکات: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسرُ وَالأَنصَابُ وَالأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ . إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنْ الصَّلاَةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنتَهُونَ ﴾المائدة: ٩٠-٩١ ، یەکسەر گەڕامەوە لای هاوەڵەکانمو ئایەتەکەم بۆ خوێندنەوە، هەندێکیان کاسەیان لە دەستی بو و کەمێکیان لێ خواردبۆوە و کەمێکیشی لەناودا مابو، کاسەکەیان لە بن لێوی سەرەوەی دەمیان داناو وەکو کەڵەشاخگر عەرەقەکەیان تف کردەوە، پاشان عەرەقەکانیان رشتەوە ناو دەفرەکان و گوتیان: وازمان هێنا پەروەردگار، وازمان هێنا پەروەردگار[1].

پڕ بەدڵ گوێڕایەڵی پێغەمبەر ﷺ بون تەنانەت پێغەمبەریان لەسەروی سەر و خێزان و هۆزیش داناوە، هەڵوێستەکەی (عەبدوڵلای کوڕی عەبدوڵلای کوڕی ئوبەی) بەڵگەو نمونەیەکە لە نمونە هەرە سەیر و سەمەرەکانی گوێڕایەڵی کە ئیبنو جەریر بە سەنەدی خۆیەوە لە ئیبنو زەید دەگێڕێتەوە کە گوتویەتی: پێغەمبەر ﷺ بانگی عەبدوڵلای کوڕی عەبدوڵلای کوڕی ئوبەی کرد و پێی گوت: ئاگات لێیە باوکت چ دەڵێ! گوتی: چ دەڵێ دایكو باوکم بە قوربانت بێ؟ فەرموی: دەڵێ ئەگەر بگەڕێینەوە دەبێ ئەوەی کەس بێ ناکەس لە شار وەدەرنێ. گوتی: راستە، ئەی پێغەمبەری خوا! سوێندم بە خوا ئەتۆ کەسی و ئەویش ناکەس. ئەی پێغەمبەری خوا ! خۆشت وا هاتوی بۆ مەدینەو خەڵکیش دەزانن کە کەس ئەوەندەی من بۆ باوکی باش نیە، بەڵام ئەگەر خواو پێغەمبەری خوا رەزامەندی بفەرمون هەر ئێستا دەچم لە گەردنی دەدەم، پێغەمبەر ﷺ فەرموی: نا، وا مەکە. جا کە بۆ مەدینە گەڕانەوە (چونکە بۆ شەڕی خەندەق چوبونە دەرەوەی شاری . وەرگێڕ) عەبدوڵلای کوڕی عەبدوڵلای کوڕی ئوبەی، بە شمشێری روتەوە لەبەر دەروازەی مەدینە وەستا بو و چاوەڕێی باوکی دەکرد، کە باوکی هاتەوە پێی گوت، تۆ گوتوتە ئەوەی کەس بێ ناکەس وەدەردەنێ؟ ئێستا

(١) رواه ابن جرير بسنده فى التفسير عند قوله تعالى: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ﴾المائدة: ٩٠، تفسير الطبرى، ج ٧.

وەدەردەکەوێ کێ کەس و کێ ناکەسە؟ ئەوە نالێم خواو پێغەمبەری خوا رێگەت بدەن ئەگینا سوێند بەخوا هەرگیز نابێ پێت وەشاری بکەوێتەوە، هەرگیز نابێ جارێکیتر لە سێبەری مەدینەدا بسێیتەوە. باوکیشی هاواریکرد: هۆ خەزرەجیەکان! کوڕەکەم ناهێڵێ بگەڕێمەوە ماڵی خۆم! کوڕەکەم نایەڵێ بچمەوە ماڵی خۆم!. ئەویش گوتی: وەڵڵاهی قەت ناچێتەوە تا پێغەمبەر رێگەی دەدا. چەند پیاوێك کۆبونەوە و پێیان گوت رێگەی بدە با بڕواتە ژورەوە، گوتی، نا بەخوای نارِوا مەگەر خواو پێغەمبەر رێگەی بدەن. چونە لای پێغەمبەر ﷺ و هەواڵیان پێ راگەیاند، ئەویش فەرموی: بڕۆن پێی بڵێن با وازی لێبێنێ و بچێتەوە ماڵی خۆی، ئەوانیش هاتنەوە فەرمانەکەی پێغەمبەریان پێراگەیاند، گوتی: مادەم فەرمانی پێغەمبەر ﷺ بێ بەسەرچاو[1].

(١) تفسیر الطبري، ب ٢٨ .

بەندی چوارەم

چۆن پێغەمبەر ﷺ كەرستەی خاوی نەفامێتی كردە بەرهەمی ناوازەی[1] مرۆڤایەتی؟

پێغەمبەر ﷺ بە هۆی بڕوا فرەوان‌و قوڵەكەیەوە، بە ئامۆژی[2] ڕێكوپێكی پێغەمبەرانەیەوە، بە پەروەردەیەكی ورد و كارامەوە، بە كەسایەتیە بێوێنەكەیەوە، بە سای پەرتوكە ئاسمانیەكەیەوە كە پەرجوێكی بێهاوتایە و سەمەرەكانی لەبن نایە، ژیانێكی تازەی بە بەر مرۆڤایەتیدا كردەوە.

پێغەمبەر ﷺ روی كردە توانستە مرۆڤایەتیەكان كە وەك كەرستەی خاو هەڵدرابونەوە سەریەك‌و كەس بە دەوڵەمەندیەكەی نەدەزانی‌و شوێنەكەی نەناسرا بو و بێباوەڕی و نەفامێتی و دنیاپەرستی بە فیڕۆی دابون، روی تێكرد و بە یاریدەی خواوە بڕوا و بیروباوەڕی تێدا بوژاندەوە، روحێكی تازەی بە بەردا كردەوە و وزە شاراوەكانی تەقاندەوە و بەهرە پەژموردەكانی[3] گەشاندەوە و هەریەكەی دەبردەوە شوێنی شیاوی خۆی‌و وەك خشت شوێنی خۆیان دەگرتەوەو نەخشیان دێنا، دەتگوت شوێنەكەی دەمێكە كەلێن بوە و چاوەڕێی ئەم پڕبونەوەیەی كردوە، پێشتر دەتگوت پەیكەربون كەچی ئێستا بونەتە جەستەی گەشاوە و مرۆڤی بە جولەجول، پێشتر دەتگوت مردوی بێ جولەبون كەچی ئێستا زندو بونەتەوە و ئیرادە بەسەر جیهاندا پیادە دەكەن، پێشتر دەتگوت كوێر بون كەچی ئێستا بونەتە سەركردەو سەركردایەتی نەتەوەكان دەكەن: ﴿ أَوَمَنْ كَانَ مَيْتاً فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا: ئەرێ ئەو كەسەی پێشتر مردبو و پاشان زندومان

---

(١) ناوازە: عجیب.
(٢) ئامۆژ: تعالیم.
(٣) پەژمودە: سیس و كز.

کردۆتەوە و روناکیمان پێبەخشیوە تا خەڵك رێنوێن بکات لەگەڵ ئەو کەسدا وەکو یەکە کە لە تاریکی دایە و هەرگیز دەربازی نابێ؟!﴾الانعام:١٢٢

پێغەمبەر ﷺ روی کردە نەتەوەی عەرەبی سەرگەردان و نەتەوەکانی تریش، هێندەی نەبرد جیهان گەلێ پیاوی هەڵکەوتو و بێوێنەی لێ بەدی کردن. عومەر کە وشترەوانی باوکی بو و روشکێن دەکرا، کە لە نێو قورەیشیەکاندا بە تورە و تۆسن و رەق ناسرا بو و پایەکی بەرزی نەبو و ئاوزاکانی[1] زۆر بە گەورەیان نەدەزانی؛ بوە بلیمەتو شکۆدارێکی ئەوتۆ دنیا واقی لێ ورِما، کۆشکی قەیسەر و کیسرای لەسەر دەست رِما، وڵاتێکی ئیسلامی خاوەن موڵكو سامانێکی فرەو کارگێرِیەکی دەسترەنگینو سیستەمێکی سەرکەوتو و پرِ لە دادگەری و لە خواترسی و چاکەخوازی دامەزراند، کە ئێستاش وەك نمونەیەکی بەرز دەخرێتە رو.

خالیدی کورِی وەلید کە لاوێکی سوارچاکی قورەیشی بو، کە بەهرە جەنگاوەریەکەی لە جوغزێکی تەسکی ناوچەییدا خولی دەخواردەوەو لەسەر ئاستی جەزیرەدا ناوبانگێکی ئەوتۆی نەبو، کە سەرۆکەکانی قورەیش لە شەرِە هۆزپەرستیەکاندا کۆمەکیان لێدەخواستو هەر سوپاسو ئافەرینێکیان دەکرد، بو بە هێمای هێرشی لەشکری خواناسانو هەر کۆسپێکی دەهاتە پێش تەختی دەکرد و وەك هەورەتریشقە هێرشی دەبردە سەر رۆم و بۆ هەمیشە ناوی لە مێژودا مایەوە.

ئەبو عوبەیدە کە پیاوێکی چاکخوازو دەسپاكو نەرمونیان بو و لەسەرەتادا سەرتیپی موسڵمانان بو، بوبە سەرکردەی لەشکری موسڵمانانو هیرەقلی لە شامو رەزو باخەکانی راوناو پەرگەندەی کرد، هیرەقل چاویماڵئاوایی یەکجارەکی بۆ شام هەڵبرِی و گوتی: خواحافیز سوریا خواحافیز، جارێکیتر ناتبینمەوە.

عەمری کورِی عاص کە یەکێك بو لە هۆشمەندانی قورەیش و بۆ حەبەشە رەوان کرا تا موسڵمانە کۆچکردوەکان بگەرِێنێتەوە، بەڵام بە دڵی سارد و

---

(١) ئاوزا: هاوتەمەن، ئاوقەران.

دەسبەتاڵی گەڕیەوە؛ دەبێتە ئەو کەسەی کە میسر فەتح دەکا و گەلێ داستان تۆمار دەکا.

سەعدی کوڕی ئەبی وەققاص کە لە مێژوی عەرەبی بەر لە ئیسلامدا نەمانبیستوە سەرتیپو سەرلەشکر بێ؛ کلیلەکانی مەدائن دەگرێتە دەستو عێراق و ئێران فەتح دەکات.

سەلمانی فارسی کوڕی موبذان کە لە گوندێکی ئێران لە دایك دەبێو لە بەندایەتیەوە بەرەو بەندایەتی و لە بێگاریەوە بەرەو بێگاری رادەگوێزرێتەوە؛ لە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی فارسەکاندا کە تا دوێنی کەساس و زەبونێك؛ دەبێتە فەرمانڕەوا و لەمەش سەیرمێنتر؛ خۆی لێنەگۆڕاو هەر سەلمانی زاهید و دەستکورتی جاران بو، خەڵك دەیاندی لە کوخێك دەژیو بەشانی خۆی کۆڵ هەڵدەگرێ.

بیلالی حەبەشی، رێزو پلەیەکی وا پەیدا دەکا فەرمانڕەوای برواداران - عومەری کوڕی خەتتاب- نازناوی (گەورە)ی پێ‌ببەخشێ.

سالمی ئازادکراوی ئەبوحوذەیفە هێند شایان و لێهاتو دەبێ، تەنانەت عومەر لە بارەیەوە دەڵێ: ئەگەر زندو بوایە لە دوای خۆمدا دەمکردە جێنشین.

زەیدی کوڕی حاریثە لە جەنگی موئتەدا دەبێتە سەرلەشکری موسڵمانان کە جەعفەری کوڕی ئەبا طالبو خالیدی کوڕی وەلیدیشی تێدایە، ئوسامەی کوڕیشی سەرکردایەتی لەشکرێك دەکات کە ئەبوبەکر و عومەری تێدایە.

ئەبوذەر و میقدادو ئەبودەرداء و عەماری کوڕی یاسر و موعاذی کوڕی جەبەل و ئوبەی کوڕی کەعب؛ شنەبای ئیسلامیان لەسەر دەست هەڵدەکاو دەبن بە زاهیدی بێوێنە و زانای فرەزان.

عەلی کوڕی ئەباتالیبو خاتو عائیشەو عەبدوڵلای کوڕی مەسعود و زەیدی کوڕی ثابت و عەبدوڵلای کوڕی عەبباس لە ئامێزی پێغەمبەرﷺی نەخوێندەواردا دەبن بە زانای جیهانیو زانستیان لێ دەبارێ و پەند و ئامۆژگاریان لەسەر زاردا دەپشکوێ، دەبن بە خاوەنی چاکترین دڵو قوڵترین

زانستو ئێسکسوکترین کەسێتیان لێدەردەچێ، کە دەدوان رۆژگار بێدەنگ دەبو، کە وتاریان دەدا خامەی مێژو دەینوسیەوە.

کۆمەڵە مرۆڤێکی هاوسەنگ:

ئەم کەرستە خاوە پەرش و بڵاوەی کە نەتەوە هاوچەرخەکان بە بێنرخیان دەزانیو وڵاتانی دراوسێ گاڵتەیان پێدەهات، هێندەی نەبرد جیهانی شارستان کۆمەڵە مرۆڤێکی وای لێ بەدی کردن کە لە مێژودا وێنەی نەبێ، کە وەك ئاڵقەیەکی داخراو بون و هیچ سەرێکی کراوە نەبو، وەك باران بون و دیارنەبو خێروبێر لە سەرەتاکەی دایە یان لە کۆتاکەی، کۆمەڵێك بون لە گشت لایەنەکانی مرۆڤایەتیدا متمانەی تەواویان لەسەر خۆ بو.

کۆمەڵێك بون کە لە جیهان بێنیاز بون بەڵام جیهان نەیدەتوانی لێیان بێنیاز بێ، توانیان ژیاری خۆیان بنیات نێن و حکومەتێك دامەزرێنن، هەرچەندە لەم بارەوە بێئەزمون بون بەڵام ناچار نەبون پیاو لە گەلانیتر بخوازن یان بۆ بەڕێوەبردنی حکومەتەکەیان پشت بە حکومەتیتر ببەستن، حکومەتێکیان دامەزراند باڵی بەسەر روبەرێکی بەرفرەوانی دو کیشوەری مەزندا درێژ دەبوەوە، کاریان بە پیاوی وا دەسپارد کە دیندار و کارامە و خاوەن تواناو دەستی پاك بن. ئەم حکومەتە بەرفرەوانو پەلوپۆ راکشاو و هەڵکشاوە لەسەر دەستی ئەم نەتەوە تازە پەیدابوەدا بە تێکۆشان و بەرگریو خەباتی چەند گرێ ساڵێك و بە شانو باڵی پیاوانی بەدەستوبرد و کارامەوە دامەزرا، کە فەرماندەی دادگەر و خەزێنەداری دەسپاكو دادوەری دادپەروەر و سەرکردەی خواپەرستو کاربەدەستی لەخواترس و سەربازی بە تەقوایان تێدابو.

ئەم حکومەتە بە سای پەروەردەی بەردەوامی ئاینییانە و بەسای بانگەوازی بێوچانی ئیسلامیەوە؛ بو بە کانیاوێك وشك نەکاتو ئاسەواری نەبڕێتەوە، چونکە پشتی بە پیاوگەلێکی وا دەبەست کە لایەنی رێنوێنییان بەسەر لایەنی باجەستێنی هەڵدەبژارد و خاوەنی کاری چاكو کارامەیی بون، ئالێرەدا ژیاری ئیسلامی بە رواڵەتی راستەقینەی خۆی وەدەرکەوت و ژینی ئاینی بە

تایبەتمەندیەکانیەوە هاتە ئارا کە سەردەمێك بو لە مێـژوی مرۆڤایەتیـەوە دابـڕا بو.

موحەمـەد ﷺ کلیلـی پێغەمبەرایـەتی خـستە سـەر قـوفڵی سـروشتی مرۆڤایەتی بۆیە گشـت گەنجینەو سەمەرە و هێزو بـەهرەکانی والآ بـو، جـەرگی نەفامێتی ئەنگاوتو لەناوی برد و، بە پشتیوانی خوا جیهانی سەرکەش و لاملی ناچار کـرد روڕەوتێکـی نـوێ بگرێتـە بـەر و دەرگـای سـەردەمێکی بەختـەوەر بکاتەوە، کە ئەویش سەردەمی ئیسـلامی بو کە بەردەوام لە روخـساری مێـژودا دەدرەوشـێتەوە.

کۆبەندی سێیەم

سەردەمی ئیسلامی

بەندی یەکەم

رۆژگاری سەرکردایەتی ئیسلامی

پێشەوا موسڵمانەکان و تایبەتمەندیەکانیان:

موسڵمانان وەدەرکەوتن و بونە سەرکردەی جیهان و نەتەوە نەخۆشەکانیان لە رابەرێتی جیهان دابراند که مرۆڤایەتیان دەچەوساندەوە و ستەمیان لێ دەکردن. تەکانیان بە مرۆڤایەتی دا و هەنگاوی هاوسەنگ و دادگەرانەیان پێ هەڵگرتن، ئەمەش چونکە هەمو ئەو سیفەتە سەرکردەییانەیان لێ وەدی هاتبو کە ئازادی و ئاسودەیی بۆ مرۆڤایەتی دابین دەکەن.

یەکەم: موسڵمانەکان خاوەن پەیامێکی ئاسمانی و شەریعەتێکی خوایی بون و لەخۆیانەوە یاساو رێوشوێنیان دانەدەرِشت، چونکە ئەمە کانگەی نەزانی و هەڵەو ستەمکاریە، لە رەوشت و ئاکار و بەرێوەبردنی کار و رەفتارکردن لەگەڵ خەڵکدا بە رەمەکی[1] پەلیان نە دەکوتا ، خوا رِوناکی بۆناردبون تا رێی راستی پێ وەدی بکەن و شەریعەتی بۆ رەوانە کردبون تا حوکمی خەڵکانی پێ بکەن : ﴿**أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا**: ئایا کەسێك مردبێ و پاشان زندومان کردبێتەوە و روناکیمان پێ دابێ تا لە نێو خەڵکدا رێ رِۆشن بێ، وەك کەسێکە لە تاریکی دابێت و دەربازی نەبێت.﴾ الانعام:١٢٢، هەروەها دەفەرموێ : ﴿ **يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ**: برِواداران ! لە پێناو خوادا دادگەرانە حوکم لە نێو خەڵکدا بکەن ، رِکبونەوەتان لە کەسێك

---

(١) رەمەکی: عشوائي.

وا نەکا دادگەر نەبن دادگەر بن، داد لە تەقوا نزیکترە، لە خوا بترسن، خوا لە کردارتان ئاگادارە.﴾المائدة : ٨.

دووەم: موسڵمانەکان بە پێچەوانەی زۆربەی گەل و تاك و کاربەدەستانی ئەمڕۆ و پێشان بەبێ پەروەردەکردنی ڕەوشت و پاککردنەوەی دەرون حوکمیان نەگرتۆتە دەست، بەڵکو ماوەیەکی درێژ لە ژێر پەروەردە و سەرپەرشتیکردنێکی وردی موحەمەد ﷺ دابون ، پاکی دەکردنەوە و داب و ڕەوشتی فێر دەکردن و، ڕێوشوێنی بۆ دەکێشان تا لە خوا بترسن و داوێنپاك و دەستپاك و لە خۆبوردە و خۆنەویست بن و هەڵپە بۆ پلە و پایە نەکەن و چاوی تێ نەبڕن ، دەیفەرمو: ((إنّا والله لا نُوَلّي هذا العملَ أحداً سألَهَ ، أو أحداً حَرَصَ عَليه[1]: سوێند بە خوا کاربەدەستێتی بەیەکێك ناسپێرین خۆی بیخوازی یان هەڵپەی بۆ بکات)). هەمیشە ئەم ئایەتەی گوێبیست دەکردن کە دەفەرموێ: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الآخِـرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لاَ يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الأَرْضِ وَلاَ فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ: ڕۆژی دوایی بۆ کەسانێکە کە لە سەر زەویدا لوتبەرزی و خراپەکاری ناخوازن، سەرەنجامیش بۆ لە خوا ترسانە﴾القصص:٨٣ ، موسڵمانەکان بۆ پلە و پایە و کاربەدەستێتی هەڵپەیان نەدەکرد و وەك ئەشقی پەروانە بۆ ڕوناکی ئەشقی نەبون. نەك بڵێی پارە و پولی لە پێناودا ببەخشن یان پڕو پاگەندە بۆ چاك و لێهاتویی خۆیان بکەن تا هەڵبژێردرێن بەڵکو بەهەمو جۆرێك هەوڵیان دەدا هەڵنەبژێردرێن و کاریان نەخرێتە ئەستۆ ، کە کارێیان پێ دەسپێردرا بە دەسکەوت و قازانجی هەوڵدان و ئەنجامیماڵبەخشینیان نەدەزانی بەڵکو پێیان وابو ئەمانەتێکە دەخرێتە ئەستۆیان و تاقیکردنەوەیەکە لە لایەن خواوە دێتە ڕێیان ، سوڕ دەیانزانی لەلای خواوە لە گەورە و بچوکان پرسیاریان لێ دەکرێتەوە ، هەردەم یادی وتەی خوایان دەکردەوە کە دەفەرموێ: ﴿ إِنَّ اللَّـهَ يَـأْمُرُكُمْ أَنْ تُـؤَدُّوا الأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ: خوا فەرمانتان پێ دەکا ئەمانەت بدەنەوە خاوەنی خۆی ، ئەگەر حوکمیشتان لە نێوان خەڵکدا

---

(١) متفق عليه

کرد دادگەرانە بێ﴾النساء:٥٨، ﴿ وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلائِفَ الأَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ : خوا ئێوەی لەسەر زەویدا کردۆتە جێنشین و هەندێکتانیشی بەچەند پلەیەك بەرزتر کردۆتەوە ، تا تاقیتان بکاتەوە﴾الأنعام:١٦٥ .

سێیەم: موسڵمانەکان خزمەتکاری ڕەگەزێك و ئازادیخوازی گەلێك یان نیشتیمانێك نەبون و بۆ بەرژەوەندی و خۆشگوزەرانی گەل و نیشتیمانێکی دیاریکراویش تێنەدەکۆشان و بڕوایان بەوە نەبو گەل و نیشتیمانێك بەسەر نیشتمان و گەلانیتر زاڵ بکەن ، چونکە دەیانزانی بۆ ئەوە بەدیهێنراون تا فەرمانڕەوایی بەسەر گشت مرۆڤایەتیدا بکەن، نەك تا ئیمپراتۆریەتێکی عەرەبی دامەزرێنن، جا لەبەر سێبەریدا ڕاببوێرن و لە ژێر ڕکێفیدا ناز و فیزان رابنوێنن و خۆ لە خەڵکی بەبەرزتر هەڵببوێرن، دەیانزانی بۆ ئەوە هەڵنەبژێردراون خەڵك لە ژێر حوکمی فارس و ڕۆم دەرباز بکەن و بیانخەنە ژێر حوکمی عەرەبان و حوکمی ژێردەستەی خۆیانەوە. بەڵکو بۆ ئەوە هەڵبژێردراون تا خەڵك لە هەمو جۆرە مرۆڤپەرستیەکەوە بەرەو خوا پەرستی ڕزگار بکەن. وەك ڕیبعی کوڕی عامر - شاندی موسوڵمانەکان- لە دیوەخانی یەزدی گوردیدا گوتی : ((خوا ناردوینی تاخەڵك لە بەندە پەرستیەوە بەرەو یەکخواپەرستی، لە ناخۆشی دنیاوە بۆ خۆشیەکەی، لە ستەمی ئاینەکانەوە بۆ دادی ئیسلام ڕزگار بکەین))[1]، گشت گەل و خەڵکانی سەرزەویان لە لادا وەکو یەك بو، خەڵك گشتی لەئادەم بو، ئادەمیش لەگڵ بو، عەرەب ڕێزی پتری بەسەر عەجەمدا نەبو، عەجەمیش هەروا، مەگەر بەتەقوا: ﴿ يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ : هۆ خەڵکینە ! ئێوەمان لە ژن و پیاوێك بەدیهێناوە، پاشان چەندین گەل و هۆزمان لێ پەیدا کردون بۆ ئەوەی لەگەڵ یەکتر ئاشنا بن، ئەو کەسەتان لەلای خوادا ڕێزی زیاتری هەیە کەخاوەنی تەقوایەکی زیاترە﴾الحجرات:١٣[2].

---

(١) البداية والنهاية، لابن كثير .

(٢) بەشێکە لە وتارەکەی حەجی ماڵئاوایی پێغەمبەرﷺ .

عەمری کوڕی عاص کە لە میسر والی بو، جارێك کوڕێکی زللەیەك لە پیاوێکی خەڵکی میسر دەدات و دەڵێ ((دەبخۆ لە کوڕی هەردو بەڕێزانەوە بخۆ)) شانازی بە باوانی دەکات، عومەری کوڕی خەتتاب تۆڵە بۆ کابرای میسری وەردەگرێتەوە و بەعەمر دەڵێ: ((کەنگێ خەڵکتان کردۆتە کۆیلە لە کاتێکدا کە بە ئازادی هاتونەتە دنیاوە؟!)).[٣] موسڵمانەکان لە ڕوی ئاین و زانست و پەروەردەدا لەگەڵ هیچ کەسێك پیسکەییان[١] نەنواندوە و لە پلەوپایە و کاربەدەستیدا تەماشای ڕەنگ و ڕەچەڵەك و نیشتیمانیان نەکردوە، بەڵکو وەك هەوری بەبەرەکەت بارانیان لە سەرتاسەری وڵات و بە سەر گشت خەڵکی داباراندوە، جا خاك و خەڵکەکەش بە گوێرەی لە بار و نالەباری خۆیانەوە بەهرەیان وەرگرتوە[٤].

گەل و نەتەوەکانی سەر ڕوی زەوی-تەنانەت ئەوانەش کە هەر لە دێرینەوە چەوساوە بون-، لە ژێر ڕکێف و دەسەڵاتی ئەو موسوڵمانانەدا توانیان بەشی خۆیان لە ئاین و ڕەوشت و پەروەردە و دەسەڵات وەربگرن و لەگەڵ عەرەب دەست لە ناو دەست جیهانی نوێ بنیات بنێن، بەڵکو زۆر کەس لە گەلانی دنیا لە گەلێك بابەتدا لە عەرەبەکانیشیان تێپەڕاندبو، پێشەواو فەقیە و فەرمودەناسی وایان تێدا هەڵکەوت کە بۆ عەرەب و سەرجەم موسوڵمانانیش وەك تاجی سەر

---

(٣) تەواوی ئەم ڕوداوە لە (تأریخ عمر بن الخطاب) ی (ابن الجوزی)دا هەیە .

(١) پیسکەیی: ڕەزیلی، بخل.

(٤) ئەبو موسای ئەشعەری ـ خوا لێی رازی بێ لە پێغەمبەر ﷺ دەگێڕێتەوە کە فەرمویەتی : ((ئەو ڕێنوێنی و زانستەی خوا بە منیدا هەناردوە وەك بارانێکی زۆر وایە بە سەر خاکێکدا ببارێ، خاکەکە بەشێکی پاك و بە پیز بێ و باراناوەکە بگرێتەوە خۆی و لەوەڕ و گیایەکی زۆری پێ سەوز بێ. بەشێکیتری ڕەقەن و ڕوتەن بێ و سەوزایی نەڕوێنێ، بەڵام ناوەکە قوت نەداتەوە بەڵکو گلی بداتەوەو ببێ بە ئەستێڕ و گۆماو و خوا بیکاتە مایەی خێروخۆشی خەڵك، بە جۆرێك هەم خۆیان لێی بخۆنەوە هەم ئاژەڵ و مەڕو ماڵاتی پێ ئاو بدەن هەم کشتوکاڵیشی لە بەردا بکەن. بە شێکیتری شۆرەکات بێ نە ئاو گل بداتەوە نە لەوەڕیش بڕوێنێ، ئەم خاك و بارانە نمونەیەکە بۆ ئەو کەسانەی خوا لە دین شارەزای کردون و خۆیان و خەڵکی پێ بەهرەمەند دەکەن و، بۆ ئەوانەش وێنەیەکە کە بەم ئیسلامە سەربەرز نابن و ڕێنوێنی خوا وەرناگرن)) بوخاری گێڕاویەتیەوە .

بن، تەنانەت ئیبنو خەلدون گوتویەتی : ((سەیرە! لە نەتەوەی ئیسلامیدا ئەو کەسانەی ئالأی زانستیان هەڵگرتوە، جا چ لە بواری زانستی شەرعیدا بوبێ چ لە بواری زانستی ئاوەزیدا بوبێ، کەمێکیان نەبێ ئەگینا زۆربەیان عەجەمن، جا ئەگەر عەرەبیشیان تێدا بوبێ یان ئەوەتە زمانەکەی یان پەروەردەکار و مامۆستاکەی عەجەم بوە، لە کاتێکدا دینەکە بە زمانی عەرەبیە و پێغەمبەرەکەشی عەرەب بوە))[1]. لە نێو گەلانی سەردەمی ئیسلامیدا گەلێك سەرکردەو پاشاو وەزیر و خانەدانی وا هەڵکەوتون کە لە ڕوی چاکەکاری و مەردایەتی و بلیمەتی و ئاینداری و پیاوەتیدا سەرتۆپی مرۆڤایەتی و خان و میرکوڕی جیهانن و وەك ئەستێرە بە ئاسمانی زەویدا دەبریسکێنەوە.

چوارەم: مرۆڤ جەستەو گیانە، دڵ و ئاوەزە[1]، سۆز و کۆئەندامە[2]، تا هەمو ئەو هێزانە بە هەماهەنگی نەشونما نەکەن و تێشوی چاکیان دەرخوارد نەدرێ، مرۆڤ هەرگیز ڕزگار و بەختەوەر نابێ و بە هاوسەنگی پێش ناکەوێ. تا نێوەندێکی ئاینی و ڕەوشتی و ئاوەزی و جەستەیی نەیەتە ئارا مرۆڤ تێیدا بتوانێ بە کام و چڵەپۆپەی مرۆڤایەتی خۆی بگات؛ هەرگیز ژیارێکی چاکخواز و ڕاستەڕێ نایەتەدی . ئەزمونیش سەلماندویەتی کاتێك ئەمانە دێنە دی کە سەرکردایەتی ژیان و بەڕێوەبردنی سەوڵی ژیار بەدەست کەسانێك بێ کە بڕوایان بە گیان و مادده هەبێ و لە ژیانی ئاینی و ڕەوشتیدا پێشەنگی تەواو بن و خاوەنی ئارەزوی ساغ و بە فام بن و لە زانستی ڕاست و سودبەخشدا بەهرەدار بن، چونکە ئەگەر لە بیروباوەڕ و پەروەردەدا کەموکوڕییان تێدا بێ لە ژیارەکەشدا ڕەنگ دەداتەوە و کەموکوڕیەکە تەشەنە دەکات و بە زۆر دیاردە و لە زۆر شێوەدا دەردەکەوێ.

---

(١) المقدمة، ل ٤٩٩ .

(١) ئاوەز: عەقڵ.

(٢) کۆئەندام: کۆمەڵە ئەندامەکانی لەش.

ئەگەر كۆمەڵێك زاڵ بن كە تەنها مادده و چێژ و قازانجی بەرهەست[1] بپەرستن و تەنها بڕوایان بەم ژیانە هەبێ و بڕوایان بە سەروی هەست نەبێ، هەڵبەت شەقڵ و سروشت و ڕێبیر و ئارەزووەكانیان كار لە چۆنیەتی و شێوەی ژیارەكە دەكات و بە مۆركی ئەوان كەسان مۆرك دەگرێ و بە شەقڵی وان نەخش دێنێ، لە هەندێ لایەنی مرۆڤایەتیدا دەگاتە لوتكە و لە لایەنی گرنگتریشدا تێكدەشێوێ، ئەم جۆرە ژیارە لە بواری گەچ و كەرپوچ و كاغەز و كوتاڵ و ئاسن و ڕەساسدا دەبوژێتەوە، لە بواری شەڕو شەڕگەدا پێش دەكەوێ، لە بواری دادگا و رابوردنگە و مەكۆی[2] بەدكاریدا بەرفرەوان دەبێ، بەڵام لایەنی دڵ و گیانی دەمرێ و پەیوەندی نێوان ژن و مێرد و باوك و كوڕ و كوڕ و كوڕ و برا و برا و برادەر و برادەر لاواز و لەرزۆك دەبێ ، ژیارەكە وەك جەستەیەكی قەبە و هەڵاوساوی لێدێ ، چاو ئەگەر بیبینێ سام و شەرمی لێدەكات كەچی هەناوەكەی پڕ لە ژان و ژوارە و تەندروستیەكەشی پەرێشان و پەشۆكاوە .

ئەگەر كۆمەڵێك زاڵ بن بڕوایان بە لایەنی ماددی نەبێ یان فەرامۆشی بكەن و تەنها گرنگی بە گیان و سەروی هەست و سروشتەوە بدەن و دژایەتی لەگەڵ ژیاندا بكەن، ئەوا گوڵی ژیار دەژاكێ[3] و هێزی مرۆڤایەتی لاواز دەبێ، خەڵكەكە -بە كاریگەری ئەم جۆرە سەركردایەتیەوە- ژیانی بیابان و چۆلەوانی بەسەر ژیانی نێو شاردا هەڵدەبژێرن، پێیان خۆشتر دەبێ تەنیا بن و لە ژیانی ژن و مێردایەتی وەدور بن، جەستەی خۆیان دەخەنە بەر ئازار و ئەشكەنجەوە تا بەڵكو دەسەڵاتی جەستە لاواز بێت و گیانیش پتر پاك بێتەوە ، مردنیان پێ لە ژین باشتر دەبێ تا لە جیهانی ماددەوە بەرەو جیهانی گیان بگوازنەوە و لەوێدا بە پلەی تەواوێتی بگەن!، چونكە پێیان وایە پلەی تەواوێتی لە جیهانی ماددەدا نایەتەدی؛ لە ئەنجامدا ژیارەكە دێتە سەرەمەگ و ئاوزینگ دەدا، شارستانێتی وێران دەبێ و شیرازەی ژیانیش شپرزە دەبێ.

---

(١) بەرهەست: محسوس.

(٢) مەكۆ: شوێنی كۆبونەوە.

(٣) ژاكان: سیس بون.

جا چونکە ئەم ڕێوشوێنە دژی ڕێختی مرۆڤایەتیە بۆیە هێندە نابات شۆڕشی لە دژدا بەرپا دەکرێ و بە ماددیەتێکی ئاژەلآنەی وا تۆڵەی لێ وەردەگیرێتەوە کە تروسکەی گیان و خورەوشتی تێدا نەبێ ، ئیتر مرۆڤایەتی دادەشکێ و ژیانێکی ئاژەلآنەی کێویانەی دوچار دەبێ و لە مرۆڤایەتیەکەی دادەشۆرێ. یان کۆمەڵێکی بە هێزی ماددەپەرست هێرش دەبەنە سەر ئەو کۆمەڵە ڕەبەنە و ئەوانیش لەبەر سروشتە نەرم و لاوازەکەیان ناتوانن بەرگری بکەن و ناچار ملکەچیان دەبن و خۆیان بەدەستەوە دەدەن یان ڕەنگە کۆمەڵەکە هەر خۆی -لەبەر ئەو ئاستەنگانەی[1] لە چارەسەرکردنی کاروباری دنیادا دێتە ڕێیان- دەستپێشخەری بکەن و کۆمەك لە ماددیەت و ماددەپەرستان بخوازن و کاروباری ڕامیارییان پێ بسپێرن و خۆشیان خەریکی پەرستنکاری[2] و باو و نەریتی ئاینی بن؛ بەمجۆرە دین لەسیاسەت جوێ دەبێتەوە و لایەنی گیان و ڕەوشت دەپوکێتەوە و سێبەری کورت دەبێتەوە و دەسەلآتی بەسەر کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و ژیانی زانستیدا نامێنێ، تا ئەوەی دەبێتە سامۆتك[3] و خەیالێك یان وەك تیۆرێکی زانستی بێ کاریگەری لێدێت و ژیانیش دەبێتە ماددەپەرستیەکی پەتی.

لە مێژودا کەم جار بوە کۆمەڵێك سەرکردایەتی مرۆڤیان گرتبێتە دەست لەم کەموکورتیانە بێبەش بوبن؛ بۆیە مرۆڤایەتی هەمیشە لە نێوان ماددەپەرستیەکی ئاژەلآنە و گیان پەرستیەکی ڕەبەنانەدا سەنگ و سوك بوە و هەردەم باری شلەژاوە.

بەڵام یاوەرنی پێغەمبەرﷺ بەوە جوێ دەبنەوە کە لایەنی ئاین و ڕەوشت و لایەنی هێز و ڕامیارییان بەیەکەوە کۆ کردبوەوە، گشت لایەنێکی مرۆڤایەتیان لێ هاتبوە دی، سیفەتە چاك و جۆراوجۆرەکانی سەرکردایەتیان تێدابو. بەهۆی پەروەردە گیانی و ڕەوشتیە هاوسەنگەکەیانەوە کە مرۆڤ کەمجار توانیویێتی دابینی بکات ، هەروەها بە هۆی کۆکردنەوەی بەرژوەندیەکانی گیان و جەستە و،

---

(١) ئاستەنگ: صعوبات.

(٢) پەرستنکاری: عبادات.

(٣) سامۆتك: شبح.

خۆ ئامادەکردنی تەواوی ماددی و هەبونی ئاوەزێکی بەرفراوانەوە؛ توانییان مرۆڤایەتی بەرەو لوتکەی هەرە بەرزی گیان و ڕەوشت و ماددە ببەن.

ڕۆژگاری خەلافەتی ڕاشید ژیارێکی چاکی نواند:

لە گشت لایەنەکانی مێژودا نەمانزانیوە ڕۆژگارێك هەبوبێ لە ڕۆژگاری خەلافەتی ڕاشید تەواوتر و جوانتر و گەشاوەتر بوبێ ، لەم ڕۆژگارەدا هێزی گیان و ڕەوشت ئاین و زانست و کەلوپەلە ماددیەکان هەموی بەیەکەوە مرۆڤی تەواویان بنیات دەنا و ژیاری چاکیان رادەنا.

حکومەتێك بو لە حکومەتە هەرە گەورەکانی جیهان و خاوەن گەورەترین هێز و سیاسەتی سەردەمی خۆی بو، ڕەوشتی بەرزی تێدا بەربلاو بو ، پێودانی[1] ڕەوشتی چاك ژینی خەڵك و سیستەمی حوکمی هەڵدەسوڕاند، ڕەوشت و چاکەکاری هاوشانی بازرگانی و پیشەسازی دەگەشایەوە ، لەگەڵ پەرەسەندنی ڕەوشت و حاڵەتی گیان ئامێزدا فتوحات و ژیاریش بەرفراوانتر دەبون ، ژمارەی کەتن[2] و تاوانکاری بە گوێرەی ڕوبەری وڵات و ژمارەی دانشتوان لە دابەزین دابو هەرچەندە هۆکاریش لە بەر دەست بون ببنە مایەی تاوانکاری، پەیوەندی نێوان تاك بۆ تاك و تاك بۆ کۆمەڵ و کۆمەڵ بۆ تاك لە چاکی دابو . ڕۆژگارێك بو لەوپەڕی تەواوێتی بو، مرۆڤ خەونی بە ڕۆژگارێکی پێشکەوتوتر نەبینیوە و خەیاڵی بۆ ڕۆژگارێکی گەشاوەتر نەڕۆییوە، هەڵبەت ئەم ڕۆژگارەش بە سایەی سەری ئەو پیاوە جوامێر و مەردانەوە هاتە دی کە بەهۆی بیروباوەڕی پاك و ڕەفتاری چاك و بە پەروەردەی جوان و بە تەگبیری سەرکەوتوانەوە دەبونە کاربەدەست و وڵاتیان بەڕێوە دەبرد و سەرپەرشتی خەڵکیان دەکرد و لە هەر کوێ بونایە خاوەنی دین و خوڕەوشتی بەرز بون ، ئەگەر فەرمانـدە بونایە یان بەرفەرمان ، ئەگەر چاودێر بونایە یان سەرباز هەر دەسپاك و لە خواترس و

---

(١) پێودان: معیار.

(٢) کەتن: جنایە.

بێدەعیە بون.

پیرێکی گەورەی ڕۆمەکان وەسفی جەنگاوەرە موسڵمانەکان دەکات و دەڵێ: ((بە شەو نوێژان دەکەن و بەڕۆژ بە ڕۆژو دەبن، پەیمان ناشکێنن، فەرمان بە چاکە دەکەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن، لە نێو خۆدا یەکسانن و کەس مافی کەس پێ شێل ناکات))[1]، یەکێکی تر گوتویەتی : ((بە رۆژ سوار چاکی مەیدانن ، بە شەو خواپەرستی بێوچانن، بە بێ‌نرخ هیچ شتێك لە خەڵکی پەیماندار ناخۆن ، بچنە ناو هەر شارێك کە فەتحی دەکەن ستەم ناکەن و سەلامەتن ، لە شەڕدا تا بەسەر دوژمندا زاڵ نەبن واز ناهێنن))[2]. یەکێکی تر گوتویەتی : ((لە شەودا خواپەرستن، لە ڕۆژدا سوارچاکن، هەمیشە بۆ شەڕ ئامادەن ، تیر و کەوان دروست دەکەن ، رم مشتومال دەکەن ، بە جۆرێك بە دەنگی بەرز قورئان دەخوێنن و یادی خوا دەکەن ئەگەر دەگەڵ تەنیشتەکەشت بدوێی لێت تێناگات))[3].

سەربازی وا هەبوە لە فەتحی مەدائیندا تاج و فەرشەکەی کیسرای وەچنگ کەوتوە، کە نرخیان سەدان هەزار دینار بوە، کەچی بەدڵ نەیخواستوە و دەستی گزی بۆ درێژ نەکردوە، بەڵکو وەك سای غەنیمەتەکان بۆ لای فەرماندەکەی بردوە، ئەویش یەکسەر بۆ خەلیفەی ناردوە، خەلیفە کە ئەمەی بیستوە، سەرسامی دایگرتوە و پڕ بە دڵ ئەم وتەیەی لە بارەوە دەربڕیوە: بەڕاستی ئەو کەسانی ئەمانەیان ناردوە مرۆی دەست پاك و دڵ پاکن[4].

کاریگەری پێشەوایەتی ئیسلامی لەسەر ژیانی گشتیدا :

یاوەرانی محمد ﷺ شایەن بون کە مرۆڤایەتی لە بەر سێبەر و لە ژێر حوکمیاندا ئاسودە بن و هەنگاوی ڕاست هەڵگرن و لەسەر ڕێی ڕاست ڕێ ببڕن و مەبەستی دروست وەرگرن ، شایەن بون جیهان ئاوەدان و دڵنیا بکەنەوە و زەوی

---

(١) رواه احمد بن مروان المالكي في المجالسة.
(٢) البداية والنهاية : ٥٣/٧ .
(٣) هەمان سەرچاوەی پێشو : ١٦/٧ .
(٤) سيرة عمر بن الخطاب، لابن الجوزي .

لە خێر و بەرەکەت تەژی بکەن ، چونکە باشترین کەس بون بیپارێزن و بەرژەوەندی بۆ دابین بکەن، وەك سندوقێکی ئاسن یان وەك کۆتی گەردن لە ژیانیان نەدەڕوانی تا دژایەتی بکەن و تێکی بشکێنن، وەك تاکە دەرفەتێکی ڕابواردن و خۆشگوزەرانی و کەیف و سەفا سەیریان نەدەکرد تا هەڵیقۆزنەوە و ئاوێزانی بن و کاتی لێ بەفیڕۆ بدەن و دەست بۆ گشت خۆشیەك ببەن، ژیانیان بە ئەشکەنجە و سزای تاوان دانەدەنا تا خۆیان لێ ڕزگار بکەن.

وەك خوانێکی تێر و تەسەل لە دنیایان نە دەڕوانی تا خۆیان لە سەر بەکوشت بدەن ، وەك تالاَن سەیری گەنجینە و خێر و بێری زەمینیان نەدەکرد تا شەڕ و کوشتاری لەسەر بەرپا بکەن ، نەتەوەی غەریب و لاوازیان پێ نێچیری بێ پێی بەستەزمان نەبو تا ڕاو و شکاری بکەن . بەڵکو پێیان وابو ژیان بەخششێکی خواییە و سەرچاوەی سەرجەم خێر و بێر و گشت چاکەیەکی ڕەوایە ، بۆ ئەوەیە تا لە خوا نزیك ببنەوە و بگەن بە چڵەبەنانی[1] مرۆڤایەتی کە خوا وای بۆ داناون ، پێیان وابو تاکە دەرفەتێکی تێکۆشان و هەوڵدانە و دەرفەتێکی تری بەدوا نایە: ﴿ الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلاً: خوا ئەو خوایەیە کە مردن و ژیانی بەدیهێناوە تا تاقیتان بکاتەوە ئاخۆ کامتان کردەوەی چاکتر دەکەن. ﴾الملك:٢ و ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلاً: هەرچی لەسەر زەویدا هەیە وەك ئارایش و جوانی فەراهەممان هێناون، تا مرۆڤی پێ تاقی بکەینەوە ئاخۆ کامیان کردەوەی چاکتر دەکات. ﴾الكهف:٧.

پێیان وابو ئەم جیهانە موڵکی خوایەو ئەوان تێیدا جێنشینن . یەکەم لەو ڕوەی کە لە بنەڕەتدا خوا مرۆڤی بەجێنشین بەدیهێناوە وەك دەفەرموێ: ﴿ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً: من لەسەر زەویدا جێنشینێك دادەنێم. ﴾البقرة :٣٠، ﴿ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا: خوا هەرچی لە زەویدا هەیە گشتی بۆ ئێوە بەدیهێناوە﴾البقرة : ٢٩ ، ﴿ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنْ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً:

---

(١) چڵەبەنان: هەرەت، لوتکە.

ڕێزمان لە ئادەمیزاد ناوە، تواناامان پێداون تا بتوانن لە وشکانی و دەریادا بژین، لە شتی پاك بژێویمان پێداون ، بەسەر گەلێك خەلقێتر پایەدارمان کردون﴾الاسراء : ٧٠.. دوەم لەو روەی کە مرۆڤن و بۆ فەرمان و حوکمی خوا ملکەچ بونە و خواش ئەوانی ڕاسپاردوە تا جلەوی کاران بەدەست بگرن و سەرپەرشتی خەڵکی بکەن ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُم فِي الأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمْ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لاَ يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا: خوا بەڵێنی بە هەندێك لە ئێوەی بڕوادار داوە کە کاری چاك دەکەن؛ کاروباری زەمینیان پێ بسپێری وەك بە بڕواداارانی پێشوی سپاردوە و ئاینەکەشیان کە خوا پێی ڕازی بوە سەقامگیر دەکات و پاشان ڕەوشی پڕ ترسیشیان بۆ بەڕەوشێکی ئارام دەگۆڕێ و من دەپەرستن و هاوبەشم بۆ پەیدا ناکەن ﴾النور:٥٥. هەروەها خوا ڕێی پێداون لە خێروبێری زەوی بەهرەمەند بن بەلام بەبێ دەستبلاوی و زێدەڕۆیی: ﴿ يَابَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلاَ تُسْرِفُوا إِنَّهُ لاَ يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ: ئادەمیزادان ! لە کاتی نوێژدا جا لەهەر مزگەوتێکدا بون خۆتان پۆشتە بکەن و بخۆن و بشخۆنەوە بەلام دەستبلاو مەبن ، خوا دەستبلاوانی خۆش ناوێت﴾ الأعراف :٣١ ، ﴿ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِن الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ: بلێ: بێژە کێیە، جلکی جوان و خشڵ و بژێوی پاکژێ-کە خوا بۆ عەبدەکانی خۆی ڕەوا دیوە-لای وایە کە ناڕەوایە؟ بێژە: ئەمانە شایانی ئەو کەسانەن کە لە ژیانی دنیادا بڕوایان بەخوا هێناوەو ڕۆژی قیامەتیش هەر تایبەتی خۆیانە﴾الأعراف :٣٢، هەروەها سەرپەرشتایەتی گەلانی سەرزەوی پێ سپاردون و ئەوانی لە ڕەوت و ڕەوش و ڕەوشت و خواستەکانی مرۆڤایەتی بەرپرسیار کردوە . ئەرکیان پێ ڕاسپێردراوە تا گومڕاوان بهێننەوە سەر ڕێی ڕاست و خراپەکاران لە کاری خراپ بگێرنەوە و لارو وێران ڕێکخەنەوە و درز و کەلێنان پڕکەنەوە و تۆڵە بۆ بێدەسەڵات و زەبونان وەرگرنەوە و مافی مافخوراوان بستێننەوە و تۆوی دادگەری بڕوێننەوە و ئارام و هێمنی لە

جیهاندا بژیێننەوه ﴿ كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنْ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ: ئێوه بونه باشترین نەتەوەی نێو گەلان چونكه فەرمان بە چاكە دەكەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن و بڕوا بەخوا دێنن.﴾آل عمـران:١١٠، ﴿يا أيها الذين آمنو كونوا قوامين بالقسط شهداء لله : ئەی بڕواداران ! دادگەرانە شاهێدی لە سەر خەڵك بدەن ﴾ النساء:١٣٥.

زانایەكی موسڵمانی ئەڵمانی وەسفێكی وردی مرۆڤی موسڵمان دەكات و دەڵێ:

((ئیسلام -وەكو نەسرانیەت- لە ڕوانگەیەكی تاریكەوە ناڕوانێتە جیهان، ئیسلام فێرمان دەكات ژیانی دونیا بە گەورەتر وەرنەگرین و وەكو ژیاری ئێستای ڕۆژئاوا نرخی زیاتری بۆ دانەنێین. دینی مەسیحی بێزاری لە ژیانی سەر زەوی دەردەبڕێ و خۆشی ناوێ، بەلاَم ڕۆژئاوای ئێستا -بە پێچەوانەی روحی نەسرانیەتەوە- گرنگیەكی لە ڕاددەبەدەر بە ژیان دەدات وەك گرنگیدانی ژەمەنبوردە بە خواردن و خواردنەوە ، هەرچەندە ڕێزیشی ناگرێ . كەچی ئیسلام بە ڕێز و بە هێمنیەوە دەڕوانێتە ژیان، ژیان نا پەرستێ بەڵكو بە قۆناغێك دەیناسێنێ كە وەك پردێك بێ بۆ ژیانێكی بالاَتر، جا مادەم قۆناغێكە و بۆ پەڕینەوەیە كەواتە مرۆڤ دەبێ بە ساكاری وەری بگرێ و لە نرخی خۆی نەیباتە دەرەوە.

لە گەشتی ژیاندا چار نیە دەبێ بەو جیهانە راببورین، خوا پێشتر ڕێوشوێنی وا كێشاوە، كەواتە ژیانی مرۆڤایەتی نرخە گەورەكەی خۆی هەیە، بەلاَم نابێ ئەوە لە بیر بكەین كە ئەم ژیانە وەك ئامراز و پێناوێك[1] وایە و نرخەكەشی بارتەقای خۆیەتی . ئیسلام ڕێگە بەو بیردۆزە ماددیە نادات كە دەڵێ: ((نیشتمانی ژیانی من تەنها ئەم جیهانەیە و هیچی تر))، ڕێگە بە بیردۆزە نەسرانیەكەش نادات كە بە سوك سەیری ژیان دەكا و دەڵێ: ((ئەم جیهانە نیشتمانی ژیانی من نیە)) . ڕێگای ئیسلام ڕێگای ناوەنجی هەردولایە، قورئان

---

(١) پێناو: واسطة.

ئامۆژگاریمان دەكات بەم جۆرە بپاڕێنەوە:﴿ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ: هەیانە دەڵێ: خوایە لە دنیا و دواییدا چاكمان پێ ببەخشە و لە سزای ئاگرمان بپارێزە ﴾البقرة:٢٠١.

ئیسلام، ئەم جیهانە نەك هەر بە كۆسپی سەر ڕێی تێكۆشانی بەفەڕی ڕوحی نازانێ، بەڵكو پێشكەوتنی ماددیانەش لە بەر دڵان شیرن دەكات بەڵام بە ئامانجی دانانێ . پێی وایە دەبێ ئامانج لە تێكۆشان ئەوەبێ كە ڕەوشتێكی تاكی و كۆمەڵی وابێتە دی یارمەتی پەرەسەندنی هێزی ڕەوشتیی مرۆڤ بدات و ئەگەر ڕەوشتێكی واش هاتەدی بپارێزرێت.

ئیسلام خەڵك بۆ ئەوە ڕێنوێن دەكات تا لە هەمو كردەوەیەكی گەورە و بچوكدا هەست بە لێپرسراوێتی خوڕەوشتانە بكەن . سیستەمی ئاینیی ئیسلام هەرگیز ڕێگە بە فەرمانێكی وەك ئینجیل نادات كە دەڵێ : ((ئەو شتی بۆ قەیسەرە بیدەن بە قەیسەر و ئەو شتی بۆ خواشە بیدەنە خوا))، چونكە ئیسلام ڕێگە بەوە نادات ژیان بۆ لایەنی ڕەوشتی و لایەنی كرداری دابەش بكرێت . یەك جۆر هەڵبژاردن هەیە یان ڕەوا یان ناڕەوا ، شتێك نیە لە نێوان هەردوكیان بێت . بۆیە ئەوەندە دوپات لەسەر ئەنجامدانی كردەوان دەكاتەوە چونكە بە بەشێكی هاوبەندی[١] ڕەوشتی دەزانێ. لەسەر هەمو موسڵمانێكیش پێویست دەكا خۆی بە بەرپرسی ژینگە و ڕوداوان بزانێ، جیهادیشی لەسەر داناوە تا لە هەمو شوێن و كاتێدا هەق بەرپا بكات و ناهەق لەناو ببات، قورئان دەفەرموێ: ﴿ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾آلعمران:١١٠.

ئەمە پاساوە[٢] ڕەوشتیەكەی ئیسلامی و فەتحە سەرەتاییەكانی ئیسلامی و ئیستعماری ئیسلامییە، ئەگەر بە ناچاری وشەی ئیستعمار بەكار بێنین بەڵێ ئیسلام ئیستعماریە بەڵام ئیستعماریەكەی بە ئەنگیزەیەكی كەڵەگایی و داگیركاری و لە پێناو ئابوری نەتەوەیی نیە ، مەبەستی پێشینانی موجاهید تێر

---

(١) هاوبەند: لازم
(٢) پاساو: مبرر.

و پڕی و گوزەرانی خۆش نەبوە لەسەر شان و باڵی خەڵکانی تر ، بەڵکو تەنها لەو پێناوەدا بوە کە زەمینەیەکی خۆش بۆ مرۆڤ بڕەخسێنن تا بتوانن پەرە بە لایەنی روحی بدەن، وەك ئەوە وایە کە لە ئیسلامدا ئەگەر یەکێك زانستی چاکەکاری بخوێنێ دەبێ کار بە چاکەکانیشی بکات.

ئیسلام هەرگیز لەگەڵ لێکجوێکردنەوەی ئەفلاتونی و تیۆریانەی نێوان چاکە و خراپەدا نیە ، تەنانەت ئەوەشی پێ ناپەسندێکی ناقولایە کە مرۆڤ لە روی تیۆریەوە هەق و ناهەق لێك جوێ بکاتەوە کەچی بۆ سەرخستنی هەق و لە ناوبردنی ناهەق تێنەکۆشێ، چونکە چاکە و هەق وەك ئیسلام وا دەڵێ ئەو کاتە دەژین کە مرۆڤ لە پێناو هێنانەدی دەسەڵاتی هەق تێبکۆشێ، ئەو کاتەش دەمرن کە ئەگەر زەبونیان بکات و سەریان نەخات))[1].

ژیاری ئیسلامی و کاریگەریەکەی لەسەر ڕوڕەوتی مرۆڤایەتیدا:

دەرکەوتنی ژیاری ئیسلامی بە روح و ڕواڵەتەکانیەوە و دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلامی بە شێوە و سیستەمەکەیەوە ، کە لەسەدەی یەکەمی کۆچیدا هاتنە ئاراوە پاژێکی[1] نوێ بو لە مێژوی دین و ڕەوشت و دیاردەیەکی تازە بو لە جیهانی ڕامیاری و کۆمەڵایەتیدا، ڕەوتی ژیاری وەچەرخاند و ئاراستەیەکی نوێی بەدنیا گرتە بەر . بانگەوازی ئیسلامی هەر لە دێرینەوەڕا بەردەوام لە سەر دەستی پێغەمبەران ڕاگەیەنراوە و بانگخوازان بڵاویان کردۆتەوە و دڵسۆزانیش لە پێناویدا تێکۆشاون ، بەڵام بانگخوازان لە هیچ ڕۆژگارێکدا وەك ئەم جارە نەیانتوانیوە حکومەتێك لەسەر بنچینە و ڕێوشوێن و بنەڕەتەکانی ئیسلام دامەزرێنن ، نەیانتوانیوە بە شەقڵی ئیسلام و بە پێی بنەماکانی ژیارێك بنیات بنێن ، لە هیچ ڕۆژگارێکدا ئەم بانگەواز و کردوکۆشە وەك ئەم جارە سەرکەوتنی وەدەست نەهێناوە کە لەسەر دەستی محمد ﷺ و جێنشینە سەرڕاستەکان

(١) Mohammad Asad(Leopold) Islam At the Cross Roads, Fifth Edition,P.٢٩

(١) پاژ: بەند.

هاتوەتە دی.

پشکوتنی ئەم جارەی ئیسلام تەنگ و چەڵەمەیەکی نوێ بو بۆ نەفامی کە پێشتر دەگەڵی ڕانەهاتبو، نەیدەزانی چۆن لێی ڕزگار بێ، پێشتر بانگەوازێکی ئاینیی ڕوحی بینیبو، کەچی ئەم جارە ڕزگاریە، بەختەوەریە، ڕوحە، ماددەیە، گیانە، هێزە، ژیارە، کۆمەڵە، حکومەتە، ڕامیاریە، ئاینێکی لەبەر دڵان شیرینە، ئاوەز بە ئاسانی وەریدەگرێ، سەرتاپای وتەی جوان و بەجێیە و دژ بە ئەفسانە و هزری پڕوپوچی نابەجێیە، پەیامێکی خوایی و سروشێکی ئاسمانیە دژ بە پێودان و ئەزمون و یاساگەری مرۆڤانە، ژیارێکی پایەدار و بونیات بە هێز و بناغە تۆکمەیە ، ڕوحی لە خواترسان و داوێنپاکی و دەستپاکی لەبەر دایە ، تێیدا خوڕەوشتی چاك لە سەروی پارە و پشتە ، گیان لە سەروی ڕواڵەتی پوچە ، خەڵك هەموی یەکسانن ، بە تەقوا لەیەکدی جوێدارن ، خەڵك گرنگی بە ڕۆژی دوایی دەدەن بۆیە دەرونیان ئارام دەبێ و دڵیان پڕ لە ترسی خوا دەبێ و ڕکەبەرایەتی دنیایی و ڕکوکینە و لێك توڕیی کەم دەبێتەوە.

هەمو ئەمانە دژ بە ژیارێکی تێکقژقژاوی شڵەژاوی پڕ ڕکوکینە و بنیات لاواز و کۆڵەگە لەرزۆك وەستاون، کە تێیدا گەورە زوڵم لە بچوك دەکات و بەهێز مافی بێهێز دەخوات و لە ڕابواردن و بەدکاریدا پێشبرکێ دەکەن و لە پارە و پشت و خۆشگوزەرانیدا کێبەرکێ دەکەن و دنیاکەی یەك پارچە بۆتە شەڕو شۆڕ و ژیارەکەشی بۆتە دۆزەخی خەڵکی ﴿ وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنْ الْعَذَابِ الأَدْنَى دُونَ الْعَذَابِ الأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ: جگە لە سزای هەرە گەورە سزای بچوکیشیان پێ دەچێژین تا بەڵکو بۆ لای خوا بگەڕێنەوە ﴾السجدة:٢١.

بانگەوازی ئەم جارە حکومەتێکی دادگەرە و بە یەکسانی لە خەڵك دەڕوانێ، مافی بێهێز لە بەهێزان وەردەگرێتەوە، پاسەوانی خوڕەوشتی خەڵکە وەك چۆن پاسەوانی ماڵ و خانویانە، خوێن و ئابڕویان دەپارێزێ، باشترین کەس بۆتە فەرماندە، زاهیدترین کەس کاری پێ ڕاسپێردراوە و پایەی پێ بەخشراوە .. حکومەتێکە و دژ بە حکومەتێکی پڕبەدکاری و زۆرداری وەستاوە، کە کاربەدەستەکانی گزیکار و ستەمکارن، ماڵی خەڵك دەخۆن و ئابڕویان دەتکێنن

و خوێنیان بە ناهەق دەڕێژن و خوڕەوشتی خەڵك دەشێوێنن، کاربەدەستانی نمونەی خوڕەوشتی خراپن، خراپترینیان بۆتە فەرماندە، ئاژەڵ و وڵسات و سەگەکانیان تێرو پڕن بەلاّم خەڵکەکەی ژێردەستیان قات و قڕن، خانوەکانیان پۆشتەو پەرداخن بەلاّم خەڵکەکە ڕوت و ڕەجاڵن.

خەڵك کە ئەم جیاوازیەی بینی ئیتر کۆسپ و تەگەرەیان لە ئیسلام نەدەبینی و بە ئاسانی ئیسلامیان قەبوڵ دەکرد، لە موسڵمانیشدا روبەڕوی ئاستەنگ و سەختی نەدەبونەوە و سودو بەرژەوەندیشیان لە نەفامیەتی وەدی نەدەکرد. پیاوێك کە دەهاتە نێو ئیسلام هیچ شتێکی نەدەدۆڕاند و هیچی لە دەست نەدەدا، بەڵکو فێنکی ئاوەر و شیرنی بڕوای دەچەشت و خۆی لە نێو شکۆی ئیسلام و ولاّتێکی بەهێز دەدۆزیەوە و شانازی پێوە دەکرد، هاوەڵی وای بۆ دەبو کە بەسەر و ماڵ و گیان بۆی فیدا بن، دەرونێکی ئارامی دەڕەخسا و، بڕوای بەژیانی دوای مەرگ پەیدا دەکرد، بۆیە خەڵك بە ویستی ئازادانەی خۆیان لە سەربازگەی نەفامێتیەوە بەرەو سەربازگەی ئیسلام دەپەڕینەوە و بەرەبەرە خاکی نەفامێتی تەسکتر دەبوەوە، وشەی ئیسلامیش هەر بەرز دەبو و سێبەرەکەشی درێژتر دەبوەوە، تا ئەو ڕۆژەی ئاژاوەی نەفامێتی بڕایەوە و تەنها دینی خوا مایەوە.

کاریگەری ئەم وەرچەرخانە[1] گەلێك گەورەو مەزن بو، پێشتر لە دەوڵەتی نەفامێتی و نامۆیەتی ئیسلامدا ڕێی خوا پڕ لە مەترسی و سەخت و هەڵەموت بو، کەچی ئێستا ئاسان و ئارام و بێ مەترسیە، پێشتر لە نێوەندی نەفامێتیدا مرۆڤ زۆر بە زەحمەت دەیتوانی بەرفەرمانی خوا بێ، بەلاّم ئێستا لە نێوەندی ئیسلامیدا زۆر زەحمەتە بتوانێ نافەرمانی خوا بێ[2]، دوێنێ بانگەوازی بەرەو دۆزەخ دیارو سەرخراو بو کەچی ئەمڕۆ خامۆش و زەبونە، پێشتر هۆکاری لەخوا یاخیبون بە ئاشکرا بەربلاّو بو کەچی ئەمڕۆ بەدەگمەن و نهێنیە، پێشتر بانگەوازی بەرەو خوا لە خاکی خوا تاوان بو ، ڕەنگە بەدزیو لە پەنایان

---

(١) وەرچەرخان: انقلاب.
(٢) نافەرمانی: سەرپێچی.

ڕاگەیەنرابوایە ، بەلاَم ئەمڕۆ بەدەنگی بەرز و ئاشکرایە، ئازاد و ئارامە و دژایەتیەکی ئەوتۆی ناکرێ، ئەمڕۆ بانگخوازان لە پێناو بیروباوەڕو دینی نوێدا وەکو جاران ناترسن دوچاری چەوسانەوە و ئەشکەنجە بن ﴿ تَخَافُونَ أَنْ يَتَخَطَّفَكُمْ النَّاسُ فَآوَاكُمْ وَأَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزَقَكُمْ مِنْ الطَّيِّبَاتِ: لەوە دەترسان خەڵك ڕاتان ڕفێنێ کەچی پاشان خوا دالّدەی دان و سەری خستن و لە شتی پاك بژێوی پێ بەخشین ﴾الأنفال:٢٦، بانگخوازان ئەمڕۆ بەبێ هیچ تەگەرەیەك فەرمان بەچاکە دەکەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن.

سروشت و ئاوەزی خەڵك بە هەستکردن و بێ هەستکردن دەگۆڕن و وەك چۆن وەرزی بەهار کار لە سروشتی مرۆڤ و ڕوەك دەکات بە ئیسلام کاریگەر دەبون، دڵە یاخی و وشکەکان بەرەبەرە نەرم دەبون و لە خوا دەترسان، بنەماو هەقیقەتەکانی ئیسلام بە قولاّیی دەروندا دەچونە خوارەوە و پەلوپۆیان بە هەناودا دەهاوێشت، بەهای شتان لە دیدی خەڵك دەگۆڕا، پێودانە کۆنەکانی دەگۆڕان و پێودانی نوێ جێیان دەگرتنەوە، نەفامێتی ببوە بزاڤێکی کۆنەپەرست و هەوڵدان بۆ پاراستنی بە وشکی و گەمژەیی حسێب بو، ئیسلامیش ببوە شتێکی پێشکەوتو و هاوچەرخ، موسڵمانبون و خۆ بە ئیسلام ڕانواندن خانەدانی و کەشخەیی بو، نەتەوەکان بڵێ سەرتاپای زەوی بەرەبەرە لە ئیسلام نزیك دەبوەوە، خەڵکەکە هەستیان نەدەکرد لە ئیسلام نزیك دەبنەوە وەك چۆن گۆی زەوی هەست ناکات بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە، نزیك کەوتنەوەکە لە فەلسەفە و دین و ئەدەب و ژیارەکەیان وەدەردەکەوت، ناخ و ویژدانی دەسمین و دەبوە مایەی سەرهەڵدانی بزاڤی چاکسازیخوازی تەنانەت لە دوای ڕوخانی موسڵمانەکانیش.

ئیسلام یەکخواناسێتی هێنا و بتپەرستی و هاوبەشپەرستێتی نیوەمر کرد، لەو ڕۆژیوەڕا هاوبەشپەرستی لە دیدی هاوبەشپەرستان بێبەها و سوك بو، خۆیان بە شەرمەزار دەزانی و لێی بێبەری دەبون و بە شان و باڵیان هەڵنەدەگوت ، کەچی پێشتر لە پێناو سەرخستنیدا تێدەکۆشان و خۆیان لەسەر بە کوشت دەدا، خەڵکی هەمو دینێك هەوڵیان دەدا هاوبەشپەرستی و دیاردە و باو و نەریتەکانی

خۆیان بە جۆرێك ڕاڤە بکەن و زمانی بۆ خوار بکەنەوە کە لە یەکخواناسیەکەی ئیسلام نزیك بێ و پێی بچێ.

ئوستاد ئەحمەد ئەمین دەڵێ: لە ناو نەسرانیەکاندا زۆر کێشە کە ئاسەواری ئیسلامیان بەسەرەوە دیار بو سەریان هەڵدا، یەکێك لەوانە بزاڤێك بو کە لە سەدەی هەشتەمی زاینیدا واتە لە سەدەی دوەم و سێیەمی کۆچیدا لە سێپتیمانیا[1] سەری هەڵدا و بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە نابێ مرۆڤ لە بەردەم قەشەدا ئیعتیراف بە گوناهەکانی بکات و قەشە ئەو مافەی بۆ نیەو مرۆڤ بۆ ڕەشبونەوەی گوناحەکانی دەبێ تەنها لە خوا بپاڕێتەوە، جا چونکە ئیسلام قەشە و ڕەبەن و مالی تێدا نیە ، بۆیە ئیعترافیشی تێدا نابێ)).

بزاڤی تریش سەریان هەڵدا کە بانگەشەی تێکشکاندنی پەیکەر و کۆتەڵە ئاینیەکانیان دەکرد، لە سەدەی هەشتەم و نۆیەمی زاینیدا واتە لە سەدەی سێیەم یان چوارەمدا ڕاڕەوێکی[1] نەسرانی پەیدا بو کە بەپیرۆززانینی وێنە و پەیکەری ڕەت دەکردەوە، ئیمپراتۆری رۆمانی (لیو)ی سێیەم لە ساڵی (٧٢٦ز) بڕیاری قەدەغە کردنی بە پیرۆززانینی وێنە و پەیکەری دەرکرد، لە ساڵی (٧٣٠ز) بڕیارێکی تری دەرکرد و ئەم کارەی بە بتپەرستی لە قەڵەم دا، قوستەنتین و (لیو)ی چوارەمیش هەمان هەڵوێستیان هەبو، بەڵام پاپا گریگۆری دوەم و سێیەم و گرمانیۆسی بەتریکی قوستەنتنیە و خانم ئیریسنی ئیمپراتۆر بەرگریان لە پەرستنی وێنە دەکرد و پشتیوانیان بۆ دەردەبڕی، لە نێوان ئەم دو چینەدا کێشەیەکی توندوتیژ پەیدا بو کە لێرەدا ناکرێ باسی بکەین.

هەندێ لە مێژونوسان پێیان وایە بانگەوازەکانی نەهێشتن و تێکشکاندنی وێنە و پەیکەران بە ئیسلام کاریگەر بون ، دەڵێن : کلودیۆس (Cladius) کە لە ساڵی (٨٢٨ ز) کراوەتە ئۆسقوفی (تورین) و وێنە و خاچەکانی دەسوتاند و نەیدەهێشت بپەرسترێن؛ لە ئەندەلوسی ئیسلامیدا لە دایك بوە و گەورە بوەو

---

(١) موقاطەعەیەکی کۆنی فەرەنسایە دەکەوێتە باشوری رۆژئاوای فەرەنسا لە سەر دەریای سپی ناوەڕاست.

(١) راڕەو: مذهب.

هەڵوێستی ئیسلامیش دیارە چۆن دژی وێنە و پەیکەر بوە، بوخاری و موسلیم لە خاتو عائیشەوە دەگێڕنەوە کە دەفەرموێ: ((جارێکیان پێغەمبەر ﷺ لە سەفەرێکدا گەڕایەوەو منیش پەردەیەکم بە پەنجەرەوە هەڵواسیبو وێنەی تێدا بو، کە پەردەکەی دیت پارچە پارچەی کرد و زۆر توڕە بو و ڕەنگی گۆڕا و فەرموی: عائیشە! بە ئێش و ئەشکەنجەترین کەس لە ڕۆژی دواییدا ئەو کەسانەن کە خەڵقی خوا دەشێوێنن. عائیشە دەڵێ: پەردەکەمان کردە چەند پارچەیەك و یەك دو بالیفمان لێ دروست کرد)) فەرمودەی تر لەم بارەوە گەلێ زۆرن.

مێژوناسی بەناوبانگی ئەوروپی بەشێوەیەکی رونتر لە بارەی وێنە و پەیکەری ئاینیەوە دەدوێ و دەڵێ:

((لە کڵێسادا وێنەپەرستی برەوێکی زۆری هەبو، کاتی خۆی مەسیحیە بڕوا لاوازەکان بەرەبەرە قبوڵیان کرد و پێیان وابو پیرۆز و بێگوناحن. لە سەرەتای سەدەی هەشتەمەوە کاتێك ئەم تازەباوە لە لوتکەی پەرەسەندن دابو لە پڕو نەکاوێکدا یۆنانیەکان وریا بونەوە و زانیان سەر لە نوێ لە بەرگی مەسیحیدا دینی بابو باپیرانیان ژیاندۆتەوە ، موسڵمانان بەسای قورئان و جولەکەکانیش بەسای تەورات توانجیان ئاراستە دەکردن و رکوکینەیەکی هەمیشەییان لە مەڕ دروستکردنی بت و هونەری بتپەرستیدا هەبو ، ئەم هەڵوێستە نیگەران و خەفەتباری دەکردن، بەڵام ئەگەر مەسەلەکە هەر جولەکە بونایە دەیانتوانی چاوی لێ بنوقێنن و ئاوڕی لێنەدەنەوە چونکە ژمارە کەم و زەبونیش بون، بەڵام توانج و سەرزەنشتی موسڵمانە ڕزگاریخوازەکان کە لە دیمەشقدا حوکمیان دەکرد و خەریکبو قوستەنتینیەش رزگار بکەن بایەخێکی گەورەی لەلادا پەیدا کردبون)).

(جیبۆن) دەڵێ:

((یەکەمین کەس لەدژی پەرستنی وێنە و بتدا تێکۆشابێ ئیمپراتۆر (لیو)ی بتشکێن (٧١٧-٧٤١ ز) و کانستائنی پێنجەمینی کوڕی (٧١٤-٧٧٥ ز) بونە، ل ٢٥٢ ئەنجومەنی (SYNOD) کە لەساڵی (٧٥٤ ز) لە قوستەنتینیەدا بەسترا، دوای توێژینەوەیەکی درێژدادڕی شەش مانگی بەوە گەیشتن کە پەرستنی وێنە و پەیکەرەکانی مەسیح شتێکی تازەباوە. ناوچەی ڕۆژهەڵات بەم بڕیارە

ڕازی نەبو بەڵام بە ناچاری قبوڵیان پێ کرا، ئیتاڵیەکانیش لە ساڵی (٧٢٨ ز) شۆڕشێکیان لەدژدا بەرپا کرد))[١]

هەروەها تایفەیەکی تری نەسرانی[٢] بە جۆرێکی وا ڕاڤەی عەقیدە سێپەرستیەکەیان دەکرد کە لە یەکتاپەرستیەوە نزیك بێت و نکوڵیشیان لە خوایەتی مەسیح ﷺ دەکرد[٣].

ئەو کەسەی مێژوی ئاینیی ئەوروپا و مێژوی کڵێسای نەسرانی بخوێنێتەوە هەست بەوە دەکات کە ئیسلام چ کاریگەرێکی ئاوەزانەی لەسەر کێشەگەلی چاکسازیخوازان و شۆڕشگێرانی دژ بە سیستەمی ئوسقوفی جێهێشتوە. بانگەوازە چاکسازیخوازە گەورەکەی (لۆثەر) وەکو مێژونوسان دانیان پێ ناوە- لەگەڵ هەمو خەوشەکانیشیدا[٢] دیارترین دیاردە بوە کە کاریگەری ئیسلام و هەندێ لە بیروباوەڕەکانی بەسەرەوە بوبێ.

هەروەها عەقلیەت و شەریعەتی ئیسلامی لە دوای فەتحی ئیسلامیدا کاریگەرێکی زەقی لەسەر ڕەوشت و کۆمەڵایەتی یاساگەری نەتەوەکانی ئەوروپای نەسرانی و هیندستانی بتپەرستی بەجێهێشتوە[٤].لە مەسەلەکانی یەکخواناسی و کێشەکانی مافی مرۆڤ و یەکسانخوازی لە نێوان چینەکانی مرۆڤایەتیدا کە ئاینی ئیسلام لە زوەوە باسی کردوە و لە شەریعەت و ژیارەکەیدا دابینی کردوە، کاری تێکردون.

باسناسی[٣] بە ناوبانگی هیندی (K.M.Panikkar) باڵیۆز[٤]ی پێشوی هیندستان لە میسر لە بارەی کاریگەری بیروباوەڕی یەکخواناسی ئیسلامی لەسەر ئاوەزی گەل و ئاینی هیندیەوە دەڵێ:

---

(١) پەرتوکی (انحطاط روما وسقوطها) نوسینی جیۆن ل (٢٥٥ ـ٢٥٦)

(٢) Hainc's Christianity of Islam in Spain P.١١٦

(٢) ضحى الأسلام : ١٦٤/١ـ١٦٥

(٢) خەوش: عەیب.

(٤) Doctor Tara Chand: In fluence of Islam on Indian Culture.

(٣) باسناس: تۆژەرەوە، الباحث.

(٤) باڵیۆز: سفیر.

((بێگومان ئیسلام لە ڕۆژگاری خۆیدا کاریگەریەکی قوڵی لە ئاینی هیندۆکی کردوە، هیندۆکەکان لە هزری خواپەرستیدا قەرزباری ئیسلامن، ڕێبەرانی هزر و ئاینی هیندۆکی ئەو ڕۆژگار، ئەگەر چی خواکانیان بە ناوی جۆراوجۆرەوە ناوزەد کردبو، بەڵام بانگەوازیان بۆ خواپەرستی دەکرد و بە ڕاشکاوی دەیانگوت خوا تاك و تەنیایە و تەنها ئەو شایەنی پەرستنە و ڕزگاری و بەختەوەریش تەنها لەو داوا دەکرێ، ئیسلام لەو ڕۆژگارەدا شوێن پەنجەی لە گشت ئاین و بانگەوازەکانی هیندستان جێهێشتبو وەکو ئاینی (Bhagti) و بانگەوازی (کەبیرە)[٥].

سەرەك وەزیرانی پێشوی هیندستان ـ جەواهیر لال نەهرۆ لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (Discovery of India) دەڵێ:

((ئەو داگیرکەرانەی کە لە باکوری ڕۆژئاوای هیندستانەوە هاتنە نێو هیندستان و هەروەها هاتنی ئیسلامیش بایەخێکی گەورەیان لە مێژوی هیندستاندا هەبو، ئیسلام هات دەمامکی ڕوی دزێوی خراپەکاریەکانی ناو کۆمەڵگەی هیندۆکی هەڵماڵی و خەڵکی لە ستەمی دابەشبونی چینایەتی و لە (لەمسی مەنبوذ) بێدار کردوە، ئارەزوی دورەپەرێزبون لە جیهان کە هیندستان تێیدا دەژیا لە دڵی خەڵکی دەرهێنا، بیردۆزەی برایەتی ئیسلامی و یەکسانی کە موسڵمانان بڕوایان پێ هەبو و تێیدا دەژیان کاریگەرێکی قوڵی خستە مێشکی هیندۆکەکانەوە، ئەوانەی کە زیاتر کەوتنە بەر کاریگەریەکەش ئەو کەساس و بەدبەختانە بون کە لەنێو کۆمەڵگەی هیندیدا لە یەکسانی و مافی مرۆڤایەتی بێبەش بون)).

نوسەرێکی هاوچەرخی پایەدار کە ناوی (N.C.Mehta) یە لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ژیاری هیندستان و ئیسلام) دەڵێ:

((ئیسلام لە ڕۆژگارێکدا کە ژیارە کۆنەکان دادەڕوخان و ڕویان لە هەڵدێران بو؛ مەشخەڵی ڕوناکی بۆ هیندستان هێنا و تاریکستانی سەر ژیانی خەڵکی تاراند، ئامانجە پیرۆزەکان کرانە بیروباوەڕی هزریو کاری ڕزگاریخوازێتی ئیسلامی

---

(٥) Asurvey of Indian History P.١٣٢

لە جیهانی هزردا فراوانتر و مەزن تر بو وەك لە کێڵگەی ڕامیاری، هیندستانیش سای ولاَتانی تر لەمەدا بەشی خۆی وەرگرت، بەلاَم بۆ بەدبەختی! لەم ولاَتەدا (حکومەت) مێژوی ئیسلامی نوسیوەتەوە و کۆنترۆڵی کردوە بۆیە حەقیقەتی ئیسلام پەردەپۆش کراوە و بەخشش و دەستە جوان و ڕەنگینەکانی لە بەرچاواندا بزر بوە)).

هیچ دین و ژیارێك کە ئەمڕۆ لە جیهانی شارستان و ئاوەداندا دەژێت ناتوانێ بڵێ کەم و زۆر بە ئیسلام کاریگەر نەبوە.

ڕۆبەرت بریفۆلت لە پەرتوکەکەیدا بەناوی: (The Making of Humanity) دەڵێ:

((هیچ لایەنێك لە لایەنەکانی پێشکەوتنی ئەوروپا نیە کە چاکەی گەورە و شوێنەواری کاریگەرێتی ژیاری ئیسلامی بەسەرەوە نەبێ))[1] لە شوێنێکی تردا دەڵێ:

((زانستە سروشتیەکان (کە فەزڵەکەی بۆ عەرەب دەگەڕێتەوە) ئەوروپای بۆ ژیان نەگەڕاندۆتەوە، بەلاَم ژیاری ئیسلامی هەر لەو ڕۆژەی کە گزنگی بەسەر ئەوروپا پەخش کردوە کاریگەری گەورەو جۆراوجۆری خستۆتە سەر ژیانی ئەوروپا)).

جا ئەگەر کار هەر بەم جۆرە ڕۆیشتبوایەو مرۆڤایەتی هەر لەژێر سەرکردایەتی ئەو کۆمەڵە موسوڵمانە مابونایەوە و تیر لە کەوانی خۆی دەرچوبایە و ئاو لە ئاوەڕۆی خۆی ڕۆیی بوایە؛ جیهانی مرۆڤایەتی مێژویەکی تری دەبو... ئەو مێژوە تراژیدیەمان لە جیهان نەدەخوێندەوە کە پڕە لە نسکۆ و بەدبەختی و کوێرەوەری مرۆڤایەتی، مێژوێکی تری پڕ شکۆ و جوانی دەبو کە هەمو مرۆڤێك خۆزگەی پێ دەخوازێ و گشت چاوێکی پێ ڕون دەبێ، بەلاَم ڕەوتی قەدەر بەجۆرێکی تر ئاراستە بو و موسڵمانەکان خۆیان دوچاری داڕوخان بون.

(١) P.١٩٠

بەندی دوەم

داڕوخان لە ژیانی ئیسلامیدا

سنوری جیاکەرەوەی نێوان دو سەردەم:

ئەدیبێك گوتویەتی : ((دو شت هەن کاتی ڕودانیان بەوردی دەستنیشان ناکرێ: یەکەم:نوستنی مرۆڤ ، دوەم:داڕوخانی ژیانی نەتەوە، مرۆڤ ئەوکاتە هەستی پێ دەکا کە رویان داوە و کاریان لەکار تەواو بوە))؛ ئەم وتەیە لەسەر هەمو نەتەوەکان جێبەجێ دەبێ، بەلاّم سەرەتای داڕوخانی ژیانی ئیسلامی لە هی نەتەوەکانی تر ڕونترە. ئەگەر بمانەوێ پەنجە بخەینە سەر سنوری جیاکەرەوەی نێوان هەڕەت و هەڵدێرانی نەتەوەی ئیسلامی دەبێ بیخەینە سەر ئەو هێڵە مێژووییەی کە خەلافەتی ڕاشید لە پاشایەتی عەرەبی یان لە پاشایەتی موسڵمانان جوێ دەکاتەوە.

ئاوڕدانەوەیەك لە هۆیەکانی ڕاپەڕینی ئیسلامی :

جڵەوی سەرکردایەتی ئیسلامی و جیهانیش بە هۆیەوە لەدەست پیاوانێك بو کە گشتیان لە ڕوی بڕوا و بیروباوەڕ و کردەوە و ڕەوشت و پەروەردە و پاکسازی دەرون و بەرز و پاکێتی ڕێژین و پێگەیشتویی و هاوسەنگیەوە پەرجوێکی[(١)] درەوشاوەی موحەممەد ﷺ بون . پێغەمبەر ﷺ هەموی تواندنەوە و لە قالبی ئیسلامی داڕشتنەوە، جەستەی لێ بترازێ ئەگەرنا لە حەز و ئارەزو و مەبەست و هەوەستدا پیاوی تریان لێ دەرچو و یەکێك ئەگەر زۆر بەوردیش سەیری ڕێژین و ڕەوشتیان بکات ڕەفتارێکی نەفامێتیان لێ وەدی ناکات کە دەگەڵ ڕوح و

---

(١) پەرجو: معجزة.

دەرونی ئیسلامیدا پێچەوانە بێ، ئەگەر ئیسلام مرۆڤ بوایە لەوان زیاتری لێ دەرنەدەچو.

وەکو گوتمان بۆ دین و دونیا بەیەکەوە پێشەنگی پێگەیشتو و پێودانی[1] بێخەوش بون و پێشەوا بون و پێش نوێژیان بۆ خەڵك دەکردو دادوەر بون و کێشەیان چارەسەر دەکردو بە داد و زانستەوە حوکمیان دەکردو دەستپاك بون و خەزێنەداری ماڵی موسڵمانانیان دەکردو سەرکردە بون و سەرکردایەتی لەشکریان دەکرد و سەرکەوتوانە نەخشەیان بۆ شەڕ دەکێشا، فەرماندە بون و کاروباری وڵاتیان بەڕێوە دەبرد و سزاکانی خوایان جێبەجێ دەکرد، لەیەك کاتدا لە خواترس و زاهید و قارەمان و موجاهید بون، دادوەری تێگەیشتو و فەقیهی موجتەهید بون، فەرماندەی بە دەستوبرد و سیاسەتمەداری هەڵکەوتوش بون.

خەلیفە ئایندار و سیاسەتمەدار بو، کۆمەڵەکی لە دەورە بو ـ ئەگەر دەستەواژەکەم بگونجێ ـ لە قوتابخانەکەی پێغەمبەر ﷺ (یان) لە مزگەوتەکەی پێغەمبەر ﷺەوە دەرچوبون ، بەیەك قالب داڕێژرا بون ، هەڵگری یەك جۆرە روح بون ، هەمان پەروەردەیان وەرگرتبو ، خەلیفە ڕاوێژی پێدەکردن و پشتی پێدەبەستن ، تا ئەوانی ئاگادار نەکردبایەوە بڕیاری گرنگی دەرنەدەکرد. روحەکەیان ژیار و سیستەمی حوکم و ژیانی کۆمەڵایەتی و خوڕەوشتی خەڵکی تەنیبوەوە، ئاوات و مەبەستەکانیان لە ژیاردا ڕەنگی دابوەوە، دوژمنایەتی لە نێوان روح و ماددەدا نەبو، ململانێ لە نێوان دین و سیاسەتدا نەبو ، دابڕان لە نێوان دین و دنیادا نەبو ، زۆرانبازێ لەنێوان بەرژەوەندی و ڕێبیردا نەبو، پاڵەستۆدان لە نێوان هەوەست و ڕەوشتدا نەبو ، رکوکینە لە نێوان چینەکاندا نەبو، مونافەسە لە سەر ئارەزودا نەبو، هەمو لەگەڵ یەك کۆك و تەبا بون.

---

(١) پێودان: مقیاس.

مەرجەکانی ڕابەرایەتی ئیسلامی:

ڕابەرایەتی ئیسلامی وا دەخوازێ چەند سیفەتێکی ورد و زۆر فرەوانی تێدابێ‌و کە دەتوانین لە دو وشەی (جیهاد) و (ئیجتیهاد)دا کۆیان بکەینەوەو دو وشەی سوك و ساکارن بەڵام سەرتاپاگیر[1] و فرە واتان.

جیهاد:

جیهاد بریتیە لە بەکارهێنانی وزە و ئەوپەڕی کردوکۆشکردن لەپێناو وەدیهێنانی گەورەترین خواست. گەورەترین خواستی موسڵمانیش ئەوەیە کە بتوانێ گوێڕایەڵی خوا بێ و ڕەزامەندی خوا وەدەست بێنێ و ملکەچی حوکمەکانی بێ و فەرمانەکانی جێبەجێ بکات .کە ئەمەش تێکۆشانێکی درێژو دژواری دژ بە هەمو جۆرە بیروباوەڕ و پەروەردە و ڕەوشت و مەرام و هەوەستێکی تەگەرە ئامێزی گەرەکە و تێکۆشانێکی دژ بە خواوەندە دەرونی و زەمینیەکانی گەرەکە کە دژایەتی حوکم و پەرستنی خوا دەکەن، جا ئەگەر موسڵمان ئەمەی بۆ هاتە دی ئەوا لە سەری واجب دەبێ لە پێناوی حوکم و فەرمانەکانی خوا تێبکۆشێ تا لە جیهان باڵادەست بێ و لە نێو مرۆڤایەتیدا پیادە بکرێن، ئەمەش وەك ڕاپەراندنی فەرزێکی خوایی کە خوا لە پێناو بەختەوەری مرۆڤایەتیدا فەرزی کردوە، چونکە گەلێ جار بەبێ بونی ئەم تێکۆشانە مرۆڤ ناتوانێ گوێڕایەڵی خوا بێ کە قورئان پێی دەڵێ (فیتنە).

ئاشکرایە سەرلەبەری جیهان بە هەمو ئەو شتانەی تێدایە وەك بێگیان و ڕوەك و ئاژەڵ و مرۆڤ ، بۆ ویستی خوا و ڕێوشوێنی گەردونی و یاسا سروشتیەکان کە خوا دایناون ملکەچە: ﴿ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ: هەرچی لە ئەرز و ئاسماندا هەیە بەئازادی و نائازادی ملکەچی خوان ، سەرەنجام هەر بۆ لای خواش دەگەرێنەوە﴾آلعمران:٨٣، ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ

---

(١) سەرتاپاگیر: شمولی.

يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ: نەتبینیوە ئەوەی لە ئاسمان و لە زەویدا هەیە، خۆر و مانگ و ئەستێرە و شاخ و دار و جانەوەر و زۆرینەی خەڵك سوژدە بۆ خوا دەبەن، زۆر لە خەڵکیش سزای خوایان بەسەردا چەسپاوە!﴾ الحج:١٨. جا دیارە جیهادی مرۆڤی موسڵمان لە پێناو چەسپاندنی ئەو بەرنامەیە کە خوا بە پێغەمبەرانی ڕاناردوە، لە پێناو بەرزبونەوەی وشەی خوا و فەرمانەکانیەتی، لە پێناو ئەوەدایە کە حوکم و فەرمان تەنها بۆ خوا بێ. ئەم جیهادە تا ڕۆژی دوایی هەردەمێنێ ، زۆر جۆر و شێوەشی هەیە کە لە ژمارە نایەن، جۆرێکیان جیهادی کوشتارییە کە ڕەنگە لە گشت جۆرەکانی تر بەرزتر و شکۆدار تر بێ، ئامانجەکەشی ئەوەیە لە سەر زەویدا هێزێکی یەکسانی دژ بە هێزی چاکە خوازی ئیسلامی نەمێنێ خەڵك لاڕێ بکات ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لاَ تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لله : تا ئاژاوە دەبڕێتەوە و دینی خوا زاڵ دەبێ بیانکوژن ﴾البقرة:١٩٣. یەکێك لە داخوازیەکانی جیهاد ئەوەیە کە موسڵمان دەبێ زۆر چاك ئیسلام بناسێ کە جیهادەکەی لە پێناودا دەکات ، زۆر چاك نەفامێتی بناسێ کە جیهادەکەی لە دژدا دەکا و بەڕەنگ و ڕواڵەت نەخەڵەتێ، عومەری کوڕی خەتتاب- ڕەزای خوای لێبێ - گوتویەتی: ((ئەگەر کەسانێك لە ناو ئیسلامدا پەیدا بن و شارەزای نەفامێتی نەبن؛ ئیسلام قوڵف قوڵفی لێ هەڵدەوەشێتەوە))، جا مەرج نیە هەمو موسڵمانێك بێباوەڕی و نەفامێتی و ڕواڵەت و ڕەنگ و شێوەکانیان بناسێت، بەڵام ڕێبەر و سەرکردەکانی لەشکری ئیسلامی کە دژ بە بێباوەڕی و نەفامێتی دەجەنگن، دەبێ شارەزاییان لە موسڵمانان زۆرتر بێت و وردەکارانەتر نەفامێتی بناسن.

هەروەها دەبێ تەواو ئامادە و ساز بن و هێزی کاملیان هەبێ، ئاسن بە ئاسن بەڵکو بەپۆلا بکوتن و گەردەلول لە ڕوی (با) هەڵکەن، بە هەمو توانا و دەسەڵاتێکەوە ڕوبەڕوی بێباوەڕی و بێباوەڕان ببنەوە، هەمو دۆزراوە زانستیەکانی سەردەم وەك چەك و ئامێر و مەشقی جەنگی بەکار بێنن، بۆ دابینکردنی ئەم هێزانە کەمتەرخەم و دەستەوەستان نەبن ﴿ وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ

وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ : تا بۆو دەکرێ چەك و جبەخانەی شەڕ و ئەسپی سواری پەیدا بکەن و دوژمنی پێ بترسێنن؛ کە دوژمنی خوداشن.﴾ [1]الانفال : ٦٠.

ئیجتیهاد :

مەبەستمان لە ئیجتیهاد ئەوەیە کە سەرکردە ئیسلامیەکان بتوانن بۆ ئەو کارەسات و ڕوداوانەی ڕوبەڕوی ژیانی موسڵمانان و جیهان و نەتەوەکانی ژێر دەسەلاتیان دەبنەوە یان بۆ هەربابەتێك کە لە ناکاو دێتە پێشێ یان نوێ دەبێتەوە بڕیاری ڕاست دەربکەن، کە فیقهی نوسراو و ڕاڕەوی پەیڕەولێکراو و فتوای نێو پەرتوکەکان لە بارەیانەوە نەدواون، هەروەها شارەزاییان بەڕوحی ئیسلام هەبێ ، لە راز و نهێنیەکانی شەریعەت بگەن ، بە بنەڕەتەکانی تەشریعی ئیسلامی ئاشنا بن ،-وەك تاك و کۆمەڵ- هێزی هەڵێنجانی حوکمی شەرعیان هەبێ و بتوانن گرفتەکان چارەسەر بکەن و نەتەوە لە تەنگانە ڕزگار بکەن .

زیرەکی و دەستوبردی و کارامەیی و زانستێکی وایان هەبێ بتوانن لەو هێزە سروشتیانەی خوا خەلقی کردوە بەهرەمەند بن و لەو خێروبێر و کانە بەبڕشتانەی خوا لە زەویدا فەراهەمی هێناون سود وەرگرن و بۆ بەرژەوەندی ئیسلامی بەکار بێنن، نەك ئەهلی ناهەق و شوێنکەوتوانی شەیتان بۆ مەرام و هەوەستی خراپەکارانەی خۆیان و بۆ دەست بە سەرداگرتنی زەوی و بلاوکردنەوەی بەدکاری بەکاری بێنن .

---

(١) هەڵبەت چەند مانگێکە وەرگێڕانەکەی (قورئانی پیرۆز)ی مام هەژار کەوتۆتە بازاڕەوە، جا لەسەر پێداچونەوەکەی کاك (نەوا) لە چەند شوێنێکدا تەرجەمەی ئایەتەکان لەوەرگێڕانەکەی مام هەژار وەرگیراون.
تارامی گەلاڵی. ٢٠٠١/٨/١٥

گوازرانەوەی پێشەوایەتی لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی تر:

بەڵام بەداخەوە پاشان ئەم پایە ترسناکە کەوتە دەستی کەسانێك کە وەکو نەوەکانی پێشوتر خۆیان ئامادە نەکردبو و پەروەردەیەکی ئاینی و ڕەوشتیی قوڵ و پتەویان وەرنەگرتبو، ڕوحی جیهاد و هێزی ئیجتیهادیان لە مەسەلە دینی و دنیاییەکانیان نەبو، بۆیە نەیانتوانی ئەرکی جێنشینایەتی ئیسلامی ڕاپەڕێنن، ئەمە حوکمێکی گشتیە و ژمارەیەکی زۆر لە خەلیفەکانی بەنی ئومەییە و بەنی عەبباسیش دەگرێتەوە.

لاڕێیونەکانی ژیانی ئیسلامی:

لە ئەنجامی ئەمەدا کێوی ئیسلام گەلێك شەقار[1] و درزی تێکەوت و ژیانی ئیسلامی لە گەلێك لاوە کەوتە ڕێی چەوتی.

دابڕانی دین لە ڕامیاری:

دین و ڕامیاری بە کردەوە لە یەکتر دابڕان ، جێنشینەکان لە ئاستێکی زانستی و ئاینی وادا نەبون تا پێویستیان بە زانا و ئەهلی دین نەبێ، بۆیە جڵەوی حوکم و سیاسەتیان لە دەست خۆ گرت و ـ ئەگەر حەزیشیان بکردایە و بەرژەوەندی بیخواستایە ـ وەك ڕاوێژکاری پسپۆر پرس و ڕایان بە فەقیە و زانایان دەکرد و بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاریان دێنان و بە ئارەزوی خۆیان کاتێکیش بیانویستایە دەستبەرداریان دەبون و بە گوێیان نەدەکردن، بەم جۆرە ڕامیاری لە چاودێری ئاین ڕەها بو، وەك قەیسەر و کیسرایەتی زۆرداری لێهاتبو و گەلێ جارانیش دەبوە پاشایەتیەکی پەتی، بگرە وەك وشترێکی هاری بەرەڵڵای لێهاتبو.

زاناکان و ئەهلی دینیش ببونە سێ بەش: هەبو دژ بە خەلیفە ڕاپەڕی بو، هەشبو کەنارگیر[1] بو، تەنها بەخۆ خەریك بو، چاوی لە ڕوداوان نوقاندبو، لە

---

(١) شەقار: درزی گەورە.

چاکسازی بێهومێد بـو، کـەکاری ناهـەقی دەبیـست و دەبینـی بـەزار ڕەخنـەی دەردەبڕی و ئـاخ و داخـی هەڵدەکێـشا بـەلاّم هـیچ دەسـەلاّتێکی نـەبو، جـۆری سێیەمیشیان لەبـەر بەرژەوەنـدی دیـنی یـان لەبـەر بەرژەوەنـدی خـۆی دەگـەڵ حکومەت بو، هەریەکەو بە گوێرەی نیازی خـۆی .. ئـیتر لـەو کاتـەوەڕا دیـن و ڕامیاری[٢] لە یەك دابڕان.

دین وەك باڵندەیەکی باڵ بڕاو و پیّ بەستراوی لێهـات و ڕامیـاریش دەسـت و دەسەلاّتی ڕەها بو، لە هەڵسوکەوتیدا ئازاد بـو، قـسەی جێبـەجێ دەبـو، خـۆی خاوەنی فەرمان و بەرهەڵستی بو، زاناکان و ئەهلی دینیش ببونە توێژێکی جـویّ و دنیادارانیش توێژێکی تر، مەودای نێوانیشیان گەلێ فرەوان بو، بـەڵکو گـەلێ دوژمنایەتی و ڕکوکینەشیان لەنێواندا بەرپا دەبو.

مەیلی نەفامێتی لە کاربەدەستاندا :

زۆربـەی کاربەدەسـتان و تەنانـەت خەلیفـەش لـە ڕوی دیـن و خوڕەوشـتدا سەرمەشقی کامل نەبون، ڕەگ و مەیلی نەفامێتی لە گەلێکیاندا هەبو، ئەم ڕوح و دەرونە لە ژیانی گشتی و کۆمەلاّیەتیشدا ڕەنگی دایەوە، خەڵك لاسای ڕەوشت نەریت و خواستەکانی ئەوانیان دەکردەوە، چاودێری دین و ڕەوشت و لێپرسـینەوە نەما، بزاڤی فەرمانکردن بە چاکە و ڕێگـەگرتن لـە خراپـە دەسـەلاّتی ون کـرد، چونکە هێزی نەبو و حکومەتیش نەیدەپاراست، ئەوانـەی بـەم کـارە هەڵدەسـتان چەند کەسێکی خۆبەخشی بێهێز و بێدەسەلاّت بون، هۆکـاری سەرپێـچیکردنیش زۆر بەهێز بو . بەم جۆرە نەفامێتی لە ناو ولاّتی ئیسلامدا هەناسەی هاتەوە بـەر و سەری قیت کردەوە، خەڵکێکی گەلێ زۆر روی لە ڕابواردن و ژینی بە نازونوز و گاڵتەو یاری کرد و لە نێو ئارەزوبازی و چێژ و تێروتەسەلیدا نغرۆ بون.

---

(١) کەنارگیر: دورەپەرێز، منعزل.
(٢) رامیاری: سیاسەت.

ئەگەر چاوێك بە پەرتوكی (الأغاني) و (الحيوان)ی (جاحيظ)دا بخشێنی بۆت رون دەبێتەوە كە خەڵك چۆن بە هەمو توێژەكانیەوە بۆ ڕابواردن هەڵپەیان كردوە و بۆ چێژ و خۆشی گڵپەیان سەندوە و بۆ ژینی دونیا شێت و شەیدا بون. بێگومان بەم جۆرە ڕێژین و ڕەوشتە دابەزیوە، بەم جۆرە شەكەتبونەی نێو خۆشی و ڕابواردن هیچ نەتەوەیەك ناتوانێ پەیامی ئیسلام ڕاپەڕێنێ و شوێنی پەیامبەران بگرێتەوەو خوا و ئاخیرەت وەبیر خەڵك بێنێتەوە و هانیان بدات دین و تەقوایان بەرزبێتەوە، ناتوانێ لە خوڕەوشتدا ببێتە سەرمەشقی خەڵكی، تەنانەت ڕۆژگاری ژینی كامەران و ئازادیشی درێژ ناخایەنێ[1]: ﴿سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلاً: شێوەی كاری خوا لەناو پێشینەكانی رابردوشا هەر وابوەو شێوەی كاروباری خودا گۆڕانی بەسەردا نایە﴾الأحزاب:٦٢.

نوێنەرایەتیكردنی ئیسلام بە شێوەیەكی نەشیاو :

جێنشینەكان لەو شتانەی كردویانە و نەیانكردوە تەنها نوێنەرایەتی زات و سیاسەتی خۆیان كردوە .. هەرگیز نە لە ڕوی سیاسەتی شەرعیەوە، نە لەڕوی یاساكانی جەنگیەوە، نە لە ڕوی سیستەمی شارستانیەوە ، نە لە ڕوی ڕێوشوێنەكانی خوڕەوشتەوە نوێنەرایەتی ئیسلامیان نەكردوە، مەگەر چۆن .

---

(١) زێدەڕۆیی و هەڵەیە ئەگەر پێمان وابێ كۆمەڵگەی ئیسلامی گشت ئاكارێكی ڕوحیو ڕەوشتی و شەرعدارێژی ون كردبێ و لە سەرجەم ڕوخسارە ئیسلامی و ئەدگارە مێژوئامێزەكانی دابڕابێ و، وەك كۆمەڵگە هاوچەرخەكانی مرۆڤایەتی ئەمڕۆی لێهاتبێ. لە ڕاستیدا كۆمەڵگەی ئیسلامی هەمیشە زۆرینەی ئەدگارو تایبەتمەندێتی و تازیارێتی خۆی پاراستوە كە ئیسلام هێناویەتی و جێنشینە سەرڕاستەكان ڕەگیان داكوتاوە و زانا خواناسەكان پاراستویانە، زاناكان لە هەمو سات و كاتێكدا وجودیان هەبوە و فەرمانیان بەچاكە كردوە و ڕێگەیان لە خراپە گرتوە ، ئەوە موسڵمانەكانی پاشتریش وەك میرات هەڵیان گرتۆتەوە ، تەنانەت كۆمەڵگە ئیسلامیەكەی ئەوسا لە سەرجەم كۆمەڵگە هاوچەرخ و دراوسێكانی ئەمڕۆ باشتر بوە، زۆربەی حدود و حوكمە ئیسلامیەكان و شەرعە ئاسمانیەكان جێبەجێ كراون، كۆمەڵگەكەی ئەوسا توشی لاڕێبون ببو نەك لاڕێ بوبێ، بە پێچەوانەی واقیعی كۆمەڵگەكانی تر (وەك و مەسیحیەت و ئاگرپەرستی و بتپەرستی) كە بونەتە نێچیری لاڕێبون و گۆڕان و ڕەشبونەوە.

پەیامی ئیسلام هێز و کاریگەریەکەی لە دڵی ناموسڵمانان ون کردبو، متمانەیان پێ لاواز ببو، مێژونوسێکی ئەوروپی گوتەنی: ((ئیسلام دەستی بە داڕوخان کرد، چونکە مرۆڤایەتی گومانی لە ڕاستێتی ئەو کەسانەوە پەیدا کرد کە نوێنەرایەتی ئەم ئاینە تازەیان دەکرد)).

گرنگی نەدان بە زانستە کردەییە بەسودەکان:

زانا هەرە مەزنەکان هێندەی بایەخیان بە زانستەکانی میتافیزیکا(١) و فەلسەفەی خواوەندیەتی دا، بایەخیان بە زانستە سروشتیە ئەزمونیەکان و زانستە کرەییە سودبەخشەکان نەدا، میتافیزیکا و فەلسەفەکەشیان لە یۆنانیەکانەوە وەرگرتبو، یۆنانیش هەر نەتەوەپەرستیەکەی خۆیان بو کە وەریانگێڕابوە سەر زمانە فەلسەفیەکان و بەرگێکی هونەرییان لەبەر کردبو، فەلسەفەکەش بریتی بو لە کۆمەڵێك گومان و بۆچون و تەلیسمی واژەیی بێ هەقیقەت و پڕوپوچ و بێواتا. هەڵبەت خوا بە هۆی قورئان و ڕێنوێنی و ڕێڕۆنیەکانەوە موسڵمانانی لەم جۆرە فەلسەفەکاریە پاراست و ڕێگای وای بۆ ڕوناك کردنەوە پێویستیان بە سۆراخکردن و لێوەتۆژین و بەشبەشکاری و شیتەڵکاری(٢) نەبێ لە بابەتەکانی زات و سیفەتەکانی خواوە کە پتر بە شیتەڵکاری کیمیاوی دەچێت .

بەڵام موسڵمانان سوپاسی ئەو بەخششە گەورەیان نەکرد، دور لە جیهاد چەندین سەدەی دوورودرێژیان لە پێناو ئەو جۆرە زانست و توێژینەوانە بە فیڕۆ دا، زیرەکایەتی خۆیان لە توێژینەوەی فەلسەفی و کەلامناسیدا بەهەدەر دا، کە هیچ سودێکی نەدەبەخشی و هیچ ئەنجامێکی بەدەستەوە نەدەدا و پەیڤێکی(٣) بۆ دنیا و ئاخیرەت فەراهەم نەدەهێنا ، لەبەر خەریکبونیان بەو زانستە فەلسەفیانەوە ئاگایان لە زانستە کردەیی و ئەزمونیەکان نەما کە هێزەکانی سروشتیان بۆ

(١) میتافیزیکا: ئەودیو سروشت.
(٢) شیتەڵکاری: تحلیل.
(٣) پەیڤ: پەیام.

بەیدەست دەکات، نەیانتوانی لە پێناو بەرژەوەندی ئیسلامدا سود لەم هێزانەوە وەربگرن و دەسەلاتی ماددی و روحی ئسلامی پێ بەسەر جیهاندا رابهێلن.

هەروەها بە لێکۆڵینەوە لە روح و لە فەلسەفەی ئیشراق و مەسەلەکانی وەحدەتولوجودیش خەریك بون و بەشێکی گەورەی کات و کۆشش و زیرەکایەتی خۆیان بە فیرۆدا.

هەرچەندە ئەو ئاستەی کە موسڵمانەکان لە زانستە سروشتی و ئەزمونیەکان پێی گەیشتن بە بەراورد لەگەڵ چەرخەکانی پێشتر پێشکەوتوتر و لە زانست و ئەزمونیشدا دەوڵەمەندتر بو، بەلاّم لەگەڵ پێشکەوتنی بەرفرەوانی زانستەکانی‌تر و لەگەڵ ئەو رۆژگارە درێژەی کە لە مێژودا دەسەلاتدار بون هاورێژە و گونجاو نەبو، بۆیە ئەو بلیمەت و هەڵکەوتوانەی لە زانستەکانی فەلسەفەدا هەڵکەوتن لە زانستە ئەزمونیەکان هەڵنەکەوتن.

ئەو پەرتوکانەی کە لە بارەی زانستەکانی سروشت و گەردونناسی و ئەزمونکاریەوە بەجێیان هێشتون، ئەگەرچی ئەوروپا لەسەرەتای راپەرینەکەیدا سودی لێ وەرگرتن و دانی بە بەهای بەرزی ناون ، بەلاّم لە بەرامبەر ئەو پەرتوکخانە گەورە و فرەپەرتوکانەی ئەوروپا کە لە هەردو سەدەی حەڤدەم و هەژدەمدا وەبەرهەمی هێناون ، گەلێ بچوك و پوکەڵەن، هەرچەند شانازی بە بەرهەمی زاناکانی ئەندەلوس و داناکانی رۆژهەلاّت بکەین بەلاّم لە بەرامبەر بەرهەمە زەبەلاحەکەی رۆژئاوا لە زانست و حیکمەت و ئەزمون و تاقیکردنەوەدا؛ شتێکی ئەوتۆ نیە و بەهیچ ناچێ، جا لەروی چەندێتی و چۆنیەتی بێ یا لەروی داهێنان و تازەکاری بێو یا لە روی وردەکاری زانستی و پوختەکاری هونەری بێ.

ئەگەر مەبەستتە بزانی رێژەی نێوان بایەخدانی رۆژهەلاّتی ئیسلامی بە هەردو لایەنی روحی و لایەنی زانستی ئەزمونیەوە بە چ ئەندازەیەك بوە؛ بەراوردێك لە نێوان پەرتوکی (الفتوحات المکیة)ی شێخ (ابن عربي) بکە دەگەڵ گەورەترین

پەرتوك کە دەبارەی سروشت و دانایی[1] نوسراوە، ئەوکات بۆت دەردەکەوێ لە ڕوی بابەت و بایەخ و هەوڵدانەوە چ جیاوازیەکی لە ڕاددەبەدەریان لە نێواندا هەیە، دەشزانی کە تا چ ڕاددەیەك لایەنی روحی بە سەر چێژی ڕۆژهەلاتدا زاڵ بوە.

بیدعەکاری و گومڕاکاری:

یەکخواناسیە پاك و بێگەردەکەی ئیسلام لەزگبو[2] بە پەردەی هاوبەشپەرستی و نەزانی و گومڕاکاری دادەپۆشرا، سیستەمی ئاینی گەلێ جۆرە بیدعەکاری تێکەوتبو و بیدعە ڕوبەڕێکی بەرفراوانی لە ژیانی موسڵماناندا گرتبوەوە و لە دینی راست و دنیای خەریك کردبون، پایە و تازیارێتی[3] موسڵمانان بەسەر نەتەوەکانی تری سەرزەویدا لەو دینەوەیە کە موحەمەد ﷺ هێناویەتی و تازیارێتی و پەرجوی ئەم دینەش لە ڕاست و دروستی و پارێزراویەکەیەتی و چونکە ئەم دینە بەوە جوێ دەبێتەوە کە سروش[4] و بەرنامەی خوای کاربەجێ و دانایە: ﴿تَنزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾فصلت:٤٢. بەلاّم ئەگەر ئاوەز و هەوا و ئارەزوی خەلّکی تێکەوت و دەستکاری کرا و لە سروش و زانستە پاك و پارێزراوەکان بترازێ و هیچی زیاتری بەسەر دینەکانی تر و هیچ تازیاریەکی بەسەر سیستەمە مرۆڤانیەکانەوە نامێنێ و بەختەوەری دنیا و دوایی دابین ناکات و شایەن نابێ خەلّك ئاوەزی بۆ کەچ بکەن یان شەیدای بن.

(١) دانایی: حکمە.
(٢) لەزگبو: خەریکبو.
(٣) تازیاری: میزة.
(٤) سروشت: نیگا، الوحي.

سام و هەیبەتی دین :

ئەوەت لە بیر نەچێ کە دین بە درێژایی ئەو ڕۆژگارەوە هەمیشە زندو بوە، لە دەستێوەردان و لاڕێبون و گۆڕانکاری پارێزراو بوە، سامی بەسەر موسڵماناندا هەبوە و لاڕێبونی بۆ دەستنیشان کردون و مەشخەڵی هەرەبەرز و روناکی پڕشنگدار بوە: ﴿ يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنْ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ: ئەوانەی شوێن ڕەزامەندی خوا کەوتبن؛ خوا بەهۆی ئەو قورئانەوە بۆ ڕێگا سەلامەتەکانی بەهەشت ڕێنوێنی دەکات، بە ئیزنی خوا لە تاریکی دەریاندێنێ بۆ ڕوناکی، بۆ ڕێگای ڕاست ڕێنمایان دەکات﴾المائدة:١٦. هەروەها قورئان و سوننەت هەمیشە دژ بە هاویەشپەرستی و بیدعەکاری و نەزانی و گومڕاکاریی شۆڕشیان لە دڵی خوێندەواران بەرپا کردوە، هەمیشە شۆڕشیان لە دژی ڕەوشت و نەریتی نەفامی و لە دژی چەوساندنەوەی چەوسێنەران و ستەمی پاشایان هەڵگیرساندوە.

لە هەمو ڕۆژگارەکانی مێژوی ئیسلامی و لە گشت ناوچەکانی ئیسلامیدا هەمیشە قورئان و سوننەت کاریان لە کەسانێك کردوە و ئەوانیش لەسەر ڕێوشوێنی پێغەمبەران ڕاپەڕیون و ئاینیان تازە کردۆتەوە و ڕوحی جیهادیان بوژاندۆتەوە و دەرگای ئیجتیهادیان بۆ ئوممەت کردۆتەوە و لە پێناو دامەزراندنی حکومەتێکی ئیسلامی لە سەر ڕێوشوێنی خەلافەتی ڕاشید تێکۆشاون، جا هەندێکیان لەو ڕێگایەدا شەهید کراون و هەندێکی تریش توانیویانە بۆ ڕۆژگارێکی کورتخایەن حکومەتێکی ئیسلامی دابمەزرێنن و سەردەمێکی وەك سەردەمی خەلافەتی ڕاشید بنوێنن: ﴿ مِنْ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلاً: گەلێك پیاو لە بڕواداران پەیمانەکەی لەگەڵ خوا بەستبویان جێبەجێیان کرد، هەندێکیان شەهید بون و هەندێکی تریش چاوەڕێن و لەسەر پەیمانەکەیان ماون و خۆیان لێ نەگۆڕا﴾الأحزاب:٢٣، ئەم کۆمەڵە فەرمودەکەی پێغەمبەریان لێ هاتۆتە دی کە دەفەرموێ : ((لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ عَلَى الْحَقِّ لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ

خَذَلَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَذَلِكَ[1]: لە نەتەوەکەمدا هەمیشە کۆمەڵێك لەسەر حەق دەمێننەوە و بە دوژمنان زەبون نابن و هەتا ڕۆژی دوایی دادێ هەروا دەبن))، مێژوی جیهاد و تازەخوازی ئیسلامی بەیەکترەوە بەستراون و هیچ ماوەیەك لەیەکتر دانەبڕاون، مەشخەڵی چاکسازیخوازەکانیش وەك ئەڵقەکانی زنجیر بە دوای یەکدا هاتون و بە ڕەشەبایان دانەمرکاون[2].

خۆشبەختبونی جیهانی ئیسلامی لە سەدەی شەشەمی کۆچیدا:

لە سەدەی شەشەمی کۆچیدا خوای گەورە خۆشبەختیەکی گەورەی بە جیهانی ئیسلامی بەخشی کە ئەو کات جیهانی ئیسلامی لە دوای سەلجوقیەکانەوە نیشانەکانی لاوازی و بەساڵداچونی لێ وەدەر کەوتبو و پاشا و فەرمانڕەکانش دابڕ دابڕیان کردبو، پاشان خوا کردی چەند سەرکردەیەکی گەورە پەیدا بون و شان و شکۆی ئیسلامیان پاراست و ژیانیان گەڕاندەوە نێو جیهانە داڕماوەکەی ئیسلامی. هێرشە داگیرکەریەکانی خاچپەرستەکان، کە یەکەمجار مەبەستی دەستبەسەرداگرتن بو بەسەر ئەو شوێنانەی کە لە لای مەسیحیەکانەوە پیرۆزن، دژ بە ئیسلام و سەرجەم موسڵمانان دەستی پێکرد و هەڕەشەیان لە جەزیرەی عەرەبی و لانەی ئیسلام و وڵاتە دراوسێکانی شامیش کرد و پاشان خاچپەرستە ئەوروپیەکان توانیان قودس و سەرجەم شار و قەڵاکانی شام داگیر بکەن و وێڕای ئەمە چاویان بڕیە شارەکەی پێغەمبەریش ﷺ. خاچپەرستەکان لە دوای ئاژاوەی هەڵگەڕاوەکان گەورەترین مەترسی بون بۆ سەر ئیسلام و موسڵمانان. خوا کردی عیمادەددین ئەتا بەگی زەنگی (لە ٥٤١ ك مردوە) بۆ ئیسلام ڕابێ، کە گەلێك جار لەشکری ڕوبەڕوی خاچپەرستان کردۆتەوە و لە زۆر شەڕ وگەڕدا شکستی پێ خواردون و تەنانەت شاری (ڕەها)شی فەتح کردو دواتر کە عیمادەددین زەنگی ماڵئاوایی لە دنیا کرد کوڕە مەزن و دادگەرەکەی؛ شا نورەددین مەحمود زەنگی

---

(١) رواه مسلم (كتاب الجهاد).
(٢) لەمبارەوە پەرتوکی دانەر بەناوی (رجال الفكر والدعوة الى الاسلام) بخوێنەوە.

(لە ٥٦٩ك مردوە) جێی گرتەوە و نەخشەی کێشا شام لە خاچپەرستان پاك کاتەوە و قودسی پیرۆزیان لە دەست ڕزگاربکات و بیخاتەوە ژێر دەستی موسڵمانەکانەوە، بەلاّم بەر لەوەی کارەکەی بەئەنجام بگات کۆچی دوایی کرد. پاشان یەکێك لە قارەمان و هەڵبژاردەکانی جێی گرتەوە کە ئەویش مەلیکی سەرکەوتو سوڵتان سەلاحەددین یوسفی کوڕی ئەیوبی پاشای میسر بو. خوا کالاّی ئەم کارەی بە بالاّی ئەم پیاوە بڕی، سەلاحەددین پیاوێکی بەدەستوبرد و کارامە و گەردەنکەش و ورەبەرز و وریا بو ، بۆ جیهادی ڕێی خوا خۆبەخش و لە خۆبوردە و بۆ سەرخستنی ئیسلام کۆڵنەدەر بو، لە شەڕی دژ بە بێباوەڕ و سەربزێوان سەرگەرم بو، سەرکردەیەکی هەڵکەوتو بو، لە ڕێکخستن و کارگێڕیدا زیرەك و چاپوك بو، چاکەخواز و دینپەروەر بو، مەرد و نەبەرد و جوامێر بو، مرۆڤدۆست و بە ڕەوشت بو، خاوەن گشت ئەو ئاکارانە بو کە لە شان و شکۆی پیاوە هەرە ناودار و هەڵکەوتوەکانی جیهان هاتبوە دی. بەم جۆرە سەلاحەددین بو بە پەرجوێکی ئیسلام و سەلماندی کە هێشتا ئیسلام ڕۆژگاری بەسەر نەچوە و بوژانەوەی دانەمرکاوە و بەرهەمی لێ نەبڕاوە، توانی بۆ یەکەمجار دوای ڕۆژگارێکی درێژخایەن لە دابڕدابڕ بون جیهانی ئیسلامی لە یەك سەنگەر بخات و روبەڕوی هێرشەکانی ئەوروپایان بکاتەوە کە ئەوروپا سەرجەم پاشا و فەرماندە و سەرکردە ناودار و گشت لەشکرەکانی کۆ کردبوەوەو لەجیهانی ئیسلامی بەردابو.

لە ژێر ئالاّکەی سەلاحەددیندا گەلێك گەل و نەتەوەی جۆراوجۆری موسڵمان بۆ جیهاد کۆبونەوە کە قەت پێشتر وا کۆ نەببونەوە، دوای ڕۆژگارێکی دورو درێژ لە خامۆشبونی مەشخەڵی جیهاد و غیرەتی ئیسلامی گڕی گرت و کڵپەی سەند، سەلاحەددین هەرچی پێشکەوتنی زانست و داهێنان و پیشەسازی ئەوکاتی جیهانی ئیسلامی و هەرچی زیرەکی و ئارامی و فام و تێگەیشتنی خۆی هەبو، هەموی لەم جیهادەدا بەکارهێنا، لە شەڕی (حطين)دا لە ساڵی (٥٨٣ ك) بە سەر خاچپەرستەکان زاڵ بو و شکستی کوشندەی پێ خواردن و بڕبڕەی پشتی شکاندن . لە هەمان ساڵدا قودسی فەتح کرد و سەرجەم فەلەستینی رزگار کرد و خاچپەرستانی لە (صور) گەمارۆدا، پاشان ئەوروپا بە هەرچی چەك و تفاقیەوە بو

لەشکرێکی گەورەی لە ژێـر ئـاڵای سـەرکردەی نـاودار: ریـچارد (Richard) پاشای ئینگلتەرا کۆکردەوە و بەرەنگاری موسڵمانان بونەوە، شەڕو شۆڕ لە نێـوان موسـڵمان و خاچپەرستان بەردەوام بو، هـەر ڕۆژەی لایـەك سـەردەکەوت تـا لـە ساڵی (٥٨٨ك-١١٩٢/٩/٢ز) ئاگربەستیان ڕاگەیاند و شەڕ کۆتایی هـات و لـە ئەنجامدا فەلەستین لە زۆرینەی خاچپەرستە داگیرکەرەکان پاك کرایەوە و ریـچارد بەرەو پاشانشینەکەی خۆی (ئینگلتەرا) گەڕایەوەو سەلاحەددینیش دوای سـاڵێك کۆچی دوایی کرد.

لێرەدا پێمان باشە لێدوانەکـەی مێژوناسـی ئینگلیـزی (Stanley Lane Poole) بێنینەوە کە لەو پەرتوکەی لە بارەی سەلاحەددینەوە دایناوە لە بـارەی ئەم ئاگربەستەوە چەند شتێکی نوسیوە، لە لێدوانەکەیدا بۆمان دەردەکەوێ کە لە ژێـر سـەرکردایەتی سـەلاحەددیندا جیهـانی ئیـسلامی خـاوەنی چ جـۆرە هێـز و یەکێتیەك بوە، دەڵێ:

((شەڕی پیرۆز کە پێنج ساڵی خایاند کۆتـایی هـات، موسـڵمانەکان بـەر لـە سەرکەوتنیان لە شـەڕی حـوطێن لـە ڕێککـەوتی یۆلیـۆی سـاڵی (١١٨٧ ز)دا خاوەنی یەك بست خاکی ڕۆژئاوای روباری ئەردەن نەبون، بەلاَم لـە سـێپتەمبەری ساڵی (١١٩٢ ز)دا کە مەسرەتیەکەی[1] (ڕەملە)یان بەسـت خـاوەنی سـەرتاپای وڵات بون، تەنها ئەو زنجیرەیە نەبێ کەلە صورەوە تا یافا درێژ دەبێتەوە کە هـەر لە ژێر دەستی مەسیحیەکاندا مایەوە. ئاگربەستەکە لەو جۆرە نەبو سـەلاحەددین لێی شەرمەزار و پەشیمان بێ، ڕاسـتە زۆربـەی ئـەو شـوێنانەی خاچپەرسـتەکان داگیریان کردبو لە ژێر دەستی ئەوروپیەکاندا مایەوە، بەلاَم ئەنجامەکە لە چاو ئەو هەمو زەرەرە گیانی و ماڵیەی ئەوروپا لێی کەوت بەهیچ نەدەچـو. ئـەوروپا لـەم شەڕەدا هەموی هوروژا بون و رویـان لـە خـاکی پـیرۆز کردبـو، پاپـا ڕاپـەڕینی خاچپەرستانەی ڕاگەیاندبو، قەیسەر فرێدریك و پاشاکانی ئینگلتەرا و فەڕەنسا و صەقەڵیە و لیۆبۆڵدی نەمساوی و دۆقی برجەنـدی و کـۆنتی فلانـدەری و سـەدان

---

(١) مەسرەتی: صلح.

نەجیمزادەی بەناوبانگ و چەندین سەرکردەی گەلە نەسرانیەکان و پاشای حکومەتی قودسی مەسیحی و پاشاکانی حکومەتە نەسرانیەکانی فەلەستین و سوارچاك و پاڵەوانانی تایەفەی (داویە) و (ئەسپتار)، هەمو کۆبونەوە و هەرچی لە توانایاندا هەبو تەرخانیان کرد بۆ ئەوەی دەست بەسەر قودس دابگرن و حکومەتە مەسیحیەکەیان ببوژێننەوە کە مەڵبەندەکەی لە قودس بو، کە خەریکبو بڕوخێ و بڕێتەوە.

بەلاّم ئەنجامی ئەم کردوکۆشە بەرفراوان و زەبەللاحە چ بو؟، قەیسەر فریدریك لەم ماوەیەدا مردو پاشاکانی ئینگلتەڕا و فەرەنساش گەڕانەوە ولاّتی خۆیان، گەلێك فەرماندە و نەجیمزادەیان لە ئیلیا ئەسپەردەی خاك کردو قودسیش وەکو جاران لەژێر ڕکێفی سەلاحەددیندا مایەوە، مەسیحیەکانیش تەنها میرنشینی بچوکی (عەککا)ی سەرکەناریان بۆ وەچەنگ کەوتەوە .

تەواوی جیهانی مەسیحی یەکجێ وەك یەك پیاو ڕوبەڕوی موسڵمانەکان بونەوە، بەلاّم نەیانتوانی سەلاحەددین لە شوێنی خۆی دورخەنەوە، لەشکرەکەی سەلاحەددین بەهۆی جیهادی درێژخایەن و ماندوبونی گەورە گەورەوە شەکەت ببون، چونکە چەندین ساڵی دورو درێژی سەرومڕ لە سەنگەری خەبات و تێکۆشانی دژ بە دوژمنێکی زۆر بەهێز دابون، کەچی سەربازێك نەبو بۆڵەبۆڵ بکات و ناڕەزایی و بێزاری خۆی دەربڕێ،هەر ڕۆژێکیش سەلاحەددین بۆ جیهاد بانگی کردبن کەس خۆی نەدزیوەتەوە و لە ئامادەبون وەدوا نەکەوتون و سەر و گیان و ماڵی بەهاداریان فیدا کردوە، ڕەنگە سەرکردەیەك لە هەندێ لە دۆڵە دورەکانی زێی دیجلەدا سکالاّی لەو کۆمەکخوازیە هەبوبێ کە درێژی خایاندو خەریکبو کۆتایی نەیەت، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا کە پێویست بوە و داوایان لێکراوە دەسبەجێ لەشکریان سازداوە و بۆ سەرخستنی سەلاحەددینیان ناردوە.

لەشکری موسڵێ بەوپەڕی مەردایەتی و خوێنگەرمیەوە لە شەڕی کۆتایی (ئەرسوف)دا شەڕیان کرد، سوڵتان دڵنیابو کە لە میسرو عێراق و لە شامی باکور و ناوەندیدا لەشکری بۆ دێت یارمەتی بدەن. تورکمان و عەرەبە میسریەکان ملکەچی فەرمانەکانی سوڵتان و خزمەتکاری بەوەفا بون، هەرکاتێ

کۆمەکی لیّ خواستبان وەك بەندە لەبەردەستیدا ئامادە بون، سولّتان بە شێوەیەکی زۆر سەیر ئەو هەمو رەگەزە جۆراوجۆرەی لەگەلّ یەکدا ئاوێتە و تێکەلّ کردبو هەرچەندە ڕەگەزو نەتەوەشیان جیاواز بو، زۆر سەیر تاکەکانی ئەو خەلّکە جۆراوجۆرەی لەگەلّ یەکدا کۆکردبوەوە هەرچەندە ناکۆکی ناوەکی و دوبەرەکی هۆزایەتیشیان هەبو، هەموی وەك یەك جەستە داڕشتبون.

سولّتان لە یەك پێگرتنی ئەم ڕەگەزە جۆراوجۆرانەدا هەندیّ ئاستەنگی هاتوەتە ڕێ و لە هەندیّ بۆنەدا ناکۆکیش سەری هەلّداوە، بۆ نمونە جارێك لە (یافا)دا لەشکر یاخی بوە، بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا گشت نەتەوە ڕەگەز جیاوازەکان تا سالّی ١١٩٢ز هەر ملکەچی فەرمانەکانی سەلاحەددین بون و لە ژێر ڕکێفیدا مانەوە، هەر لەو کاتەی سولّتان سەلاحەددین لە سالّی (١١٨٧) زاینیەوە گەلە کۆمەکی لێخواستن بەردەوام بە یەك سەنگەر لەگەلّیدا بون و جیهادیان کردوە، لەم ماوە درێژخایەنەشدا مێژو هیچ ڕوداوێکی یاخیبونی تۆمار نەکردوە کە هەرێمێك یان ولاّتێك یان سەرکردەیەك هەلّگەڕابێتەوە و ئەو دلّسۆزی و پشتیوانیەی ئەوان دەریانبڕیوە وەفادار و هەرە بە هێزەکانی سەرسام کردوە. ئەوەی زانیومانە یەکێك لە خزمەکانی لە عێراق شۆڕشی لە دژدا بەرپا کرد، بەلاّم سولّتان پیاوەتی لە گەلّدا کرد و لێی بوریەو ئەویش کەفوکولّی دامرکایەوە و چیتر هەلّنەگەڕایەوە. لەمەوە دەردەکەویّ کە سولّتان چ ڕێز و سامێکی بەسەر ولاّت و هاولاّتیەکاندا هەبوە.

شەڕ کە پێنج سالّی خایاند کۆتایی هات، مەینەت و دەردەسەریەکان بڕانەوە، سولّتان خۆی تاکە پاشا بو هەر لە شاخەکانی کوردانەوە تا بیابانی (نۆبە)، خۆی پاشای ولاّتی کوردان و ئەرمەنستان بو، سولّتانی قۆنیە و قەیسەری قوستەنتینیە لەو دیوی ئەم سنورەوە حەزیان دەکرد دۆستایەتی لەگەلّ سەلاحەددیندا ببەستن و یارمەتی بگۆڕنەوە، بەلاّم سەلاحەددین خۆی بەرمنەت نەکردو یارمەتی هەردوکیانی ڕەت کردەوە، بۆیە لە شەڕەکاندا هەرگیز لە یارمەتیدانی سەلاحەددیندا ئامادە نەبوینە ، تەنها بۆ پیرۆزبایی ئامادە دەبون.

سەلاحەددین خۆی پاڵەوانی ئەم شەڕوشۆڕە بو، خۆی چەقی بازنەکە بو ، مەلیك عادلی براشی دوەم کەسێتی بو کە لەسەر شانۆی شەڕەکاندا ڕۆڵی هەبوبێ، نەمانزانیوە سەرکردەیەك یان فەرماندەیەك شوێنی سوڵتانی گرتبێتەوە، سوڵتان ئەنجومەنێکی ڕاوێژی هەبو لە نەخشەی شەڕەکاندا پرس و ڕای پێ دەکردن، کەم جار بوە ڕای هەڵەی ئەم ئەنجومەنە بەسەر ڕای ڕاستی سوڵتان زاڵ بوبێ، وەك لە شەڕی (صور) و (عەککا)دا ڕویدا، بەلاَم هیچ یەکێك لە ئەندامانی ئەم مەجلیسەدا سەلاحەددینی بە کەس نەدەگۆڕیەوە. برا و برازا و کوڕانی برازا و برادەرانی دێرین و والیە نوێیەکان و هۆشمەندان و دادوەر و زیرەکەکان و متمانەپێکراوە ئەمەکدارەکان و دەمارگیرەکان و ئامۆژگارەکان و زانایان، هەمو بۆ جیهاد یەك دەنگ و یەك سەنگەر بون، شان بە شانی یەکتر لەژێر ئالاکەی سەلاحەددیندا بە هەمو هێز و بازو و وتە و تواناوە ئامادە بون، هەمو دەیانزانی سەلاحەددین گەورە و فەرماندەی هەموانە، لە کاتی تەنگانە و قەیرانی جۆراوجۆر و شەڕی بێئامانـدا یەك دڵ و یەك ئیرادە سەرکردایەتی دەرکردن، ئەویش دڵە بەهێز و ئیرادە پۆڵاییەکەی سەلاحەددین بو)).

بێ سەرکردایەتی جیهانی ئیسلامی لە دوای سەلاحەددیندا :

سەلاحەددین دوای ئەوەی ئەرکە گرنگەکەی خۆی تا ڕاددەیەکی دور بەجێ گەیاند کۆچی دوایی کرد، ئەو مەترسیە نزیك و توشەی هەڕەشەی لە قەوارە و مەڵبەندی ئیسلام دەکرد ڕەویەوە، لافاوی خاچپەرستان بەرەو دواوە کشایەوە، بەلاَم خاچپەرستەکان چەندین دەرسی بە سودیان وەرگرت و لایەنە بەهێز و بێهێزەکانی هەردو سەنگەریان تۆژیەوە، گەڕانەوە تا خۆیان بۆ هەڵمەتی خاچپەرستانەی سەدەی نۆزدەم ڕێکخەنەوە ، موسڵمانەکانیش بۆ ڕەوشی دابڕدابڕبون و بەربەرەکاری و ڕکوکینە و بێئاگابونی جاران گەڕانەوە، ئیتر لەو کاتیوە جیهانی ئیسلامی بە پەیدابونی سەرکردەیەك خۆشبەخت نەبوە کە بۆ ئیسلام دڵسۆز بێت و لە پێناو بەرژەوەندی ئیسلامدا خۆی لە هەوەست هەڵبوێرێ و بۆ جیهاد خۆی تەرخان کردبێ و لەبەر دڵان خۆشەویست بێ و خەڵکی لە

دەوردا كۆ بێتەوە و وەك سەلاحەددین بێ، كە سەلاحەددین بە یارمەتی خوا و بە هۆی بەهرە مەزنەكانیەوە توانی پاشەكشە بە هەمو ئەوروپا بكات و موڵك و شكۆی ئیسلام بپارێزێ. بۆیە لەدوای سەلاحەددینەوە داڕوخان سەرتاپای جیهانی ئیسلامی گرتەوە و داڕوخانەكەش ڕۆژ بە ڕۆژ زێتر دەبو.

بەرهەمی سەدە هەڵوەشاوەكان:

شانەی ئیسلام لە ڕۆژگاری داڕوخانیشدا هەمیشە هەنگوینی وەبەرهەم هێناوە، جیهانی ئیسلامی ناوەناوە پاشاو سەركردەی وای لێ هەڵكەوتوە كە لە ڕەوشت و ڕێژین و دین و تەقوادا وەك یاوەر و پێشینە چاكەكان بێ و پیاوی وای لێ پەیدا بوە كە مێژویان ڕازاندۆتەوە .

موسڵمانەكان —هەرچەندە لە ڕێژین و ڕێوشوێنی پیاوانی پێشین لاری ببون[1]، بەلام- لە ڕێبازی پێغەمبەرانەوە نزیكتر بون. بە بەراورد لەگەڵ نەتەوە نەفامە هاوچەرخەكانیانەوە ئەوان پتر بۆ خوا گوێڕایەڵ بون و وجود و دەوڵەتەكەشیان گەورەترین كۆسپ بوە لە بەردەم بلاوبونەوە و بوژانەوەی نەفامێتیو هەرچەندە كەم و كوڕییان هەبو بەلام گەورەترین هێزی جیهان بون و هەمو جۆرە حیسابێكیشیان بۆ دەكرا.

داڕمانی كۆشكی هێزی ئیسلامی:

ئەم هێزە ئیسلامیە بەرەبەرە لاواز و زەبون دەبو بێئەوەی بیانیەكان هەستی پێ بكەن، تا ئەو ڕۆژەی لە سەدەی حەفتەمی كۆچیدا پشتی موسڵمانان شكێندرا، كە تەتەر هێرشیان هێناو حكومەتی خوارەزمشا- كە دواهەمین ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی بو - پارچە پارچە كراو بەغدایان داگیر كرد.. ئەوسا

(١) لاڕێبون: إنحراف.

سامۆتكى ترسناك سامى نەما و داهۆڵ[١] كەوتە سەر زەوى و باڵندە و دڕندەش بە دەرفەتيان زانى و بە كێڵگە وەربون و خەڵك لە موسڵمانان و ولاّتى ئيسلامى گيف بونەوە.

تەتەر و مەغۆلەكان كەلەپورى موسڵمانانيان هەڵگرتەوە و لە حكومەتدا جێيان گرتنەوە، جا وەرە تێفكرە ئەگەر نەتەوەيەكى نەفام و دڕندە و بێدين و نەزان و ناشارستان و نارۆشنبير سەركردايەتى جيهان بگرێتە دەست؛ دەبێ مرۆڤايەتى دوچارى چ كلۆڵى و بەدبەختيەك ببێ و جيهان دوچارى چ وێرانيەك ببێ.

(١) داهۆڵ: شتێكە وەك زەلام لەدار دروست دەكرێ لەنێو كشتوكاڵدا دەچەقێنرێ بۆ لێسڵەمينەوەى باڵندەو جانەوەران.

بەندی سێیەم

ڕۆژگاری سەرکردایەتی عوسمانی

عوسمانیەکان لەسەر شانۆی مێژودا:

پاشان تورکە عوسمانیەکان هاتنە سەر شانۆی مێژو، موحەممەدی دوەمی کوڕی موراد کە تەمەنی بیستوچوار ساڵ بو قوستەنتینیەی مەزنی پایتەختی وڵاتە بێزەنطیەکانی لە ساڵی (٨٥٧ك-١٤٥٣ز) فەتح کرد، لەگەڵ ئەم فەتحەدا هومێدی ئیسلام نوێ بوەوە و هیوای موسڵمانان بوژایەوە. تورکەکان، لەناو هەموشیان بنەماڵەی عوسمان بۆ سەرکردایەتی نەتەوە ئیسلامیەکان و بۆ گێڕانەوەی هێز و جێڕێزی[1] موسڵمانان لە جیهاندا جێی باوەڕ و متمانە بون، فەتحکردنی قوستەنتینیە کە موسڵمانان بۆ ماوەی هەشت سەدە بو پێیان فەتح نەدەکرا[2]، دەسەلمێنێ کە پیاوی زیرەك و کارامە و بەهێز بون، لە پیشەسازی چەك و تفاقی شەڕدا دەسڕەنگین بون، لەسەرکردایەتی سەربازیدا هەڵکەوتو بون، لە ئامراز و کەرستەی شەڕ و بەکارهێنانی هێز و زانست و ئەزموندا لە نەتەوە هاوچەرخەکان پێشکەوتوتر بون، هەڵبەت هەمو نەتەوەیەك دەبێ ئەم سیفەتانەی تێدا هەبێ تا بتوانێ باڵادەست بێ .

---

(١) جێڕێز: شوێنپایە.

(٢) گەلەکەشتی(اسطول) عەرەبی بە سەرکردایەتی بوسری کوڕی ئەرطەئە ویستی لە ساڵی (٤٤ك-٦٦٤ز) قوستەنتینیە بگرێ. یەزیدی کوڕی موعاویەش لە ساڵی (٥٢ك-٦٧٢ز) قوستەنتینیەی گەمارۆدا، پاشان عەرەبەکان بەلای کەمەوە چوار جار گەمارۆیان داوە بەلام لەبەر سەختیەکەی پێیان فەتح نەکراوە.

پێشکەوتویی موحەممەدی فاتیح لە هونەری شەڕدا:

موحەممەدی فاتیح —وەك درابەر دەڵێ-: لە زانستی بیرکاریدا شارەزا بو و بە زیرەکانەش لەشەڕدا بەکاری دێنا، بۆ فەتحە مەزنەکەش خۆی ئامادە کردبو و سودی لە هەمو کەلوپەلو کەرستەیەکی شەڕی ئەوکات وەرگرتبو.

گەشتیارێکی خەڵکی شاری بوندوقییە[1] کە ناوی (GIACOM DE LANGUSCHI) یان لەنگاستۆ (LANGASTON) بو لە سەروبەندی فەتحکردنەکەدا موحەممەدی فاتیحی بینیوە و بەمجۆرە وەسفی کردوە:

((گەنجێکی تەمەن ٢٦ ساڵە[2]، (پاشان دوای ئەوەی وەسفی ئاکار و رەوشتە بەرز و رۆشنبیریە بەرفرەوانەکەی دەکات، دەڵێ: ((زۆر بە وردی لە رەوشی ئیتالیاو پایتەختی پاپا و ئمپراتۆر و ژمارەی پاشانشینەکان دەکۆڵێتەوە و زانیاری کۆدەکاتەوە، نەخشەیەکی لەلایە گشت دەوڵەتو هەرێمەکانی ئەوروپای لەسەر نیشان کراوە، هێندەی تامەزرۆی تۆژینەوە و ناسینی رەوشی جیهان و زانستی جەنگیە تامەزرۆی هیچ شتێکی تر نیە، لێوەتۆژێکی زیتو زیرەکە، بۆ حوکم بە جۆش و خرۆش و بەدەستوبردە، جا ئەی مەسیحیەکان ئەمەیە ئەو پیاوەی کە دەبێ بەرەنگاری ببینەوە کە تا بڵێی وریایە، لە سەرماو گەرما باکی نیە و لە تێنوێتی و برسێتیدا خۆی رادەگرێ... دەڵێ: رۆژگار گۆڕاوە، پێشان رۆژئاوا بەرەو رۆژهەڵات دەخشین، بەڵام ئەمرۆ رۆژهەڵات بەرەو رۆژئاوا هەڵدەکشێ. دەڵێ: دەبێ یەك ئیمپراتۆریەت لە جیهاندا هەبێ، یەك دین و یەك دەوڵەت هەبێ، بۆ هێنانەدی ئەم یەکێتیەش هیچ شوێنێك لەسەر زەویدا لە قوستەنتینیە گونجاوتر نیە))[3].

---

(١) بوندوقیە: Venise : شار و بەندەرێکی بەناوبانگی سەرکەناری دەریای ئەدریاتیکە لە باکوری ئیتالیا.

موتجید -وەرگێڕ

(٢) ئەوەی راستی بێ تەمەنی ئەوکاتی لە (٢٤) ساڵ تێنەپەڕیبو. -نەدوی-

(٣) (استنبول و حضارة الامبراطورية العثمانية) ل ٣٦-٣٧، نوسینیئوستاد (برنارد لویس) تەعریب: ئوستاد رضوان علي الندوي.

بـارۆن (کـارادڤۆ)(Baron Carra de Vaux) لـە بەشـی یەکـەمی پەرتوکەکەیدا بەناوی (بیرمەندەکانی ئیسـلام) لـەبارەی سـەربردەی موحەممـەدی فاتیحدا دەڵێ:

((موحەممەدی فاتیح ئەم فەتحەی بە پەیمان و بەڵێننامە وەدەست نەهێنا، تەنها بە لاوازێتی وڵاتی بێزەنطی ڕێی بۆ خۆش نەبو، بەڵکو سوڵتان پێـشـتر نەخـشەی بۆ کێشابو و تـەگبیری کاروبارەکـانی کردبـو و هێـزی زانـستی ئـەو سـەردەمی خـستبوە کار. ئەوسا تازە تۆپ دروست دەکرا، بەڵام ئەو زەبەللاحترین تۆپی ئـەو سـەردەمی دروسـت کـرد، ئەنـدازیارێکی شـارەزاو بـە ئـەزمونی تـەرخان کـرد سەرپەرشتی دروستکردنی تۆپێك بکات کە کێشی گوللەتۆپەکەی ٣٠٠ کلیۆگرام بو، مەودای هاوێشـتنەکەی پتر لە یەك میل بـو، دەڵـێن: تۆپەکـە ٧٠٠ کەسـی ویسـتوە تا رابکێشرێ، تا گوللە تۆپیان خـستۆتە نـاوی و ئامـادەی تەقانـدن کـراوە دو سـەعاتی ویـستوە، کاتێـك موحەممـەدی فـاتیح بـەرەو فـەتحی قوستەنتینـیە کەوتە رێ سێـسەد هـەزار جـەنگاوەر لـەژێر سـەرکردایەتیەکەی دابـون، ژمـارەتۆپێکی گـەلێك زۆریـشی لەگەڵـدابو، ئـەو گەلەکەشـتیەی قوسـتەنتینـیەی گەمارۆ دابو بریتی بو لە ١٢٠ کەشتی جەنگی، بە زیرەکایەتی خۆی شێوازێکی دۆزیەوە بۆ ئەوەی بەشێك لە گەلەکەشـتیەکەی[١] لە وشاکانیەوە بخاتە ناو کەنداو، کەشـتیەکانی لەسەر چـەند تەختـەدارێکی بـە بـەز چـەورکراو راخزاندە نێو دەریاوە، بەم رێگەیە لە لای قاسم پاشاوە (٧٠) کەشـتی دابەزانـدە نێو دەریا))[٢].

---

(١) گەلەکەشتی: گەلەگەمیە، اسطول.

(٢) لە پەراوێزەکانی ئەمیـر شـکیب ئەرسەلانەوە لەسەر (ئێستای جیهانی ئیـسلامی): ١/٢٢٠، چاپی دوەم.

تازیاریەکانی گەلی تورك :

ئەوسا گەلی تورکی موسڵمان بەسەرکردایەتی بنەماڵەی عوسمانیەکان چەند تازیاریەکی تایبەتیان بەسەر گەلە ئیسلامیەکانیتردا هەبو، بۆیە شایستەی رابەرایەتی موسڵمانان بون:

یەکەم: گەلێکی بێدار و خوێنگەرم و بە ئاوات بون و روحی جیهادیان هەبو و وەك نەتەوە ئیسلامیەکانی رۆژهەڵات توشی نەخۆشیە کوشندە خورەوشتیو کۆمەڵایەتیەکان نەببون -چونکە پەروەردەبونەکەیان لە فیطرەوە نزیك بون و ژیانێکی سادەیان هەبو-.

دوەم: خاوەنی هێزێکی جەنگی بەهێز بون، کە دەیانتوانی بەهۆیەوە دەسەڵاتی ئیسلامیانەی ماددیو روحی رابهێلن و بەرپەرچی شاڵاوی دوژمنانی پێ بدەنەوە و سەرکردایەتی جیهانی پێ بگرنە دەست، عوسمانیەکان هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەتەکەیانەوە پەنایان وەبەر بەکارهێنانی چەكوتفاقی جەنگی برد، بە تایبەتی چەك و تفاقی ئاگردار، بایەخیان بە دروستکردنی تۆپ دا و نوێترین کەرستە و ئامرازی شەریان بەکاردێنا، گرنگیان بە هونەری جەنگو رێکخستن و پرچەککردنی لەشکر دەدا، گەیشتنە راددەیەك کە لە پیشەسازی جەنگیدا لە پێشەوەی گشت گەلاندا بن و ببنە سەرمەشق و پێشەنگی ئەوروپا.

حوکمیان لەسەر سێ کیشوەر دەکرد: ئەوروپا، ئاسیا، ئەفریقیا، لە رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا لە فارسەوە تا مەراکیشیان گرتە دەست، ئاسیای بچکۆڵەیان خستە ژێر رکێف و پێیان نایە ئەوروپاش و تا شورەکانی ڤیەننا نەگیرسانەوە، هەر خۆیان میر و گەورەی دەریای ناوەراست بون و کەس نەبو لەبەردەمیان قیت بێتەوە... دەریایان کردبوە دەریایەکی عوسمانی و هیچ بێگانەیەکی لێ نەبو، متمانەداری قەیسەر (پەترۆسی گەورە) لە ئاستانەدا نامەیەکی بۆ قەیسەر نوسی و گوتی: ((سوڵتان دەریای رەش بە موڵکی خۆی حسێب دەکات و رێگە بە بێگانان نادا بچنە ناوی)). گەلەکەشتیەکی وایان دروست کرد ئەوروپا رێی پێ نەدەبرد، تەنانەت لە ساڵی (٩٤٥ك-١٤٥٧ز)

میرنشینەکانی پاپا و ڤیەننا و ئیسپانیا و پورتوگال و ماڵتا هەمو بەیەکەوە بۆ تێکشکاندنی ئەم گەلەکەشتیە کۆبونەوە کەچی دادی نەدان‌و پێیان نەکرا.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە رۆژگاری دەسەڵاتی سلێمان قانونی گەورەدا هەردو دەسەڵاتی وشکانی‌و دەریایی‌و، رامیاری و روحی بەیەکەوە کۆ کردبونەوە.

لە رۆژگاری دەسەڵاتی سوڵتان سلێماندا سنوری دەوڵەتی عوسمانی لەلای باکورەوە: (طونە) و (صاوەی روباری) گرتبوەوە، لەلای باشورەوە: گەیشتبوە سەرچاوەی نیل و ئۆقیانوسی هیندی، لەلای رۆژهەڵاتەوە: گەیشتبوە زنجیرە چیاکانی قەفقاسەوە، لەلای رۆژئاواشەوە: گەیشتبوە چیاکانی ئەتڵەس، کە روبەری سەرجەمیان لە (٤٠٠) هەزار میل دوجا زیاتر بو.

گەلەکەشتی عوسمانیەکان پتر لە(٢٠٠٠) کەشتی جەنگی پێکهاتبو، لە بەشی رۆژهەڵاتدا دەسەڵاتی بەسەر دەریای سفید و دەریای ئەدریاتیك و مەرمەڕا و ئەزاق و رەش و سور و فارسدا هەبو.

ئوستاد بەرنارد لویس- مێژوناسی پسپۆر لەبارەی مێژوی تورکیا، لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (ئەستەنبۆڵ) دەڵێ:

((حوکمی سلێمان (١٥٢٠-١٥٦٦ز) کە لەلای تورکەکان بە (ئەلقانونی) ناسراوە و لەلای ئەوروپیەکانیش بە (لوتکەی هێز و شکۆی عوسمانیەکان)...))

((ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دوای ئەوەی چەندسەرکەوتنێکی نوێی وەدەستهێنا؛ روبەرەکەی نێو خاکی ئەوروپاشی گرتەوە، هەروەها لە رۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستیشدا هێزی دەریاوانی عوسمانی دامەزراند، دوای ئەوەی لە ساڵی (١٩٥٢ز) دەستی بەسەر دورگەی رۆدەس(RHODES) داگرت‌و لە ساڵی (١٥٢١ز) بەلگردای فەتح کردو خستیە بەر ئەمری خۆی و، سەرکەوتنێکی گەورەشی لە شەڕی مۆهاکس (MOHACS) وەدەست هێنا کە رێگەی فەتحکردنی مەجەر بو، ململانێیەکی بەردەوامی توندوتیژیش لەگەڵ بنەماڵەی

هاپس بێرگ(HAPSBURGS) پەیدابو لەسەر ئەوەی کامیان سەرکردایەتی ئەوروپای ناوەڕاست بکات))[١].

((هەروەها لەشکرێکی عوسمانی لە ساڵی (١٩٢٩ز) شاری ڤیەننای گەمارۆ دا، لە ساڵی(١٥٣٧ز) هێزێکی بچوکی عوسمانی هەوڵیدا پورتوگالیەکان لە دەریای هیندی دەر بکەن، لە ساڵی (١٥٥٣ز) سولتان سلێمان بەسەرکردایەتی خۆی لەشکرێکی بردە سەر ئێران، لە ساڵی (١٥٥٥ز) گەلەکەشتیەکی عوسمانی هەوڵیدا مالتا بگرێ، تا دوای رۆژگارێکی درێژیش هیچ کەس نەیدەزانی ئەم دەسکەوتانە بەرزترین هەڵکشانی رەوتی عوسمانیەکان بون))[٢].

((لەگەڵ فرەوانبونی ئیمپراتۆریەت و هێزی سەربازی عوسمانیەکان باری ئابوریش لەبارتر دەبو، کارگێڕیش وردەکارتر دەبو، رۆشنبیریش دەوڵەمەندتر و ئاستی بەرزتر دەبوەوە))[٣].

((ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە دوای مردنی سولتان سلێماندا پتر لە یەك سەدەش هەر بە هێزێکی بەزەبروزەنگ مایەوە، لە ساڵی (١٦٨٣ز) توانای هەبو دوبارە شالاوێکی گەورە بباتەوە سەر ڤیەننا))[٤].

((لە نامەیەکدا کە کۆچوبێگ(KOCHUBEY) بۆ سولتان مورادی چوارەمی دەنێرێ، دەڵێ: لەدوای رۆژگاری خەلیفە یەکەمینەکانی ئیسلامیەوە هیچ بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوا وەك سولتانە عوسمانیەکان ئاوا بۆ ئیسلام دڵسۆز نەبونە، نەبوە وەکو وان رێزی رێبیرەکانی شەریعەتی ئیسلام و زاناکانیان گرتبێ، ئەم قسەیەش هیچ زێدەڕۆییەکی تێدا نیە. چونکە ئەو رێز و روەتە قوڵەی بنەماڵە تورکەکان و پێشتریش سەلجوقیەکان بەرامبەر بە رێبیرەکانی شەریعەت و زانایان دەیاننواند، لەسەردەمی حوکمی عوسمانیەکان بەردەوام بو بەڵکو پتریش بو، سولتانە عوسمانیەکان بۆ ئەوەی شەریعەت ببێتە یاسای کارپێکراوی وڵات

---

(١) پەرتوکی (ئەستەنبۆڵ) ل٤١-٤١ .
(٢) هەمان سەرچاوە، ل ٤٢-٤٤ .
(٣) هەمان سەرچاوە، ل ٤٣-٤٤ .
(٤) هەمان سەرچاوەی پێشو.

لەپێش سەرجەم پێشـینانیان دابوەوە، رەفتارە چاکەکانیشیان ئەوە دەردەخەن کـە هەسـتێکی قوڵی واجب ئامێزیان لەمەڕ ئەمانەتی ئاینی پیرۆزدا هەبوە))[1].

رۆما نەبێ ئەگەرنا گشت شارە بەناوبانگەکانی جیهانی کۆن چونە ناو سنوری دەوڵەتی عوسمانی[2]. تەواوی ئەوروپا لێیان دەترسانو لەبەریان دەلەرزین و پاشـا گەورەکانیان دەهاتنە بەر پەیمانی پاشاکانیان، تورك بـچونایە نێـو هـەر گونـد و شارێك خەڵکەکە وەك رێزلێنانێك زەنگۆڵی کلێساکانیان لـێ نـەدەدا، پاپـا کـە وەسفو ئاکاری موحەممەدی فاتیحی پێگەیشت فەرمانیکرد وەك جەژن ئاهـەنگ بگێڕنو بۆ ماوەی سێ رۆژیش نوێژ و نزای سوپاسگوزاری ئەنجام بدەن.

سێیەم: گەلـی تورك، نیشتمانەکەیان چاکترین جەرگـە بـو بـۆ سـەرکردایەتی جیهان، نیشتمانەکەیان لە نیمچە دورگـەی بـەڵقان دابـو کـە دەڕوانیتـە ئاسـیاو ئەوروپا. پایتەختەکەشیان لە نێوان دەریای رەشوسپی دابو کە وشکایی ئاسـیاو ئەوروپای بە یەکەوە دەبەستەوە، بۆیە باشترین پایتەختی گەورەترین دەوڵەت بـو، حـوکمی ئاسـیاو ئـەوروپا و ئـەفریقایان دەکـرد، تەنانـەت نـاپلیۆن گوتویـەتی: ((ئەگەر دنیا هەموی یەك دەوڵەت بوایە قوسـتەنتیـنیە گونجاوترین شار بو ببێتە پایتەخت)).

ئـەوروپا لـە داهاتویـەکی نزیکـدا ترسـناکیەکی گـەورەو کاریگەریـەکی زەبەلاحیشـی لەسەر دەوڵەتی عوسمانی هەبو، چونکە هێزی بـە گـوڕوتینی تێـدا دەوروژا و هۆکارەکانی پێشکەوتنی لە سینگدا وەکەفوکوڵ کەوتبو، بۆیە تورك — ئەگەر خوا مەیلی لـێ بوایە- دەیانتوانی لـە مەیـدانی زانسـتو ئـاوەزدا پـێش بکەون و پێش نەتەوە نەسـرانیەکانی ئەورووپاش بکەونەوە، دەیانتوانی بەر لەوەی ئەوروپا جلەوی جیهان بگرێتە دەستو بەرەو ئاگر و کاولکاری ببات، خۆیـان بـبن بە پێشەوای جیهان و بەرەو رێی هەقو راست رێنونی بکەن.

---

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل (٥٠-٥١) .
(٢) فلسفة التأريخ العثماني، محمد جميل بَيْهم، ص (٢٨٠-٢٨١) .

داڕوخانى تورك لە خوڕەوشتو متبونيان لە زانست و لە پيشەسازى جەنگيدا : [١]

بەڵام گەلى تورك-وێڕاى بەدبەختى خۆيان- بۆ بەدبەختى موسڵمانانيش رويان لە نشێوى و داڕوخان كرد و توشى هەمان نەخۆشيە كوشندەكانى گەلە فەوتاوەكانى رابردو بون، وەكو ئيرەيى[٢]، ركوكينە، ستەمو ئيستبدادى پاشاكان، پەروەردەى كرچوكاڵ، رەوشتى گەندەڵ، ساختەو گزيكارى سەركردەكان لەگەڵ خەڵك، سستى و هەسانەوەخوازى گەل، بگرە گەلێك رەوشتى بەدو نزمىتريش كە شەقڵى نەتەوە داڕوخاوەكانن، هەر هەموش لەنێو دوتوێى پەرتوكە مێژوييەكانى دەربارەى توركياى نوسراون باس كراون و لێرەدا ناكرێ بە درێژى باسيان لێوە بكەين. بەڵام نەخۆشى هەرەسەختو كوشندە ئەوەبو كە لە زانستو پيشەسازى جەنگى و رێكخستنى لەشكردا دوچارى متبون ببون. فەرمودەكەى خواو پێغەمبەريان لەبير كردبو كە خوا دەفەرموێ: ﴿ وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لاَ تَعْلَمُونَهُمْ : تا بۆو دەكرێ چەك و جبەخانەى شەڕ و ئەسپى سوارى پەيدا بكەن و دوژمنى پێ بترسێنن؛ كە دوژمنى خوداشن. غەيرى وانيش دوژمنو هەن كە نايانناسن.﴾الانفال: ٦٠، كە پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێ: ((الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ حَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا؛ حيكمەت بزربوى بڕواداره لە كوێ دۆزيەوە ئەو پێى شايەنترە)). جا لەبەرئەوەى جەرگەو ناوەندێكى زۆر گرنگى راميارىو جوگرافيان هەبو و وڵاتە ئەوروپيەكانيش وەك شورەيەك دەوروپشتيان تەنيبوەوە، بۆيە دەبوايە هەرگيز لە ئامۆژگاريەكەى سەركردەى گەورەى ئيسلامى (عەمرى كوڕى عاص)-خوا لێى رازى بێ- لانەدەن و ئەوان شايەنترين و لەپێشترين كەس بنو بۆ گوێڕايەڵى هەردەم ئامۆژگاريەكەيان لەبەرچاو بێ كە لە نامەيەكدا بۆ

---

(١) متبون: جمود.
(٢) ئيرەيى: حەسودى.

موسـڵمانەکانی میسـری دەنێرێ‌و دەڵێ: ((براکانم! بزانن دەبێ تـا ڕۆژی دوایـی لەسەنگەرنشینی دابن، چونکە دوژمنانی دەوروبـەرتان گەلـێ زۆرن و هەمیـشە چاویان بڕیوەتە خاك‌و وڵاتتان و لێتان وەئاگان)). بەڵام گەلـی تورك راوەسـتان و رۆژگاریش بەرەوپێش رۆیشـت، گەلـی تورك وەدواکەوت‌و نەتەوە ئەوروپیەکانیش وەپێش کەوتن.

متبونی زانستی لە تورکیا:

خاتو (خالیدە ئەدیب هانم) جوان وەسفی متبونی زانـستی تورکیـای کـردوە، پێمان باشە لێرەدا بیهێنینەوە، دەڵێ:

((تا رۆژگار رۆژگاری فەلسـەفەی کەلامناسی بو زانا ئیـسلامیەکانی تورکیـا ئەرکی سەرشانی خۆیان بە رێکـوپێکی رادەپەڕانـد، قوتابخانـەی (سـلێمانیە) و (ئەلفاتح) دو مەڵبەندی زانسـتی و هونەریی بەربڵاوی ئەو رۆژگـارە بـون، بـەڵام کاتێـك ئـەوروپا تەکانی‌دا و فەلسـەفەناس و کەلامناسـەکان بـەردی بناغـەی زانسـتی نوێیـان دامەزرانـد وەرچـەرخانێکی وا لـە جیهـان رویـدا ئـیتر زانـا ئیسـلامیەکان نەیانتوانی بە ئەرکی فێرکـردن و کـاری مامۆسـتایانەی خۆیـان هەڵبسـتن، زانا ئیسـلامیەکان وا تێدەگەیشتن زانسـت هـەر لـە دۆخـی سـەدەی سـێزدەمی زاینینـدا سڕ بـوەو هـەنگاوی بـەرەو پێـشـتری هەڵنـەگرتوە، ئـەم تێگەیشتنە چەوتە بەربڵاوە تا سـەدەی نـۆزدەمیش خـۆی بەسـەر سیـسـتەمی خوێندن سـەپاند بو)).

ئەم هزرە چەوتەی زانـا ئیـسـلامیەکانی تورکیـا و وڵاتـانی‌تر پەیوەنـدی بـە ئیسـلامەوە نەبو، چونکە فەلـسـفەی خواناسـی‌و کەلامناسـی کـە موسـڵمان و نەسرانیەکانی پێ‌سەرگەرم ببو، لەسەر بناغەی فەلسەفەی ئیغریقیەوە هەڵچنرابو، زۆربەی هەرە زۆریشـی بریتی بو لە بیرو هزرەکانی (ئەرستۆ) کـە فەیلەسـوفێکی بتپەرست بو. من لێرەدا پێم باشە بەراوردێکی تێکڕایی لـە نێـوان ئـاوەزی زانـا مەسیحیەکان و زانا موسڵمانەکان بکەم.

قورئانی پیرۆز بە درێژی باسی بەدیهێنانی بونەوەری نەکردوە، بایەخی هەرەگەورەی بە لایەنی خورەوشتو کۆمەڵایەتی داوە، مەبەستی گەورەی ئەوەبوە باش لە خراپ و جوان لە دزێو جوێ کاتەوە، قورئان بەرنامەکەی بۆ سەرجەم جیهان هێناوە، کە لەبارەی ئەودیو سروشتەوە دواوە یان کە دەرگای بابەتێکی روحی کردۆتەوە کەم جار بوە ئاڵۆزکاوی و گرێوگاڵی تێدا بوبێ، مەبەستی سەرەکی قورئان ئەوەبو خەڵك فێری یەکخواناسی بێت. ئیسلام ئاینێکی لێبوردەو سادەیە و سینەی لە سینەی ئاینەکانیتر فرەوانترە و بیردۆزە نوێکانی دەربارەی سروشتو بونەوەر پتر لە ئامێزی ئەودا جێگەیان دەبێتەوە، بەڵام بەداخەوە ئەو لێبوردەیی‌و سادەییەی کە هاندەرێك بو بۆ لێکۆڵینەوەی زانستە تازەکان درێژەی نەخایاند. زاناو کەلامناسەکان لە سەدەی نۆیەمی کۆچیەوەرا- جگە لە فیقهـ- زانستی خواناسیشیان پڕ کۆتو زنجیر کرد، دەرگای لێوەکۆڵین[1] و ئیجتهادیشیان داخست، ئیتر لەوێوە هزرەکانی (ئەرستۆ) خزیە نێو فەلسەفەی ئیسلامی.

بەڵام ئاینی مەسیحی-کە هەرچەندە شایستەترە پێی بگوترێ ئاینی رەبەن پۆڵس-لە (سیفری سەرەتای پەیدابون)دا بە درێژی باسی جیهانی سروشتی کردوە، نەسرانیەکان پێیان وابو هەرچی لەوێدا نوسراوە وتەی پیرۆزی خوایە و لەسەریانە بڕوای بەهێزی پێ بێنن، بەڵام کە بینیان واقیع شتێکیترەو ئەزمون بۆیان ناسەلمێنێ، پەنایان وەبەر رێگەی بەڵگەخوازی بردو خۆیان بە بژانگی ئەرستۆوە هەڵواسی، چونکە ژیربێژیکاریەکەی ئەرستۆ وەك جادو بەکار بو.[2]

کاتێك رۆژئاوا لە رێی بینینو ئەزمونو شیکردنەوە و بەشبەشکاریەوە لە سروشتی کۆڵیەوە، پیاوانی کەنیسە دەستیان لە هەمبانەی بەتاڵ مایەوە، هەروەها کاتێك کە زاناکان لە رێگەی ئەزمونی کرداریەوە گەیشتنە کۆمەڵێك دۆزینەوەی گرنگو سەرکەوتنیان وەدەست هێنا، زانا نەسرانیەکان ترسی لەناوچونی دەسەڵاتی کەنیسەیان لێ نیشت، بۆیە کەوتنە دژایەتیکردنی زانایان

---

(١) لیوەکۆڵین: تحقیق.

(٢) بەلگەخوازی: استدلال.   ژیربێژی: منطق.

و ململانێیەکی توندوتیژ لە نێوان ئاین و زانست پەیدا بو، گەلێك زانای گەورەی سروشتناسی کۆڵنەدەریش بونە قوربانی دژایەتیەکانی کەنیسە.

کەنیسە دوای شەڕە خوێناویەکەی نێوان ئاین و زانست ناچار بو ملکەچی واقیع بێت، زانستە سروشتناسیەکان بخاتە نێو پرۆگرامی خوێندنگەو کۆلێژەکانی، زانکۆکانی کە تا دوێنێ جیاوازی لەگەڵ فێرگە ئیسلامیەکان نەبو، بونە مەڵبەندی زانستە تازە و سروشتیەکان، فەلسەفەکەی خۆشی بەجێ نەهێشتو وازی لێ نەهێنا، بەم شێوەیە کەنیسە توانی دەسەڵاتەکەی لەسەر چینی رۆشنبیران بپارێزێ، کەشیشە[1] کاتۆلیكو پرۆتستانتەکانیش دەستێکی باڵایان لە زانستە نوێیەکان پەیدا کردو توانیان لە بابەتە تازەکان بتۆژنەوە.

بەڵام زاناکانی تورکیا لە رەوشێکی پیچەوانەدا بون، بایەخیان بە زانستی نوێ نەدەدا و نەیاندەهێشت هزری تازە رویان تێکا و رێگەیان نەدەدا زانستی نوێو ناوازەیان لێ نزیك بێتەوە، هەڵبەت جلەوی خوێندنو فێرکردنی نەتەوەی ئیسلامیش هەر لە دەست ئەواندا بو، بۆیە سیستەمە فێرخوازیەکەیان جمودی بەسەردا زاڵ بو، هەروەها لە رۆژگاری داڕوخانەکەدا کێشە و گرفتە سیاسیەکانیش هەمو روێکی داگرتبوەوە و بواری بۆ زاناکان نەهێشتبوەوە بەکاری ئەزمونو سەرنجکاری[2] هەڵبستن، هەر پێیان دەکرا لە فەلسەفەکەی ئەرستۆدا رۆبچن و بە زانستی بەڵگەخوازی خەریك بن، جا بۆیە رەوشو چۆنیەتی خوێندنگە ئیسلامیەکان لەسەدەی سێزدەمدا چۆن بو لەسەدەی نۆزدەمیشدا هەروا مایەوە))[3].

---

(١) کەشیش: قەشە.

(٢) سەرنجکاری: المشاهدة.

(٣) (صراع الشرق والغرب في ترکیا) کۆمەڵە وتارێك بون خاتو خالیدی لە زانکۆی گەلی ئیسلامیدا بە زمانی ئینگلیزی پێشکەش کردوە، وتاری دوەم (داڕوخانی عوسمانیەکان)، ل ٤٠-٤٣: Conflict of East and west in Turkey by halide Edib. p.٤٠-٤٣

داڕوخانی هزریو زانستی گشتی:

متبونە زانستیو کفتبونە هزریەکە وەنەبێ تەنها تورکیا و نێوەندە زانستیو دینیەکانی داگرتبێتەوە، بەڵکو سەرتاپای جیهانی ئیسلامی لە ڕۆژهەڵاتەوە تا ڕۆژئاوای داگرتبوەوە، هەموی دوچار نەزۆکی زانستیو نیمچە ئیفلیجبونێکی هزری ببون، توشی شەکەتو ساردبونەوە ببون و لە حاڵەتی وەنەوز و بۆرژان[1] دابون، ڕەنگە سەدەی نۆزدەم -ئەگەر نەڵێین سەدەی هەژدەم- دواهەمین سەدەی چالاکیو بەرهەمهێنان و داهێنانی زانستو ئاینو شیعر و پەندو ئەدەب بوبێ، سەدەی دەیەمیش یەکەمین سەدەی دامرکانەوەو لاساخوازیو سوان بوبێ.

دامرکانەوەکە سەرتاپاگیر بو، گشت بوارەکانی ئاین و ئەدەب و واتا شیعری و پەخشانیەکان و مێژو و پرۆگرامی خوێندنی داگرتبوەوە، لەو پەڕتوکانەی کە دەربارەی سەربردە و ژیانی ناوداران دانراون ناسناوی عەبقەری یان هەڵکەوتو یان تەنانەت لێکۆڵەرەوە بە بالای هیچکامێکیاندا نەبڕاوە، کەسێك نەبو لە هونەرێك لە هونەرەکان شتێکی ناوازە و تازەی داهێنابێ یان زانستێکی دەوڵەمەند کردبێ، مەگەر چەند تاکێك کە ئەوانیش لە دەوروبەری جیهانی ئیسلامیدا ژیاون، وەکو: شێخ ئەحمەدی کوڕی عەبدولئەحەدی سەرهەندی (لە ١٠٣٤ ك مردوە)کە خاوەنی (الرسالة الخالدة في الشريعة والمعارف الالهية)یە، شێخ ولیاللەی کوڕی عبدالرحیمی دەهلەوی (لە ١١٧٦ ك مردوە) کە خاوەنی ئەم کۆمەڵە پەڕتوکەیە: (حجة الله البالغة)، (إزالة الخفاء)، (الفوز الكبير)، (رسالة الإنصاف)، کوڕەکەی: شێخ رفیع الدین (لە ١٢٣٣ ك مردوە) کە خاوەنی (تكميل الأذهان) و(أسرار المحبة)یە، شێخ ئیسماعیلی کوڕی عبدالغنی کوڕی ولیاللەی دەهلەوی (لە ١٢٤٦ مردوە) کە خاوەنی ئەم پەڕتوکانەیە: (منصب الإمامة)، (العقبات والصراط المستقيم)[2].

---

(١) بۆرژان: خەوەکوتکە، النعاس.

(٢) لە بەرگی (٥،٦،٧)ی پەڕتوکی (نزهة الخواطر)ی دانراوی زانای هەرەزان (عبدالحي الحسني) دا سەربردەکانیان بخوێنەوە.

لە سەدەکانی کۆتاییدا -لەگەڵ ئەوەی گەلێك شیعر دانراون و زۆریشیان تێدا گوتراوە، بەڵام- شیعرێك نیە بە ئاسانی ئەزبەر بکرێ[١]، پەخشانێك نیە دڵان گوشاد و شاد کا، ئەدەبێکی سارد و سست وەدی دەکەی کە لە وشەئارایی و زێدەڕۆیی‌و وتە و واتای فشۆڵ پڕکراوە و لە مەدحی خۆڕاپێشکەرانەو عەشقی لوسکە و ڕەوالان سیخناخ[٢] بوە. تەنانەت لە نامە گۆڕینەوەی نێوان برا و برادەران و نوسینی ئاسایی و نائەدەبیشدا خۆگوشین‌و ئاڵۆزی تێ ئاخنراوە، تەنانەت ئەو پەرتوکانەی دەربارەی سەربردەو مێژوش دانراون بە سەروادارى نوسراون.

لە کۆڕ و مەکۆی خوێندندا پەرتوکی زاناکانی پێشان پشتگوێ خرابون، پەرتوکی ئاڵۆزی پڕ پەراوێز و تەقریر و کورتکردنەوەو مەتنی قورسی زاناکانی پاشینیان دەخوێند کە دڵیان نەدەهات کاغەزی زۆر بەکاربێنن‌و بە ئەنقەست گرێوگاڵیان تێدەخست و ئاڵۆزیان دەکرد، دەتگوت لەبارەی پیشەی چڕدادڕی شت دەنوسن، ئەمانە ئەوە دەردەخەن کە جیهانی ئیسلامی دوچاری چ داڕوخانێکی هزری‌و زانستی بوە و چۆن هەناوی داهێزراوە.

هاوچەرخانی عوسمانیەکان لە ڕۆژهەڵاتدا:

لە ڕۆژهەڵاتدا دو دەوڵەتی بەهێز هاوچەرخی دەوڵەتی عوسمانی بون، یەکەمیان دەوڵەتی مەغۆلیەکان بو، (بابەری تەیموری) کە هاوچەرخی سوڵتان سەلیمی یەکەم بو لە ساڵی (٩٣٣ك-١٥٣٦ز) دایمەزراند، کەپاشای بەهێز و بەهێزتر حوکمی وڵاتیان دەگرتە دەست، لە هەمو پاشا موسڵمانەکان پتر خاوەنی زەبروزەنگ و هێزی جەنگی و خاکی فرەوان بون، بەهێزترین پاشاکانیان (ئەورەنگ زیب) بو، کە دواهەمین پاشای بەهێزی تەیموریەکان بو، دەسەڵات و ڕوبەری وڵاتەکەی لە وڵاتی گشت پاشاکانیتر فرەوانتر بو، خاوەن فتوحاتی مەزنتر

---

(١) ئەزبەرکردن: لەبەرکردن.
(٢) سیخناخ: پڕو تەژیبون بە تێپەستاوتن.

بو، دینداریکی پتەوتر بو، لە قورئانو سوننەت شارەزاتر بو، پتر لە نەوەت ساڵ ژیا و بۆ ماوەی پەنجا ساڵیش حوکمی گێڕا، لە ساڵی (١١١٨ك) یان لە بەرەبەیانی سەدەی هەژدەمی زاینیدا کۆچی دواییکرد، کە سەردەمێکی زۆر گرنگی ئەوروپا بو، بەڵام نە ئەمو نە ئەوانیتر لە ئەوروپا ئاگادار نەبون کە چ راپەڕینو روداوێکی گەورەی تێدا دەتەقێتەوە و چ هۆکارێکی پێشکەوتنی تێدا دەدۆزرێتەوە. بە چاوی سوك و بە دڵی پڕ لە کینەوە دەیانڕوانیە بازرگانو پزیشکە گەشتیارەکانی ئەوروپا کە هەرچەندە لەبەر دوری رێگا کەمیشیان رویان لە وڵاتەکەیان دەکرد.

دەوڵەتی دوەم: دەوڵەتی سەفەوی بو، کە لەلای ئەفغانستانەوە دراوسێی دەوڵەتی عوسمانی بو، دەوڵەتێکی پێشکەوتو و شارستان بو، بەڵام جارێك بە کێشەی شیعەگەرێتیو هێرشبردن بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی خەریك بو جارێکیتر بە داکۆکی لەخۆکردن.

هەردو دەوڵەت لە سنوری خاکی خۆیاندا گرمۆڵە ببون و قەتیس مابون، هەرشتێك نەك لە ئەوروپاوە بەڵکو لە رۆژهەڵاتی نزیکیش روی دابوایە دورەپەرێز و بێئاگا بون، نەك لە رەوشی وڵاتە بیانیەکان بەڵکو لە رەوشی وڵاتە ئیسلامیەکانیش بێئاگا بون، هاوپەیمانێتی و یەکگرتن بگرە هەر بیریشیان لێ نەدەکردەوە، کە ئەمەش سروشتێکی وڵاتە رۆژهەڵاتیو حکومەتە تاکەکەسیەکانە و باوك بۆ کوڕی بەجێهێشتوە، هەروەها بیریان لەوە نەدەکردەوە کە لە رەوشی زانستیو جەنگی ئەوروپا بتۆژنەوە و سودی لێ وەرگرن و زانستو پیشەسازی هەڵقوزنەوە.

راپەڕینی ئەوروپای نەفامێتی و رەوتی بێوچانی بەرەو زانستە سروشتیەکان و پیشەسازی:

سەدەی شازدەم و حەڤدەمی زاینی گرینگترین رۆژگاری مێژوی مرۆڤایەتی بون، سەرەتای سەرهەڵدان و پێشکەوتنی سەدەکانی دواتر بون، لەم دو سەدەیەدا

ئەوروپا لە خەوی قوڕس و درێژخایەنی رابو، تۆزی خامۆشی لەخۆی داوەشاند و روپەڕی نەزانی و بێئاگایی هەڵدایەوە، بە تالۆکە و هەڵەداوان بەرەو مەبەستەکانی هەنگاوی هەڵگرت، بەڵکو بە گشت باڵەکانی بۆی هەڵفڕی، هێزەکانی سروشتی بەیدەست دەکرد[١] و راز و نهێنیەکانی گەردونی ئاوەڵا دەکرد، دەریا و کیشوەری نەدۆزراوەی دەدۆزیەوە و لە گشت هونەر و زانستە جۆراوجۆرەکانی ژیان دەرگای نوێی دەکردەوە.

لەم ماوە کورتەدا لە هەمو زانستێکدا پیاوی زانا و فرەزانو هۆزان هەڵکەوتن وەك: کۆپەرنیکۆس(Copernicus)، برۆنۆ(Bruno)، گالیلۆ (Galilio)، کیپلەر(Kepler)، نیوتن(Newton)و گەلێ زانای دیکەش، ئەم زانایانە سیستەمی کۆنیان سڕیەوە و سیستەمێکی نوێیان دارشت و گەلێك جیهانی نوێ زانستییان دۆزیەوە. هەروەها گەلێك گەریدەی[٢] بەناوبانگیش هەڵکەوتن وەکو: کۆلۆمبس(Columbus)، ڤاسکۆ دیگاما(Vasco Degama)، ماجەلان(Maglin) .

مێژوی گەلان لەم رۆژگارەدا لە دارشتن و قاڵبڕێژی دابو، ئەستێرەی هەندێ گەلو نەتەوە ئاوا دەبون و هەندێکیتریش هەڵدەهاتن، ئەوەی ئاوا ببو هەڵدەهات و ئەوەی هەڵهاتبو ئاوا دەبو، یەك سەعاتی ئەوسا بەرامبەری رۆژێك بەڵکو چەندین رۆژ بو، رۆژێکیش بەرامبەری ساڵێك بەڵکو چەندین ساڵ بو، هەر گەلێك ئەگەر یەك سەعاتی بە فیڕۆ دابوایە وەك ئەوەبو رۆژگارێك بە فیڕۆ بدات.

پاشکەوتنی موسڵمانان لە بوارەکانی ژیاندا:

بەڵام موسڵمانەکان نەك چەند سەعاتو رۆژ؛ بگرە چەندین سەدەو وەچەیان[٣] بە فیڕۆ دا، لە کاتێکدا گەلانی ئەوروپا گشت دەقیقەو چرکەیەکیان

(١) بەیدەستکردن: تسخیر.
(٢) گەریدە: گەشتیار، رحّال.
(٣) وەچە: نەوە، جیل.

هەڵدەقۆزتەوە و لە بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیاندا هەنگاوی خێرا و بێوچانیان هەڵدەنا و لە ماوەی چەند ساڵێکدا رێی چەندین سەدەیان بڕی.

یەکێك لەو شتانەی کە سستو خاوی تورکیا لە روی زانستو پیشەسازیەوە وەدەردەخات ئەوەبو کە لە سەدەی شازدەمی زاینیەوە پیشەی کەشتی‌سازی گەییوەتە تورکیا و لە سەدەی هەژدەمدا ئامێری چاپ و نەخۆشخانە گەیشتۆتە پایتەختەکەی و قوتابخانەکانی هونەری جەنگی ئەوروپیانەش بەهەمان شێوە. تا کۆتایی ئەم سەدەیەش تورکیا لە پیشەسازیو دۆزینەوە تازەکان بێئاگا بو، تەنانەت جارێکیان کە باڵۆنێکیان بینی بە ئاسمانی پایتەختدا هەڵدەفڕی پێیان وابو جادوە یان فێڵێکی کیمیاویە! وڵاتە بچوکەکانی ئەوروپا بەر لە تورکیا دەستیان بەسەر هۆکارەکانی ژیار و خۆشبەختی داگرت، تەنانەت میسریش بە چوار ساڵ پێشتر هێڵی شەمەندەفەری راکێشا و بە چەند مانگێك پێشتریش پولی پۆستەی بەکارهێنا.

پاشکەوتویی موسڵمانان لە پیشەسازی جەنگیدا:

داڕوخانی موسڵمانەکان تەنها لە بواری تیۆری و فەلسەفی و ژیاریدا نەبو، بەڵکو داڕوخانێکی گشتی بو و سەرجەم لایەنەکانی ژیانی گرتبوەوە، تەنانەت لە پیشەسازی جەنگیشدا لە پاش ئەوروپایان دایەوە، کەچی تورکەکان پێشتر هەرخۆیان سوارچاکی ئەو مەیدانە بون و جیهان هەر بەشان و باڵی ئەوانیدا هەڵدەگوت. بەڵام ئەوروپا بە هۆی دۆزینەوەو داهێنان و رێکخستنی نوێوە توانی لەپێش تورکیا بداتەوە، بەجۆرێك لە ساڵی (١٧٧٤ز) توانی شکستێکی گەورە بە لەشکری عوسمانیەکان بخوات، لەم شەڕەدا وەدەرکەوت کە ئەوروپا لە بواری شەڕ و کوشتاریشدا پێشکەوتوترن، ئەوجا دەوڵەتی عوسمانی کەمێك ئاگادار بۆوە و چەند کەسێکی زیرەك و کارامەی ئەوروپی هێنا تا لەشکرەکەی رێك بخەنو سەربازەکان مەشق بدەن.

سوڵتان سەلیمی سێیەم لە سپێدەی سەدەی نۆزدەمدا بایەخی بە چاکسازی دا، سوڵتان بەبێ مامۆستا خۆی پێگەیاندبو-بەپێچەوانەی سوڵتانەکانی پێشو-

له دەرەوەی ئاستانه خوێندبوی‌و پەروەردە ببو، که بوه سـولّتان گـەلێك فێرگـەی دامەزراند، له فێرگه ئەندازەییەکاندا خـۆی وانـەی دەگوتـەوە، لەشـکری لەسـەر نەشم‌و شێوازی نوێ ڕێکخسـتەوە و سـیسـتەمی رامیاری ڕێکوپێك کرد، بـەڵام لەبەرئەوەی گەلـی تورك توشی جمودێکی لەرادەبەدەر ببون و دەسـتیان له شـتی کۆن بەر نەدەبو، بۆیه لەشکر لەدژی سولّتان راپەڕین و تیرۆریان کـرد . لـه دوای ئەودا سولّتان مەحمودی دوەم هات که له ساڵی(١٨٠٧ز تا١٨٣٩ز) حوکمی‌گێڕا، دوای ئەویش لەساڵی (١٨٣٩ز تا ١٨٥١ز) سولّتان عبدالمجیدی یەکەم هاته سـەر حوکم، هەردوکیان درێژەیان به کارەکانی سولّتان سەلیم دا و تورکیایـان کـەمێك بەرەو پێشەوه برد.

ئەگەر بەراوردێك لـه نێـوان پێـشکەوتنەکەی تورکیـای ئیـسـلامی سـەدەی هەژدەم و نۆزدەمدا لەگەڵ پێـشکەوتنەکەی ئـەوروپا بکـەی، بـۆت دەردەکـەوێ جیاوازیەکی لەرادەبەدەریان له نێواندا هەبوە، پێشکەوتنەکەیان وەك پێـشـبڕکێی نێوان کیسـەڵ‌و کەروێشـك بوە، بەڵام کەروێـشکەکه شـەو نەنوسـتوه و بێوچـان غاری داوە، کیسـەڵەکەش خەوی بەسـەردا زاڵ بـوه و وردە وێـژینك دایگرتـوه و بۆرژاوه.

ئەو بۆشاییەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەجێی هێشت:

راسته دەوڵەتی عوسمانی دوچاری ئەو هەمو خەوش‌و نەخۆشـیه ببـو کـه وەك تۆمارێك بـۆ واقیـع و وەك ئەمانـەتێکی مێـژویی باسمـان کـردن، بـەڵام لەگـەڵ ئەمەشدا قەڵایەکی سەخت بو بۆ ئیسـلام و پەرژین و شـورەیەکی بـەهێز بـو بـۆ وڵاتانی ئیسـلامی و بۆ ئەو وڵاتانـەی کـه دەکەونـه رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت کـه حیجاز و فەلەسـتینیشی دەگرتەوە، رێگەی نەدەدا هێزی رۆژئاوا پـێ بخەنـه نـاو خاکـی ئەم وڵاتانه و نەیدەهێشـت وەك تۆپی بەرپێی یاریزانان یاری بـەو وڵاتانـه بکەن و موقەددەساتی پێشـێل بکەن.

رەوش(١) تا سەردەمی دەسەلاتی عبدالحمیدخان وەکو خۆی مایەوە، سولتان هەرچەندە ئەو هەمو رەخنە و تانوتانەشی لێی گیراوە، بەلام لەسەردەمی دەسەلاتەکەیدا گشت هەولە مەسیحیو پلانە جولەکەییەکانی دژ بە موقەددەساتی ئیسلامی پوکاندەوە، تا ئەوەی لە سالانی (١٩١٤-١٩١٨ز) کە جەنگی یەکەمی جیهانی بەرپا بو، هاوپەیمانەکان توانیان عەرەب بخەنە سەنگەری خۆیان و بەگژ تورکانیان وەنێن، ئەوکات هزری نەتەوەپەرستی عەرەبی سەری هەلدا و نیشتمانە عەرەبییەکان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جویێ بونەوە و بون بە چەندین ولاتو میرنشینی گەورە و بچوك و ماوەیەکی درێژیش لە ژێر حوکمی ئینتیدابدا مانەوە و پاشان سەربەخۆییان وەرگرت.

ئیتر دەستو بازوێکی بەهێز نەما بیانپارێزێ، دەسەلات و زەبرو زەنگێکی جیهانی نەما سامو ترسی هەبێ.

(ئیسرائیل) لە ئامێزی زلهێزە ئەوروپییەکانەوە لەناو جەرگەی جیهانی عەرەبیدا دامەزرا، لە سالی (١٩٦٧ز) دا توانی دەست بەسەر زیففەی رۆژئاوا و نیمچە دورگەی سینادا بگرێ، بۆ یەکەم جار لە مێژودا جولەکە توانی قودس داگیر بکات، جیهانی عەرەبیش بێئەوەی توانای داکۆکی و بەرگریکردنی هەبێ لەسەر ئەژنۆ و دەستەوگەردەن دانیشتبو! ئەو پەندە عەرەبیە کۆنەی دەگوتەوە کە دەلێ: ((إنما أُكِلْتُ يوم أُكِلَ الثور الأبيض: واتا ئەو رۆژە کەوتمە بەر خواردن کە گا سپیەکەیان خوارد))(٢). جا بێگومان کۆتایی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی -بەتایبەتی لە رۆژهەلات- گەورەترین سەرکەوتن بو بۆ خاچپەرستانی ئەوروپی و جولەکەکانی جیهانی.. بۆشاییەکیشی بەجێهێشت تا ئێستاش پڕ نەبۆتەوە.

---

(١) رەوش: حال و بار، الوضع.

(٢) کاتی خۆی ئیمام عەلی-خوا لێی رازی بێ- لەبارەی کوشتنی ئیمام عوسمانەوە ئەم پەندەی وت . (مجمع الامثال للميدان: ١/ ٢٥).

کۆبەندی چوارەم

سەردەمی ئەوروپایی

بەندی یەکەم

ئەوروپای ماددە پەرست

سـروشـت و مێژوی ژیاری رۆژئاوا:

بەر لەوەی بزانین کە گوازرانەوەی سەرکردایەتی لە گـەلانی ئیـسـلامیەوە بـۆ گەلانی ئەوروپایی چ کاریگەرێکی لە ئاوەزی جیهان و خوڕەوشتی گەلانو نەتەوە شارستانەکانو رەوتو خواستی مرۆڤایەتی کردوە و ئایـا مرۆڤایـەتی چـی لــێ چـنیوە و ئــاخۆ قــازانجی زیــاتر بــوە یــان زیــان و کارەســاتەکانی یــاخود بــە پێچەوانەوە؟.. بەر لەمانە پێویستە سروشتو رەوشو روحـی ژیـاری رۆژئـاوایی بناسینو لە فەلسەفەی ژیانی نەتەوەکانی شارەزا بینو بزانین چۆن ئەم ژیارە پەیـدا بوە؟.[(١)]

ژیاری ئەوروپای سەدەی بیستەم لە دایکبوی سەدە کۆتاییـەکانی دوای سـەدە تاریکەکانی ئەوروپا یاخود لە دایکبوی سەدە تازەکان نیە وەك زۆرینەی خەڵك وا تێگەییون، بەڵکو مێژوەکەی بۆ هەزاران ساڵ بەر لە ئێستا دەگەڕێتەوە و لەسـەر بنجی ژیاری یۆنانیو ژیـاری رۆمیـەوە رواوەو، کەلـەپوری رامیـاری و ئـاوەزیو شارسـتانی ئـەوانی هەڵگرتۆتـەوەو، سیـسـتەمی سیاسـیو فەلـسـەفەی کۆمەڵایەتیو کەلەپوری ئاوەزیو زانستی ئەوانی وەرگرتۆتەوەو، شەقڵی ئارەزو و ئەنگێزە و تایبەتمەندیەکانی ئەوانی وەرگرتوە، تەنانەت هەمان رەگەزیشن.

ژیارەکەی یۆنان یەکەمین دیمەنە کـە ئـاوەزی ئـەوروپایی بەرجەسـتە کردبـێ. یەکەم ژیاریشە -مێژو تۆماری کردبێ- کە لەسەر بنچینەی فەلسەفەی ئەوروپایی بنیات نرابێو دەرونی ئەوروپایی تێدا وەدەر کەوتبێ. قوڵلـەی ژیـاری رۆمـانیش لەسەر داروپەردوی ژیارەکەی یۆنان هەڵچنرا. هەردو ژیار یـەك روحیـان لەبـەردا

---

(١) ئاوەز: عەقڵ ژیار: الحضارة.

بو، ئەویش روحی ئەوروپایی بو. گەلانی ئەوروپا بە درێژایی رۆژگـار سروشـت و تایبەتمەندێتی خۆیان پاراسـتوە و نەوە بۆ نەوە فەلسـەفە و زانسـت و ئـەدەب و هزرەکانیان هەڵگرتۆتەوە، تا لە ئەنجامدا لـە سـەدەی نۆزدەمـەوە بـە بـەرگێکی بریقەدارەوە دەرکەوتەوە،-کە خەڵك لەبەر روکەشە گەش‌و رەنگاورەنگەکەی- پێی وابێ رایەڵ‌و پۆیـەکی نوێیـە، کەچـی لـە راسـتیدا هـەر بریتـی بـو لـە ریس‌و گوریسـەکەی یۆنان‌و رۆمەکان.

یەکەمجار وا باشترە ژیاری یۆنانی‌و رۆمانی بناسـین‌و لە سروشت و روحەکـەیان شارەزا بین، تا کە رەخنە لـە ژیارەکـەی رۆژئـاوای سـەدەی بیسـتەم دەگـرین‌و مەحکومی دەکەین پەل نەکوتین و بەرچاومان گوشادو رون بێ.

تایبەتمەندیەکانی ژیاری ئیغریقی:

یۆنانیەکان نەتەوەیەکی بەهرەدارن و لە روی زانسـت‌و ئەدەبـەوە زیـرەکترین و هەڵکەوتوترین نەتەوەن لە جیهان و خاوەنی رونتـریـن‌و گەشترین زەین‌و ئـاوەزن، بە هۆی فەلسـەفە و ئـەدەب و ژمـارە زۆری زانـاو دانـاو هۆزانـەکانی تێیانـدا هەڵکەوتوە؛ پەرتوکخانەکانی جیهانیان سـیخناخ کردوە و رۆڵێکی جاویدانیان لە دنیادا گێڕاوە. (١)

لێرەدا گرنگ ئەوەیە کە سروشـتی ژیـاری ئیغریقـی بناسـین، جـا ئەگـەر بـە دیدێکی شیکارئامێز و رەخنەگرانەوە لە سروشت و تایبەتمەندیەکانی بڕوانین‌و چاو لەم دیەن‌و رواڵەتانەش هەڵبوێرین کە دەگەڵ ژیارەکـانی‌تر تێکدەکەنـەوە، بۆمـان دەردەکەوێ کە لە چەند روێکەوە جیاوازی لەگەڵ ژیارەکانی‌تردا هەبوە-بەتایبەتی ژیارە رۆژهەڵاتیەکان-کە بریتین لەمانەی خوارەوە:

١- بڕوابون بە شتە بەرهەستەکان‌و بە هەند هەڵنەگرتنی ئەو شتانەی ناکەونە بەر هەسـتەوە.

٢- بێدینـی‌و لە خوا نەترسـان.

---

(١) سیخناخ: شتی پڕ ئاخنراو.   جاویدان: هەتاهەتایی.

٣- خۆهەڵواسینێکی لە رادەبەدەر بە ژیانی دنیاو بایەخدانێکی زۆریش بە چێژو قازانجەکانی.

٤- کێشەی نیشتمانپەرستی.

هەمو ئەم دیمەنە جیاوازانە لە یەك وشەدا کۆ دەبنەوە کە ئەویش بریتیە لە وشەی (ماددەپەرستی)، کەواتە ژیاری یۆنانی ژیارێکی ماددەپەرستی بوە، چونکە سەرلەبەری کلتور و زانستو فەلسفەو شیعر و ئاینیان لەم سەرچاوەیەوە هەڵگۆزی بو، تەنانەت سیفەتەکانی خواشیان لە چەندین خواوەندی جۆراوجۆردا دەخستە بەرچاو؛ بۆ بژێوی خواوەندێك و بۆ بەزەیی خواوەندێك و بۆ تۆڵەو تورەیی خواوەندێکیتر، بەم جۆرە بۆ هەر سیفەتێك خواوەندێکیان هەڵدەناو پەیکەرێکی تایبەتیان بۆ دادەتاشیو پەرستگەیان بۆ بنیاد دەنان. هەمو سیفەتێکی ماددیان لێ هێنابونە دی، بە دەیان ئەفسانە و سەربردەی پڕوپوچیان بۆ هەڵبەستبون، چەند واتایەکیان بە مێشك دادەهات پاشان واتاکانیان لە پەیکەرو کۆتەلان بەرجەستە دەکرد و دەیانکردن بە خوا، هەر بەم جۆرە بۆ خۆشەویستی خواوەندێك و بۆ جوانی خواوەندێكو بۆ گەلێك شتیتر خواوەندیتری تایبەتیان دانابو.. سیستەمی دەئاوەز و نۆفەلەکەکەی ئەرستۆش هەر بریتی بو لە پژوپۆیەکی[1] ئەم ماددەپەرستیەی کە سروشتی یۆنانی دەقی پێوەگرتبو.

زانا ئەوروپاییەکان دانیان بەوە ناوە کە ژیاری یۆنانی، ماددەپەرستایەتی بەسەردا زاڵ بوە و لە پەرتوكو تۆژینەوەکانیشدا ئاماژەیان بۆ کردوە. زانای ئەڵمانی دکتۆر هاس (**Hass**) لە جنێفدا سێ وتاری لەژێر سەرناوی (ژیاری ئەوروپا چیە؟) پێشکەش کرد، دکتۆر (هاس) خۆی یەکێکە لەو زانایانەی کە پێیان وایە ژیاری رۆژئاوا نەکەوتۆتە بەر کاریگەری رۆژهەڵاتەوە، بەڵکو ژیارێکی سەربەخۆ و خاوەن ئەدگاری تایبەت بە خۆیە، ئێمەش وا لێرەدا هەندێ لەو وتانەی کە پەیوەندی بە باتەکەوە هەیە دەخەینە رو:

---

(١) پژوپۆ: لق وپۆپی درەخت کە بڕابێ.

((ژیارەکەی یۆنان هەوێنی ژیاری رۆژئاوای ئەمڕۆیە، پیاوانی ژیاری یۆنانی شتی گرنگیان لەلادا ئەوەبو کە هێزەکانی مرۆڤ بە نەشونمایەکی هاورێژە گەشە بکات، نمونە و سەرمەشقی هەرە تەواویان لەلادا بریتی بو لە جەستەی جوانی هاورێژە، ئەوەش لەبەر ئەوەبو کە بایەخێکی گەلێ گەورەیان بە شتە بەرهەستەکان و وەرزشی جەستەیی‌و یاریە وەرزشیەکان‌و سەماو شتی‌تر دەدا، رۆشنبیریە زەینەیەکەشان کە شیعر و گۆرانی‌و نواندن‌و فەلسەفەو زانستە سروشتیەکانی لەخۆ گرتبو و سنوری دیارو تایبەتی خۆی نەدەبەزاند تا بەڵکو پەرەسەندنە زەینیەکە لەسەر حیسابی جەستە نەبێ، دینەکەیان لە روحانیەتی مەعنەوی خاڵی بو، زانستی ئاینی و توێژی پیاوانی دینی تێدا نەبو، ئەو رەنگە روحیەش کە لە نەریت و رێورەسمەکانی (ئەزفس)دا هەبو لە رۆژهەڵاتەوە خوازرا بو، بۆیە راست نیە بە ژیاری یۆنانی حیساب بکرێ)).

زۆر زانای ئەوروپایی ئەوەیان تێبینی کردوە کە یۆنانیەکان دینێکی تەنك‌ولاوازیان هەبوەو کەم لە خواترساون و کاریان بە جددی ئەنجام داوە و بەزم‌و رەزم‌و یاری و هەڵپەرکێ‌و تەپڵ و زورنایان لە ژیاندا زۆر بوە. (لیکی) لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (مێژوی خورەوشتی ئەوروپا) دەڵێ: ((براڤی یۆنانی براڤێکی ئاوەزی و زەین ئامێزی پەتی بوە، بەڵام براڤی میسری بە پێچەوانەوە براڤێکی گیانی‌و دەرونی بوە. پاشان وتەکەی (ئەپۆڵس)ی رۆمی دێنێتەوە کە دەڵێ: ((میسریەکان خواوەندەکانیان بە لالانەوە و گریان بە گەورە دەگرت، بەڵام یۆنانیەکان بە سەما و گۆرانی))، پاشان خۆی دەڵێ: ((بێگومان مێژوەکەی یۆنان ئەم وتەیە بە راست دەخاتەوە و پەسەندی دەکات، چونکە نەمانزانیوە نەریت‌و باوی هیچ ئاینێك وەکو نەریت‌و باوی دینەکەی یۆنان هێندە پڕ جەژن‌و شادی و یاری بوبێ و هێندەش کەم لەخواترس و بێباك بوبێ، یۆنانیەکان هەر هێندەی بە گەورە زانینی پیر و گەورەکانیان خوایان بە گەورە دەزانی، تەنها چەند رێورەسم‌و نەریتێکی ئاسایی‌و سادەیان بۆ بەگەورەتنی خوا ئەنجام دەدا))[1].

---

(١) W.E.H Leaky ,History of European Morals,London,١٨٦٩. Vo١. pp٣٤٤- ٥٠.

یۆنانیەکان فەلسەفە و بیروباوەڕێکی وایان دەربارەی خوا هەبو کە زۆر سەیر دەبو ئەگەر لەخواترسانو پەرستن و لالانەوە و هانا وەبەر خوا بردن و لەخوا پاڕانەوەی لەگەڵدا بوایە، چونکە یەکێك نەرێ لە سیفەتو ویستو ئافەریدگاریتی[1] و فەرمانەکانی خوا بکاتو پێی وابێ (ئاوەزی هەرەبەکار و بزاوتی هەسارەکان) گەردون بەڕێوە دەبەن؛ هەڵبەت ئەو کەسە بە سروشتی ئەم جۆرە بیروباوەڕەوە-مەگەر وەك نەریتو باوێکی وشك و روت ئەگەرنا-هەرگیز لە ژیاندا بۆ خوا هیچ کارێك ناکات و هیوای پێ ناخوازێ و لێی ناترسێ و خۆشی ناوێ و بۆ مەزنێتیەکەی ملکەچ نابێ و لە کاتی تەنگانەدا هانای وەبەر نابات و سوپاس و ستایشی ناکات، وەك ئەوەی خوا و پەروەردگاری نەبێ ئاوا دەژێ. جا ئەگەر گوێمان لێبێ و بڵێن یۆنانیەکان لە خوا نەترساون و پەرستنکاری و دینداریەکەیان وەك لاشەی بێ روح بوە و هەرهێندەی پیرو مەزنەکانیان خوایان بە مەزن گرتوە سەرسام نابین و سەیر نامێنین، بەڵکو لەوە سەرسام دەبین ئەگەر شتی پێچەوانە ببیستین.

نرخ و گرنگی پێدانی لە رادەبەدەر بە ژیانی دونیا و هۆگربونی بێئەندازە بە پەیکەر و وێنە و گۆرانی و مۆسیقا-کە یۆنانیەکان بە هونەرەجوانەکان ناودێریان کردوە-و دەمودو و هەرزەگۆی نوسەر و ئەدیبان بۆ ئازادی بێسنوری تاکەکەسی؛ کارگەرێکی خراپی خستە نێو خوڕەوشتو کۆمەڵگەی یۆنانی، خوڕەوشت دوچاری پاشاگەردانی بو، شۆڕش لە دژی هەمو جۆرە سیستەمێك بەرپا بو، دروشمی کۆماریخوازەکان (کە مرۆڤە ئازادیخواز و روناکبیرەکان دەگرێتەوە)-وەك کەسێکی تێرنەخۆر و تامەزۆر-ببوە وەدەستهێنانی ئارەزوبازی خێراو لە ئامێزگرتنی خۆشیو لرفکردنی چێژی ژینی دونیایی. ئەفلاتونیش لە پەرتوکەکەی (میرنشین)دا هەمان وتەی راگواستۆتەوە- کە دەڵێی رەخنەگرێکی ئەم سەردەمەیەو رەخنە لە گەنجێکی سەدەی بیستەمی نێو پایتەختی یەك لە وڵاتە رۆژاواییەکان دەگرێ، دەڵێ:

---

(١) ئافەریدگار: بەدیهێنەر، خالق.

((ئەگەر پێی بگوترێ: کاکێ! هەندێ چێژ و حەزرەتی هەن چاك و پاکن و شایەنی شکۆ و ڕێزن، هێندێکیتریش پیس‌و نەگریسن و خواستی ئارەزوی ناپەسندن، بۆیە دەبێ بە گوێرەی جۆری یەکەم بگوزەرێین و جۆری دوەم بەربەست بکەین و بە پێوخواستی ئارەزوی بەد لە ڕێ نەخرێین. کەچی ئەو ئەم یاسا ڕاستەی پێ ڕاست نیە و گوێی بۆ ناگرێ، کە ڕاستیەکەی بۆ دەخەینە ڕو بە گاڵتەوە سەر دەلەقێنێ‌و دەڵێ: نەخێر گشت ئارەزوێك وەکو یەکن بێ‌جیاوازی و هەموشیان شایەنی ڕێزو حورمەتن. ئیتر خۆی‌و فامی خۆی و هەڵکوت هەڵکوت بە پیر هەڵپەهەڵپی ئارەزوەکانی خۆ هەڵداوێ و بە ڕەزمی حەز دادەبەزێ و هەڵدەبەزێ، ڕۆژێك سەرمەستو لاکەلایە و گوێی بۆ گۆرانی هەڵخستوە، ڕۆژێکیتر بەرۆژوە و تەنها ئاوی پێ ڕەوایە، جارێك وەرزشوان و مەشقکارە، جارێکیتر خەمسارد و تەوەززەڵی بێکارە، جار هەیە وەك پیتۆڵان دەگوزەرێ، جاریش هەیە وەك ڕامیارێ وتار دەدا لە مینبەرێ، ڕەنگە حەزی لە سەربازی‌و جەرگەی شەڕ بێ، بەڵام دەست دەکات بە بازرگانی چونکە مەراقیەتی بازرگانیکی دەوڵەمەند و دەست بەفەڕ بێ!، بەمجۆرە ژیانێکی بێ سیستەم و بێ سەروبەر دەباتە سەر، کەچی پێی وایە ژیانێکی تێروتەژی[1] و پڕ لە خۆشی پێ‌براوە، ئیدی تا مردن گوزەرانەکەی بەم نەشمەوە دەباتە سەر))[2].

سەبارەت بە نیشتمانپەرستی لە ئەوروپا؛ سروشتەکەی ئەوروپا وای خواستوە کە کێشەی نیشتمانپەرستی لە ئەوروپادا وەك بەراوردێك لەگەڵ ئاسیا دیارتر و بەهێزتر بێ، چونکە سروشتی جوگرافی‌و ناوچە سروشتیەکانی ئاسیا فرەوان و پانوپۆڕن و کەش‌و هەواکەی جۆراوجۆرن و خاکەکەی دەوڵەمەند و پڕ پیت و بەرەکەتە و هۆکاری بژێوی ژیانی گەلێ زۆرن، گەلێك ڕەگەز و جۆرە مرۆڤیشی تێدا دەژی، بۆیە وڵاتانی ئاسیا خێوی ڕوبەرێکی فرەوانن و لە مێژوشدا فرەوانترین وڵات و پاشانشین لەسەر خاکی ئاسیا وەدەرکەوتوە، بەڵام لە ئەوروپا کێشەی لەپێناو مانەوەدا توندوتیژە و خەباتی لە پێناو ژین بێوچانە،

---

(١) تەژی: پڕ.
(٢) Republic ,Book VII.

چونکه خانوبەرەکانی قەرەباڵغن و ناوچە و هەرێمەکانی بەرتەنگن و هۆکارەکانی بژێوی ژیانی کەمن، شاخ و داخ و روبارەکانیش رەگەزە جۆراوجۆرەکانی ئەوروپای لە سنورێکی هەمیشە تەسکی سروشتی پەستاوتوە، بە تایبەتی بەشی ناوەڕاستی رۆژئاوا و بەشی باشوری ئەوروپا، کە هەڵبەت ئەم سروشتە رێگە بەوە نادات وڵاتی گەورەو فرەوانی لێ بێتە ئاراوە. سروشتی ئەم کیشوەرە وای خواستوە وڵاتۆکەی بەرتەسکی لێ پەیدا بێ، بۆیە تێڕوانینی سیاسیانەی پێشانی ئەوروپا لە سنوری شارێك تێنەدەپەڕی- کە روبەرەکەی لە چەند میلێك زیاتر نەبو-شارەکەش سەربەخۆییەکی تەواوی وەك وڵاتێکی هەبو. یۆنان نمونەیەکی بەرچاوی ئەم حاڵەتە بوە، هەر لەگەڵ سپێدەی مێژوەوە دەیان شارو شارۆچکەی سەربەخۆی تێدا بوە.

لەبەر ئەوە سەیر نیە ئەگەر یۆنان پەیڕەوی لە رێبازی نیشتمانپەرستی کردبێ، (لیکی) دانی بەوە ناوە کە هزری بەربڵاوی یۆنان بریتی بوە لە نیشتمانپەرستی، هزری جیهانپەروەریش کە چەند هۆزانێکی وەکو (سوقرات) و (ئەنکساگورس) رایانگەیاند شتێکی ریزپەڕ[1] بو، لە سەرتاپای یۆنانیشدا هیچ کەس پشتگیری بۆ دەرنەبڕین و سەرکەوتنیشیان وەدەست نەهێنا. سیستەمە خوڕەوشتیەکەی ئەرستۆ کە لەسەر بنچینەی جیاوازی نێوان رەگەزی یۆنانیو رەگەزەکانیتر چنرا بو، خۆشویستنی نیشتمان لە پێشی هەرە پێشەوەی رەوشتە چاکەکان دەهات کە داناو هۆزانەکانی یۆنان لەسەری کۆدەنگ ببون. ئەرستۆ هەر بە خۆشویستنو پشتگیریکردنی نیشتمان نەوەستا بەڵکو تێی پەڕاند و گوتی: یۆنانیەکان بە چ شێوەیەك رەفتار دەگەڵ ئاژەڵدا دەکەن دەبێ بە هەمان شێوە رەفتار لەگەڵ بێگانانادا بکەن، بەمجۆرە هزری تەسکی نیشتمانپەرستی هەرمێنی[2] لە نێوەندە یۆنانیەکان پەیدا کرد و پەلوپۆی بە هەناوی وڵاتدا هاوێشت، تەنانەت کە جارێکیان فەیلەسوفێك گوتی: من سودو بەهرەکانی خۆم

---

(١) ریزپەڕ: شاذ.
(٢) هەرمێن: رەواج.

تەنها بە هاولاتیەکانم تایبەت ناکەم بەلکو بۆ گشت یۆنانیەکانی رادەنوێنم، خەلك بە سەرسامیو بە تورەیی تێیان هەلدەروانی.

تایبە تمەندیەکانی ژیاری رۆمانی:

رۆمەکان جێی یۆنانیەکانیان گرتەوە و لە روی هێزو رێکخستن و فرەوانبونی ولات و لایەنی سەربازیدا وەپێشتر کەوتن، بەلام لە لایەنی فەلسەفە و ئەدەب و شیعر و پەروەردە و ژێهاتی[1] و ژیاردا بە ئاستی وان نەگەیشتن، ئیغریقیەکان لەم لایەنانەدا لەسەرجەم نەتەوە هاوچەرخەکانیان تەنانەت لە رۆمیش-کە هێشتا لە قۆناغی سەربازی دابون- پێشکەوتوتر بون و چاکێتیان بەسەر هەمواندا هەبو، بۆیە رۆمەکان لە لایەنی زانستەوە ملکەچیان بونو وەك مشەخۆر لەسەر خوانی زانستو فەلسەفە و هزری ئیغریقیەکان دامەزران.

(لیکی) دەڵێ:

((یۆنانیەکان خاوەنی سامانێکی زانستی زەبەللاح بون و بە درێژایی رۆژگارو سەدە بۆ سەدە شتی نوێیان دەخستە سەر، رۆمەکانیش هێشتا لە قۆناغی سەربازیدا بون و خاوەنی هیچ شوێنەوارێکی ئەدەبی نەبون، تەنانەت لە دەربرینی هزرو واتای بەرزیشدا زمانەکەیان ئەو زمانە نەبو، جا لەبەرئەوەی رۆمەکان لە روی زانستەوە پاشکەوتو بون بۆیە ژێر کەوتن و بە سەری شۆرەوە چونە ژێرباری ژیاری یۆنانی کە یۆنانیەکان لە روی سیاسیەوە لەژێرتر بون، تەنانەت ئێستاشی لەگەلدا بێ لە هەمو بەشەکانی زانستدا هەر بەوان کارتێکراون، مێژونوسە کۆنەکانی رۆم پەرتوکەکانی خۆیان بە زمانی یۆنانی دەنوسی، تەنانەت دوای ئەو کاتەش کە شاعیرانی رۆم دەستیان پێکرد بە زمانی لاتینی شیعریان هۆنیەوە؛ هەر زمانی یۆنانی زمانی نوسینو زانست بو))[2].

---

(١) ژێهاتی: لێهاتو.

(٢) Lecky.Op.Cit.p ٢٤٣ .

ئەم ملکەچبونە تەنها بە جیهانی نوسینو ئەدەبەوە تایبەت نەبو، بەڵکو ژیاری ئیغریقی لە رەوشت و ئاکار، لە تێکەڵیو کۆمەڵایەتی، لە سۆز و ئەنگێزەکانو بگرە لە هەمو لایەنەکانی ژیانی گشتیدا بەسەر ژیاری رۆمیدا زاڵ ببون، رۆم بە هەمو شێوەیەك لاسای ئیغریقی دەکردەوە و شانازیشی پێوە دەکرد.

بەمجۆرە فەلسەفەو کلتوری یۆنانیەکان بگرە دەرونەکەشیان بۆ رۆمەکان گوازرایەوە و دەگەڵ خوێنی رۆمەکان ئاوێتە بون، رۆمەکان-بەهۆی سروشتە ئەوروپاییەکەیانەوە- لە رێختەوە[1] جیاوازیەکی زۆریان لەگەڵ یۆنانیەکان نەبو بەڵکو لە زۆر شت وێکیش دەچون، هەردولا بڕوایان تەنها بە شتە بەرهەستەکان هەبو، بایەخێکی لە رادەبەدەریان بە ژیانی دنیا دەدا، گومانیان لە دین هەبو، یەقینێکی شپرزە و بیروباوەڕێکی شێواویان هەبو، بە سوکی سەیری سیستەم و نەریت و باوی ئاینیان دەکرد، فیز و دەماری نەتەوەپەرستییان هەبو و لاف و گەزافیان پێ لێدەدا، لە رادەبەدەر نیشتمانیان خۆشدەویست، وێرای هەمو ئەمانەش لە راددەبەدەر بایەخیان بە هێزوبازو دەدا و بە جۆرێك پێی دەنازین، گەیشتبوە راددەی پەرستنو بە پیرۆز زانین .

لەمێژودا دەردەکەوێ رۆمەکان بڕوایەکی پتەویان بە دین نەبوە، رەنگە تەوازۆیان[2] هەبوبێ، چونکە ئەو سیستەمە دینیە پڕ بتپەرستیو ئەفسانەییەی لە رۆما بەربلاو بو ببوە هۆی ئەوەی گومانو شێواویو لاوازی بخزێتە نێو بڕواوە. جا هەرچەندی لە روی زانست پێشدەکەوتنو هزرو هۆشیان روناکتر دەبوەوە؛ سوکتر سەیری دینیان دەکرد، لە سەرەتاشەوە بڕیاریان لەسەر ئەوەدابو کە خواوەندەکان پەیوەندییان بە سیاسەت و کاروباری دنیاوە نیە.

---

(١) رێخت: سروشت، فطرة.

(٢) تەوازۆ: عوزر.

سیسێرۆ (Sicsero) دەڵێ:

((ئەکتەرەکان لە شانۆدا کاتێك شیعریان لەو بارەوە دەگوت کە خواوەندەکان پەیوەندییان بە کاروباری دنیاوە نیە خەڵك گوێ بۆ رادەدێران و بە تاسەوە گوێبیستیان دەبون))[١].

رەبەن[٢] ئۆگەستن (Auguosttne) دەڵێ:

((رۆمە بتپەرستەکان لە پەرستگەدا خواوەندەکانیان دەپەرست بەڵام لە شانۆدا گاڵتەیان پێ دەکردن))[٣]، دینی رۆمەکان دەسەڵاتی بەسەر روحی دیندارەکان نەما بو، سۆزی ئاینیی نێو دڵی خەڵك بەجۆرێك سارد ببووەوە خەڵکانێك زۆر بە ئاسایی بوێرن قسەی ناشرین بە خواوەندەکان بڵێن‌و ریسوایان بکەن. مێژو دەگێڕێتەوە کاتێك گەلەکەشتیەکی[٤] ئیمپراتۆر ئۆگەستس (Augustus) لە دەریادا نقوم بو ئیمپراتۆر لە تورەییان ئاگری لەچاو هەڵدەبو، پەیکەری نیپتۆن (خواوەندی دەریا)ی هێنا وردوخاشی کرد. کاتێك گێرمانیکەس (Germanicus) مرد خەڵك هەڵسان ئەو بت‌و پەیکەرانەیان سەنگەسار[٥] کرد کە قوربانییان بۆ سەردەبڕی)[٦].

دین کاریگەری بەسەر رەوشت‌و سیاسەت‌و کۆمەڵگەدا نەبو، دەسەڵاتی بەسەر هەست‌و نەست‌و رەوشت‌و ئارەزودا نەبو، دینێکی قوڵی ئەوتۆ نەبو حوکم بەسەر روحدا بکات‌و لە ناخی دڵەوە هەڵقوڵێ، بەڵکو نەریتێك بو هاوشێوەی نەریتەکانی‌تر، بەڵام سیاسەت وای دەخواست بیهێڵێتەوە ئەگەرچی بە ناو و رواڵەتیش بێت، (لیکی)دەڵێ:

((دینی رۆمەکان، خەڵك بۆخۆی ئازاد بو بیگرن یان نا، مەبەستی دین تەنها بۆ ئەوە بو تاکەکان ئاسودە بژین‌و لە تەنگانەو دەردەسەری وەدور بن، ئەوەتانێ

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ١٧٨ .
(٢) رەبەن: راهب.
(٣) هەمان سەرچاوە پێشو، ل ١٧٩.
(٤) گەلەکەشتی: أسطول.
(٥) سەنگەسار: بەردباران.
(٦) تأريخ أخلاق أوروبا: History of European Morals (The pagan Empire),p١٧٨

لە رۆمادا سەدان پاڵەوان و پیاوی مەزن هەڵکەوتن بەڵام زاهیدێکی تەریکە دونیا پەیدا نەبو، هەر نمونەیەکی قوربانیدان و خۆفیداکردنیشت لە مێژوی رۆمدا بەرگوێ کەوێ هیچ کاریگەرێکی ئاینیی بەسەرەوە نەبوە و بەڵکو تەنها لە پێناو نیشتمانپەرستی بوە))[1].

ئەو دیاردەیەی نەتەوەی رۆمی پێ لەسەرجەم نەتەوە هاوچەرخەکانی ئەوساو دواتر پێ جوێ دەبێتەوە، کە وەك دینێك پەیڕەویان لێکردوەو وەك دروشمێکیش پێی دەناسرێنەوە، بریتیە لە روحی ئیستیعماریانە و تێڕوانینی ماددیانەی روت وپەتی بۆ ژیان، ئەوروپای ئەمڕۆش هەمان روحو تێڕوانینی لەوان هەڵگرتۆتەوە.

زانای موسڵمانی ئەڵمانی ئوستاد(موحەممەد ئەسەد) لەپەڕتوکە بەهادارەکەیدا بە ناوی (ئیسلام لە ئەرزی فرەڕێبوندا) وەسفێکی جوانی ئەم حاڵەتەی کردوە و دەڵێ:

((هزری زاڵی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی ئەوەبو کە هەمو هێزێك لە دەست خۆی کۆکاتەوە و گەلانیتریش لە پێناو بەرژەوەندی نیشتمانی رۆمدا بچەوسێنێتەوە، فەرمانڕەواکانی رۆم لە پێناو خۆشکردنی گوزەرانی چینێکی دیاریکراو دەستیان لە هیچ جۆرە زوڵمێك نەدەپاراست، ئەو دادگەریە بەناوبانگەی رۆمیش هەیبو هەر تەنها بۆ رۆم بو. بێگومان ئەم چەشنە ژینە لە تێڕوانینێکەوە سەرچاوە هەڵدەبەستێ کە بە شێوەیەکی ماددەپەرستانەی زۆر پەتی بۆ ژیان و ژیار بڕوانێ. ماددەپەرستیەکەی رۆم ئەگەرچی چەشەیەکی[2] ئاوەزی تێدا بو بەڵام لە گشت بەها روحیەکان دوربو. رۆمەکان قەت بە جددی ئایندارییان نەکردوە، خواوەندە تەقلیدیەکانیان بریتی بو لە حەشاماتێك ئەفسانە و سەربردەی پڕوپوچی ئیغریقی، لەبەرئەوەش بڕوایان پێهێنابون چونکە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانی دەپاراست و یەکێتی بۆ دابین دەکردن. رێگەیان بە خواوەندەکان نەدەدا دەست بخەنە کاروباری ژیانی رۆژانەیان، بەڵام لەبارەی مەسەلە پەنامەکیەکانەوە[3] بە

(١) هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ١٧٧.

(٢) چەشە: زەوق.

(٣) پەنامەکی: غیب.

هۆی کاهین‌و ئەستێرەناسانەوە ڕێگەیان دەدا پرسیار لە خواوەندان بکرێ، بەڵام بۆ یاساداڕێژی .. هەرگیز))[١].

داڕوخانی خوڕەوشتی لە کۆماری ڕۆمیدا:

ڕۆمەکان لە ئاخروئۆخری ڕۆژگاری کۆماریدا دوچاری داڕوخانی خوڕەوشتی بون، دەریای خۆشگوزەرانی و تێروتەژی و دەسبلاوی لافاوێکی زەبەللاحی لێ هەڵکردن و تا گەردنان نغرۆی کردن، سیستەمە خوڕەوشتیەکانی تێکوپێکشکاند، بونیادی کۆمەڵایەتی وەلەرزەخست‌و خەریکبو لەبەریەکی هەڵوەشێنێتەوە، (درابەر)ی ئەمریکی بە پێنوسە بە پێزەکەی ئەم ڕەوشەی خستۆتە بەر چاو و دەڵێ:

((وڵاتی ڕۆم کاتێك لە لایەنی هێزی جەنگی‌و دەسەڵاتی سیاسیدا و لە لایەنی شارستانیدا گەیشتە ئەوپەڕی بەرزی، لە لایەنی خوڕەوشت‌و ئاین و چاکەکاری داڕوخا و گەیشتە ئەوپەڕی نزمی... ڕۆمەکان بەهۆی گوزەرانە گوشادەکەیانەوە لوتبەرز بون‌و پێیان وابو ژیانی دنیا نەبڕاوەیە، بۆیە بەوپەڕی کەیف‌وسەفاوە ڕایاندەبوارد. پێیان وابو ژیانی دونیا تاکە دەرفەتێکە بۆ ڕابواردن بۆیە مرۆڤ تا پێی بکرێ دەبێ خۆشی‌و نۆشی وەدەست بێنێ، کە جارویاریش هەندێ شتیان نەخواردوە و دەمی خۆیان گرتۆتەوە بۆ ئەوە بوە تاسەیان[٢] تامەزرۆتر بێ، یاخود کە هێدی هێدی خواردویانە بۆ ئەوە بوە تەمەنی چێژو خۆشیەکەیان درێژتر بێ.

خوانی خواردنیان بە قاپ‌و پیاڵەو کاسەی زێڕ و زیوی بە مرواری نەخشێنراو دەبریقایەوە، نۆکەری کەشخەی بەرگ قەشەنگ‌و ئافرەتی شلك‌و جوان و شەنگ و سۆزانی بە لەختولار و نیوەڕوت خزمەتی دەکردن. گەلێك گەرماوی گەورە و گۆڕەپانی فرەوان و یاریگەی پانوپۆڕیان بنیات نابو، گەلێ یاری جۆراوجۆریان سازدابو، یاریگەی زۆرانبازێی تایبەتیان هەبو، کە پاڵەوان لەگەڵ پاڵەوان یاخود

---

(١) Islam at the Cross Roads,p.٣٨-٣٩ .

(٢) تاسە: تامەزرۆ.

پاڵەوان لەگەڵ دڕندە ململانێی دەکرد تا یەکێکیان نەمردایەو لە خڵتانی خوێن نەگەوزایە یاری کۆتایی نەدەهات.

داگیرکەرەکانی جیهان گەیشتونەتە ئەوەی کە ئەگەر شتێك هەبێ شایستەی پەرستن بێ بریتیە لە هێز، چونکە مرۆڤ بە زەبری ئەم هێزەوە دەتوانێ سامانی رەنجو ئارەقەی خەڵك داگیر بکات، ئەگەر مرۆڤ بتوانێ بەزەبری هێزوبازو لە مەیدانی شەڕ سەرکەوێ ئەوکات بە ئاسانی دەتوانێ دەست بەسەرماڵو موڵکی خەڵکی دابگرێو باجو دەرامەتیان لێوەرگرێ، جا سەکردەکانی وڵاتی رۆم هێمای ئەم جۆرە هێزە بەزەبر و زاڵە بون، شێرازە و شێوە ژیانی رۆمەکان خۆی وەك ژینی بەختەوەری پاشایان نیشان دەدا بەڵام لەڕاستیدا روکەشێکی خەڵەتێنەر و بریقەدار بوە و لەگەڵ رۆژگاری داڕوخانی ژیاری یۆنانیەکان هاوشێوە بوە))[١]

بە نەسرانیبونی رۆمەکان:

ئا لێرەدا روداوێکی مەزن هەیە کە دەبێ مێژونوسەکان تۆماری بکەنو ئاماژەی بۆ بکەن، روداوەکەش ئەمەیە کە نەسرانیەت هاتە سەر تەختی حوکمی رۆمی بتپەرست، ئەمەش ئەو کاتە بو کە قوستەنتین بوە نەسرانی و لە ساڵی (٣٠٦ز) بوە ئیمپراتۆری وڵات. ئیتر نەسرانیەت وەسەر بتپەرستی زاڵ بو، لە پڕونەکاوێکدا بوە خاوەنی سامانێکی زۆر و زەوەند و وڵاتێکی پانوپۆڕ و دەسەڵاتێکی بەهێز و بێهاوشان، کە بە خەونیش شتی وای نەدەدی، قوستەنتین کە هاتە سەر حوکم نەسرانیەکان لەوپەڕی پەشۆکاوی دابون و هەزارانیان لێ کوژرابو و خوێن روباری هەڵبەستبو، بۆیە چاکەی لەگەڵدا کردن و روی خۆشی پێ نیشاندان و ئامێزی بەزەیی بۆ رانواندن و پایە و دەسەڵاتیشی پێ بەخشین.

(١) History of the Conflict between Religien & Scince,London, ١٩٢٧.p.(٣١-٣٢).

دۆڕانەکەی نەسرانیەت لەکاتی دەوڵەتداریدا:

نەسرانیەکان لە گۆڕەپانی شەڕدا سەرکەوتن بەڵام لە ململانێی ئاینییدا وەژێر کەوتن، سامان و موڵکێکی فرەیان قازانج کرد بەڵام دینێکی عەزیزیان لەدەست دا، چونکە بتپەرستێتی رۆمی دیندارە نەسرانیەکان شپرزەکرد و دینی مەسیحیان تێکیان شێواند، گەورەترین شێواندن و شپرزە کردن بە دەستی قوستەنتین بو، قوستەنتینی نەسرانیەت پارێز و بەیداخ بەدەست!.

(درابەر) دەڵێ:

((بتپەرستیو هاوبەشپەرستی بەهۆی ئەو دوروانەوە کەوتە نێو دینی نەسرانی کە پلەوپایەی بەرزیان لە وڵات وەرگرتبو و خۆیان بە نەسرانی نیشان دەدا، کەچی هەرگیز بایەخیان بە کاروباری دینی نەدەدا و هیچ رۆژێکیش بۆی دڵسۆز نەبون، قوستەنتینیش هەروا بو، تەواوی تەمەنی خۆی لە ستەمو زۆرداری رادەبوارد و هیچ کاتێکیش ملکەچی فەرمانەکانی کەنیسە نەدەبو تەنها لە ئاخرو ئۆخری تەمەنیدا نەبێ (کە لە ٣٣٧ز مردوە).

نەسرانیەکان ئەگەرچی هێزوبازویان گەیشتبوە ئەوپەڕی و قوستەنتینیش پاشایەتی وەرگرتبو بەڵام نەیانتوانی رەگوریشاڵی بتپەرستی هەڵکێشنو ئاسەواری ببڕێنەوە، بگرە بتپەرستیشی دەگەڵدا تێکەڵ بو، تا لە ئەنجامدا دینێکی نوێی لێ کەوتەوەو، بتپەرستی و نەسرانیەتی تێدا وەکو یەك لێهات. لێرەدا ئیسلام لەگەڵ نەسرانیەت جیاوازە، چونکە ئیسلام بتپەرستی بە یەکجاری بنبڕ کردو ئاسەواری بڕاندەوە و بیروباوەڕێکی پاك و بێگەردیشی بڵاو کردەوە.

قوستەنتینی ئیمپراتۆر، کە بەندەی دنیا بو و بیروباوەڕێکی سوك و کاڵی هەبو، بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیو بەرژەوەندی هەر دو دژ -واتا نەسرانیو بتپەرستی- وای بە باش زانی لەگەڵ یەکیان بگونجێنێ و دژایەتی نێوانیان نەهێڵێ، نەسرانیە تۆخەکانیش پلانی ئیمپراتۆریان پێ خراپ نەبو، رەنگە وای بۆچوبن ئەگەر دینی نوێ بە بیروباوەڕی کۆنی بتپەرستی متوربە بکرێ؛ ببوژێتەوە

و پتر بڵاوببێتەوە و لە کۆتاییشدا لە ژەنگ و ژاری بتپەرستێتی رزگاربیێ و دینێکی نەسرانی پاك و بێگەرد بهێنێتەوە))[1].

رەبەنایەتی لە رادەبەدەر:

نەسرانیەتی شپرزەکراو و بە بتپەرستی موتوربەکراو کە روح و جوانیەکەی ون کردبو، نەیتوانی ڕێژینی[2] داڕوخاوی رۆمەکان بگۆڕێت و ژیانێکی تازە و پاك و بێگەردی ئاینییان تێدا ببوژێنێتەوە و رۆژگارێکی گەشاوە بۆ مێژوی رۆم بڕەخسێنێ. بەڵکو رەبەنایەتیەکی وای داهێنا کە بۆ ژیار و ژیانی مرۆڤایەتی رەنگە لە ئاژەڵایەتیەکی رۆمی بتپەرست کارەساتتر بوبێ، رەبەنایەتیەکە سەرلەبەری جیهانی نەسرانیەتی داگرتەوە و گشت سنورێکی بەزاند، ئێمەش لێرەدا چەند نمونەیەك لە پەرتوکی (مێژوی خوڕەوشتی ئەوروپا) هەڵدەبژێرین و- وەك مشتێك لە هەشتێك- دەیخەینە ڕو:

((ژمارەی رەبەنەکان لە ئەندازەبەدەر زیاد ببو، لەناو خەڵکدا شانوشکۆیان پەیدا کردبو، بەکاریگەر ببون، گشت خەڵکیان گرفتار کردبو، ئێستا ناکرێ بە وردی هەڵیانژمێرین، بەڵام قسەوباسی مێژوناسان ئەوە دەردەخات کە بە چ رێژەیەك زۆر ببونو بزاڤەکەیان چۆن بڵاوببوەوە، دەڵێن: لە رۆژانی جەژنی(فیصح)دا پەنجا هەزار رەبەن کۆدەبونەوە، لە سەدەی چواردەمی زاینیدا رەبەنی وا هەبوە سەرپەرشتایەتی پێنج هەزار رەبەنی تری کردوە، رەبەن (سەرابین) سەرۆکایەتی دە هەزار رەبەنی کردوە، لە کۆتایی سەدەی چوارەمدا ژمارەیان بە قەد ژمارەی دانیشتوانی میسر زیادی کردبو)).

---

(١) هەمان سەرچاوە، ل (٤٠-٤١).
(٢) ڕێژین: سیرة.

سەیر و سەمەرەی رەبەنان:

ئەشکەنجەدانی جەستە بەدرێژایی دو سەدان بە دینداری و رەوشتێکی بەرز حسێب دەکرا، مێژونوسەکان گەلێ شتی سەیرو سەمەرەیان لەم بارەوە گێڕاوەتەوە، لەبارەی رەبەن ماکاریۆسەوە دەڵێن بۆ ماوەی شەش مانگ لە نێو قوڕ و لیتاو و زۆنگاوان نوستوە تا بەڵکو مێش و مەگەزی ژەهرین لەشە روتەکەی بچزێنن، جگە لەمە (٢٠ تا ٣٠) کیلۆ ئاسنیشی لە کۆڵ داوە، رەبەن (یۆسیبیس)ی برادەریشی (٤٠ تا ٥٠) کیلۆ ئاسنی بەسەر شان دادابو و ماوەی سێ ساڵانیش لەناو بیرێکی کەمئاودا نیشتەجێ بو، رەبەن یۆحەننا ماوەی سێساڵان لەسەر قاچێك خواپەرستی کردوە، بە درێژایی ئەو ماوەیەش پاڵنەکەوتوە و دانەنیشتوە، کە ماندو بوە هەر بە پێوە پاڵی وەبەر گاشە بەردێك داوە. رەبەنیتر هەبون هەردەم روت بونو لەشی خۆیان نەدەپۆشی، پرچە درێژ و تیکقژقژاوەکەیان بەسەر خۆ دادەدا و وەکو ئاژەڵ لەسەر دەست و قاچ دەڕۆیشتن، زۆربەیان لەناو کونە ئەشکەوتی دڕندە و بیرە وشکبوەکانی نێو گۆڕستاندا دەژیان و بە زۆری گژوگیا و پوشوپەڵاشیان دەخوارد. پێیان وابو پاك و خاوێنی جەستە دژی خاوێنی روحە و شوشتنی هەر ئەندامێکی لەشیان بە گوناح دادەنا، مرۆی زۆر زاهید و لەخواترسیان لەلادا ئەو کەسانە بون کە پیسو پۆخلتر بون و لە خاوێنی وەدورتر بون.

رەبەن ئەتهینس دەڵێ: رەبەن ئەنتۆنی بە درێژایی تەمەنی خۆی گوناحی قاچ شوشتنی توشی خۆی نەکردوەو، رەبەن ئەبراهام ماوەی پەنجا ساڵ ئاوی بە روخسار و قاچی نەکەوتوە، رەبەن ئەسکەندەری دوای تێپەڕبونی رۆژگارێك بە داخوپەژارەوە دەیگوت: داخیداخانم! پێشان شوشتنی روخسارمان بە گوناح دادەنا، کەچی ئەمڕۆکەش بۆ گەرماو دەچین. رەبەنەکان لەشاردا دەگەڕان، منداڵو رۆڵەیان لە ئامێزی دایکان دەڕفاند و دەیانبردنە چۆڵیو پەرستگەکانو لەوێدا پەروەردەیەکی رەبەنانەیان دەکردنو دەیانکردنە رەبەن، حکومەتیش هیچی لەدەست نەدەهات، جەماوەر و رەمەکیەکانیش پشگیریان دەکردن، ئەو

کەسانەش کە باوكو دایکی خۆیان بەجێدەهێشتو رێی رەبەنایەتیان دەگرتە بەر خۆشیان دەویستنو ئافەرینیان دەکردن. گەورەی رەبەنەکان و ناودارانی مێژوی نەسرانی بەوە ناسرابون کە لە رفاندنی منداڵاندا بە دەستوبرد و جەربەزەن. دەگێڕنەوە، دەڵێن رفاندنی منداڵان گەیشتبوە رادەیەك کە دایکان رەبەن ئەمبرۆسیان دەدی هەر زو منداڵەکانیان دەشاردەوە، دایكو باوکان دەسەڵاتیان لەسەر منداڵەکان نەمابو، دەسەڵات و سەرپەرشتی منداڵان کەوتبوە دەستی کەشیش[١] و رەبەنان))[٢].

کاریگەری رەبەنایەتی لەسەر خورەوشتی ئەوروپاییەکان:

لە ئاکامی ئەو رەبەنایەتیە لەرادەبەدەر و لاڕێبوەدا رەوشتی مەردانە و ئاکاری مەردومانە بە کاری ناپەسند و خەوشی نارێك حسێب دەکرا، خەڵك وازی لە روخۆشیو روحسوکی و وتەی راشکاو و لێبوردن و ئازایەتی و مەردایەتی هێنا، یەك لە ترسناکترین ئاکامەکان ئەوەبو کە شیرازەی ژیانی نێومالّی شپرزە کرد و رکوکینەی لە نێوان خزمان پەیداکرد، رەبەنەکان کە دڵیان لە سۆز و بەزەیی تەژی ببو و چاویان لە فرمێسك پڕ ببو، لەمەڕ دایك و باوك و منداڵان دڵڕەق و چاو وشك بون، جەرگی دایکانیان دەسوتاند و ژنیان بە بێوەژنی دەهێشتەوە و منداڵانیان هەتیو دەکرد و دەبوایە خەڵك بەخێویان بکەن. رویان دەکردە بیابانو چۆڵەوانی و تاکە خەمیان رزگابونی رۆژی دوایی بو، لە مەرگو مان باکیان نەبو، (لیکی) لەم بارەوە روداوی وای گێڕاوەتەوە کە دڵان پڕ لە داخ و خەم دەکات و فرمێسك لە چاوان هەڵدەوەرێنێ[٣].

رەبەنەکان پێیان وابو ئەگەر لە ژن نزیك ببنەوە یان لەگەڵیان کۆببنەوە گوناحێکی گەورەیان کردوە، بۆیە لە سێبەریشی دەسڵەمینەوە، پێیان وابو

---

(١) کەشیش: قەشە.

(٢) Lecky: History of Europan Morals chapter IV.

(٣) History of Europan Morals .Part II, chapter IV,From contantine to charlmagne.

ئەگەر لە ڕێگادا قەدەر وابو روبەڕوی یەکتربونەوە-با دایكو خوشكو ژنیشیان بن- ئیتر کار لە کار ترازاوە و کردوکۆشی گیان ئامێزی رابردویان پوکاوەتەوە!، (لیکی) لەم بارەوە گەلێك لێوبزوێنی دڵتەزێنی گێڕاوەتەوە.

دەستە پاچەیی رەبەنایەتی لە ئاست راستەڕێکردنی ماددە پەرستێتی بێلغاودا :

کەس خەیاڵ نەکا پێیوابێ رەبەنایەتی لەراددەبەدەر توانیبێتی ماددەپەرستایەتی بێجڵەوی راستەڕێ کردبێ یان ئارەزوی ئاژەڵانەی لغاو کردبێ، چونکە هەرگیز شتی وا نەبوە و ئەستەمیشە ببێ، چونکە سروشتی مرۆڤایەتی شتیوا رەت دەکاتەوەو مێژوش بەدۆری دەخاتەوە. چونکە سیستەمێك دەتوانێ مرۆڤایەتی راستەڕێ بکات و مادەپەرستایەتی هێور بکاتەوە و ژیان بکاتە ژیانێکی هاوسەنگو مامناوەندی کە سیستەمێکی روحی و دینی و رەوشتی و پڕ لە حیکمەت بێ و لەگەڵ سروشتی راستەقینەی مرۆڤایەتی بگونجێ و هەڵنەتۆقێ و بۆ راستەڕێ دەستی بگرێ نەك لەناوی با و بیفەوتێنێ، چونکە ڕێخت[1] لەناو ناچێ بەڵام دەکرێ لە ڕێی خراپەوە بەرەو ڕێی چاك وەچەرخێنرێ، ئیسلام وایکرد، موحەممەد ﷺ وای کرد؛ ئازایەتی کە عەرەب بۆ کێبەرکێو شەڕ و کوشتاری هۆزایەتی و رکوکینە و تۆڵەی دێرین بەکاریان دێنا، وای لێکردن بۆ جیهادی ڕێگەی خودا و باڵادەستبونی ئیسلام بیخەنە کار، دەسبڵاوی کە لەپێناوی شتی پوچ و نەشیاو بو وای لێکردن بیکەنە بەخشینو لە پێناوی خوا بێ، بە هۆی ئیسلامەوە لە نەفامێتی دابڕان، هەرشتێکی بە شتێکی ترەوە پێ گۆڕین، دەرونی مرۆی بە بەتاڵی بەجێنەهێشت بەڵکو گوڕوتینو ئاسودەیی پێ بەخشی، چونکە دەرون-وەك زانایەکی موسڵمان دەڵێ-بە هۆی شتێکیترەوە نەبێ شت بەجێ ناهێڵێ، دەرون بۆ ئەوە ئەفرێنراوە[2] تا بکارێ نەك بتارێ[1].

---

(١) ڕێخت: سروشتی مرۆڤ، الفطرة.

(٢) ئەفرێنراو: بەدیهێنراو بتارێ: لەناو ببرێ.

پێغەمبەرانیش بۆ ئەوە ناردراون تا سروشتی مرۆڤ داڕێژنەوە و بە چڵەپۆپەی بگەیەنن نەك لایبدەن یان بیگۆڕن(٢).

پێغەمبەر ﷺ کە چوە شاری مەدینە، خەڵکەکە دو ڕۆژیان هەبو یاری و ئاهەنگیان تێدا دەگێڕا، فەرموی ئەم دو ڕۆژە چنە؟ گوتیان: لەسەردەمی نەفامێتیدا یاری و ئاهەنگمان تێدا دەگێڕا، فەرموی: ((خوا لە جیاتی ئەم دوڕۆژە دو ڕۆژی چاکتری بۆ داناون: ڕۆژی جەژنی قوربانو ڕۆژی جەژنی ڕەمەزان))(٣). عائیشە -خوای لێ ڕازی بێ- دەڵێ: منیش دو کەنیزەی ئەنساریم لەلادا بون و گۆرانییان بەسەر پاڵەوانێتی ئەنساریەکاندا دەگوت کە لەشەڕی بوعاث نواندبویان، کەچی گۆرانیبێژیش نەبون، لەو دەمەدا ئەبوبەکر هات، کە ئەمەی بینی، گوتی: لە ماڵی پێغەمبەر ﷺ ئاوازی شەیتان دەچریکێنن؟! پێغەمبەر ﷺ فەرموی: ئەبوبەکر! هەمو نەتەوەیەك جەژنی هەیە، ئەوەش جەژنی ئێمەیە، لە گێڕانەوەیەکیتردا دەفەرموێ: ئەبوبەکر وازیان لێبێنە، چونکە جەژنە))(٤).

بەڵام نەسرانیەتی ڕۆمی ڕەمەکیانە هەوڵیدا سروشتی مرۆڤ بگۆڕێ و لەناوی ببات، ڕژێمێکی وای هێنا کە سروشتی مرۆڤایەتی لەباریدا نەبێ لەخۆی بگرێ، شتی وای خستە سەر دەرون کە نەتوانێ هەڵیبگرێ، بۆیە وەك کاردانەوەیەك روی لە ماددەپەرستی کردو لەرادەبەدەر تێپەڕی، پاشان ماددەپەرستایەتیەکە لە روی نەسرانیەت هەڵگەڕایەوە و لەناوی برد، نەسرانیەت-هەرچەندە لە زوهد و ڕەبەنایەتی ڕۆچو و دەگەڵ سروشت و واقیعی ژیانی مرۆڤ هەڵتۆقی، بەڵام-هەر نەیتوانی نەریتو باو و ژیاری داڕوخاو بگرێتەوە و نەهێڵێ هەڵبدێرێ. لە وڵاتی نەسرانیدا بزاڤی زوهد و ڕەبەنایەتی لەرادەبەدەر هەرچەندی زێتر پەرەی

---

(١) پاژێکە لە وتەی شیخ الاسلام: ئیبن تەیمیە (لە ٧٢٨ ك مردوە)، کە لە پەرتوکە نایابەکەیدا بەناوی (اقتضاء الصراط المستقيم) ل ١٤٣ فەرمویەتی.

(٢) ئیبن تەیمیە، لە پەرتوکەکەیدا بە ناوی (النبوات).

(٣) رواه ابوداود باسناده عن أنس، واحمد، والنسائي.

(٤) متفق عليه.

دەسەند، بزاڤی بەدکاری و بەربەرەڵڵاییش بەهەمان هێند پەرەی دەسەند. بەڵکو راستتر ئەوەبو؛ رەبەنایەتی لە چۆڵی و لە بیاباندا بەرکەنار و لەسەر ژیان بێ دەسەڵات بو، بزاڤی بەدرەوشتی و بەرهەڵداییش سەرجەم گوندو شارەکانی داگرتبوەوە و کارەساتی دەنایەوە.

لە نێوان رەبەنایەتی سەرکێش و ماددەپەرستێتی چەموشدا:

(لیکی) رەوشی جیهانی سەردەمی نەسرانیەکان دەخاتە رو کە لە نێوان رەبەنایەتی و بەدرەوشتیدا بەرز و نزم دەبو، دەڵێ:

((رەوشت و کۆمەڵگەی خەڵك لەوپەڕی بێمروەتی و هەرزەیی دابو، بێئابڕویی و بەدکاری و رابواردن و ئارەزوبازی و کلکەسوتێی[1] نێو کۆڕی پاشا و دەوڵەمەند و کاربەدەستان و خۆ پۆشتەکردن و رازاندنەوە لە رادەبەدەر لە برەو و بەربڵاو بو، دنیای ئەو رۆژگار لە نێوان لوتکەی رەبەنایەتی و لوتکەی بەدکاریدا جینگڵی دەخوارد و بەدکاری‌و خەیاڵی پوچ کە هەردوك دوژمنی رێزو شکۆی مرۆڤن بەیەکەوە کۆببونەوە، رای جەماوەر لاواز ببو و روداوی بەد و بێئابڕوییش نەیدەبزواند، ویژدانی مرۆڤایەتی رەنگە لە ئاین‌و هەڕەشە ئاینییەکان ترسا بێ، بەڵام بێمنەت و دڵنیاش بون، چونکە پێیان وابو نزاکان سەرجەم گوناحەکانیان رەش دەکاتەوە. بازاڕی فڕوفێڵ‌و درۆ کردن و خەڵەتاندن بە هەرمێن و جموجۆڵ بو، تەنانەت لەسەردەمی قەیسەریەکاندا لەم سەردەمەشی تێپەڕاندبو، بەڵام ستەم‌و دەستدرێژی و دڵڕەقی و ناکۆکی کەمتر ببونەوە، لەگەڵ ئەمانەشدا ئازادی هزری‌و گڕوتینی نەتەوەپەرستیش لە داڕوخان دابو))[2].

---

(١) کلکەسوتێ: مەرایی، مادەلایی.

(٢) History of Europan Morals.Vol.ppII.١٦٢-١٦٣.

ناپەسندکاری لە مەڵبەندە ئاینیەکاندا:

ڕەبەنایـەتی و سیـستەمە ئاینییـە سـلبیەکەی نەسـرانیەت ڕووەڕو لەگـەڵ سروشتی مرۆڤ هەڵدەزۆقی[1]، بـەڵام خەڵکەکـە بـەهۆی تازەبـاوێتیو دەسـەڵاتە روحیەکەی ئاینەکەو بەهۆی چەندین هۆکاریتریش هـەر ملکـەچ دەبـون، پاشـان ڕەوشـی خەڵکەکـەی تێکـشـێواند و لاڕێبـون و لاوازی خزیـە نێـو مەڵبەنـدە رامیاریەکان بە جۆرێك هیچی وای لە شـڕوپەشێوی مەڵبەنـدە دینیـەکان کـەمتر نەبێ، ڕەنگە لە بەدڕەوشـتیو بـەدکاریو بێئابڕوییـدا تێـشیان پەڕانـدبێ، بۆیـە حکومەت دەرگای ئادابگـە ئاینیـەکانی داخـست کـە ئامانجیـان دروسـتکردنی برایەتی بـو لـە نێـوان مەسـیحیەکاندا، هـەروەها جـەژنو سـاڵیادی شـەهید و چاکانیشی نەهێشت چونکە بۆ کاری بەد و بەربەڕەڵلایی بـەکار دەهێنـران و وەك پەناوپەسێوێکی رابواردنیشیان لێهاتبو، کەشیـشەکانیش بـە گونـاحی گـەورە و بەدکاری تۆمەتبار دەکران.

ڕەبەن جارۆم (**Jarum**) دەڵێ:

((ڕابـواردن و خۆشـگوزەرانی کەشیـشەکان وەك کاربەدەسـت و دەوڵەمەنـدە پارەدارەکان وابو، پاپاکان لە ڕوی خوڕەوشـتەوە خـراپ داڕوخـا بـون و چڵێـسیو پارەپەرستی لە لغاوی هەڵکێشا بون، وەك کەلوپەل پایە و پیـشەیان دەفرۆشـت و ڕەنگە مەزادی ئاشکراشیان بۆ هەڵبـڕی بێ، خـاك و زەمینـی بەهەشـتیان بـە بەڵێن نامە و پسولەی لێخۆشبون بە خەڵك دەفرۆشت و وەك پەڕی پـارەو پولـی پۆسـتە گەواهینامـەی لـە دۆزەخ رزگـاربون و روخـسەتنامەی حـەڕامکارییان دەبەخشی، ڕێگەیان بە هەڵوەشاندنەوەی یاسا دەدا و بەرتیل و ریبایان دەخوارد و پـارەوپولێکی بێئەنـدازەیان لـە ڕابواردنـدا پـاکوپوك دەکـرد، تەنانـەت پاپـا (ئەنۆسنت)ی هەشتەم ناچاربو تاجی پاپایەتی بکاتە بارمتە، دەڵێن پاپـا (لیـوی دەیەم) سەرجەم پارەو سامانی بەجێماوی پاپاکەی پێـشەخۆیو داهـاتی خۆشـیو دەرامەتی پاپای دوای خۆشی کردە خەرجی ڕابواردنەکانی، دەڵێن: کـۆی داهـاتی

---

(١) هەڵزۆقین: تصادم.

هەمو مەملەکەتی فەرەنسا بەشی خەرجیەکانی رابواردنو تێرکردنی ئارەزوبازی پاپاکانی نەدەکرد))[١].

بەربەرەکانێی نێوان پاپا و ئیمپراتۆران:

لە سەدەی یازدەمدا لە نێوان پاپاکانو ئیمپراتۆرەکاندا کێشەو ململانێ دەستی پێکرد و تادەهات کێشەکە بە بلێسەتر دەبو، یەکەم جار پاپاکان سەرکەوتن، تەنانەت (هێنری چوارەم)ی نوێنەری ئیمپراتۆریەت لە ساڵی (١٠٧٧ز) ناچار بو بە ملی شۆڕەوە بچێتە بەر ئاستانەی پاپایەتی لە قەڵای کانوسا، کەچی تا چەند کەسێك تکایان لە پاپا نەکرد ڕێگەی نەدا بچێتە ژورەوە، ئەویش بە مل کەچی و بە پێی خواسی و بە بەرگە خورینیەکەیەوە وەژورێ کەوت و لەسەر دەستی پاپا تۆبەیەکی موستەهەقی کرد، پاپاش لە گوناحەکانی بوری!. شەڕ و کێشەی نێوانیان دوای ئەم سەرکەوتنەش هەر بەردەوام بو، سەرکەوتنیش بە نۆرە بو، هەندێ جار پاپا سەردەکەوت و هەندێ جاریش ئیمپراتۆر، بە درێژایی ئەم رۆژگارەش خەڵك لە نێو هەردو بەرداشدا هاڕەهاڕیان دەدات.

پاپاکان لە سەدەکانی نێوەڕاستدا دەسەڵاتێکی گەورەو فرەوانی وایان هەبو تەنانەت پاشا و ئیمپراتۆرەکانیش نەیانبو، پاپاکان دەیانتوانی لەژێر سێبەری ئاینەوە ئەوروپا لە لایەنی زانست و ژیارەوە پێشبخەن، چونکە ئیعتیباریان لە لای هەمو خەڵکدا هەبو و نوێنەریان بەنێو گشت شارو وڵاتاندا دەگەڕا و بچوبانایە هەر شوێنێك خەڵکەکە لە خۆشترین و گەورەترین شوێنیدا مێوانداریان لێدەکردن و بە یەك زمان لەگەڵیان دەدوان، هەروەها دەستیان دەخستە نێو کاروباری زۆر گرنگی رامیاری و لە هەمو ناوچەیەکیشدا پیاوی دەمڕاستو سیاستمەداری لایەنگریان هەبو، کە بەیەك زمان دەدوان و لە کاروباری گرنگی دەوڵەتدا یارمەتیان دەدان.

Conflict of Religion Science .p.٢٣٠. (١)

بەدبەختبونی ئەوروپا بە دەستی پیاوانی دینیەوە:

بۆ بەدبەختی نەسرانیەت و نەتەوە نەسرانیەکان؛ پیاوە دینیەکان دەسەڵاتە زلو زەبەللاحەکەیان بە خراپی بەکاردەهێنا و لە پێناو خۆسەپاندن و بەرژەوەندیو پشت ئەستوری خۆیان هەڵیاندەقۆستەوە، کەچی ئەوروپاش لە نێو شەوەزەنگی نەزانینو ئەفسانەو داڕوخاندا پەلی کوێرەوەری دەکوتا، ژیارەکەی لە ناخەوەڕا بە هۆی رەبەنایەتیو دەسەڵاتی پیاوانی دینەوە دوچاری پەشۆکاوی ببو، لە ماوەی هەزار ساڵدا ژمارەی دانیشتوانی کیشوەری ئەوروپا و لە ماوەی پێنج سەد ساڵدا ژمارەی دانیشتوانی ئینگلتەڕا زیادیان نەکرد، بێگومان یەك لە هۆیەکانی بریتی بو لە ژیانی سەڵتی کە کەشیش و رەبەنەکان لە بەردڵی خەڵکیان شیرن دەکرد و بە کارێکی چاکیان پیشان دەدا، کاهینو ئوسقوفەکان یارمەتی پزیشکانیان نەدەدا بۆیە نەخۆشی و پەتا سەرتاسەری کیشوەری داگرتەوە، گەشتەکەی (ئەنبیس سلۆئیس) بۆ جەزائیر لە ساڵی (١٤٣٠ز) کە دواتر بە ناسناوی (**Pus the Second**) ناوبانگی دەرکرد، ئەوە دەردەخات کە ئەوکات جەزائیری ژێر دەستی بەریتانیا لە چ جۆرە ژیارێکی داڕوخاو و هەژاریەکی کوشندەدا دەژیا.

تاوانی پیاوانی دین لەمەڕ پەڕتوکە دینیەکاندا:

یەکێك لە گەورەترین تاوانو هەڵەی پیاوە دینیەکانی ئەوروپا لەمەڕ خۆیانو دینەکەیانەوە-کە هەر خۆیان نوێنەرایەتیان دەکرد- ئەوەبو کە گەلێك زانیاری جوگرافی و مێژویی و سروشتی ئەو سەردەمیان تێکەڵ بە پەرتوکە پیرۆزە ئاینیەکان کرد، رەنگە زانیاریەکان بۆ ئەو سەردەم ئەوپەڕی زانست و وەك هەقیقەتی چەسپیو وابوبن و کەس نەبوبێ گومانی لێ هەبن، بەڵام خۆ بریتی نەبون لەوپەڕی زانستی مرۆڤ. ئەگەر لەسەردەمێکدا زانستی مرۆڤ کۆمەڵێك دۆزینەوەو دەرەنجامی وەدەست هێنابێ رەنگە لەسەردەمی دواتردا گۆڕان و پێچەوانەبونەوەیان بەسەردا هاتبێ چونکە زانستی مرۆڤ بەرەبەرەیەو رۆژ بەرۆژ پێشکەوتوتر دەبێ، بۆیە ئەگەر یەکێك دینەکەی لەسەر جۆرە زانستێکی وا

بنیات نێ وەك ئەو كەسە وایە كە كۆشكێكی لەسەر گردەلمێكی دارِماو بنیات نابێ، پیاوانی دین رەنگە بە نیازێكی پاكەوە ئەم كارەیان ئەنجام دابێ بەلاَم گەورەترین تاوان بو بەرامبەر بە خۆیان و بە دینەكەیان، كە بوە هۆی شەرِوشۆقە رەشبینەكەی نێوان دینو زانست و كە دینیش تێیدا شكستی خوارد، ئەو دینەی كە لەگەلّ زانستی مرۆڤ تێكەلّ ببو و هەق و ناهەق و ساغو ناساغی تێدا ون ببو، پیاوانی دینیش وا تێكەوتن و پشتیان وا بە ئەرزی كەوت نەتوانن جارێكیتر راست ببنەوە، لە هەمو ئەوانەش شومتر و بەدبەختیتر ئەوەبو كە ئەوروپا بوە نادینی.

پیاوانی دین بەو هێندە تاوانە نەوەستان و بەلّكو هەرچی شتێكیان لە دمودوی خەلّكەوە ببیستایە بە پیرۆزیان دادەنا. ئەوكات چەند زانیاریەكی جوگرافی و مێژویی و سروشتی لەنێو خەلّكدا هەبو و هەندێك لە راڤەناس و تەفسیر ناسانی تەورات و ئینجیلیش باسیان كردبو، هەلّسان ئەو زانیاریانەیان هێنا مۆركێكی ئاینییان پێوە لكاند و كردیانە ئامۆژ و بنەرِەتی دین و گەلێك پەرتوكیان لەبارەوە نوسی و لەسەر خەلّكیان واجب كرد بروای پێ بێنن و هەر زانیاریەكیش پێچەوانە بوایە توڕیان دەدا، زانستە جوگرافیەكەش كە لە لای خواوە هیچ بەلّگەیەكی بۆ دانەبەزیبو ناویان لێنا جوگرافیای مەسیحی (Christian Geography) و توند دەستیان پێوە گرت، هەركەسێكیش مشتومرِی لێ بكردایە یان گومانی لێ هەبوایە بە بێبروایان حسێب دەكرد.

چەوسانەوەی زانست بە دەستی كەنیسەوە:

كەنیسە ئەو كاتە دژایەتی لەگەلّ زانست دەسپێكرد كە بوركانی ئاوەزی ئەوروپا دەتەقیەوە و زاناو سروشتناسەكان كۆتو زنجیری لاسائامێزی دینیان تێكدەشكاند، ئیتر ئەوانیش دەستیان پێكرد بە بەلّگەی رونەوە رەخنەی راشكاویان لە بیردۆزە جوگرافیەكانی نێو پەرتوكە ئاینیەكان گرتو گشتیان بە دۆر دەخستەوە و ئەزمون و بیردۆزە تازەكانی پێی گەیشتبون بلاّویان دەكردەوە،

کەنیسە عەجمانی نەما و ئاگری لە چاوان دەباری، پیاوانی کەنیسە روبەڕوی زاناکان بونەوەو بە بێبڕوایان لە قەڵەم دان و خوێنوماڵیان حەڵاڵ کردن و دادگای پشکنینیان دامەزراند، -پاپا گوتەنی- دادگا کە بۆ ئەو زەندیق و خوانەناسانە بو کە بە نێو شار و گونداندا بڵاو ببونەوە و لەنێو ماڵو ژێرزەمینو دارستان و کونەئەشکەوتو کێڵگەکان خۆیان شاردبوەوە، شەو و رۆژ زاناکانیان راو دەکرد و توشی سزای سەختیان دەکردن، هەوڵیان دەدا هەر دڵێك دژ بە نەسرانیەت لێبدا رایگوشن و رایوەستێنن، هەر چاوێکیان لێکردبونە سەد چاو و گشت پەناو پەسێوێکیان دەپشکنی، تەنانەت هەناسەی خەڵکیشیان حساب دەکرد و لەسەر سرپە و خەیاڵیش لێیان دەپرسینەوە، کار بە جۆرێك بو زانایەکی نەسرانی دەڵێ: ((نابێ پیاوێك مەسیحی بێ و بە زۆری زۆردارەکی بمرێ)). وا مەزندە دەکرێ ژمارەی ئەو کەسانەی کە بە سزاکانی داداگاکانی پشکنین کوژراون نزیکەی سێسەد هەزار کەس بوبن، سیودو هەزاریان بە زندوێتی سوتێنراون، یەکێك لەوانە زانا (برۆنۆ)بو کە دەیگوت جگە لەم جیهانە جیهانیتریش هەیە، کەنیسە لە سزای ئەم قسەیەدا بڕیاریدا بێخوێنڕژان بکوژرێ واتا بە زندوێتی بسوتێنرێ، کە جێبەجێ کراو سوتێنرا، هەروەها زانای بەناوبانگ (گالیلۆ)ش کوژرا، لەبەرئەوەی دەیگوت زەوی بە دەوری خۆردا دەخولێتەوە.

شۆڕشی تازەخوازان:

روناکبیر و تازەخوازەکان ئارامیان لەبەر هەڵگیراو چیتر خۆیان بۆ نەگیرا و شەڕو شۆڕیان لە دژی گشت پیاوە دینیو کەنیسەپەرستو کۆنەپەرستان بەرپاکرد، لە هەرچی شتێکیش پەیوەندی بەوانەوە هەبو یان لەوانەوە بو وەکو: بیروباوەڕ، کلتور، زانست، خورەوشتو ئاداب، رکوکینەیان لێ هەڵگرت و جامی تورەیی بە گڕوفڕیان بەسەردا هەڵڕشت، بە پلەی یەکەم دینی مەسیحی پاشان هەرچی ناوی دین بو بێخاترانە دژی وەستان، مەیدانی شەڕ گۆڕا، لە شەڕی نێوان زاناو هۆشمەندە سروشتناسەکان و زانا مەسیحیەکانەوە بو بە شەڕی نێوان زانست دژ بە هەمو دینێك. شۆڕشگێڕەکان بڕیاریان چەسپاند و گوتیان: زانست

و دین دو شتی ناکۆکن و قەت کۆك نابن، ئاوەز و سیستەمی دین دو شتی دژ بە یەکن و قەت کۆ نابن، هەرکەسێك رو لە هەر کامیان بکات دەبێ پشت لەوەیتر هەڵکا و گەر بڕوا بە یەکەمیان بێنێ دەبێ بە دوەمیان بێبڕوا بێ و هەرگیز پەسندی نەکا. تازەخوازەکان کاتێك خوێنە ئاڵەکانیان دەهاتەوە یاد کە لە پێناو زانستو ئەزمون و لێکۆڵینەوەدا بەناهەق رژا بون، یان کە مرۆڤە بێتاوانە کوژراوەکانی دەستی کەشیشانی کەنیسەیان وەبیر دەهاتەوە؛ کەشیشو پیاوە دینیەکانیان وەکو ئەرژەنگێکی[1] بیچم گرژ و رەزا قورس و مڕومۆچ و چاومۆن و دەرون تەنگو تاریك و ئاوەز گەمژە و لاژگ دەهاتە بەرچاو و لە داخان خەریك دەبو شەق بەرن، لەوان و لە هەرچی لەوانیشەوە بو تا سەر ئێسقان تورە دەبون. بۆیە تا لە ژین بون دژ بە دین تێکۆشان کە مردیشن بون بە سەرمەشقی دژایەتیکردنی دینو گەلێك وتەو وتار و هەڵوێستو نوسراویان بۆ نەوەکانی دواتر بەجێ هێشت.

پەلەو کەمتەرخەمی شۆڕشگێڕان:

شۆڕشگێڕە تازەخوازەکان وەکو زۆربەی شۆڕشگێڕانی گشت کات و شوێنێك ئارامیان نەبو بە قوڵی لە کێشەکە بکۆڵنەوە و وردبینەوە، هێمنو لەسەرخۆ نەبون، خاوەن هۆش و ئاوەزی ئەوتۆ نەبون بتوانن دین لە پیاوە دینیە خۆسەپێنەکان جوێ کەنەوە و دین لە تاوان و نەزانی و ستەمو کەموکوڕی پیاوانی دین بەجیا ببینن، هەڵبەت ئەویش لەبەر داخی ئەو تاوان و کۆنەپەرستیەی کە پیاوە دینیەکان ئەنجامیان دابو، هەروەها لەبەر پەلەو خێرایی خۆیان کە بواری نەدان هەڵوەستەیەك بکەنو لە دین بکۆڵنەوە.

تازەخوازەکان نە بۆخۆیان و نە بۆ خەڵکیش ئەو دڵسۆزە نەبون چونکە ئاوڕێکیان لە ئیسلام نەدایەوە و نەشیاندەویست ئاوڕی لێ بدەنەوە کە چەندین نەتەوەی هاوچەرخ پەیڕەویان لێدەکرد و لە قەیرانەکەش رزگاری دەکردن، چونکە

---

(١) ئەرژەنگ: گیانەوەری قەبەی ناشیرین.

ئیسلام ﴿ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنْ الْمُنكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمْ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمْ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالأَغْلاَلَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ: فەرمانی پێدەکردن چاکە بکەنو واز لە کاری نارِەوا بێنن، شتی پاکی بۆ حەڵاڵ دەکردن و شتی پیسی لێ حەرِام دەکردن و کۆتو وزنجیری ستەمی لەسەر هەڵدەوەشاندنەوە﴾الاعراف:١٥٧. ئەمەش لەبەر ئەوە بو چونکە فیزودەمارێکی نەفامێتیان لە مێشکدا هەبو، هەروەها شەرِی خاچپەرستانەی نێوان رۆژئاوای مەسیحی دژ بە رۆژهەڵاتی ئیسلامی بەربەستێکی زۆری هەڵنابو، کاهینو پیاوانی کەنیسەش پرِوپاگەندەو تانەو تەشەرێکی زۆریان بە ئیسلام وپێغەمبەر ﷺ هەڵبەستا بو، ماندوبونی خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەشیان نەدەچەشت و بایەخیان بە رزگاربونی رۆژی دوایی و ژینی دوای مەرگ نەدەدا، موسڵمانەکانیش لە بانگەوازی ئیسلامیدا کەمتەرخەم بون، گشت ئەم هۆکارانە بونە هۆی ئەوەی کە نەگەرِێنەوە سەر دینی ئیسلامی و دەستی پێوە نەگرن، لە کاتێکدا گەلێکیان پێویست بە ئیسلام بو تا رزگاریان ببێ.

ئارِاستەبونی ئەوروپا بەرەو ماددەپەرستێتی:

کار لەکار ترازا، رۆژئاوا ئارِاستەکەی خۆی لە هەمو روێکەوە؛ لە روی بیروباوەرِ و دەرونو ئاوەزو رەوشت و کۆمەڵایەتی، لە روی زانستو سیاسەت و فەرمانرِەواییەوە بەرەو ماددەپەرستی وەرچەرخاند، ئارِاستەبونەکە بە شێوەیەکی پەیتاپەیتایی بو، یەکەجار هێواش و بە ئەسپایی بو، بەڵام بەهێزی پۆلایی بو، زاناو فەلسەفەزانەکان سەرلەنوێ بەجۆرێکی وا لە گەردون رامانەوە کە خوای خالق وەدیهێنەری گەردون نەبێ و هیچ هێزێکی سەروی سروشت بونی نەبێ و گەردون لە خۆرِا بەرِێوە بچێ، زاناکان بەم جۆرە گشت دیاردە و شوێنەوارێکی (سروشت)یان بە رێگەیەکی رەهای میکانیکی شرۆڤە[1] دەکرد و شرۆڤەکەشیان بە بیردۆزەیەکی رەهای زانستی ناو دەبرد، هەر تۆژینەوە و بیرکردنەوەیەکیش

---

(١) شرۆڤە: تفسير.

بڕوای بە بونی خوا هەبوایە بە ڕێگەیەکی لاسا ئامێزیان دەدایە قەڵەمو گاڵتە و لاقرتێیان پێدەکرد، لە ئەنجامدا نکوڵییان لە گشت شتێکی ئەودیوی جولە و ماددە کرد و هەرشتێك نەخرابوایە ژێر هەست وئەزمون و کێش و، بڕ و روبەری نەبوایە بڕوایان پێ نەدەکرد، بەمجۆرە لەگەڵ رەورەوەی رۆژگاردا بڕوابون بە خواو بە شتی پەنامەکی وەك گریمانەیەکیان لێ‌هاتو ئاوەز و زانست نەیاندەسەلماندن.

رۆژئاواییەکان تا رۆژگارێکی درێژیش نکوڵییان لە بونی خوا نەکرد و دژایەتیان بۆ دین ئاشکرا نەکرد، کە نکوڵیشیان کرد هەمو نەبون، بەڵام ئەو جۆرە رێوشوێنو هەڵوێستەی بۆ بیرکردنەوە و تۆژینەوە و تێوەڕامان هەڵیانبژاردبو لەگەڵ دین تێکی نەدەکردەوە، چونکە دین لەسەر بنچینەی بڕواهێنان بە پەنامەکیو سروش و پێغەمبەرایەتیو ژیانی دوارۆژ دامەزراوە، ئاشکرایە هیچ یەکێکیش لەمانە ناچێتە ژێر پێوانەی هەستو ئەزمون و کێش و بڕ و روبەرەوە، بەمجۆرە رۆژ بە رۆژ پتر گومانیان لە بیروباوەڕە دینیەکان پەیدا دەکرد و زێتر لێی دڕدۆنگ دەبون.

ریسوابونی ماددەپەرستی لە دوایین رۆژگاردا:

راپەڕیوەکانی راپەڕینی ئەوروپا چەند سەدەیەك بو خەریك بون دیدو شێوەژینی خوانەناسانەی ماددەپەرستی لەگەڵ رێوشوێنی دینی مەسیحی بگونجێنن، جا لەبەر دەوروبەری نەسرانییانە بوبێ یان لەبەر بەرژەوەندی خوڕەوشتو کۆمەڵایەتی بوبێ کە وای دەخواست-ئەگەر بە ناوی بێ ناوەڕۆکیش بێ- سیستەمێکی ئاینی هەبێ تا بتوانرێ تاکەکانی نەتەوە لەگەڵ یەکتر کۆبکرێنەوە و نەبێتە پاشاگەردانی، بەڵام لە کۆتاییدا نەیانتوانی و ریسوا بون، چونکە رەوتی ژیاری ماددەپەرستی زۆر بە خێرایی پێشدەکەوت و ئاینیش وەپاش دەکەوت و نەیدەتوانی شانبەشانی پێشکەوتنەکە هەنگاو هەڵنێ، بۆیە گونجاندنەکە وەئەستەم کەوت و بگرە گەلێك ئەرکو کاتیشی بەفیڕۆ دەدا بێئەوەی هیچ بەرژەوەندیەکیان بۆ دابین کا، ئیتر ئەوکات پەردەیان لەسەر خۆ لادا و دەمامکی دوڕوێتییان فڕێدا و هەقیقەتی خۆیان وەدەرخست.

سەرباز و بانگخوازانی ماددەپەرستی:

نوسەران‌و ئەدیبان و مامۆستایان و کۆمەڵناسان و سیاسەتمەدارانی ئەوروپا لە گشت شوێنێك ڕاپەڕین و زوڕنای ماددەپەرستیان ژەنی، لە نوکی خامەکانیانەوە ژەهریان هەڵدەڕشتە ناو ئاوەز و دڵی جەماوەر و خوڕەوشتیان لە ڕوانگەیەکی ماددیەوە شرۆڤە دەکرد، جارێك بۆ فەلسەفەی بەرژەوەندی و جارێکیتر بۆ فەلسەفەکەی ئەپیکۆرۆس[1] دەهۆڵیان دەکوتی.

سیاسەتمەدارانی وەکو ماکیاڤیللی[2] پێشتر بانگەشەیان بۆ ئەمە کردبو و دەیانگوت: دەبێ دین لە سیاسەت جوێ بێتەوە و خوڕەوشتیش بکرێتە دوبەش؛ تاکەکەسی‌و کۆمەڵگەیی، دەیانگوت مادەم ناکرێ دین لەناو ببرێ با ببێتە کێشەیەکی تاکەکەسی‌و دەست لە کاروباری سیاسەت و وڵات وەرنەدات، دەیانگوت: دەوڵەت لە هەمو شت ئازیزترە، شوێنی نەسرانیەت لە ڕۆژی دوایی دایە، دیندار و پیاوچاکەکان ئەگەرچی بۆ کەنیسە سودیان هەیە بەڵام بۆ دەوڵەت بێسودن، چونکە پابەندی ئەحکامی دینن و ئەگەر بەرژەوەندی وڵاتیش وا بخوازێ لە دین لادەن لانادەن و هەمیشە ملکەچی ڕێبیرەکانی خوڕەوشتن، پاشا و سەرکردەکانیش دەبێ وەکو ڕیوی فێڵباز بن و پێیان شەرم نەبێ ئەگەر بۆ بەرژەوەندی وڵات - با بچوکیش بێ-پەیمان بشکێنن یان فێڵ و درۆ بکەن، یان گزی‌و دوڕویی بنوێنن ... زۆر شتیتری لەم بابەتەوە، بانگەشەکەیان سەرکەوتنی هێنا و گەلێك هۆکاری نیشتمانپەرستی‌و نەتەوەپەرستیش کە جێی کۆنە دینیان گرتبوەوە یارمەتی سەرکەوتنەکەیان دا.

---

(١) ئەپیکۆرۆس (٣٤١-٢٧٠ پ.ز) فەیلەسوفێکی یۆنانی بوەو بڕوای بە چاودێرایەتی خوا نەبوە، لە فەلسەفەکەیدا دەڵێ: مرۆڤ تەنها بە چێژ ئاسودە دەبن، بەر لە هەمو شتێکیش چێژی ئاوەزی‌و ڕوحی. وەرگێڕ لە موعجیدەوە

(٢) ماکیاڤیللی(١٤٦٩-١٥٢٧ز) نوسەر و سیاسەتمەدار بوە، لە ئیتالیا لەدایك بوە، پەرتوکێکی بەناوی (میر) داناوە . وەرگێڕ لە موعجیدەوە

ئەدیبو نوسەر و زیتو زیرەك و بەهرەمەندەكان بە تایبەتی ئەوانی شۆڕشی فەرەنساو دواتر؛ توانیان شۆڕش لە دژی خوڕەوشتی كۆنو سیستەمی كۆمەڵایەتی بەرپا بكەن و گوناح بۆ خەڵك بڕازێننەوە و هەوەست لە كۆتو بەندان ئازاد بكەن و تاك لە بەرپرسێتی رەها بكەن. بانگەشەیان بۆ ژیانێكی ئاژەڵانەی پڕ خۆشی و ئارەزوی بێسنور و تەژی لە نۆش و چێژی زو بەدەست دەكرد و نرخێكی لەرادەبەدەریان بە ژینی دنیا دا و نكوڵێشیان لە گشت شتێك كرد تەنها چێژی زوبەدەست و قازانجی بەرهەست نەبێ.

وێنەیەكی دەقاودەقی ژیانی یۆنان؛

ژیانی ئەوروپای سەدەی نۆزدەم و بیستەم دەقاودەق وەك ژیانی یۆنان و رۆمای بتپەرستی لێهات، سروشتی ئەوروپا(كە نەسرانیەتی رۆژهەڵاتی بەسەردا زاڵ ببو) سەرلەبەری هاتەوە رو.[(١)]

سەیر لەمەدا نیە چونكە ئەوروپاییەكانی ئەمڕۆ لە یۆنانیو رۆمەكان كەوتونەتەوە و نەژاد و رەگەزە ئەوروپاییەكانیتریش دێنێكی وا دەبینن كە روحی تێدا نیە، هەروەك دكتۆر(هاس) لە باسكردنی ژیاری یۆنانیدا پەنجەی دەخاتە سەر.

ئەوروپاییەكان دینیان لەناودا لاوازە، كەم لە خوا دەترسن، لە ئیشو كاردا جددیو بە هەڵمەتن، رابواردنو هەڵپەڕكێ و تەپڵ و دەهۆڵیان لە ژیاندا زۆرە، (لیكی)ش هەمان شتی لەبارەی دینی یۆنانیەكان باس كردوە، هەڵبەت ئەمەش لە ئەنجامی رەوشە ئاینیەكەی ئەوروپا بو كە پێی وانەبو لەخواترسان و جددیەت لە كردەوەدا بە یەكەوە كۆببنەوە، هەروەها لە ئەنجامی ئەو تێور و دەرەنجامانەش بو كە زانا و سروشتزانەكانی ئەوروپا بڵاویان دەكردنەوە و خەڵكیش زۆر بە گەرمی پێشوازی لێ دەكردن تا سەرەنجام جێگەی دینی لێ گرتنەوە.

---

(١) هاتنەرو: هاتنەئاراوە، وەدیهاتنەوە.

ئەوروپا پێی وایە تا بۆی بکرێ دەبێ چێژ و خۆشی وەرگرێ، دەبێ وەك تامەزرۆی کەسێکی تینو و وەك پەروانەی شەیدای ئاگر پڕ بدەنە خۆشیەکانی دنیا و بەروبومەکانی بچنن، سوقراتیش بەهەمان شێوە وەسفی پیاوی کۆماری یۆنانی سەردەمەکەی خۆی کردوە.

هەروەها گومانیان لە ئاین هەیە، بیروبڕوایان تێکشێواو و شپرزەیە، بە سوك سەیری سیستەم و ڕێورەسم و نەریتەکانی دین دەکەن، ڕۆمای دوای سەردەمی روناکبیریش هەمان شێوە بو.

ئاینی ئەوروپای ئەمڕۆ، ماددەپەرستیە نەك نەسرانی:

گومانی تێدا نیە ئاینەکەی ئەمڕۆی ئەوروپا کە هەوساری[1] هەست و دڵانی گرتۆتە دەستو روحی خستۆتە ژێر چنگی خۆی؛ ماددەپەرستیە نەك نەسرانیەت، ئەم راستیە لەلای گشت ئەم کەسانەدا رونە کە نەفسیەتی ئەوروپایی دەناسن و لە نزیکەوە نەك لە تەریکەوە-یان تەنانەت لە ڕێی پەڕتوکیشەوە- پەیوەندیان لەگەڵ ئەوروپاییەکان هەیە، بە دیاردە ئاینییەکانیش کە وڵاتەکانی کەشوفشی پێوە دەکەن و خەڵك پێی ئاسودە دەبن هەقیقەتیان لێ نەگۆڕابێ، یاخود کە خەڵك سەردانی کەنیسە دەکەن و لە ڕێوڕەسمەکان ئامادە دەبن رەشیان لێ نەبوبێتە سپی.

ئوستادی موسڵمانبوی ئەڵمانی؛ محمد ئەسەد کە لە باسەکانی پێشتردا ناومان هێناوە، لەپەرتوکەکەیدا بەناوی (ئیسلام لە ئەرزی فرەڕێبوندا) زۆر جوان و رون ئەمەی دەرخستوە و دەڵێ:

((بێگومان لە رۆژئاوادا هێشتا کەسانێك ماون کە بە نەشمو شێوازی ئاینییەوە بژین و هەوڵیش بدەن بیروباوەڕەکانیان لە ژیاردا رەنگ داتەوە، بەڵام کەسانێکی ژمارە کەم و دەگمەنن. پیاوی ئاسایی لە ئەوروپادا جا دیموکراتی بێ یان فاشیزمی، سەرمایەدار بێ یان سۆشیالیزمی، کرێکارێکی دەست قڵیشاو بێ

---

(١) هەوسار: جڵەو.

یان هزرڤان[١]، تەنهاو تەنها یەك جۆرە دین دەناسێ کە ئەویش بریتیە لە پەرستنی پێشکەوتنی ماددەپەرستی و لەو بیروباوەڕەی کە وادەزانێ تاکە مەبەست و ئامانجی ژیان بە ئاسانی ژیانە، یان بە گوزارشتی سەرزاری خەڵکی ئەوەیە کە لە گشت کۆتوبەندێکی سروشتی رەهابێ‌و مرۆڤێکی ئازادی تەواو ئازاد بێ، کەنیسەکانی ئەم دینەش بریتین لە کارگەی زل و زەبەلاح و سینەما و ئەزمونگە کیمیاوی و سەماگە و مەڵبەندە وەبەرهەمهێنە کارەباییەکان، کاهینەکانی بریتین لە کەسانی سەرمایەدار و پارەدار و خاوەن بانك‌و ئەندازیار و نمایشکار و بازرگان و خاوەن کارگە و فڕۆکەخانە و ئەستێرە سینەماییەکان و پاڵەوانە سەرچڵەکان کە پێشبڕکێی پێوانەیی تۆمار دەکەن، جا لە ئەنجامی ئەو هێزپەرستی و چێژپەرستیەدا کە ئەوروپا وەك دین وەریگرتوە، وەك ئەنجامێکی حەتمی، چەندین پێڕو گروپی پڕچەکی بەربەرەکار پەیدا بون و چەندین خۆسازدانی جەنگی هاتنە ئارا، کە لە پێناو هەوەست‌و ئارەزودا ئامادەبون یەکتری تێکبشکێنن، لە لایەنی ژیارو شارستانیشەوە ئەنجامەکەی بەمجۆرە کەوتەوە؛ جۆرە مرۆڤێك پەیدا ببێ پێی وابێ تەنها قازانجی کرداری بەردەست بریتیبێ لە پایەداری، تەنها سەرکەوتنی ماددیش بریتی بێ لە سەرمەشق و جیاکەرەوەی خێر و شەڕ))[٢].

((ژیاری رۆژئاوا بەشێوەیەکی توندوتیژ و روەوڕو ئینکار لە بونی خوا ناکات بەڵام لەراستیدا لە سیستەمە هزریەکەیدا هیچ شوێنێکی بۆ خوا تەرخان نەکردوەو هیچ سودێکی لێ رەچاو ناکات و هەست ناکا ئاتاجی[٣] پێ هەبێ))[٤].

رەنگە لەبەرئەوەی خاوەنی ئەم وتانە لە نەسرانیەتەوە بەرەو ئیسلام و لە ئەوروپاوە بەرەو رۆژهەڵاتی ئیسلامی کۆچی کردوە، نرخی گەواهیدانەکانی کە

---

(١) هزرڤان: مفکر.

(٢) Islam At the Cross Roads,p.٥٠. Fifth Edition.

(٣) ئاتاج: پێویستی.

(٤) هەمان سەرچاوە. ل ٤٠ .

لەبارەی مەڵبەندە ئاینیەکانی ژیانی ئەوروپاوە داونی بەکەم دابنرێ و مەودای کاریگەریەکەی تەسك بکرێتەوە، بەڵام ئەوەتانێ نوسەرێکی ناوداری ئینگلیزی و مامۆستایەکی گەورەی (لەندەن)یش گەواهیەکی راشکاوتر و بەڵگەدارتر لە بارەی پوکانەوەی ئاینی رەسمی لە گەورەترین مەڵبەندەکانی وڵات دەدات.

ئوستاد جۆد(Joad) سەرۆکی بەشی فەلسەفەو دەروونناسی لە زانکۆی لەندەن لە پەرتوکەکەیدا بەناوی (Guid to Modern Wickedness) دەڵێ:

((لە بیست خوێندکاری کوڕ و کچی تەمەن (دە-دوازدە) ساڵانم پرسی داخۆ چەند کەسیان بەهەر شێوەیەك لە شێوەکان مەسیحین؟ تەنها سێ کەسیان بە (بەڵێ) وەڵامیان دایەوە، حەفتیشیان گوتیان هەرگیز بیرمان لەم بابەتە نەکردۆتەوە، دە خوێنکارەکەیتر بێ پێچ و پەنا گوتیان: دژی مەسیحیەتین. جا من وادەزانم ئەم رێژەیەی نێوان بڕوادار و دیندارە مەسیحیەکان لەگەڵ بێبڕواکان لەم وڵاتەدا شتێکی ریزپەڕ و نامۆ نەبێ. بەڵی راستە ئەگەر هەمان پرسیار بەر لە پەنجا یان بیست ساڵێك ئاڕاستەی گروپێکی لەم جۆرە بکرابوایە وەڵامەکان بە شێوەیەکیتر دەبون، کەواتە بە گوێرەی ئەم تاقیکردنەوەیە؛ ژمارەی ئەو کەسانەی هاوڕای (کانون بێری)نو وادەزانن راپەڕینێکی گەورەی مەسیحایەتی جیهان رزگار دەکات، گەلێ کەم دەبێ. من پێم وایە هیچ پاساو و بەڵگەیەك پاڵپشتی ئەم رایە ناکات تەنها هەواو هەوەست نەبێ، چونکە گەلێجار هەواو هەوەست هزر و بۆچون دروست دەکات بەڵام هەرگیز بەڵگە و گەواهی پەیدا ناکات. بە گوێرەی ئەم رەوش و شوێنەوارەی کە وڵات تێیدا دەژی دەبێ کەنیسەی نەسرانیەت لەسەدەی ئایندەدا بمرێ، ئەم بەڵگەیەش کە لە رۆژنامەیەکدا بڵاوکراوەتەوە پاڵپشتی ئەم وتەیە دەکات:

((پیاوێکی تەمەن حەفتاوحەفت ساڵی رێگەیەکی دۆزیوەتەوە کە بەهۆیەوە دەتوانێ پەرتوکە پیرۆزە کۆنەکان بگۆڕێ بۆ باروتی تفەنگو ئاوریشمی دەسکردو پلاستیك و پەڕی پارەی بەهادار. ئامێرەکەی لە کارگەی (کاردیف) و هەشت کارگەیتر داناوە و لە تەوراتە کۆنەکانەوە چەکی شەڕ دروست دەکات، کابرای

داهێنەر کە پێشتر هەژارێك بو و ژیانی هەڵنەدەسوڕا، ئێستا بە هۆی ئەم ئامێرەوە پارەوپولێکی زۆری کۆکردۆتەوە)).

ئوستاد بەم رستە جوانە کۆتایی بە نوسراوەکەی دێنی کە ئاراستەی کەشیش و پیاوە دینیەکانی وەکو (کانون بێری)و کەسانیتری دەکاتو دەڵێ: ((جا ئەوەی گوێچکەی هەیە با گوێ بگرێ)).

هەمان نوسەر لە پەرتوکی دوەمیدا بەناوی (Philosophy for our Times) دەڵێ:

((ئاوەزی ئینگلتەرا بە درێژایی ئەو هەمو سەدەیەوە تەنها خۆشەویستی پارە و خاوەندارێتی بەسەردا زاڵ بوە، حەزی پارە پەیداکردن بەهێزترین فاکتەری گوزەران و کاریگەرترین ئەنگیزەی[1] کارکردن بوە، چونکە پارەوپول ئامرازێك بوە بۆ خاوەندارێتی، دەوڵەمەندیو پارەداریش پێوەر بوە بۆ لێهاتویی مرۆڤ. بە درێژایی ئەو هەمو سەدەیە و تا ئێستاش خەڵك-لەرێی سیاسەتو ئەدەب و تەمسیل و سینەما و ئێزگە و بێتەلەکان و هەندێ جار لە رێی مینبەرەکانی کەنیسەشەوە، لە هەمو ساڵو مانگێکدا- هان دراون و هان دەدرێن بۆ ئەوەی پارە کۆ بکەنەوە و ئەگەر لە قوڕگی شێریش بێ وەچنگی بخەن، هەروەها هەوڵ دەدەرێ خەڵك قەناعەت بەوە بێنن کە نەتەوەی شارستان ئەو نەتەوەیەیە کە سۆزی پارەپەرستی و خاوەندارێتیەکەی کڵپەی سەندوە.

بێگومان ئەم پولپەرستیە دەگەڵ بیروباوەڕی ئاینیمان ناگونجێ و دژی یەکن، چونکە ئاین بە پەسندێتی هەژاری هەڵدەڵێ و بە ناپەسندێتی دەوڵەمەندی دادەڵێ، ئاین دەڵێ: هەژار بۆ چاکەکاری لەبارترە تا دەوڵەمەند. جا هەرچەندە حیکمەت و ئاینیش دەڵێن هەژاریی بۆ پەرستنی خوا و گەیشتن بە بەهەشت گونجاوترە، بەڵام خەڵك لەمەدا بڕوایان بە دین نەکرد و کاریان پێنەکرد، بۆیە سامانی حازر بەدەستیان پێ لە بەهرە بەڵێن پێدراوەکانی بەهەشت باشترە، رەنگە

---

(١) ئەنگێزە: باعث.

وابزانن ئەگەر لە کۆتایی تەمەندا بۆ لای خوا وەرچەرخێن‌و ژیوان ببنەوە وەك چۆن دنیایان بردۆتەوە و پارەوپولیان لە بانکەکان داگرتوە؛ ئاخیرەتیش دەبەنەوە.

سامۆئیل باتلەریش لە پەرتوکەکەیدا گوزارشتی لەو جۆرە هزرەی خەڵك کردوە و دەڵێ:

((هەندێ نوسەر دەڵێن: ئێمە ناتوانین خواپەرستی‌و پولپەرستی بەیەکەوە کۆبکەینەوە، منیش وادەزانم کارەکە وا ئاسان نیە، بەڵام کەنگێ کار لە دنیا ئاسان بوە؟!)).

هەرچەندە وەك رێبیر جیاوازیش بین بەڵام لە راستیدا هەمومان لە لاساکاریەکەی باتلەر و شوێنکەوتوانی نغرۆ بوین و خۆشەویستی پارەوپول دڵی داگیر کردوین، وادەزانین سامان و دەوڵەمەندی پێوەری تەواوە بۆ نرخاندنی تاك‌و دەوڵەت، هەڵبەت ئەم بیروبۆچونە بو کە بوە هۆی وەدەرکەوتنی دو رێبیری بایەخداری مێژویی:

یەکەمیان: رێبیری توخننەکەوتنی ئابوری[1] کە لەسەدەی نۆزدەمدا باو و بڵاو بو، بانگخوازانی ئەم رێبیرە پێیان وایە مرۆڤ لەسەر ئەو بنچینەیە کردەوەکانی ئەنجام دەدات‌و نەخشەی بۆ دەکێشێ کە گەورەترین سودی لێ وەدەست بێنێ، پاڵنەرو ئەنگێزەی ئەنجامدانی کردەوەکانیش بریتین لە چێژ وەرگرتن لە سامان و پارەوپول نەك سۆزە نێودڵیەکان.

رێبیری دوەمیش کە سەدەی بیستەمی داگرتۆتەوە: بریتیە لە رێبیری رێکخستنی ئابوری[2] کە مارکس رێبەریەتی. ئەم رێبیرە پێی وایە سیستەمی ئابوریی مرۆڤایەتی لەسەر بنچینەی ئاتاجە داراییەکانی مرۆڤ دادەمەزرێ، ئەدەب و رەوشت و دین و لۆجیك[3] و رژێمی حکومەتیش بە گوێرەی ئەم سیستەمە ئابوریەوە پەیدا دەبێ. بێگومان ئەگەر خەڵکی وڵاتەکەمان ئەوەندە

---

(١)توخننەکەوتنی ئابوری: عدم التدخل الاقتصادي.		رێبیر: مبدأ.

(٢) رێکخستنی ئابوری: التنظيم الاقتصادي.

(٣) لۆجیك: ژیربێژی، منطق.

پارەپەرست و مشـورخۆری کۆکردنەوەی ماڵ و سامان نەبونایـە ئـەم دو ڕێبیـرە هەرگیز وا لە ئامێز نەدەگیـران))[١].

لە شوێنێکیتری هەمان پەرتوکدا دەڵێ:

((تیۆری ژیانی ئەمڕۆ کە لەم سـەردەمەدا بـڵاوە و حـوکم بەسـەر خەڵکیـدا دەکات؛ لە هەمو کاروبار و بابەتێکدا لە ڕوانگەی بەرك[٢] و گـەدەوە لـە شـتان دەڕوانێ: (**Stomach and Pocket View of Life**).

ڕۆژنامەنوسـی بـەناوبانگی ئـەمریکی (**Jhon Gunther**) لـە پەرتوکەکەیدا بـەناوی (لـەناوەوەی ئـەوروپادا **Inside Europe**:) جـوان وێنەی ئەم جۆرە دەرونە دەکێشـێ و دەڵێ:

((ئینگلیزەکان حەفتەی شـەش ڕۆژان بانکی ئینگلتەرا دەپەرسـتن و لـە ڕۆژی حەفتەمدا ڕو لە کەنیسە دەکەن)).

دیمەنە سروشتیەکانی ماددەپەرستی لە ئەوروپادا:

کەسانێك بڕوایان بە ژیانێکیتر نەبێ و وابزانن ژین جگە لە چێژ و ڕابـواردنی خۆش و باڵادەسبون هیچ ئامانجێکیتری نیـە و بـە حـاڵ خوایـان لـە یـاد بـێ و گەورەیی خوایان نەناسـیبێ، چۆن چاوەڕوان دەکرێ لەکاتی تەنگانە و مەترسـیدا هانا وەبەر خوا ببەن و دەسـتی نـزای بـۆ بـەرز بکەنـەوە؟!، تەنانـەت وەك ئـەو هاوبەشـپەرستانەش نابن کە خوا لەبارەیانەوە فەرمویەتی: ﴿ وَإِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الـدِّينَ : ئەگـەر وەك نـسار شـەپۆلی دەریـا دایانپۆشـێ ئـەوکات بـە تـەنها هـاواری خـوا دەکـەنو تـەنها خـوا دەپەرستن.﴾لقمان:٣٢. ئەوروپاییەکان لەبەرئەوەی لەنێو دەریای ماددەپەرسـتیدا لغاو ببون و توند دەسـتیان بـە هۆیـە ڕواڵەتیەکانـەوە گرتبـو و پاسـاوی گـشت ڕوداوێکیان لە ڕوانگەیەکی ماددیەوە شـرۆڤە دەکرد و ڕویان لە خوا وەرگێـڕا بـو

---

(١) Philosophy for our Times p.٣٨-٤٠.

(٢) بەرك: گیرفان.

بۆیە ئەوەندە دڵڕەق و سەرسەخت و بێئاگا ببون؛ ئەو فەرمودەی خوایان لەسەر جێبەجێ ببێ کە دەفەرموێ: ﴿ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ، فَلَوْلاَ إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ : پێغەمبەرانمان بۆ گەلێك گەلی پێشی تۆ ناردوە، کە بڕوایان پێنەکردون ئێمەش دوچاری هەژاری و نەخۆشیمان کردون تا بەڵکو بۆ لای خوا بگەڕێنەوە و لە خوا بپاڕێنەوە. کە دوچاری گرفتاری بون خۆزگە وابو بگەڕێنەوە کەچی نەگەڕانەوە چونکە دڵیان رەق ببو و شەیتانیش کردەوە ناشرینەکانی بۆ رازاندبونەوە ﴾الانعام:٤٢-٤٣. ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ: دوچاری ئەشکەنجەمان کردن بەڵام بۆ خوا ملکەچ نەبون‌و نەگەڕانەوە﴾المؤمنون:٧٦.

لە وتاری سەرکردەو وەزیرەکانی ئەوروپادا تەنانەت لە سەختترین ساتەکانی شەڕیشدا هەست بەوە ناکەی دڵیان بۆ خوا نەرم و نیانی تێدابێ یان لە خوا بپاڕێنەوە و هانای وەبەر بەرن، لە رەوشت و کردەوە و بۆنەکانیشدا شتی وا لە (گەل) بەدی ناکەی. بیرمەند[1] و ئەدیبەکانی رۆژئاوا ئەم حاڵەتە بە جۆرێك لە نەبەردی‌و گەردەنکەشی لێکدەدەنەوە. یەکێك لە سەرکردە و گەورە سیاسەتمەدارەکانی ئینگلیز لەناو پەرلەمانی ئینگلیزدا شانازی دەکرد و دەیگوت، ئینگلیزەکان لە بەرامبەر کارەسات و تەنگانەدا دەست بەخۆدا شۆڕ ناکەنەوە، ئەمەشی بە بەڵگە دێناوە کە لە سەنگافورەدا سەماکەر و سۆزانیەکانی ئینگلیز لەو کاتەی فڕۆکەکانی یابان ناپاڵمیان بەسەر شاردا دادەباراند وازیان لە نمایشی سەماو گۆرانیەکان نەهێناو دوایان نەخست.

هیندستانیەك سەربردەی ئاهەنگی شەوێك دەگێڕێتەوە کە خۆی دیویەتی و دەڵێ: ((لە گەرمەی سەماکردن دابوین گوێمان لە زەنگی هێرشێکی ئاسمانی بو، هۆڵەکە تێکڕا کڕ و بێدەنگ بو، پاشان یەکێك لە ئامادەبوان دەنگی هەڵبڕی و گوتی: دەی چ دەڵێن، سەما بەردەوام دەبێ یان دوا دەخرێ؟ ئافرەتێك هاتە وەڵام

(١) بیرمەند: مفکر.

و گوتی: بەڵکو بەردەوام دەبین، ئیتر نەك لە هۆڵەکە بەڵکو لە ژورەکانیتریش دەنگو هەرای سەماو گۆرانی دەستی پێکردەوە))[1].

هەروەها دەڵێ: وەك نەریتێکی رۆژانەی نێو سینەماکان بە خەڵکیان رادەگەیاند و دەیانگوت: بۆ ئاگاداری؛ ئێستاکە هێرشی ئاسمانی دوژمنان دەست پێدەکات بەڵام ئەم بەشەش رادەنوێنرێ جا ئەو کەسەی دەیەوێ بچێتە ژێرزەمینەوە با بڕواتە خوارەوە لای دەستەچەپی بگرێ. بەڵام خەڵکەکە شوێنی خۆیان بەجێ نەدەهێشتو بەشەکەش دەستی پێدەکرد))[2].

نوسەرێکی ئینگلیزی تەعلیقێکی لەسەر وێنەیەك نوسیوە کە لە بەناوبانگترین رۆژنامەی هیندستانی (**Statesman**) کە لە ٢٤ی یەنایەری ١٩٤٢ بڵاو کرابووەوە، دەڵێ : ((سەیرە! جوانترین نمایش لە رۆژانی شەڕی گەورە گەورەی مێژودا وەدەرکەوتوە!! بەریتانیای ئەمڕۆکەش هەر وایە، رابواردنگە و سینەما و نمایش و وێنەی وای تێدا دەبینێ کە بەر لەشەڕ شتی وا جوانو نایابی تێدا نەبوە، تەماشاکار شتی پڕ بەدڵو پڕ بەزەوقی خۆی لە رابواردنگەکانی لەندەندا وەدی دەکات)). لە ژمارەیەکی دیکەی هەمان رۆژنامەکەی رۆژی (١٥)ی دێسێمبەری ١٩٤٣ز نوسراوە: ((فیلمسازی لە (لەندەن) و (لیشبۆنە) و (مۆسکۆ)دا روی لە پێشکەوتنو پەرەسەندنە)).

مەگەر لە یۆنان و رۆمای سەردەمی کۆندا شتی وا هەبوبێ ئەگینا لە هیچ شوێنێکیتر ئەو جۆرە دڵڕەقی و چێژپەرستی و رابواردنە وەدی ناکەی کە خەڵك لە ناخۆشترین و سەختترین کاتو لە ترکزەی[3] سەرەمەرگدا بەم جۆرە رەفتار بکەن.

پەیامنێرێکی (رۆیتەر) ئەوە دەگێڕێتەوە کە (مستەر چەرچل)ی سەرەك وەزیرانی بەریتانیا چۆن پێشوازی لە ساڵی نوێ و ماڵئاوایی لە ساڵی کۆچکردو کردوە، کە رۆژێکی زۆر سەختی رۆژانی شەڕ بو، مرۆڤ لە تەنگانەی وادا پەنا

(١) الغارات الجویە، ئاغا محمد ئەشرەفی دەهلەوی. ل ٧١ .
(٢) هەمان سەرچاوە ل ٧٠.
(٣) ترکزە: مەترسی.

وەبەرخوا دەبات و تەنانەت ئەگەر سەرخۆشیش بێت وەئاگا دێتەوە و دڵی وەك بەردیش رەق بێ نەرمو نیان دەبێ، فەرمو لەگەڵ دەقی راپۆرتەکەی کە دەڵێ:

((واشنتۆن..ئەمرۆ: یەکەم رۆژی یەنایەری ساڵی ١٩٤٢ز، شەوی رابردو کە ساڵی تازە بە دیداری ساڵی کۆچکردو ئاشنا دەبو، مستەر شەرشل-سەرەك وەزیر بە سواری شەمەندەفەرێکی رەسمیەوە لە ولاتی کەنداوەوە بەرەو ولاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا سەفەری کرد، لە پڕو نەکاوێکدا سەرەك وەزیر دەگەڵ سێر (چارلز بۆلتەر) لە پەیتونەکەی هاتە دەرەوە و بەرەو خواردنگەی شەمەندەفەرەکە رۆیشتن، جگەرەیەکی لە دەم و پەرداخێکی پڕ لە شەمپانیاشی بە دەستەوە بو، ئەو رۆژنامەنوسانەی لەگەڵیدا بون دیمەنەکەیان زۆر پێ سەیر بو مستەر شەرشل بە بزەوە پەرداخەکەی گرتە دەست و گوتی: بەناوی ساڵی ١٩٤١ز، ساڵی کۆشش و ماندوبون و ئازادکردن)). لەو کاتیدا ساڵی کۆچکردو دوا هەناسەی دەدایەوە و ساڵی تازەش یەکەم هەناسەی هەڵدەکێشا، ئەو شاندانەی لەوێدا ئامادە ببون لەگەڵ رۆژنامەنوس و کاربەدەستانی شەمەندەفەرەکەش پیرۆزباییان لەگەڵ مستەر دەگۆڕیەوە. (مستەر چەرچل) بە دەستێکەوە دەستێکی (سێر چارلز بۆلتەر) و بە دەستەکەی تریشی دەستێکی (کاربۆڵ هارنەر)ی گرتبو، ئەوانیش هەردوکیان دەستی یەکتریان گرتبو، کردیانە سەما و گۆرانی گوتن، پاشان مستەر چەرچل چوە لای دەرگا و هاواری کرد، لە هەموتان پیرۆز بێ، خوا سەرکەوتنمان پێببەخشێ. خەڵکیش لێکرا دەنگی گۆرانیان هەڵبڕی و کردیانە چەپڵەڕێزان، سەرەك وەزیر پیتی V[1] کێشا و پاشان بە دڵخۆشی و بە ئاسودەییەوە گەڕایەوە نێو پەیتونەکەی[2])).

بەراوردێك لە نێوان ئەم سروشتە ماددیە لەگەڵ دەرونی ئاینیی و ئامۆژە ئاینیەکان و هەڵوێستی دینداران لەکاتی شەڕ و مەترسیدا بکە ئەوجا بۆت وەدەردەکەوێ کە چتۆ جیاوازیان لە نێواندا هەیە، خوا دەفەرموێ: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ : بڕواداران!

---

(١) کە تەعبیرە لە وشەی Victory واتا: سەرکەوتن. وەرگێڕ

(٢) پەیتون: عەرەبانەیەکە دو ئەسپ رایدەکێشن.

ئەگەر لە شەڕدا بەرەنگاری دوژمنان بونەوە، زۆر یادی خوا بکەنەوە، تا بەڵکو سەرکەون.﴾الانفال:٤٥، پێغەمبەر ﷺ کاتێك توشی تەنگانەیەك دەبو نوێژی دەکرد[١]. لە ژیاننامەکەی ئیبن هیشام لە شەڕی بەدری گەورەدا هاتوە کە ئیبنی ئیسحاق گوتویەتی : ((دوای ئەوەی پێغەمبەر ﷺ ریزەکانی رێکخستو گەڕایەوە ناو بارەگاکەی، تەنها ئەبوبەکری سددیقی لەگەڵدا لە ژورێ بو، پێغەمبەر ﷺ لە خوا دەپاڕایەوە تا ئەو سەرکەوتنەی بەڵێنی پێدا بو پێی ببەخشێ، لە نزاکەیدا دەیفەرمو: ((**اللهم إن تهلك هذه العصابة اليوم لا تعبد**: خوایە گیان! ئەمڕۆ ئەگەر ئەم کۆمەڵە موسڵمانە لەناو بچن کەس نامێنێ بتپەرستێ)).

هەر لە دێرینەوەڕا لەبەر چەندین هۆی حەتمیو سروشتی و مێژویی و زانستی؛ ماددەپەرستێتی بۆتە دروشمی ژیار و ژیانی رۆژئاوایی. پێگەیشتنی نوێ و راپەڕینە زانستی و رامیاریەکەی ئەوروپاش پتر باقوبریق و هێزی وەبەرنا، گەلێك زانای رۆژئاوا و رۆژهەڵاتیش هەستیان بەم تازیاریە[٢] کردوە. یەکێك لە زانا رۆژهەڵاتیەکانی سەرەتای ئەم سەدەیە، ئوستادی ژیرمەند و گەڕیدەی بیرتیژ: (عبدالرحمن الکواکبی)یە، کە لە پەڕتوکەکەیدا بەناوی(طبائع الاستبداد) دەڵێ:

((ژیانی مرۆی رۆژئاوایی ماددەپەرستیە، دەرونی قایمو پتەوە، رەفتاری توندوتیژە، خۆپەرستێکی لە رادەبەدەرە، تۆڵەستێنە و لێ‌خۆش نابێ، دەڵێی ئەو رێبیرە بەرز و سۆزە پیرۆزانەی لەلادا نەماوە کە مەسیحیەتی رۆژئاوا بۆی راگواستبۆوە، بە نمونە پیاوی ئەڵمانی سروشتێکی وشکی هەیە، پێی وایە مرۆی لاواز لە ژیانی مرۆڤایەتیدا پێویستە بمرێ، وا دەزانێ گشت پایەدارییەك لە هێز دایە، هەمو هێزێکیش لە پارە دایە، زانستی خۆشدەوێ بەڵام لە پێناو پارەدا، شکۆمەندی خۆش دەوێ بەڵام لە پێناو پارەدا. پیاوی لاتینیش هەیە

---

(١) حوذەیفە-خوا لێی رازی بێ- دەڵێ: پێغەمبەر ﷺ ئەگەر کارێکی نەستەمی هاتبوایە پێش نوێژی دەکرد)) ئەبوداود گێڕاویەتیەوە.

(٢) تازیاری: امتیاز.

سروشتەکەی وایە کە خۆی پێ گەورە و پەسندە، وادەزانێ دەبێ ئاوەز رەها بێ، دەبێ ژیان بێئابڕو بێ، شان و شکۆ بە هۆی رواڵەتی جوان و پۆشاکی کەشخەیە، عیززەت و سەربەرزی بە هۆی زاڵبونە بەسەر خەڵکدا)).

بەڕاستی وێنەیەکی دەقاودەقی بۆ سروشتی ئەوروپایی کێشاوە و زۆر جوان دەرونی ئەوروپایی شی کردۆتەوە، پێمان وایە کەواکیبی-خوا لێی خۆش بێ- کە باسی رەگەزی تری جگە لە ئەڵمانی و لاتینی نەکردوە لەبەر ئەوە بوە تا توشی درێژدادڕی نەبێ، بۆیە مرۆی ئەڵمانی و لاتینی وەك نمونەیەك بۆ سەرجەم ئەوروپاییەکان هێناوەتەوە.

مەبەستە ماددیەکانی بزاڤە روحیە زانستیەکان:

روحی ماددەپەرستی لە سەرجەم ئەو سیستەمە سیاسیو کۆمەڵایەتیو رەوشتیانە بەدی دەکەی کە ئەوروپا خۆی دایهێناون یان گەلانی ئەوروپایی لەم سەردەمەدا تازەیان کردۆتەوە، تەنانەت روحیەتی ئەو بزاڤە روحیەش هەر ماددەپەرستی بو کە لەم دواییانەدا سەری هەڵدا و خەڵکی سەرقاڵ کرد، بزاڤە روحیەکەش وەکو سەرجەم هونەر و پیشەسازیەکانی ئەوروپا بۆتە هونەر و پیشەسازی، مەبەستەکەی هەر ئەوەیە کە سەیر و سەمەرەکانی نێو جیهانی روح ببینێ و پەی بە راز و نهێنیەکانی روح ببات و قسە لەگەڵ روحی مردوان بکات و خۆشی و ئارامی بە دەرون ببەخشێ و کاتی پێ راببوێرێ، دەنا بە هیچ جۆرێك پەیوەندی بە پاککردنەوەی دڵو دەرون و سازدانی کردەوەی چاك نیە، بۆ ئەوە نیە خۆی بۆ مردن ئامادە بکات و لە کاتی تەنگانەدا ئارام بگرێ و تەنگژەکانی ژینی لەبەر ئاسان ببێ و سینە و دڵی گوشاد ببێ، تەواو پێچەوانەی بزاڤە روحیو تەسەووفە رۆژهەڵاتیەکەی ئیسلامە. هەروەها مەبەستی زۆربەی هەرەزۆری ئەو کردەوانەش کە خەڵکی رۆژئاوا خۆیانی بۆ دەکەنە قوربانی لە پێناو دەسکەوتی ماددیو ناوبانگو سینگ دەرپەڕاندن و ئافەرینی خەڵكو مێژوە، بە پێچەوانەی ئەو کردەوانەی کە لە پێناو خوا ئەنجام دەدرێن، چونکە موسڵمان کە چاکەیەك دەکات خۆی لە چڵکی ریابازی و ناوبانگ دەرکردن دەپارێزێ، تا بەڵکو لەلای

خوا قبول ببێ، گوێڕادێری فەرمودەی خوایە کە دەفەرموێ: ﴿ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالأَخْسَرِينَ أَعْمَالاً، الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا، أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا : پێتان بڵێم کێ لە هەمو کەس رەنجەڕۆترە؟ ئەوانەی لە دنیادا کردوکۆششیان بە فیڕۆ چوە و وادەزانن کارێکی چاکیش ئەنجام دەدەن! ئەو کەسانەن کە بە دیدار و نیشانەکانی خوا بێبڕوان، بۆیە کردەوەکانیان پوکەڵ بۆتەوە و لە رۆژی ژیانەوەشدا هیچ نرخێکیان بۆ دانانێین. ﴾الکهف:١٠٣-١٠٥، ﴿ وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا: بێبڕواکان هەر کردەوەیەکی لەدنیا دەیکەن و بۆ دوارۆژی دەنێرن پاداشتیان بۆ نانوسرێ و وەك تۆز و گەردی پەرش و بڵاوی ناو تیرۆژی[1] لێ دەکەین. ﴾الفرقان:٢٣، جارێکیان یاوەران لەبارەی پیاوێکەوە لێیان پرسی کە لە پێناو ئازایەتی یان بۆ ریابازی بجەنگێ، گوتیان کامیان لە پێناوی خوایە؟ فەرموی: مَن قاتَلَ لِتَكُون كلمةُ الله هِيَ العلْيا فَهُوَ فـي سَـبِيلِ الله[2]ئەوەی شەڕ بۆ بەرزی وشەی خوا بکات لە پێناو خوایە)).

عومەری کوڕی خەتتاب-خوا لێی رازی بێ- لە پاڕانەوەدا دەیگوت: ((خودایە وابکە گشت کردەوەکانم کرەوەی چاك بن، پاك لە پێناو تۆدا بن و بۆ غەیری تۆی تێدا نەبێ))، لەنێو دوتوێی مێژونامە و سەربردەنامەی پیاوچاکانی ئەم نەتەوەیەشدا دیارە پیاوچاکەکان چ کردوکۆشێکیان کردوە تا عیبادەت و خێرەکان لە خەڵکی بشارنەوە و کەس پێیان نەزانێ.

تەسەووفی ماددە پەرستانەی رۆژئاوایی و یەکێتی بونی ئابوری:

دید و هزری ئەوروپا گەیشتە رادەیەك کە لە نێو ماددەپەرستیدا نغرۆ ببێ و خۆی بزرکا و هەمو شتێك لەبیر بکات تەنها بەها و پێودانە ماددیەکان نەبێ،

(١) تیرۆژ: تیشکی رۆژ کە لە کلاوڕۆژنانەوە دێنە ژورەوە.
(٢) رواه مسلم .

با کارل مارکس (١٨١٨-١٨٨٣ز) دامەزرێنەری فەلسەفەی کۆمۆنیزمی بە نمونە بێنینەوە.

کارل مارکس پێیوایە تەنها سیستەمی ئابوری دەبێتە روحی کۆمەڵگا، دین و ژیار و فەلسەفەی ژین‌و هونەرە جوانەکانیش هەموی رەنگدانەوەی ئەو سیستەمە ئابوریەن. مارکس خۆی دەڵێ: لە گشت سەردەم‌و رۆژگارێکی مێژودا رێگەیەکی تایبەتی بۆ بەرهەمهێنانی پیشەسازی هەیە، پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان بە گوێرەی ئەم رێگەیە هێوێن دەبن، جا پاش ماوەیەکی کەم تێدەپەڕێ پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان لەگەڵ رێگەکەی بەرهەمهێناندا بە هاوسازی نامێننەوە، بۆیە خەڵکانێك رادەپەڕن تا پەیوەندیەکان بە شێوەیەکی‌تر داڕێژنەوە، مێژونوس بێئەوەی لە ماهییەتی راپەڕینەکە بگات-کە سەیریش نیە تێنەگات- لە مێژودا بە شۆڕش و کودەتا ناودێری دەکات، چونکە ئەو کەسانەی لەم جۆرە شۆڕشانەدا بەشدار دەبن رەنگە هەست بەو مەبەستە نەکەن کە شەڕەکەی بۆ دەکەن، بەڵام بۆمان هەیە ئەم مەتەڵە شی بکەینەوە و بزانین ئەو هەمو پێشکەوتن و کەم‌وزیاد و چاکسازی‌و پەرەپێدان و گۆڕانکاریەی لەپێناو سیستەمی سیاسیدا دەکرێن تەنها وێنەیەکی نوێی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانن و بۆ ئەوە دێنە ئارا تا سەرلەنوێ لەگەڵ رێگە تازەکەی بەرهەمهێناندا بگونجێنەوە، جا لەبەرئەوەی پەیوەندی نێوان رێگەی بەرهەمهێنانی پیشەسازی‌و پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان بەردەوام لە گۆڕان و جیاوازی دان بۆیە راپەڕینیش لەپێناو سازاندنەوەکەدا بەردەوام دەبێ، خۆ ئەگەر گۆڕان‌و جیاوازیەکە لە رادەی خۆی تێپەڕی‌و توندوتیژ بو ئەوا لە شێوەی شۆڕشدا دەردەکەوێ، بەڵام ئەگەر جیاوازیەکە رون‌و ئاشکرا نەبێ بۆمان نیە نکوڵی لێ‌بکەین. گۆڕان‌و جیاوازیەکەش لە شەڕی چینایەتیدا وەدەردەکەوێ، چونکە سەرجەم چینەکانی کۆمەڵگا بەشێکن لە سیستەمە ئابوریەکە. ئەم لێکدانەوەیە ئەو ئەنجامە وەدەست دێنێ کە دەبێ مێژوی مرۆڤایەتی-ئەو رۆژگارە نەبێ کە ژیانی مرۆڤایەتی لە قۆناغی ساوایەتیدا بوە- هەموی بریتی بوە لە چیرۆکێکی دورودرێژی شەڕی نێوان چینە جیاوازەکانی کۆمەڵایەتی.

مارکس بەم لێکدانەوەیەی نکولّی لەسەرجەم لایەنەکانیتری ژیانی مرۆڤ کردوە تەنها لایەنی ئابوری نەبێ، گرنگی بە هیچ لایەنێکیتر نەداوە و هیچ سەنگو نرخێکی بۆ ئاینو رەوشتو روح و دلّ و تەنانەت بۆ ئاوەزیش دانەناوە، دانی بە هیچکامێکیان نەناوە وەك هۆکارێکی کارتێکەری مێژو بن، وای لێکداوەتەوە گشت شەڕ و شۆڕشەکانی مێژو لەپێناو ورگێك بوبن لە دژی ورگێکیتردا، لە پێناو رێکخستنێکی نوێی لەنێوان سیستەمی ئابوریو رێگەی بەرهەمهێنانی پیشەسازیدا بوبن، وای لێکداوەتەوە تەنانەت شەڕە دینیەکانیش شەڕی چینایەتی بوبن، بەرەیەکیان خاوەنی سامانو رێگەکانی وەبەرهەمهێنان بوبێ و بەرەکەی تریش تێکۆشابێ تا بەشەمافی خۆی بستێنێو سەرلەنوێ هاوسازیەکە رێکخاتەوە، لە ئەنجامی ئەم بەربەرەکاریەدا شەڕ بەرپابوە. بەگوێرەی ئەم لێکدانەوەیە بێ دەبێ شەڕی بەدر و ئوحد و ئەحزاب و قادسیە و یەرموك و سەرجەم شەڕ و روداوەکانیتری مێژو شەڕی چینایەتی بوبن!!.

ئائەمەیە تەسەووفی ماددەپەرستانەی رۆژئاوا، ئەمەیە فەلسەفەی یەکێتی بون: یەکێتی بونی ئابوری. رۆژهەلاّتیەکان کاتی خۆی لەبەرئەوەی روحی دینو خواوەندایەتیان بەسەردا زالّ بو بۆیە دەروێشو سۆفیەکان هەمو شتێکیان نەفی دەکرد و هاواریان دەکرد: ((لا موجود الاّ الله: جگە لە خوا هیچیتر نیە))، هەمان شت بیرمەندانی ئەوروپاش نەرێیان لە هەمو شتێك کرد تەنها لایەنی ئابوری نەبێ، هاواریان دەکرد: ((جگە لە ورگ و گەدە هیچیتر نیە))، سۆفیگەرێتی رۆژهەلاّت پێی وابو مرۆڤ سێبەرێکی پەروەردگاریە، ماددەپەرستانی رۆژئاواش پێیان وابو وجودێکی ئاژەلاّنەیە.

تیۆری داروین و کاریگەریەکەی لەسەر هزر و ژیاردا:

تیۆرەکەی داروین بوە پالّپشتێك بۆ بیروبۆچونی ماددەپەرستانی ئەوروپا و قوڕەکەی خەستتر و ئاوەکەی شێلوتر کرد. تیۆرەکە لە سەدەی نۆزدەمدا لەبارەی پەرەسەندنی مرۆڤەوە دەنگی هەلّبڕی، بە گوێرەی ئەم تیۆرە مرۆڤیش وەکو سەرجەم ئاژەلّەکانیتر جۆرە ئاژەلّێکە بەلاّم لە ئاژەلّەکانیتر پەرەسەندوترە و

بە درێژایی هەزاران ساڵ بەر لەئێستا قۆناغ بە قۆناغ و جۆر بە جۆر پەرەی سەندوە، لە ئەمیباوە تا مەیمون و لە مەیمونیشەوە تا مرۆڤو لە مرۆڤی سەرەتاییشەوە تا مرۆڤی پێگەیشتو. ڕێبەر و پاڵەوانی ئەم تیۆرە داروینی خاوەن پەرتوکی (بنەڕەتی جۆرەکانە) [1] کە لە ساڵی (١٨٥٩ز) بڵاوکرایەوە، تیۆرەکە بو بە شاباشی یانە و کۆڕ و مەکۆ و خوێندگەکان و خەڵکی لێکرا سەرقاڵ کرد، تیۆرەکە ئاراستەیەکی نوێی لەمەڕ مەسەلەکانی تایبەت بە مرۆڤ گرتبو، ڕەوتی هزری خەڵکی وەرگەڕاند و دیدی مرۆڤی لەبارەی مێژو ناسینی مەسەلەکانی تایبەت بە مرۆڤ وەرچەرخاند و لە ئادەمیزادییەوە بەرەو ئاژەڵزادی راپێچی کرد، وای نیشان دا کە گەردون بەبێ ویستو توانا و چاودێری خوا هەڵدەسوڕێ و لە یاسا سروشتیەکان بترازێ هیچ هۆکار و هێزێکی ناسروشتی شوێنپەنجە و کاریگەری تێدا نیە، سەرلەبەری بونەوەریش بە کردارێکی بەرەبەرەی لەئاوەز و مەبەست بەدەرەوە لە ئاستە سەرەتاییەکانی ژیانەوە بەرەو ئاستە بەرزەکانی ژیان پەرەدەستێنێ.

مرۆڤو جۆرە ئاژەڵەکانیتریش خولقێنراوی کردگارێکی کاربەجێ نین، بەڵکو لە ئەنجامی کۆمەڵێك ڕێسای سروشتییەوە پەیدابون، ململانێی لەپێناو مانەوە و یاسای مانەوەی گونجاوتر و هەڵبژاردنی سروشتی وایان کردوە ئەم ئەنجامە بێتەدی، هەمو بونەوەر و تەنانەت مرۆڤی ئاخێوەریش[2] بەرەژێری ئەم یاسایەن!.

ئاشکرایە تیۆرەکە لە روی ڕێبیر و مەبەست و ئەنجامە هزری و رەوشتی و ئاسەوارە کرداریەکانەوە لەگەڵ دین و عەقڵ پێچەوانەبو، بگرە تیۆرەکە خۆی ئاینێکی نوێ بو و ئاینی کۆنی لە بنوبۆتکەوە هەڵدەتەکاند و جێیلێدەگرتەوە، بۆیە سەیر نیە ئەگەر پیاوانی دین بەم تیۆرە شلەژاو و نیگەران بوبن، یان حیسابێکی وردیان بۆ کردبێ و لە چارەنوسی دینی ئەوروپا ترسابن.

ئوستاد جۆد لە پەرتوکەکەیدا دەڵێ:

---

(١) بنەڕەتی جۆرەکان: أصل الأنواع، Origin Species.

(٢) ئاخێوەر: قسەکەر.

((ئەستەمە ئێستا بتوانین پەی بەو دۆشـدامان و سەیرمانە ببەین کە باپیرانمان بە دەرچونی پەرتوکی (بنەڕەتی جۆرەکان)ی داروین توشی ببون، چونکە داروین ئەنجامە سەلمێنراوەکانی -یان کە خۆی پێیوایە سەلماندونی- بەو جۆرە خستەڕو کە کرداری پەرەسەندنی ژیان لەسەر ئەم هەسارەیەدا (واتە زەوی) هەر لە رۆژگاری شێوە سەرەتاییەکانی ئەمیباو چکۆڵەی دەریاوە (**Jelly Fish**) تا دەگاتە شێوە بەرزە کۆتاییەکەی کە بالاّترین و پەرەسەندوترین شێوەی ژیانە هێشتا نەپچڕاوە و بەردەوامە، پەرەسەندنەکە هەر لە ئەمیباوە تا دۆخی ئێمەی مرۆڤ بێپسانەوە هەر بەردەوامە)).

بە پێچەوانەوە ئەو کەسانەی لەسەردەمی ڤیکتۆریادا ژیاون وا پەروەردە کرابون کە مرۆڤ ئافەریدەیەکی[1] سەربەخۆیە و لە راستەقینەشدا جۆرێکە لە فریشتەیەکی نزم، جا ئەگەر داروین راستیش بکات مرۆڤ مەیمونێکی پەرەسەندو بێت خەڵکەکە هەر زۆری لەبەر زەحمەت بو بڕوا بکات، بۆیە بە تیۆرەکە دڵشاد نەبون و گەلێکیش تێکۆشان تا ئەم بیروباوەڕە لە خۆیان دامالّن کە وەك نەنگێك بە مرۆڤ لکێنرا بو، بەم مەبەستەشەوە چەندین پێشنیاریان پێشکەش کرد))[2].

بە پیرەوەچونی جەماوەر بەرەو تیۆری پەرەسەندن:

جەماوەر و خەڵکی رەشۆکی -بە تێگەیشتنو بێتێگەیشتن- پێشوازیەکی گەرمیان لە تیۆرەکە کرد -هەرچەندە لە روی زانستیشەوە گەلێك لاوازیو کەموکوڕیشی تێدابو-، خەڵك دەتگوت دەمێکە مێشکی بۆ فەرتەنەیەکی وا ئامادەیە، دەتگوت شتێکی دژ بە دین و پیاوانی دینیان وەچەنگ کەوتوە تا دژایەتی پێ بکەن. بۆ پیاوانی دین ئەستەم بو بتوانن بەرەنگاری ئەو شەپۆلە هزریو مگێزئامێزەی خەڵك ببنەوە، ئەستەم بو بتوانن بەر لە سێلاّوی بلاّوکراوە

---

(١) ئافەریدە: بەدیهێنراو.

(٢) Guide to Modern Wickdnss, p.٢٣٥-٢٣٦ .

و کۆڕ و موحازەرەکان بگرنەوە،[1] بۆیە کەنیسە ناچار بو چۆك دابدا و ئالای سپی بەرزەوە کا، کەنیسە بەجۆرێك ملی بۆ تیۆرەکە شۆڕ کرد تەنانەت کاتێك داروین لەساڵی (١٨٨٣ز) دا مرد کەنیسەی ئینگلیزی روخسەتی دا لە شوێنی ناشتنی پیاوە دینیەکان لە (وست منستراییی) ئەسپەردەی خاك بکرێ کە گەورەترین رێزە کەنیسە بە مرۆڤی ببەخشێ!.

تیۆرەکەی داروین کارگەریەکی گەلێ قوڵو فرەوانی خستە سەر هزر و ژیار و ئەدەب و سیاسەت، شوێنکارێکی بەرچاویشی لەسەر خوڕەوشتی خەڵك بەجێ هێشتو لە رەفتاران رەنگی دایەوە، دنەی خەڵکیدا کە هەوڵ بدەن بۆ ئەو سەردەمە وەرچەرخێن کە بەهۆی رێختە[2] پاکەکەیانەوە بە روت و رەهایی دەگوزەران، وای لە خەڵك کرد وەك ئاژەڵێکی پەرەسەندو لە خۆیان بڕوانن و لەو سۆنگەوەش رەفتار و هەڵسوکەوت بکەن. تیۆرەکە ژیانی نێو ماڵیشی تێکشێواند، (مستەر شێبەرد) کە زانایەکی ئینگلیزیە دەڵێ: ((ئینگلیز نەوەیەکی لێ پەیدا بوە کە لە ژیانی نێوماڵ نەزانو بێئاگایە و تەنها ژیانی مێگەڵ و مالاتان فێربوە)).

هەندێ لە تاوانەکانی ماددەپەرستی:

لە ئەنجامی ئەو ماددەپەرستیو ئەو پەروەردە نادینیەدا کە هیچ پشکێکی خوڕەوشت و ترسی خوا و بڕوابون بە دوارۆژی تێدا نەبو، دەسەڵاتدار و سیاسەتمەدار و کاربەدەستەکان بە بیانوی چەند بەرژەوەندیەکی خەیاڵاوی سیاسی وڵات و نەتەوە یان لەپێناو گلدانەوەی چەند دەستکەوتێکی دارایی بۆ خۆیان؛ جاربوە تاوانی وا گەورەیان دەرهەق بە خەڵك کردوە کە گەورەترین تاوانباریش شتیوا نەکات، یەك لە روداوە هەرە کارەساتو ستەمئامێزەکانی ناو مێژو ئەو برسیەتی و قاتوقڕیە بەربلاوەی بەنگال (هیندستان) بو کە ئینگلیز بە ئەنقەست

(١) مگێز: ئارەزو، مەیل سێلاو: لافاو.
(٢) رێخت: فطرة.

خەڵکی توش کرد کە نەیاندەهێشت خەڵك ئەو بەلەمانە بەکاربێنن کە بۆ دروێنەی کێڵگەکانی برنج -کە خۆراکی بەنگالە- بەکاریان دێنا، بڕە دانەوێڵەیەکی ئێجگار گەورەشیان بۆ سەربازان گل دایەوە و ڕێگەشیان بە خەڵك نەدەدا کێڵگەکان بدورنەوە تا لە ئەنجامدا هەموی بە خەسار چو. بەم شێوەیە قاتوقڕی کەوتە ناو خەڵكو سەدان هەزار کەس لە برسان مردن، لەکاتێکدا هیندستان تا بڵێی دانەوێڵەیەکی زۆری هەیە و ڕێگاوبانی هاتوچۆشی فرە ئاسانەو خاکەکەشی بە بڕشت و باوبارانە، تەنانەت دەتوانێ وڵاتێکیتریش نان بدات، ئەم قاتوقڕی و برسیەتیەیان کە توشی خەڵکەکە کرد بۆ ئەوەبو خەڵك رو لە سەربازی بکەنو هەروەها واش نیشان بدەن کە حوکمی زاتی لەم وڵاتەدا سەرناگرێو شکست دێنێ.

لۆرد(ماونت بیتن)ی حاکمی هیندستان لە ساڵی (١٩٤٧ز)دا خۆی لەو پلانو نەخشانە نەبان[1] کرد کە بۆ لەناوبردنی موسڵمانانی شاری دلهیو بەنجابی رۆژهەڵات ڕێك دەخرا، پێشیان گوتبو کە کەینوبەین و پلانێك لەم ناوچانەدا لەئارادایە بەو مەبەستەی رەگەزی موسڵمانەکان قڕ بکەن، پسپۆڕەکانیش ئاگاداریان کردبوەوە کە خەریکە شەڕوشۆڕ و هەرایەکی گەورەی تایفەگەری روبدات، بەڵام ئەو وەك تۆڵەستاندنێك لە موسڵمانەکان خۆی لێ خەواند و وەك لە گوێی گادا نوستبێ هیچی نەکرد. چونکە کاتی خۆی موسڵمانەکان بە پێچەوانەی هیندیەکان بۆ حاکمێتی هیندستان هەڵیاننەبژاردبو، هەروەها تا ببێتە بیانویەکیش لەسەر ئەوەی کە خەڵکی ئەم وڵاتە شایەنی سەربەخۆیی نین، بگرە لەسەر شانی ئینگلتەرا بارگرانیشن و دەبێ رژێمو ئاسایشیان بۆ بپارێزێ، لە ئەنجامدا ئەوقەسابخانە گەورەیەی لێ کەوتەوە کە خەڵکێکی بێشوماری تێدا کوژرا، بەجۆرێك لە هیچ سەردەمێکدا قەسابخانەی وا روی نەدابێ.

جگە لەمە دو سەرلەشکری هیندی بۆ یەکلاکردنەوەی ئەم کێشەیە (رید گۆلف)یان بە ناوبژ هەڵبژارد کە ئەویش حوکمێکی ناڕەوای رۆنا و شارەکانی

(١) نەبان: بێئاگا.

بەنجابی بەگەڵ هیندستان دا و لە پاکستانی دابڕاند پاشان موسڵمانەکانیان لە (فیرۆزبۆر)و(کۆرداسبۆر) ئاوارە کرد و توشی دەردەسەریو خەسارەتێکی گەورەی گیانیو ماڵییان کردن.

پشتگیریەکەی واشنتۆن و (ترومان)ی سەرۆکی ئەمریکا بۆ زایۆنیزم و دامەزراندنی وڵاتی ئیسرائیل لە فەلەستیندا و دژایەتیکردنی کێشەی عەرەبی کە ئاشکرایە هەق بەلای عەرەبەکاندایە، ئەمەش بەو مەبەستەی تا بتوانێ دەسەلاتی سیاسیو دارایی و رۆژنامەوانی جولەکەکان بۆ خۆی راکێشێو لە هەڵبژاردن دەربچێ، هەروەها کەچاوی لە ئاست هەمو بەڵگە رۆشنەکانی وڵاتانی عەرەبی نوقاند، وێڕای ئەمە بێدەنگیەکەی ئەمریکا لەمەڕ کارە دزێوەکەی فەرەنسا دژ بە وڵاتی جەزائیری موسڵمان بەڵکو هاوسەنگەربونیشی دەگەڵ فەرەنسا، هەروەها هاوکاری زلهێزەکانی رۆژئاوا لەسەر تاوان و دەستدرێژیەکان... هەمو ئەوانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە خوڕەوشتی گەورەپیاوانی ئەوروپاو ئەمریکا ئەوپەڕی نامەردی و نامەردومانەیی تێکەوتوە و ژیانی سیاسیشیان لە دەوری قازانج و بەرژەوەندیدا دەگەڕێ نەك رێبیر و بنەما.

بەندی دووەم

نەتەوەپەرستی و نیشتمانپەرستی لە ئەوروپادا

تێکشکانی کەنیسەی لاتینی هۆی هێزی دەمارگیری و نەتەوەپەرستی و نیشتمانپەرستی بو:

پێشتریش باسمان کرد نیشتمانپەرستی و نەتەوەپەرستی و بایەخدانی لە ڕاددەبەدەر بە گەل و شوێنی جوگرافی؛ خەسڵەتێکی ئەوروپاییەکان بوە بەجۆرێك کە تا سەر روحیان رۆچوە و دەگەڵ جەستەیان ئاوێتە بوە و بوەتە سروشتی دوەمینیان. بەلاّم کە نەسرانیەت هات سروشتەکەی لەناوبردن و چونکە نەسرانیەت –لەگەڵ گشت نەخۆشی و دەستتێوەردان و گۆڕانەکانیشدا –هێشتا شوێنەواری زانست و ئامۆژەکانی مەسیحی بەسەرەوە مابو و ئاینی ئاسمانیش هەرچەند دەستی تێوەردرێ و بگۆڕدرێ هێشتا ئەو جیاوازیە دەستکردانە ناناسێ کە بۆ جیاکردنەوەی مرۆڤ لە مرۆڤ دانراون و قەت بە چاوی جیاوازی ناڕوانێتە ڕەگەزو ڕەنگ و نیشتمانەکان. دینی نەسرانی سەرجەم نەتەوە ئەوروپاییەکانی یەك خست و لە ژێر ئالاّی ئاینی کۆ کردنەوەو جیهانی نەسرانیەتی کردە یەك تیرە و گشت گەلانی بۆ کەنیسەی لاتینی گەردەنکەچ کرد و توانی بۆ ماوەیەکی دورودرێژ بەسەر فیزودەماری نەتەوەپەرستیی و بانگەوازی نیشتمانپەرستی زاڵ ببێ و خەڵکی لێ وەلانێ.

بەلاّم لۆثەر لە ساڵی (١٤٨٣-١٥٣٦ز) بزاڤێکی بەناوبانگی چاکسازی ئاینی دژ بە کەنیسەی لاتینی بەرپا کرد و واشی بە چاك زانی بۆ هەمووارکردنی بزاڤەکەی پشت بە ئەڵمانە هاوڕەگەزەکانی ببەستێ، لە ئەنجامدا سەرکەوتنێکی دیارو بەرچاوی وەدەست هێنا و کەنیسەی لاتینی شکستی خوارد و ڕیسی ساڵەهای ساڵی لێ بوەوە خوری !، نەتەوەکان لەیەکتر جوێ بونەوە و سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت و هیچ پەوەندیەك نەما دەگەڵ یەکیان ببەستێتەوە، ڕۆژ بە ڕۆژ

سەربەخۆتر و پەرتەوازەتر دەبون تا لە ئەنجامدا دینی نەسرانی لە ئەوروپادا پوکایەوە و فیز و دەماری نەتەوەپەرستی و نیشتمانپەروەریش گەیشتنە ئەوپەڕی هێز. ئاین و نەتەوەپەرستی وەك دو تای تەرازوێکن ئەگەر یەکێکیان قورس بێ ئەوەی تر سوك دەبێ، جا دیارە (تا) کەی ئاین ڕۆژ بە ڕۆژ سوکتر دەبو و (تا)کەی هەمبەریشی قورستر دەبو. بەرێز لۆرد لۆثیەن (Lord Lothian)ی بەناوبانگی ئینگلیز کە باڵیۆزی پێشوی بەریتانیا بو لە ئەمەریکا، ئاماژە بەو حەقیقەتە دەکات و لە وتارێکدا کە لە ساڵی (١٩٣٨ز) لە ئاهەنگێکی زانکۆی (عەلیکرە) پێشکەشی کرد ، دەڵێ :

((بزاڤەکەی لۆثەر کە بانگەشەی چاکسازی ئاینی دەکرد کاتێك یەکێتی کلتور و دینی ئەوروپای هەڵوەشاندەوە کیشوەری ئەوروپا بۆ چەندین میرنشینی گەلئامێزی لێکجودا[1] دابەش بو، ناکۆکی و مونافەسەکانی نێوان میرنشینەکانیش مەترسیەکی هەمیشەیی لەسەر جیهان دروست کرد)).

لە ئەنجامی داڕوخانی ئاین و پوکانەوی ڕێبیرە دینی و ڕەوشتیەکانەوە؛ تای نیشتمانپەرستی و نەتەوەپەرستی قورس بو ، (لۆرد لۆثیەن) لە هەمان وتاردا دەڵێ:

((ئاین ڕێبەرێکە مرۆڤ هەمو دەم پێویستیەتی، تەنها ئاین دەتوانێ ئامانجە ڕەوشتیەکان و شکۆ مەعنەویەکان بۆ ژیانی مرۆڤایەتی دابین بکات، ڕۆژئاوا لە ئەنجامی داڕوخانی دەسەڵاتی ئاینی دوچاری ئاژاوەی ڕاڕەوە سیاسیەکان بو کە لەسەر بنچینەی جیاوازی ڕەگەز و چینایەتی دامەزرابون، بەهۆی کاریگەری زانستە سروشتیەکانەوە وای لێهات بڕوا بەوە بێنێ کە ئامانج و مەبەستی مەزن و هەرەبەرز بریتی بێ لە باڵادەستبونی ماددەپەرستی، کە هەڵبەت ئەمەش بەردەوام گرێ و گرفت و ئەرك و بارگرانی زیاتر بۆ ژیان پەیدا دەکات . ئەنجامێکی تر ئەوە بو کە ئەوروپا زۆری لەبەر زەحمەت بێ بتوانێ گونجان بخاتە

---

(١)میرنشینی گەلئامێزی لێکجودا: امارات شعبیة مختلفة.

نێوان ڕوح و ژیانەکەی ، گونجانێك بتوانێ لە نەتەوەپەرستی رزگاری بکات کە دێوەزمەی هەرەگەورەی ئەم سەردەمەیە))[1]

سەیرو سەمەرەکانی فیز و دەماری نەتەوەپەرستی لە ئەوروپادا :

کە سیستەمی ئاینی لەبەریەك هەڵوەشایەوە، یەکەم شت نەتەوەپەرستی هەناسەی هاتەوەبەر و ئەوروپا بو بە یەك سەربازگەی دژ بە سەرجەم ڕۆژهەلات، نەتەوەپەرستیەکە هێلێکی جیاکەرەوەی لە نێوان ڕۆژئاوا و ڕۆژهەلات یان لە نێوان ئەوروپا و کیشوەر و ناوچەکانیتر کێشا و ڕەگەزی ئاری لە ڕگەزەکانی تری مرۆڤایەتی بە بەرزتر هەڵبوارد. وای لە ئەوروپاییەکان کرد وا لەخۆ بگەن کە چاکە و بەرزێتیان بەسەر گشت ڕەگەز و گەل و کلتور و ژیار و زانست و ئەدەبی ئەودیوی هێڵەکەدا هەبێ و پێیان وابێ خۆیان بۆ قەڵەمڕەوی و فەرمانڕەوایی خولقێنراون و خەڵکانیتریش بۆ ژێردەستەیی و بەرفەرمانی، خۆیان دەبێ هەمیشە بێنن و گەشە بکەن خەڵکانیتریش بپوکێنەوە و بمرن. یۆنانی و ڕۆمەکانیش لە سەردەمی خۆیاندا هەمان بیروباوەڕیان هەبو و بەهەمان شێوە بیریان دەکردەوە، پێیان وابو تەنها ڕەگەزەکەی خۆیان پاك و نەجیمزادەن و هەمو شتێکیان بە نامۆ ناو دەبرد بەتایبەتی ئەو نەتەوانەی کە دەکەونە ڕۆژهەلاتی ئۆقیانوسی ئەتلانتیکەوە کە بە دڕندەیان ناودێر کردبون.

بە هۆی ئەم دەرونە ڕەگەزپەرست و دەمارگیریانەوە کە دژ بە گشت شتێکی دەرەکی و بیانی بو؛ هەندێ لە گەلانی ئەوروپا گەیشتنە ڕاددەیەك دینی نەسرانیشیان پێ لاییدە و نامۆ بێت، بۆیە هەوڵیان دەدا لە ولاتی دەربەدەر بکەن و گەلی لێ دابڕن، وتەکەی پرۆفیسۆر (ئاتەرنی) کە یەکێکە لە مامۆستاکانی ئەڵمانیا ئەم بیروبۆچونە دەردەخات کە دەڵێ :

---

(١) Canvoation Adress of Lothian at muslim university Alrgrah

((منداڵەکانمان لە پێناو چدا مێژوی نەتەوەیەکیتر بخوێنن ؟ بۆچی چیرۆکەکانی ئیبراهیم و ئیسحاق فێر بن؟ تەنانەت خواکەشمان پێویستە ئەڵمانی بێ)).

لە ئەڵمانیا کۆمەڵێك پەیدابون خۆیان لە مەسیح –سلاوی خوای لەسەر بێ- بێبەری دەکرد لەبەر ئەوەی دەیانگوت لە بەنی ئیسرائیل بوە ، ئەو کەسانی خۆشیشیان دەویستن و بەمەزن و بەرێزیان دادەنان زۆریان هەوڵ دەدا بسەلمێنن لە نەژادی ئاری بوبن، دەمارگیریەکیش پەیدا بو دەیگوت دەبێ خواوەندی دێرینی نەتەوەیی زندو بکرێتەوە کە پێشان گەلی ئەڵمان دەیانپەرست.

خۆ کەفوکوڵی فیزودەمازی رەگەزپەرستی و نیشتمانپەرستیەکەی روسیای جیهانپەوەریش لە هی ئەڵمانیای مونافیسی دێرین کەمتر نەبو.

روسەکان وا دەزانن ئازایەتی زۆربەی داهێنانە مەزنەکانی سەردەمی نوێ بۆ روسەکان دەگەرێتەوە. وادەزانن ئەو کەسەی یاسای پێکهاتەی ماددەکانی دۆزیەوە (لافوازێ) نەبو، بەڵکو زانای روسی (میشێل لۆمۆتۆسۆف) بو . دەڵێن (لووجین)ی روسی بە شەش ساڵ بەر لە (ئەدیسۆن) کارەبای بۆ روناککردنەوە بەکار هێناوە. رۆژنامەی (براڤدا) بلاوی کردۆتەوە و دەڵێ، زانا روسیەکان بەر لە (مۆرس) توانیویانە تەلەگراف دابهێنن و بەر لە (سێتفنسن) توانیویانە شەمەندەفەری هەڵمی وەگەر بخەن.. گەلێ جۆرە قسەی تریش لەم بارەوە دەکەن و دەگەڵ مێژو روبەرو دەبنەوە . هەڵبەت تاکە ئەنگێزەی[1] ئەم ورتەورتانە تەنها بریتیە لە فیز و دەماری رەگەزپەرستی و بە پیرۆز گرتنی روسیا.

پەتای نەتەوەپەرستی لە وڵاتە ئیسلامیەکاندا :

بە داخ و کەسەرێکی زۆرەوە پەتای نەتەوەپەرستی هەندێ لە وڵاتانی ئیسلامیشی گرتەوە کە دەبوایە ببنە رابەری بانگەوازی جیهانیی ئیسلامی و، مەشخەڵی پەیامی ئاسایش و ئاشتی هەڵگرن و بەرەیەکی بەهێزی یەکانگیر پێك

(١) ئەنگێزە: پاڵنەر.

بێــنن و دژی نەتەوەپەرســتی و نیــشتمانپەرستی بوەســتن ، بــەلاَم لەبــەر هەڵوەشانەوەی دین و بە کاریگەری داب و نەریت و ژیاری ڕۆژئاواوە پێــچەوانەی ئەمە رویدا ، تورکەکان کێشەی تەورانیەتیان لە ناودا پەیدا بو کە بانگەشەی بــۆ ژیاندنــەوەی داب و نــەریت و کلتــور و جاهیلیەتــە دێرینەکــەی دەکــرد، وەك ئەڵمانەکان چۆن بە چاوێکی نامۆوە تەماشای ئەو ئاین و نەریت و کلتور و بەرز و بالاَ و پاکەیان دەکرد کە پەیامبەرانی ڕەگەز نائاری هێنابویان، تورکــەکانیش بــە هەمان شێوە دەیانڕوانیە شەریعەت و کلتور و زمانی دینــی ئیــسلام کــە لەســەر دەستی عەرەب بلاَو ببوەوە. هەندێ لە بیرمەندانی تورکیای فــەتات پێیــان وابــو ئیسلام دینێکی لاییدە و نامۆیە و بۆ گەلی تورك ناگونجێ، چاکتر وایە بگەڕێنەوە سەر ئەو بتپەرستیە کۆنەی کە باووباپیران بەر لــە وەرگرتنــی ئیــسلام پــەیرەویان لێکردوە . خاتو خالیدە ئەدیب هانم لە بارەی (زیاء کوك ئەلب) کە یەکێکە لــەو گەورە دامەزرێنەرانەی لە ڕوی ئەدەب و تازەگەریــەوە تورکیــای نوێیــان هێنایــە دامەزراندن، دەڵێ:

((زیــاء کوك ئەلب دەیویست تورکیایەکی تازەی وا دروست بکات کــە ببێتــە پردێك لە نێوان تورکە عوسمانیەکان و تەورانیە کۆنەکان، بە هۆی ئەو زانیاریانەی کە لەبارەی سیستەمەکانی سیاسی و شارستانی ســەردەمی تورکــەکانی بــەر لــە ئیسلام کۆی کردبوەوە دەیویست چاکــسازیەکی شارســتانی بــەرپا بکــات، زیــاء دەیگوت ئەو ئیسلامەی دایانڕشتوە بە کەڵکی کاروبارەکانی ئێمە نایەن، ئەگــەر نەشتوانین بۆ سەردەمی نەفامەتی کۆن بگەڕێینەوە دەبێ چاکــسازیەکی ئــاینی وا بەرپا بکەین لەگەڵ شەقڵ و سروشتی ئێمە بگونجێ))[1]

ئەو کێشەیەی کە لە نێو تورکــەکان پەیــدابو هــەمان شــت لــە ڕۆژگارەکــانی کۆتاییدا لە ناو ئێرانیەکانیش پەیدا بو.

(١) محاضرات (خالدة أديب هانم) في الجامع الملية بدهلى .

ئەمیر شەکیب ئەرسەلان -خوا ڕەحمی پێ بکات- کە نەك لە بارەی عەرەب بەڵکو لە بارەی تورکیشەوە شارەزا و جێباوەڕە -چونکە زۆر لە تورکیا ژیاوە- و لە ئەنجومەنی نەتەوەییشدا ئەندام بوە، لەم بارەوە دەڵێ:

((دەستەیەکی تر هەبون پێیان دەگوترا دەستەی تەورانیەکان، لەگەڵ دەستەی یەکەم -کە بڕوایان بە نەتەوەی عوسمانی ئیسلامی هەبو- ناکۆك بون، بەناوبانگترین بانگخوازەکانی ئەمانە بون:

زیاء کوك ئەلْب، ئەحمەد ئاغائیف، یوسف ئەقشورا کە هەردوکیان لە ڕوسیاوە هاتبون، جەلال ساهیر، یەحیا کەمال، حەمدوڵلا سبوعی سەرکردەی وجاق (تورك بوردی))، محمد ئەمین بەگ شاعیری میللی و گەلێك ئەدیب و بیرمەندی تر و زۆربەی قوتابیو لاوانیش . پێیان وابو گەلی تورك یەکێکە لە کۆنترین نەتەوە سادەکان و خاوەنی ڕەگاژوترین[1] شکۆیە و بەر لە گشت نەتەوەیەکیش ژیاری بنیات ناوە، پێیان وابو تورك و مەغۆل یەك ڕەگەزن دەچنەوە سەر یەك نەژاد و پێویستە بەیەك ڕەگەزیش حیساب بکرێن، بەم هەمو نەژادییەیان دەگوت کۆنەژادی[2] تەورانی. کۆنەژادە تەورانیەکان تەنها لەسەر تورکەکانی سیبیریا و تورکستان و چین و فارس و قەوقاز و ئەنادۆڵ و روملی کورت هەڵنەهێنا بگرە مەغۆلەکانی چین و مەجەڕ و فنلەندیەکانی ئەوروپاشیان دەخستە بەرێ و جگە لەمانە هەر رەگەزێکیتر بۆنی تەورانیەتی لێ بهاتایە دەیانگوت بەڵێ ئەویش هەوە.

ئەم دەستەیە بە پێچەوانەی دەستەی یەکەم دەیانگوت: ئێمە یەکەم جار تورکین دوەم موسڵمانین، دروشمەکەیان بریتی بو لە نادینداری و فەرامۆشکردنی جامیعەی ئیسلامیو مەگەر لەو کاتەی کە خزمەت بە دەسەڵاتی تەورانیەکان بکا! ئەو کات وەك ئامرازێك بەکاریان دێنان نەك وەك مەبەست. ئەم دەستەیە زێدەڕۆییەکی ڕاددەبەدەریان لە بارەی تەورانیەتگەریەوە دەکرد و تەنانەت گەیشتنە ڕاددەیەك بڵێن: ئێمە تورکین و روگەکەمان تۆرانە. گۆرانیان بە شان و

(١) رەگاژۆ: رەگداکوتاو.

(٢) کۆنەژاد: جامیعە.

باڵی جەنگیزخان هەڵدەگوت و سەرسامی خۆیان بۆ فتوحاتی مەغۆلەکان دەردەبڕی وهیچ کردەوەیەکی ئەوانیشیان بە ناپەسند و ناڕەوا نەدەدایە قەڵەم. سرودیان لە بارەی روداو و شەڕە جەنگیەکان دەهۆنیەوە بەو مەبەستەی دەق بەوە بگرن خۆیان بە جەنگیزخان هەڵدەنەوە و ورەیان پێ بەرز ببێتەوە))[1].

هەروەها دەڵێ:

((لەبەر ئەوەی سەردەم سەردەمی نەتەوەپەرستی بو کە ئەویش دیارە وەك چاولێکەریەك بو لە نەتەوەپەرستایەتی ئەوروپاییەکان، بۆیە فارسەکانیش لە جارانی پێشتر پتر دەستیان بە نەتەوەپەرستی گرت و هەمان هەڵوێستی تورکەکانیان دوبارە کردەوە، ڕوناکبیرەکانیان وەك ڕوناکبیرە تورکەکان لە پەرستنکاری باوباپیرانیان دەکۆڵیەوە، کۆنە ئاینە فارسیەکانیان سۆراغ دەکردەوە و لەو گورگە سپیە دەگەڕان کە لە دێرینەوە پەرستویانە، تەنانەت لە هەندێ پەرتوکە تازەکاندا وێنەکەشیان کێشاوە. شێخلئیسلام: موسا کازم —خوا بیخاتە بەر میهری خۆی — خۆی بۆی گێڕامەوە گوتی: پێم گوتون: پێشان عەرەبەکان عیبادەتی وایان هەبو پیاو موی دەگەڵ گرژ دەبو، کە ئیسلام هات هەموی لەناوبرد، بەڵام ئەوان شانازیان بەمە دەکرد کە خوا میهرەبانی لەگەڵدا کردون لەو جۆرە هەرزەییو عیبادەتەی رزگار کردون، کەچی ئێوە دەتانەوێ خوا لەبیر خۆتان ببەنەوە و یادی پەرستنی گورگی سپی بکەنەوە، بەڕاستی زۆر بەداخەوە !!. ئەو شتەی لەلای تورکەکان ڕویدا لەلای فارسەکانیش ڕوویدا، ڕوناکبیرەکانیان بە دوای ئاینە کۆنەکانیان وێڵ ببون کە ئاینێکیان بریتی بو لە کیومەرتیە (واتا بە گەورە گرتنی ڕوناکی و خۆ دور گرتن لە تاریکی)، ئا لێرەدا بو کە توشی ئاگرپەرستی بون. ئاینێکیتر بریتی بو لە زەردەشتی کە بانگەوازی بۆ تاکێتی خوا دەکرد و دەیگوت: خوا خالقی ڕوناکی و تاریکیە، خێر و شەڕیش لە ئەنجامی تێکەڵبونی ئەم دوانەوە هاتونەتە پەیدابون، ئەگەر تێکەڵ نەبویان جیهان پەیدا نەدەبو، جگە لەم ئاینانە لەگەڵێك بیروباوەڕ و پەرستگە و شوێنەوارە دێرینەکانی

(١) پەراوێزەکانی ئەمیر: شەکیب ئەرسەلان لەسەر (ئێستای جیهانی ئیسلامی)١/١٥٨-١٥٩

فارسیان دەکۆڵیەوە وەکو: دوپەرستی، زەردەشتی، مانەوی، ئی واشیان هەبو لە مەزدەکایەتی دەکۆڵیەوە کە بانگەشەی خوانەناسی و بەربەرەڵلایی دەکرد))[1]

هزری نەتەوەپەرستی لە ناو عەرەبدا:

زەبرەبەندی هەرە تاڵ ئەوە بو کە پەتاکەی نەتەوەپەرستی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا عەرەبەکانیشی داگرتەوە، ئەو عەرەبانەی کە بەسای ئەو دینەی خوا بۆی هەڵبژاردبون ماوەی سێزدە سەدە بانگەوازی برایەتی و یەکسانیان لە نێو مرۆڤایەتیدا بلاّو کردەوە، پەتاکە لەبەر چەند هۆیەکی ناوەکی و دەرەکی دەگەڵ خوێنی عەرەبەکانیش ئاوێتە بو و بو بە سروشتێکی هەمیشەیان.

یەکێك لە گرنگترین هۆکارە ناوەکیەکان بریتی بو لەو فیزودەمار و کەشوفشە نەتەوەپەرستیەی کە هەندێ لە دەسەلاّتدارەکانی تورك خۆیان پێ هەڵدەدایەوە، هەروەها ئەو لاف و گەزافەش بو کە تورکەکان لە هەندێ ڕەفتار و هەڵسوکەوتدا نیشانیان دەدا، ئەمانە وایان لە عەرەبە ناسك و زێدە حەساسەکان کرد بۆنی ئیستعمارێتی لە تورکەکان بکەن و واش لەخۆیان بگەن نەتەوەیەکی پلە دوی لاوەکی بێ بایەخ بن. هۆکارێکی تری یاریدەدەر ئەوەبو کە تورکەکان شوێنێکی شیاویان بە زمانی عەرەبی نەبەخشیبو و وەك زمانی گەلێکی فەرمانڕەوا و ڕەسمی تەماشای زمانی تورکیان دەکرد، جگە لەمانە گەلێ هەڵەی تری سیاسیش کە تورکەکان رەفتاریان پێ دەکرد، بڕیارەکانی جامیعەی ئیسلامیش لەولاوە بوەستێ کە تورکەکان لە سەردەمەکانی کۆتاییدا بانگەوازیان بۆ هەڵدەبڕی، ئەم هۆکارانە وای لە عەرەبەکان کرد تورەییان بورووژێ و ژیلەمۆی عەرەبایەتیان جۆش بخوات و کلّپە بسەنێ، هەروەها گەورە ڕۆشنبیرانی عەرەبی مەسیحیش ڕەگ و ریشاڵی عەرەبایەتیان لە دڵ ڕەگاژۆتر بو چونکە ئەوان هیچ پەیوەندیەکی بڕوا و ئاین و برایەتی ئیسلامی دەگەڵ تورکانی پەیوەست نەدەکردن، وێڕای ئەمەش کلتورەکەی ڕۆژئاواشیان وەرگرتبو کە بەپیرۆز زانینی

---

(١) حواشی حاضر العالم الاسلامی: ١/١٦٤-١٦٥

ڕەگەز و نەژاد و هزری نەتەوەپەرستی تێ ئاخنرابو و وەك خوێن هاموشۆی تێدا دەکرد.

هۆکاری دەرەکی دوەمیش ئەوەبو بانگخواز و سەرکردە سیاسیەکانی ڕۆژئاوا کە لە مێژبو خەونیان بە روخانی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانیەوە دەدیت و بە حەزرەتی ئەو ڕۆژە بون لەبەریەك هەڵوەشێتەوە و دەسەڵاتە روحی و رامیاریەکەی لە ڕۆژهەڵاتدا تارومار ببێ؛ هزری نەتەوەپەرستی عەرەبییان برەو پێدا و بایەخێکی زۆریان بۆ دانا کە دەگەڵ خوێنی هەندێ لەگەنجە عەرەب پەروەرەکانیشدا خەریك بو تێکەڵ دەبو، بەهۆی پەڕتوك و نوسراو و گەشت و گەڕانیان بەنێو شارە گەورەکانی عەرەبی و پەیوەندیکردنیان بە دەمڕاست و خاوەن خامە و سەرۆك هۆزو تیرەکانی عەرەبی؛ پتر کێشەکەیان دەوروژاند و خۆشیان وا نیشان دەدا کە عەرەبیان خۆشدەوێت و دەیانەوێ داکۆکی لە مافەکەیان بکەن، خۆیان وەك دڵسۆزێك رادەنواند و دەیانگوت لەپێناو بەرژەوەندی ئێوەدا دەمانەوێ مەڵبەندی خەلافەت کە لە سەدەی دەیەمی کۆچیڕا زەوت کراوە و لە ئاستانە پەستێنراوە بگوازینەوە شوێنی شەرعی و سروشتی خۆی کە یەکێکە لە دو حەرەمە پیرۆزەکان، یان بیگوازینەوە بۆ یەکێك لەپایتەختەکانی ولاتە عەرەبیەکان . جا ئەم هزرە چۆن خۆی دەمێشکی عەرەبان ئاخنی و چۆن دەستبەکار بو؟ ڕۆڵی بیرمەندانی ڕۆژئاوا لە بەرپاکردنی ئەم هزرەدا چبو؟ چۆن توانیان خەڵکی پێ ڕازی بکەن و برەوی پێ بدەن و لەم هەمو شوێنە دەنگ و پاڵپشتی بۆ پەیدا بکەن؟ وەلامی گشت ئەم پرسیارانە لە چەند پەرەگرافێکی پەرتوکی ئایندەی ئیسلام (**Future of Islam**) دەخوێنینەوە کە مستەر (ولفەرد بلانتی) لە ساڵی(١٨٨٢ز) نوسیویەتی. بێگومان بلاوبونەوەی ئەم پەرتوکە دەنگ و سەدایەکی گەورەی لە نێوەندە عەرەبی و ئیسلامیەکان پەیداکرد و بۆ هەردو زمانی عەرەبی ئوردیش وەرگێڕدراوە و هەریەکەشیان چەندین نۆرە چاپی لێ دەرچۆتەوە. مستەر بلانتی لە پێشەکی پەرتوکەکەیدا دەڵێ:

((سەرکردەکانی میسر ڕێگەیەکی ناوەنجیان لە مەڕ کێشەی خەلافەت هەڵبژارد، هێزو فشاری خۆیان لە پێناوی (ئازادی) خستبوە کار، هەڵوێستی رکەبەر و نەیارانەیان وەرنەگرت، شەقاریان[1] لەقەلآی ئیسلام دروست نەکرد و نەشیاندەویست دروست ببێ، هێشتا ئیعتیرافیان بە خەلیفایەتی سوڵتان عبدالحمید خان دەکرد و پێیان وابو ئەو لە یەکێکی تر شایانتر و لە پێشترە، دامەزراندنی خەلافەتی دوەمیشیان تا کاتی مردن و نەمانی خەلافەتی عوسمانی دواخست، بەڕاستی هەڵوێستێکی ڕەسەن و مەردانەیە و هەر لە خۆیان دەوەشێتەوە)).

پاشان دەڵێ:

((ئەم سەرکەوتنە –ئەگەر چەند ساڵێك ئارامی لەسەر بگرین – بۆی هەیە ببێتە سەرکەوتنێکی فراوانتر و سەرتاپاگیرتر، چونکە مردنی سوڵتان عبدالحمید یان دابەزاندنی لە حوکم دەبێتە هۆی گواستنەوەی مەڵبەندی خەلافەت بۆ قاهیرە، عەرەبەکانیش دەرفەتیان بۆ دەڕەخسێ سەرلەنوێ سەرکردایەتی (لە دەستچوی) ئاینییان بگەڕێننەوە)).

لە شوێنێکی دیکەی هەمان پەرتوك لە باسی (مەککە، پایتەختی ڕاستەقینە)دا دەڵێ :

((هۆشمەندو زانا موسڵمانەکان بە ڕونی بۆیان دەرکەوت کە ئەگەر گەشتەکەمان بەرەو دواوە[1] ببەینەوە ئەوا ناچار دەبین قۆناغێکی گەلێ دور ببڕین، ئەگەر مەڵبەند و پایتەختی ئاین لە نیمچە دورگەی عەرەبی بێ کە لانەی ئیسلام وشوێنی دابەزینی سروشە، کە تاکە ولآتێکە خاوەنی گشت سیفەتەکانی حوکمی ئاینی بێ و بتوانێ حوکمی خۆی تائەوپەڕی ڕابنوێنێ، کە مەسیحی و جولەکەی تێدا نیە تا بکەوێتە کێشەو بەربەرەکانێ کردنیان، ولآتێکی وا بە خێر و بەرەکەتیش نیە تا ڕۆژئاوا لیکاوی بۆ هەڵڕژێ، خەلیفە لەوێدا ترسی گەفوگوڕی

(١) شەقار: قەڵشت، درز.

(١) مەبەستی ئەوەیە کە ئەگەر مەڵبەندی خەلافەت لە قوستەنتینیەوە بگوازرێتەوە بۆ شوێنێکی تری ئاسیا .

باڵوێزی ئینگلیزی و فەرەنسی و ترسی هەڕەشەی نێردراوی بێگانەی نابێ و دەتوانێ وەك جێگرەوەیەکی پێغەمبەر بە ئازادی خۆی هەڵسوکەوت بکات، ئیسلامیش لە گشت ژەنگوژار و خلتوخالێك مشتومالْ دەبێ، لەبەر هەمو ئەو هۆیانە ڕەنگە خەلافەت بگەڕێتەوە دەست خەڵکی خۆی، بۆ مەککە یان بۆ مەدینە)).

بەردەوام دەبێ و دەڵێ:

((گواستنەوەی پایتەختی ڕوحی لە قوستەنتینیەوە بۆ مەککە کردارێکی ئاسان و سروشتیە و هزر و بیروباوەڕی ئێستای جەماوەر ناگۆڕێ و دەگەڵ ڕاوبۆچونی زانایانیش ئێکاوئێکە، مەککە و مەدینە هەوارگەی شەرعی و پەناگەی ڕوحین بۆ ئەهلی حەلل و عقد، بۆیە هەر ئەم دو شارە دەبنە مەڵبەندی هێزی ڕوحی. هەمو ئەو کەسانەی لەم بارەوەش قسەم لەگەڵدا کردون ڕاکەیان پەسند کردوە و پێشیان وایە سەرجەم زاناکان ئەم هزرە پەسند دەکەن تەنها برادەرانی تورك نەبێ، بەلاّم من خۆم وای دەبینم کە مەککە بارەگای سەرەکی خەلافەت بێ. لە مێژ بو گوێمان لەو ڕستەیە دەبو کە دەیگوت: (ڕۆما پایتەختە) بۆیە ڕستەی (مەککە پایتەختە) کاریگەرێکی قوڵ دەخاتە نێو مێشك، خۆ ئەگەر ئەوەشی بخرێتە سەر کە دەڵێ: (خەلافەت دەبێ لە قورەیش بێ) ئەوا هەر هیچ نەبێ بومەلەرزەیەك دەخاتە ناخی عەرەبە عەرەبپەروەرەکان و مەستیان دەکات، بێگومان ڕەگەزی عەرەب پشتگیری لەم پێشنیارە دەکات، لە بیریشمان نەچێ دەسەلاّتی عەرەبەکان لە مەراکیشەوەڕا درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە (بوشەهر)، پانتاییەکەشیان موسڵمانەکانی هیندستان و (مەلایۆ)شی گرتۆتە خۆ، بگرە گشت ڕەگەزە ئیسلامیەکانیتریش هەر بەدەوری ئەم فەلەکەدا دەخولێنەوە، تەنها تورکەکان نەبێ کە ڕۆژ بە ڕۆژ پتر گرنگی خۆیان لە دەست دەدەن))[١].

کاتێك جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤-١٩١٨ز) بەرپا بو؛ ولاّتانی عەرەبی دەرفەتیان بۆ هەڵکەوت لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیا ببنەوە، هاوپەیمانەکان

---

(١) Future of Islam

ئەم دەرفەتەیان هەڵقۆستەوە و فویان بە موشەدەمێنی نەتەوەپەرستیدا کرد و (لۆرانس)ی فیلزان ڕۆڵی نەگریسانەی خۆی ڕاپەڕاند و تین‌وتاوی نەتەوەپەرستی وەجۆش هێنا و عەرەبەکانی لە ڕوی تورکان قیت کردەوە. (شەریف حوسێن) لە حیجاز و خەڵکی شامیش لە شامدا شۆڕشیان بەرپاکرد و پێیان باشتربو بچنە ژێر ئالای هاوپەیمانەکان نەك لەتەك تورکە موسڵمانەکان بمێننەوە کە تورکەکان هێماو هێزی ئیسلام و چقڵی چاوی دوژمنان بون. عەرەبەکان لەم کێشەیەدا فەرمانەکانی قورئان و سونەتیان لە بیر کرد و متمانەیان کردە سەر بەڵێنی فشوفۆڵ و سیاسەتی بێوەفا کە تەنها بەرژەوەندی دەناسێ و هێز و بازو دەپەرستێ. حکومەتێکی هاشمیێ عەرەبی لە سوریا دامەزرا، بەڵام لای هەموان ئاشکرایە کە هاوپەیمانەکان چۆن پەیمانیان شکاند و خۆیان لێ گێل کرد و پشتیان تێکرد تا لە ئەنجامدا خێرا هەڵوەشایەوە.

پاشان چەمکی نەتەوەپەرستی عەرەبی (کە چەمکێکی ڕۆژئاواییە) سەری هەڵدا، کە بۆ خۆی هزرێکە و فەلسەفەیەکی سەربەخۆیە، وەك دین تین و تاو و خوێنگەرمی و دروشم و موقەددەساتی خۆی هەیە. عەرەبە ڕۆشنبیرەکان -بە تایبەتی گەنجەکان — کە لەبەر چەندین هۆ پەیوەندیان بە دین لاواز ببو و بە حەزرەت بون بەزوترین کات شکۆ وگەورەیی بۆ عەرەب بێننە دی و لە ئازادی و پێشکەوتن و شارستانیدا هاوشانی گەلان بن، جا -بەگوێرەی قسەی خۆیان — جگە لە (نەتەوەپەرستی عەرەبی) هیچ دەرەتانێکی‌تریان شك نەبردوە تا مرازەکەیان بێنێتە دی، هەروەها لە بارودۆخ و ڕەوشەکەش هەراسان و بێهومێد ببون، لەپشتیوانی ولاتانی ڕۆژئاواش ڕەش بین ببون چونکە ئەوان ئیسرائیلیان دروست کرد و تا ئێستاش بەردەوام یارمەتی دەدەن و سۆزی بۆ دەردەبڕن، بۆیە وەك کاردانەوە و شۆڕشێکی هزری توندوتیژ کە توندڕەوەکان زێدەڕۆییان تێدا کرد پەنایان بردە بەر نەتەوەپەرستایەتی عەرەبی و گەیشتنە ڕاددەیەك نکوڵی لە هەمو شتێك بکەن تەنها ئەم هزرە نەبی کە وەك بەهێزترین چەك لە ڕوی دوژمن و وەك گەورەترین ئامراز بۆ هێنانەوەی ڕێز و شکۆی فەوتاوی نەتەوەی عەرەب پەنایان وەبەر بردبو. بەڵام هزری نەتەوەپەرستایەتی عەرەبی کە بینرا بەروبومی

خوازراوی نەبەخشی متمانەی لەلای عەرەبەکان کەم بووەوە و تینوتاوی لە دلاّن لاواز بو، بەتایبەتی لە شەڕی عەرەب و ئیسرائیلی ساڵی (١٩٦٧) کە نەبینرا هیچ پەرجوێك[1] بەرپا بکات.

ئاینی نەتەوەپەرستی ئەوروپا و ئەستوندەکانی[2]:

هەنگاوی دوەمی سەر ئەم ڕێگایە ئەوە بو کە گەل و وڵاتە گەورە و بچوکەکانی ئەوروپا هەریەکەو بۆ خۆی بو بە جیهانێکی سەربەخۆ و لەو دیوی ئەو سنورەی کە سروشت بە شاخ و ڕوباران کێشابوی یان هەر خۆیان بە مەرامێکی سیاسی و ئیمپریالی کێشابویان" ئیعتیرافیان بەبونی هیچ مرۆڤێك نەدەکرد و کەسیان بە پیاو نەدەزانی و ڕێزو حورمەتی هیچ کەسێکیان نەدەگرت. گەل و وڵاتەکان ببون بە خوا و بەندە دڵسۆزەکانیش بەوپەڕی لەخۆبوردەییەوە دەیانپەرست و بە پیرۆزیان دەزانی، خوێن ومالّ و خاکی خەڵکانیتریان لە پێناودا دەکردە قوربانی، سەرومالّی خۆشیان لە ڕێ دادەنا و مان و مردنیان لە پێناو شکۆداری ئەو بەناو خوایە فیدا دەکرد.

ئاینی نەتەوەپەرستی هەر دولایەنی خۆپەسندی و پێهیچبونی خەڵکان دەگرێتە خۆی؛ لایەنە خۆپەسندیەکە بریتیە لەو بیروباوەڕەی کە وا دەزانێ گەل و نەتەوە لە سەروی هەمو شتێك دان و لە هەمو شتێك چاکترن و خودا — ئەگەر گەل بڕوای پێ هەبێ یان نا یاخود ئەگەر لەبەر چەند بەرژەوەندیەك وشەی خوا هەڵقوڕێتەوە — لەم گەلەی چاکتر و بەڕێزتر و نەجیمزادەتر و زیرەکتر و بەهێزتر و هەڵکەوتوتری نەخوڵقاندوە و هەر گەلەکەی خۆیان شایەنی قەڵەمڕەوی و گەورەیی سەرگەلانی ترن و جیهان دەبێ لە ژێر سەرپەرشتی خۆیان دابێ و هەر خۆیان دەبێ ئەمیندار و بریکار و ڕاسپێری سەر زەوی بن. خوا وڵاتێکی لە وڵاتەکەی خۆیان خۆشەویستتر و بە بەرەکەتتر و پاکتر نەخوڵقاندوە، ئا ئەمەیە دینەکەی

---

(١) پەرجو: معجزة.
(٢) ئەستوند: کۆڵەکە، پایە، رکن.

نەتەوەپەرستی کە ڕێگە بە هیچ مرۆڤێك نادات لە نیشتیمانەکەیدا بژی تەنها ئەگەر بڕوای پێ هەبێ.

گەل و ولاتەکانی ئەوروپای ئەمڕۆ هەمویان وەکو یەك پەیڕەو لە دینی نەتەوەپەرستی دەکەن، بەلاّم هێندێکیان بەڕاشکاوی ڕایدەگەیەنن و هێندێکیش دەمامکی خۆیان بەستوە، هێندێکیان بە وتە ڕایدەگەیەنن و بە کردەوەش پەیڕەوی لێ دەکەن بەلاّم هێندێکیتر بە وتە دەیشارنەوە بەلاّم بە کردەوە ڕەفتاری پێ دەکەن. تۆوی نەتەوەپەرستی و نیشتیمانپەرستی فڕێ بدرێتە سەر هەر خاکێك هێندەی پێناچێ گەشە دەکات و ڕەگ و ریشالّ ڕەگاژۆ دەکات و پاشان نەشونما دەکات و دەبێتە درەختێك پاشان دەبێتە دارێکی ئەوتۆ کە سێبەرەکەی سەرجەم گەل بگرێتەوە. چۆن ئەگەر یەکێك بادەیەکی[1] زۆر بخواتەوە ناتوانێ سەرخۆش نەبێ، هەمان شت ئەگەر گەلێك بڕوا بە نەتەوەپەرستی بێنێ ناتوانێ دەستوپێ درێژی نەکات و رقی لە گەلانی تر نەبێتەوە و بە سوکی سەیریان نەکات، ئەگەر یەکێکیش فڕێ بدرێتە ناو ئاو لەشی هەر تەڕ دەبێ، شاعیر دەلّێ:

دەستی بەستەوە و خستیە ناو دەریا
پێی وت تەڕ نەبی وریا بە وریا![2]

بەتایبەتی ئەگەر زانست و ئەدەب و فەلسەفەو مێژو و تەنانەت زانستە سروشتیەکانیش بۆ بنیادنانی سۆزی گەلپەرستی و لاف و گەزافی ڕەگەزپەرستی یاریدەدەر بن و، دنەی گەل بدەن[3] شانازی بە باب‌وباپیران بکەن و بە رابردوی خۆیان بنازن و دینپەروەرێکیش نەبێ خەلّك لە ڕەگەزپەرستی بسەنگرێنێتەوە و کەسانێکیش سەرکردایەتی خەلّکەکەیان گرتبێتە دەست لە ڕەگەزپەرستی و شکۆی نەتەوەپەرستی بترازێ هیچ پێودان و بەهای تر نەناسن.

---

(١) بادە: مەی.

(٢) ألقاه في البحر مكتوفا وقال   له إياك إياك أن تبتلّ بالماء !

(٣) دنەدان: هاندان.

کینه و ترسیش یەکێکن لەو بنەمایانه کـه ئەگـەر وجودیـان نـەبێ شـیرازەی ژینی نەتەوەپەرستی دروست نابێت، که ئەمەشیان بریتیه له لایەنی پێهیـچبونی خەڵکان. بێگومان ئەو کاتەی که گەل شتێکی هەبێ لێی بترسێ و کینـەی لـێ هەڵگرێ حەماسەت و تینوتاوی نەتەوەپەرستی وەکوڵ دێت و تەمەنی درێژ دەبێت بۆیه سەرکرده نەتەوەپەرستەکان هەمیشه سـۆزی نێـو نـاخی گـەل دەوروژێـنن و ژیلەمۆکانی وەجۆش دێنن و ژێی هەره بەکار و ناسکی دەبزوێنن، که بریتیـه لـه ترس وکینه. چونکه بەهۆی ئەم دوانەوه نەبێ هەوری نەتەوەپەرستی ناتریشـقێنێ و لافاو دەنیشێتەوه .

ئوستاد (جۆد) شیکردنەوەیەکی فەلسەفی و دەرونی لەم بارەوه کردوه و دەڵێ:

((ئەو سۆزانەی که لەگەڵ یەکدا بەشدارن و دەتوانرێ به ئاسانی بوروژێنـدرێن بـریتین لـه سـۆزی (تـرس) و (کینـه) کـه دەبنـه مایـەی بزوانـدن و دنـەدانی جەماوەرێکی گەورەی خـەڵکی ڕەشـۆکی. بـەزەیی و پیـاوەتی و بەخـشندەیی و خۆشەویستی ناتوانن بەم جۆره کار له خەڵکی بکـەن، ئـەو کەسـانەی دەیانـەوێ سەرکردایەتی گەل بکەن ئەو کاته سەرکەوتن وەدەسـت دێـنن کـه شـتێکیان بـۆ بدۆزێتەوه لێی بترسن و کینەی لـێ هەڵگرن، بۆیه ئەگەر بمەوێ گەلانی سەر ڕوی زەوی یەك بگرن دەبێ دوژمنێکیان لەسەر هەسارەیەکیتر —بۆ وێنه مانگ — بـۆ بدۆزمەوه لێی بترسن. بۆیه سەیر نیه که ئەمڕۆ حکومەته نەتەوەپەرستەکانی ئەم سەردەمه له سۆنگەی سـۆزەکانی تـرس و کینـەوه ڕەفتـار لەگـەڵ دراوسـێکانی بکات، چونکه ئەم سۆزانه دەبێ هەردەم له دڵی خەڵکانی حوکمکراودا بـژین بـۆ ئەوەی یەکبونی نەتەوەپەرستی به هێز ببێ))[1] .

ڕێگەچارەی ئیسلامی بۆ تەنگژەی شەڕو مونافەسەی نێوان گەلان:

ئەو ڕێگه چارەیەی که ئوستاد جۆد بـۆ چارەسـەرکردنی گرفتـی نەتـەوەکان و تەنگژەی شـەڕ و مونافەسـەی نێـوان گـەلانی پێـشنیار کـردوه ڕێگەچـارەیەکی

. Guide to Modern Wickdness. P.١٥٠. (١)

دادگەرانە و ئاراستەگاریەکی هۆشمەندانەی تێدایە، دەڵێ بۆ ئەوەی دوژمنایەتی گەلانی سەر زەوی ڕوەو یەکتر ئاراستە نەکرێ پێویستە دوژمنێکی وا هەبێ هەمو لە دوژمنایەتیەکەی بەشدار بن و لێی بترسن و بیبوغزێنن و لە یەك سەنگەردا دژی بوەستن. ئێمەش دەڵێین ڕێگەچارەکە پێویست بەداهێنان و پەیداکردنی دوژمنێکی ئاوا ناکات و مەرجیش نیە دوژمنەکە لەسەر هەسارەیەکی تری وەکو مانگ و مەریخ بێت، جا بۆ وا دور بڕۆین؟ ئەی ئەوە نیە ئاین پێمان دەڵێ ئەو دوژمنە سەرسەختەی کە دژایەتی جۆری مرۆڤ و ئادەمیزادان دەکات وا لەسەر زەوی دایە و لەسەر هەمو مرۆڤێکیش پێویستە دوژمنایەتی بکات و خۆی لێ بپارێزێ و لەگەڵ مرۆڤانیتر دەست لەناو دەست ڕوبەڕوی بوەستن. قورئان دەفەرموێ :﴿ إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ: شەیتان دوژمنتانە، ئێوەش بیکەن بە دوژمن، شەیتان بانگی شوێنکەوتوەکانی دەکات تا لەریزی دۆزەخیەکان بن﴾ فاطر:٦ هەروەها دەفەرموێ: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلاَ تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ: بڕواداران! بڕۆنە ناو هەمو ئیسلام و وەدوای هەنگاوەکانی شەیتان مەکەون، چونکە شەیتان دوژمنێکی ئاشکرای ئێوەیە﴾البقرة:٢٠٨.

ئیسلام مرۆڤایەتی تەنها بۆ دو بەش دابەش کردوە: خواپەرست و شەیتانپەرست، هەقپەروەر و ناهەقپەروەر، جەنگ و جیهادیشی لە دژی شەیتانپەرست و ناهەقپەرستان بەرپا کردوە، جا لە هەر کوێ بن و هەر کەسێکیش بن. قورئان دەفەرموێ:﴿ الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا: بڕواداران لە پێناوی خوا دەجەنگن و بێبڕوایانیش لەپێناو تاغوت، شەیتانپەرستەکان بکوژن، نەخشەو فێڵی شەیتان لاوازە ﴾نساء:٧٦.

ئەو جەنگانەی ئیسلام کردونی هەرگیز لە مێژودا جەنگی ئاوا پڕ خێرو بەرەکەت روی نەداوە، کەمترین خوێنی تێدا ڕژاوە و کەمترین کەسی تێدا کوژراوە، هەرگیز جەنگی ئاوا نەبوە هێندە چاکەو ئاسودەیی و بەرژەوەندیەی بۆ

مرۆڤایەتی تێدا بوبێ. ژمارەی کوژراوانی هەردو لا (بە موسڵمانەکان و کافرەکانەوە) لە سەرجەم جەنگ و کوشتار و هێرش و بەرەنگاریەکاندا کە لە ساڵی دوی کۆچی تا نۆی کۆچی خایاند ناگاتە هەزار و هەژدە (١٠١٨) کوژراو، موسڵمانەکان دو سەد و پەنجاو نۆ (٢٥٩) کوژراویان بوە و کافرەکانیش حەفت سەدو پەنجاو نۆ (٧٥٩)کوژراو.[١]

بەڵام ژمارەی قوربانیانی جەنگی یەکەمی جیهانی (١٩١٤-١٩١٨ ز) بە گوێرەی ڕاسترین ئامار دەگاتە بیست و یەك ملیۆن کەس[٢]، حەفت ملیۆنیان کوژراو و ئەوانی تریش بریندار. مستەر (Maxton)ی ئەندام پەرلەمانی ئینگلیزی وا مەزەندە دەبات کە ژمارەی قوربانیەکانی جەنگی دوەمی جیهانی (١٩٣٩ ز) لە پەنجا ملیۆن کەمتر نەبوبێ. خەرجی کوشتنی یەك پیاو لە جەنگی یەکەمی جیهانی (دە) هەزار جونەیهـ بو. بەڵام خەرجیەکانی یەك سەعاتی جەنگی دوەمی جیهانی بریتی بو لە یەك ملیۆن جونەیهـ))[٣].

جەنگە ئیسلامیەکان بۆ ئەوە بون چیتر خوێن بە فیڕۆ نەڕژێتو سەروماڵی خەڵك بپارێزرێو دەروی خێروخۆشیو بەختەوەری بە روی جیهاندا بکرێتەوە. بەڵام شەڕە مونافەسەییو فیز و دەمار ئامێزەکانی نەفامێتی کە بە شەڕی هەرە گەورەی جیهانی ناوزەد کراون لە پێناو حەسمکردنی چەند شەڕێکی یەك لە دوای یەکی پێشتر بو، فەرمو ئەمەش وتەکەی مستەر (لوید جۆرج) پاڵەوانی شەڕی هەرەگەورە و سەرەك وەزیرانی ئینگلیزی کە دەڵێ:

---

(١) ئەم ژمارانە لە ئامارەکەی نوسەری بە ناوبانگی ژینامەی پێغەمبەرﷺ: قازی محمد سلیمان المنصور الفوری لە بەرگی دوەمی کتێبی (سيرة رحمة العالمين)م وەرگرتوە، کە ئەویش سەرجەم کوژراوەکانی گشت غەزا و نێردەو شەڕە بچوك و گەورەکانی حسێب کردوە. ئاماری نوسەرەکانی تر لەم ژمارەیە کەمترن.

(٢) مستەر هـ. تاوسەند (E.H.Tawansend) لە ڕۆژنامەیەکی هیندۆ – ئینگلیزیدا تەحقیقێکی بلاّو کردۆتەوە دەڵێ ژمارەی قوربانیەکانی جەنگی هەرە گەورە لە (٣٧,٥١٣,٨٨٦) کەمتر نیە کە (٨,٥٤٣,٥١٥)یان کوژراو بون.

(٣) مەقالەکەی تاوسەند لە ڕۆژنامەی هیندۆ.

((ئەگەر مەسیح بگەڕێتەوە ناتوانێ زۆر لەسەر زەویدا بژێ چونکە دەبینێ مرۆڤ دوای دوهەزار ساڵ هێشتا هەر خەریکی شەڕو شۆڕ و کوشت و بڕ و تالاّن و بڕۆ و وێرانکردنی یەکترن. ئەگەر کار وا بڕوات دنیا گەورەترین شەڕی مێژو دەبینێ کە دەبێتە هۆی ئەوەی خوێنی مرۆڤایەتی ڕوبار هەڵببەستێ و خانوبەرە خاپور ببێو قاتوقڕی بلاّوببێتەوە. ئاخۆ ئەگەر مەسیح بێتەوە چ ببینێ؟ مرۆڤ ببینێ وەك برا و برادەر تەوقە لەگەڵ یەکتر بکەن ؟! نەخێر، بەڵکو دەبینێ وا خۆیان بۆ شەڕێکی وێرانترو کارەساتتر و مەرگەساتتر ئامادە کردوە، دەبینێ هەمو خەریکی داهێنان و دۆزینەوەی چەکی دۆزەخین، خەریکن لە کەرەستە و ئامێری ئەشکەنجەداندا بەهرەمەندتر دەبن))(٤).

ئەو شەڕ و کوشتار و دوژمنکاریەی نێوان گەلان و ئەو نەتەوەپەرستی و نیشتیمانپەرستی و هەراو هۆریایە، گشتی لە ئەنجامی ئەوە بو کە دوژمنی سەرسەختی ڕاستەقینەیان لە یاد نەمابو و لە دژایەتی ئەو دوژمنە وەرچەرخا بون، دیارە ئاگریش ئەگەر سەرەبزوتی نەبێ خۆی دەخواتەوە، شاعیری نەفامێتی گوتەنی:

گەر کەسمان دەست نەکەوێ　　　برا بەر شەڕمان دەکەوێ(١)

ئەم گەلانە ئەگەر دوژمنی ڕاستەقینەی خۆیان ناسیبوایە و ڕاددەی زیان و مەترسی و هێزەکەیان لە لادا ڕون بوایە هەرگیز دوچاری ئەو هەمو شەڕو کینە و تورەیی و ڕکەبەرایەتیە خەیاڵیە نەدەبون، پێشینانی عەرەب ڕاستیان گوتوە: ((عند الحفيظة تذهب الاحقاد، واتا: ئەگەر تەنگانە هەڵیکرد ڕکوکینە باری کرد)). محمد ﷺ بەم جۆرە گشت هۆزە دوژمنکارە عەرەبیەکانی کردە برا کە شمشێرەکانیان خوێنی یەکتریان لێ دەچۆڕایەوە و بەخوێنی سەری یەکتر تێنو

(٤) پێشبینیەکەی (لیۆد جۆرج) هاتە دی ،شەڕی داهاتو ڕوی دا و گەلێکیش لە جەنگی یەکەمی ڕابردو گەورەتر بو، مرۆڤ و گیانەوەرێکی زیاتری لە ناو برد و خانوبەرەیەکی پتری وێران کرد و شارو گوندێکی زیاتری خاپور کرد، شتی وای تێدا بەرپابو سەری منداڵی ساوای سپی کرد، نرخی شمەك و کەلوپەل لە ڕاددەبەدەر بەرزبوەوە و زۆر ولاّت توشی قاتوقڕی بو.

(١) وأحيانا على بكر أخينا　　اذا ما لم نجد إلاّ أخانا

بون، وەکو ئەوس و خەزرەج لە مەدینەدا، بەنی عەدنان و بەنی قەحطان لە جەزیرەدا، وێڕای ئەمان هەمو ڕەگەزە جۆراوجۆرەکانی کردە یەك نەتەوە و یەك سەربازگەی دژ بە بێباوەڕی و نەفامی، دوژمنێکی لە دەرەوە پێنیشان دان تا دوژمنایەتی و رکوکینەی لەگەڵدا بەرپا بکەن، ئەو دوژمنەش بریتی بو لەناهەق و تاغوتان و دەست و پێوەندەکانیان، بە شەڕی ئەو دوژمنەی خەریك کردن و ئایەتی بۆ دەخوێندنەوە کە دەفەرموێ: ﴿ الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا: ئەو کەسانەی بڕوایان هێناوە لە پێناوی خوا دەجەنگن، بەلام ئەو کەسانەی بێباوەڕن لە پێناوی تاغوت دەجەنگن، دەجا بڕوادارینە! شەیتانپەرستەکان بکوژن، فڕوفێڵی شەیتان لاوازە﴾النساء:٧٦، بە هۆی ئەم دوژمنەوە ڕكوکینەی یەکتریان لە بیر نەما، تەنها ئەو کاتانە وەبیریان دەهاتەوە کە دوژمنی ڕاستەقینەی خۆیان لە بیر دەکرد و وازیان لە شەڕ و دژایەتی ئەو دێنا، هەر بۆیەش شەڕە نێوەخۆیی و ئاشوب و ئاژاوەکان پەیدا بون کە هەمو کەس پێیان ئاگادارە.

پڕوپاگەندەی نەتەوەپەرستەکان و زەرەر و زیانیان بۆ گەلانی بچوك :

نەتەوەپەرستەکان لە ناوەوەو لە دەرەوەی وڵاتدا نەتەوەپەرستایەتی بۆ گەلانی بچوك دەڕازێننەوە و بە شان و شکۆی ئەدەب و زمان و ڕۆشنبیری و پاکێتیی گەل هەڵدەڵێن و مێژوەکەی گەلیێ بە پیرۆز و بەرز دەخەنە ڕو، تا ئەوەی گەل خۆی لێدەگۆڕێ و سۆز و گودازی نەتەوەپەرستی دێتە جۆش و دوچاری فیز و دەمار و کەشوفشان دەبێ، وا دەزانێ قوللەو قەڵای پۆڵاییینی هەڵچنیوە وخۆی بۆ شەڕی توندوتیژ و بێئامان شەتەك داوە، بۆیە خۆی لە جیهان دادەبڕێنێ و جارجاریش بوغرا دەبێت و تەشقەڵە بە وڵاتێکی زل دەفرۆشێت، جاریش هەیە وڵاتەکان هێرشی دەکەنە سەر و لە ماوەی چێشتەنگاوێك لە ناوی دەبەن و دەبێتە قوربانی نەتەوەپەستێتی و جوغزە تەسکەکەی، بەناو بەرپرسەکانیش دادیان نادەن

﴿كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلإِنسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ: وەکو شەیتان کە بە مرۆڤ دەڵێ بێبڕوا بە کە بێبڕوا بو دەڵێ: من لێت بەریم.﴾الحشر:١٦. پۆڵەندا و بەلجیکا و هۆڵەندا و یۆنان و دانیمارك و عێراق و ئێرانیش لە جەنگی دوەمی جیهانیدا بەم دەردەوە چون.

تەماحی وڵاتە گەورەکان:

وڵاتە گەورەکان بە واجیبێکی نەتەوەیی دەزانن ئەگەر دەسەڵات بەسەر گەورەترین ناوچەی سەرزەوی دابگرن و ئاڵا لەسەر فرەوانترین ڕوبەر هەڵکەن، ئەگەرچی چۆل و بیابانیش بێ، موستەعمەرات و مومتەلەکاتیان لە گشت کیشوەرەکاندا هەبێ ئەگەرچی لەپێناو پاراستنی موستەعمەرە و ڕاپەڕاندنی کاروبارەکانیشیان باجێکی گەورەی لەشکرو پارەو پۆلیسیش بدەن یان توشی ناڕەحەتی و ئەستەمیش بن، پێیان وایە ئەم کارانە واجیبێکی شەرعیەتی نەتەوەپەرستایەتیە. ئەم وڵاتە گەورانە هیچ ئامانجێکی ڕەوشت ئامێزو بەروبومێکی داب و نەریت ئامێزیان نیە، تاکە ئامانجیان بریتیە لە (شەرەف و شکۆی نەتەوایەتی)[(١)].

ئوستاد (جۆد) شکۆی نەتەوایەتی پێناسە دەکات و دەڵێ:

((شکۆی نەتەوایەتی[(٢)] واتە گەل هێزێکی وای هەبێ لە کاتی پێویستدا بتوانێ حەزو ئارەزوەکانی خۆی پێ بەسەر گەلانی تر پیادە بکات. شکۆی نەتەوایەتی کە پێی دەڵێن (سەرمەشقی کامڵی گەل) هێندەی بەسە بە دزێو و کرێت بناسرێ کە دژی سیفەتی پاك و ڕەوشتی بەرزە. ئەگەر وڵاتێك درۆ نەکات و ڕاست بوێژێ و بەڵێنەکانی نەشکێنێ و دەگەڵ بێدەسەڵات و زەبونان مەردومانە ڕەفتار بکات؛ ئەوا نەتەوەکان وادەزانن ئاستی شەرەفی ئەم وڵاتە

---

(١) یەك لەو نمونانە داگیرکاریەکەی ئەمەریکا بو بۆ ڤێتنام کە قوربانیەکی سەر و ماڵی بێشوماری لە پێناودا بە فیڕۆ دا.

(٢) شکۆی نەتەوایەتی: المجد القومي.

دابەزیوە. شەڕەف -هەروەك مستەر بلدۆن پێناسەی دەکات - بریتیە لەو هێزەی کە نەتەوە شانازی و شکۆی پێ وەدی دێنێ و سەرنج و هزری خەڵکان بەرەو خۆی دەجمێنی. ئاشکرایە ئەم جۆرە هێزەش کە نەتەوە شەڕەفی پێ وەدەست دێنێ لەسەر بۆمبای وێرانکەر و ئاگرێژێن و لەسەر وەفا و دڵسۆزی ئەو گەنجانەوە بەندە کە حەز دەکەن شارو ولاتانیتر بۆردومان بکەن، ئەو شەڕەفەی گەلی پێ ستایش دەکرێ پێچەوانەی ئەو سیفەت و ڕەوشتانەیە کە تاکی پێ مەدح دەکرێ، من وادەزانم گەل بیەوێ چەندی شەڕەفمەند بێ دەبێ ئەوەندەش ناپاك و دڕندە بێ، بەڵام شەڕەف ئەوە نیە کە مرۆڤ یان گەل بە فڕوفێڵ و تەڵەکەبازی و ستەمکاری شەڕەفمەند بێ))[٢].

لە شوێنێکیتردا دەڵێ :

((خۆبەزلزانین -یتر لە چاوتێبڕین - وای لە چینی دەسەلاتداری بەریتانیا کردەوە پلان و نەخشەی وا دانێنەوە لەگەڵ دیمەنی دەرەوەیان جیاواز بێ کە خۆیان بە مەسرەفخواز و تەباخواز نیشان دەدەن، بۆ نمونە با پیاوێك بچێتە لای کاربەدەستانی بەریتانیا و پێیان بڵێ: دەستبەرداری قاقرترین و بەیارترین لاتە خاکێکی ولاتەکەتان بن، ئەو ولاتەی لەبەر پانوپۆڕی و فراوانیدا خۆری لێ ئاوا نابێ، ئەوجا بزانە پاڵەوانانی پارێزگارانی ئینگلیز دنیای لە سەر وێك نانێن و جامی تورەیی بەسەردا هەڵنارێژن و ڕۆژنامەکان هەراو زەنا بەرپا ناکەن؟!، کەواتە پارێزگاران تەنها چاوتێبڕ نین بەڵکو خۆبەزلزان و سەرسەختیشن))[٣].

موناف‌سەی گەلان لەسەر بازاڕ و موستەعمەران:

هەندێ نەتەوە زو دەستی خۆیان دیت و گەلێك موستعمەرەیان دامەزراند و دەستیان بەسەر زۆر ولات داگرت، بەڵام هەندێ نەتەوەیتر بەجۆرە نەبون و وەدوا کەوتن، پاشان راپەڕین و کەوتنە بەربەرەکارێکردنی نەتەوە دەستوەشێنەکان و

(٢) Guide to Modren Wickdness .p.١٥٣

(٣) Guide to Modern Wickdness .p.١٨٠

داواى پشكى خۆيان دەكرد، ئیتر ئەمانیش وەك ئەوان بەدوى پێگە دەگەڕان و هەوڵیان دەدا بازاڕان بۆ خۆ وەدۆزن تا بتوانن كەلوپەلى خۆیان تێدا بفرۆشن، وەدوى تەپۆڵكان دەگەڕان تا ئالاّى شكۆ و شانازى تێدا هەڵكەن و وەك ئیمپراتۆریەتە مەزنەكان تەماشا بكرێن. پاشان ئەوانى یەكەم لێى قیت دەبونەوە و هەوڵى ڕامالّینیان دەدا و دەبونە لەمپەر و نەیاندەهێشت ئارەزوەكانى بێنێتە دى، واشیان نیشان دەدا لە پێناو نەتەوە بچوكەكاندا خۆیان پچڕیوەتەوە و دەیانەوێ گەلانى ستەمدیدە ڕزگار بكەن. بەلاّم زۆر لە خەڵكى خۆیان و لە بێگانەكان گومانیان لە دڵسۆزى و نیەتپاكى و بانگەوازەكەیان هەبو.

ئوستاد (جۆد)ى ئینگلیز لە وتەیەكیدا لە بارەى دابەشكردنى ولاّتان بەسەر ئیمپریالیزمەكان دەیەوێ تورەیى هەندێ لە گەلانى وەك گەلى یابان هەڵمژێ —جا بە ئەنقەست بێ یان بە نەزانى - وا دەردەخات كە گەلى ئینگلیز نەتەوەیەكى ئاشتیخواز بێ و یابانیەكانیش بە شەیداى كوشتن وبڕین و شەڕانگێزى دەخاتە ڕو، دەڵێ: ((بێگومان گەلى ئینگلیز ئاشتیخوازن، بەلاّم ئاشتیخوازیەكەیان وەك دزێك وایە وازى لە پیشە كۆنەكەى خۆى هێنابێ، گەلى ئینگلیز بەساى دەستكەوتەكانى پێشانى توانیویەتى شەرەف و شكۆ بۆ خۆى وەدى بێنێ، گەلێكیشیان ڕك لەو كەسانە دەبێتەوە كە پیشەكۆنەكەى ئەوان دوبارە دەكەنەوە، ئینگلیز ماڵ و دەستكەوتێكى لەخۆ زیادیان هەیە و ئیستیهلاكیش ناكەن، بەلاّم ئەوكەسانەش بە شەڕخواز ناوزەد دەكەن كە دەیانەوێ بەشدارى لەو پیشەیەدا بكەن))(١). گەلێ جار شەڕ لە نێوان ئەو گەلانەى دەسەلاّتیان بەسەر ولاّتانىتر داگرتوە لەگەڵ ئەو گەلانەى هەوڵ دەدەن دەسەلاّتیان فراوان بكەن ڕودەدات، بەلاّم بە یەكچاو تەماشاكردنى ئەم شەڕانە دەگەڵ ئەو شەڕانەى لەپێناو هێنانەدى دادگەرى و بەرەنگاربونەوەى ستەمكاران و ڕزگاركردنى ستەمدیدان بەرپا دەكرێ شتێكى ڕاست نیە، چونكە خوا دەفەرموێ: ﴿ وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنْ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ

Guide to Modern of Wickdenss .P.١٨٠. (١)

إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ: ئەگەر دو چین لە بڕواداران بوە شەڕیان، ئێوە ئاشتیان بکەنەوە، بەلاّم ئەگەر چینێکیان دەستدرێژی کردو نەوەستا لەگەڵیدا بجەنگن تا ملکەچی فەرمانەکانی خوا دەبێ، ئەگەر ملکەچ بو ئەوا بە داد و ڕەواوە مەسرەتیان لە نێواندا بکەن، خوا دادگەرانی خۆش دەوێ. ﴾الحجرات:٩، ئەمەش لەبەرئەوەی شەڕە پاوانخوازیەکان شەڕی کینە وهەوەست و مونافەسە و دەمارگیری و تیرەیین. ئەو شەڕانەی لەژێر سەرپەرشتی (کۆمەڵەی گەلان)ی پێشان و (نەتەوە یەکگرتوەکان)ی ئێستا ڕودەدەن وەك ئەمیر شەکیب ئەرسەلان گوتەنی: ((وەك کێشی عەروزی دەریایە بەلاّم بێ ئاوە، تەنها لەم پێناوەدا بەرپا کراون تا بەرگێکی یاسایی بەبەردا ببڕدرێ و داگیرکاریەکانیش بە ناویەتر داڕێژنەوە و تەنها زەبون و بێدەسەلاّتەکان ملکەچیان بن کە لە مەڕ زلهێزی پێدرێژدا دەستەپاچەن))، یان دکتۆر محمد ئیقبال گوتەنی: ((مەکۆی دز و کفندزانن کە لە پێناو دابەشکردنی کفنی مردوان یەکیان گرتوە)).

ئوستاد (جۆد) دەڵێ:

((ئەم شەڕانەی لە ژێر سەرپەرشتایەتی (کۆمەڵەی گەلان[1])دا بەرپا دەکرێن لەپێناو ئەوەدا نیە دادگەری لەنێوان گەلان دابین بکرێ و دەستی ستەمکاران ببڕدرێ و تۆڵە لە تاوانکاران وەرگیرێتەوە. شەڕەکان شەڕی نێوان گروپ و چینە مونافیسەکانە لە پێناو بە هێزبون و بالاّدەستبوندا، یەکێکیان دەیەوێ گەورەترین بەشەسامان و دەرامەتی جیهان بۆ خۆی گل داتەوە ئەوەیتریش هەڵپەی بۆ دەکات و شمشێر لە خۆی هەڵدەسوێ، ئەم شەڕانە هیچ جیاوازیەکیان لەگەڵ شەڕەکانی پێشان نیە کە لە نێوان چینە مونافیسەکان ڕوی دەدا، هیچ جیاوازیەکیان نیە لەگەڵ شەڕی نێوان نەمسا و پرۆسیا[1] و شەڕی حەفت ساڵە[2]

---

(١) کۆمەڵەی گەلان: عصبة الأمم.

(١) شەڕی تەماح و مونافەسەی نێوان فەرەنسا و ئیسپانیا و ئینگلتەرا و هۆڵەندا بو ، کە لەسەر دابەشکردنی سنور و گەنجینەکانی نەمسا بەرپا بو . شەڕەکە هەر دوابەدوای مردنی فرێدریکی

و شەڕەکانی ناپلیۆن و شەڕەکانی ساڵی (١٩١٤-١٩١٨ز)، تەنها بەناو جیاوازن، بەڵام ئەگەر یەکێك زێدەڕۆیی بکات و بڵێ شەڕەکان بۆ بەرگریکردن لە دیموکراتیەت و (کۆمەڵەی گەلان)و لە دژی فاشیزم و دەستدرێژی بون ئەوا هەر قسەیەکە دەیکات و هیچ لە واقیع ناگۆڕێ))[٢].

جیاوازی نێوان حوکمی باجەستێن و حوکمی ڕێنوێنی بەخش:

دەگێڕنەوە جارێکیان عومەری کوڕی عبدالعزیزی خەلیفەی موسڵمانان بە سەرکارەکەی دەڵێ: ((ماڵوێران! خۆ خوا موحەممەدیﷺ بە ڕێنوێنی بەخش ناردوە نەك بە باجەستێن)). ئەم ڕستەیە گوزارشت لە ڕوحیەتی حوکومەتێکی ئاینی وا دەکات کە لەسەر بنچینەی ڕێوشوێنی پێغەمبەرایەن دامەزرابێ و بە گوێرەی نەخشەو شوێنەوارو کارگێڕایەتی پێغەمبەران بەڕێوە چوبێ. ئەم جۆرە حکومەتە زیاتر بایەخ بە دین و ڕاستەڕێکردنی خوڕەوشت و ئەو شتانە دەدات کە زیان و قازانجی دوارۆژی پێوە بەندە نەك کۆکردنەوەی باج و خەراج و دەرامەت، لە ڕوانگەی ئاینەوە لە کێشە و گرفتە سیاسی و ئابوریەکان دەڕوانێ، ڕێبیرە ئاینی و خوڕەوشتیەکان دەخاتە سەروی قازانج و بەرژەوەندیە ماددیەکان، عەرەق و زینا و بەرهەڵدایی و خراپەکاری حەرام دەکا، ڕێگە بە مامەڵەی وا نادات قازانج بە تاك بگەیەنێ و زەرەریش بە کۆمەڵ، ڕیبا و قومار قەدەغە دەکات ئەگەرچی زیانێکی گەورەی ماڵیش بە وڵات بگەیەنێ، پڕۆژەی چاکسازی و ڕاستەڕێکردن پەیدا دەکات، بایەخ بە ڕەوشت و پەروەردەکردنی دڵو دەرونان دەدات ئەگەرچی پارەیەکی ئەستورو ئابوریەکی گەورەشی گەرەك بێت، ئەم جۆرە

پاشای نەمسا و هاتنە سەر حوکمی ماریا تیریزای کچی بە وەسیەت و رازیبونی وڵات؛ دەستی پێکرد، لە ساڵی (١٧٤٠ز) تا ساڵی (١٧٤٨ز) خایاند.

(٢) شەڕێك بو لەپێناو دەستدرێژی و بەرگری بو ، فەرەنسا وڕوسیا وسوێد و زۆربەی میرنشینەکانی وڵاتی ئەڵمانیا و پروسیا و ئینگلتەڕا بەژدار بون، لە ساڵی (١٧٥٦ز) دەستی پێ کرد و لە ساڵی (١٧٦٣ز) کۆتایی پێهات.

(٣) Guide to Modern Wickedness P.١٩١.

حکومەتانە لە هەر وڵاتێك دامەزرێن بەوجۆرە دەبن کە قورئان لە بارەی کۆچەران ڕونی کردۆتەوە: ﴿ الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلاَةَ وَآتَوْا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنْ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الأُمُور: ئەوانەی کە ئەگەر دەسەلاتمان پێبەخشین، نوێژ و ڕۆژو بەرپا دەکەن و فەرمان بە چاکە دەکەن و ڕێگە لە خراپە دەگرن، سەرەنجامی کاروبارانیش هەر بۆ خوایە ﴾الحج:٤١.

بەڵام ئەو جۆرە حکومەتانەی کە لەسەر باجەستێنی نەك لەسەر ڕێنوێنی دادەمەزرێن، کە لەپێناو قازانج بۆ خۆ نەك بۆ خەڵکی بەرپا دەبن ئەوا بایەخی هەرە گەورە و گرنگی خۆی بۆ باج و خەراج ودەرامەتی زۆر و جۆراوجۆر تەرخان دەکات، گەلیجاریش ڕەوشت و کاری خێر وشیرازەی نێو ماڵی دەبنە قوربانی. جۆرەها ڕوتی و بەڕەڵایی و بەدکاری بە ڕەوا لەقەڵەم دەدا و ڕێوشوێنی بۆ دادەڕێژێ، ڕێگە بە داوێنپیسی ڕەسمی دەدات و ڕەنگە هانیشی بدات. لە ژێر ناو و پەردەیتردا ودم[1] بە قومار وگەلێك تاوانی دژ بە ڕەوشت دەدا، هەندێ شتیش لە پێناو بەرژەوەندی خۆی سنوردار دەکا، نەك هەر ڕێگە بە عارەق دەدا بەڵکو دەشیفرۆشێ و بازرگانیشی پێ دەکات و یاساشی بۆ دادەڕێژێ، حوکم و سزاش بە بەباڵای ئەوانەدا دەبڕێ و دژیان دەوەستێ کە هەوڵ دەدەن عەرەق قەدەغە بکەن، ڕەنگە خەڵکی هەندێ وڵات ناچار بکات ماددە سڕکەرەکانیشی لێ بکڕن، چەند حکومەتێکی ئەوروپایی لە ئاسیا هەمان ڕەفتاریان دەرهەق بە خەڵکی چین بەکارهێنا. بێگومان ڕەوشتی ئەو گەلانەی لەژێر دەسەلاتی حکومەتی لەم جۆرەدان ناخۆش وپەریشانە، چونکە لە لایەنی ڕەوشتەوە دادەڕوخێن، لەلایەنی ڕوحەوە پەژموردە و بێ تین و توان دەبن، هەڵبەت بونی ئەو جۆرە دەسەلاتدارانە وا لە خەڵکی وڵات دەکەن ئاستی ڕەوشتیان دابەزێ و توشی هەمان ئەو نەخۆشیە ڕەوشتیانە بن کە ئەوروپا بەهۆی ژیاری ماددەپەرستیەوە توشی بوە، تەنانەت بەخۆشیان دانیان بەو کارەساتە ناوە و لە دەستی بە ناڵە ناڵن.

---

(١) ودم: ڕێگەدان.

حکومەتە ئەوروپاییەکان شەڕ و خراپەکاریەکانی ژیاری ئەوروپایان لەگەڵ خۆدا هەڵگرتوە، کەواتە چۆن ئومێدیان لێدەخوازرێ لە سایەو دەسەڵاتی ئەو جۆرە حکومەتانەوە ڕەوشتی بەرز و کاری چاکە ببوژێنەوە و ئاستی ڕەوشت بەرز بێتەوە؟! لە کاتێکدا ئاشکرایە لە وڵات و نیشتیمانی خۆشیاندا شتی وا ڕوی نەداوە، وێڕای ئەمانە پەیامەکەشیان شتی وا ناخوازێ و خۆشیان نە بڕوایان پێ هەیە و نە ملکەچیشی دەبن، گۆزەش چی تێدا بێ هەر ئەوەی لێ دەڕژێ. ڕێبازی پاشا و داگیر کەران هەرگیز وەك ڕێبازی پێغەمبەرو ڕێنوێنی بەخش و چاکەخوازان نەبوە، ئەو حەقیقەتەی قورئان لەسەر زاری شاژنی شاری سەبەئەوە ڕایگەیاندوە ئێستاکەش هەر حەقیقەتە و لە هیچ شوێن و کاتێکدا گۆڕانی بەسەردا نایەت ﴿ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ: پاشاکان پێ بنێنە هەر ئاواییەك وێرانی دەکەن و خەڵکی بەڕێزی تێدا ڕیسوا دەکەن، ئەمە ئاکار و کردەوەی هەمیشەییانە﴾النحل: ٣٤.

بەندی سێیەم

ئەوروپا لە خۆکوشتن[1] دایە

سەردەمی دۆزینەوەو داهێنان:

ئەگەر هەر یەك لەسەردەمەکانی مێژو بە شتێکی تایبەتی ناسراو بێ و لەسەردەمەکانیتری جوێ کردبێتەوە دەتوانین ئەم سەردەمەش بە ناوی: سەردەمی دۆزینەوە و داهێنان و بێتەل و کارەبا جوێ بکەینەوە. نکوڵی لەوەدا ناکرێ کە ئەوروپاییەکان دەستێکی بالأیان لەم بوارەدا هەبوە و گەلێکیشیان بەرەوپێش بردوە و پیاوی بلیمەت و زانای داهێنەرو دۆزەرەوەی گەلێك بە تواناشیان تێدا هەڵکەوتوە.

بەڵام هەر چەندی بە شان وباڵی پیشەسازی و داهێنانە تازەکانی ئەوروپا هەڵبڵێین و بە داهێنەر و دۆزەرەوەکان سەرسام بین، نابێ ئەوە لە بیر بکەین کە هەمو ئەو پیشەسازی و داهێنان و دۆزینەوانە بریتین لە ئامراز و کەرستە و پێناو نەك مەبەست و ئامانج. دەبێ لەو ڕوانگەوە سەیریان بکەین ئاخۆ تاچەند قازانج و زەرەر دەبەخشن، دەبێ بەگوێرەی ڕاددەی ئەو خزمەتەی لە پێناو چاکەدا پێشکەشیان کردوە سەرکەوتنیان بۆ دیار بکەین، دەبێ تەماشای ئەو ئەنجامانە بکەین کە دابینیان کردوە و لەو ڕۆڵە بڕوانین کە لە ژیان و کۆمەڵگە و ڕەوشت و سیاسەتدا گێڕاویانە.

مەبەست لە پیشەسازی و داهێنان و هەڵوێستی ئیسلام:

پێم وایە مەبەست لە پیشەسازی و داهێنان بریتیە لە زاڵبون بەسەر ئەو کۆسپ و تەگەرانەی کە بەهۆی نەزانی و لاوازیەوە لەسەر ڕێی خەڵك قوت

---

(١) خۆکوشتن: الأنتحار.

دەبنەوە، بریتیە لە سود وەرگرتن لە گشت ئەو هێزە سروشتی و خێروبێر و خەزینە بەربلاوانەی لە گەردوندا هەن تا بۆ ئامانجی ڕاست و دروست نەك بۆ لوتبەرزی و نانەوەی ئاژاوە کەلکیان لێ وەربگیرێ.

پێشان مرۆڤ گەشت و گوزاری بە پیادە بو، پاشان بە دڵی داهات ئاژەڵ ژێربار بکات، پاشان ڕەوڕوەی بەکار هێنا، پاشان هێستر وعارەبانە، بەم جۆرە بەرەبەرە خێراییەکەی زێتر دەکرد و داهێنانی نوێتری دەدۆزیەوە، لە عارەبانەوە بۆ شەمەندەفەر، لە شەمەندەفەرەوە بۆ ترومبێل، لە ترومبێلەوە بۆ فڕۆکە، لە بەلەمیشەوە بۆ کەشتی. ئەم پێشکەوتنە شتێکی خوازراوە بەڵام خۆزگە هەموی لە پێناوی نیازی چاك و بۆ ڕاژەی[1] مرۆڤ بە کار دەبران، خۆزگە بۆ مرۆڤ دەبو تا بیتوانیبایە لە پێناو کاری خێردا ڕێی هەزاربەهەزار و پڕ ئەستەمی پێ ببڕێ، خۆزگە بۆ ئەوە دەبو کات بۆ مرۆڤ بگەڕێنێتەوە و هێزی بۆ زیاد بکات تا بیتوانیایە سودی ڕەوای لێ ببینێ و بۆ نیازی پاکی بەکاربێنێ.

هەڵوێستی ئیسلام لە بەرامبەر داهێنان و دۆزینەوەی تازەدا ڕون و ئاشکرایە، خوا هەواڵی پێداوین مرۆڤ لەسەر زەویدا جێنشینە و هەر چی شتێکی خوا لە جیهانی ئەفراندوە بۆ مرۆڤی موسەخخەر کردوە، خوا دەفەرموێ:

﴿ هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا: خوا هەرچی لە زەویدا هەیە هەموی بۆ ئێوە رام کردوە﴾البقرة:٢٩.

﴿ اللّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمُ الأَنْهَارَ، وَسَخَّر لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَآئِبَينَ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ، وَآتَاكُم مِّن كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِن تَعُدُّواْ نِعْمَتَ اللّهِ لاَ تُحْصُوهَا إِنَّ الإِنسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ: خوا ئەرزو ئاسمانەکانی ئەفراندوە و بارانی لە ئاسمان باراندوە و بەروبومی پێ ڕواندوە تا بۆتان ببێتە بژێوی، کەشتی بۆ ئێوە رام کردوە و بە فەرمانی خوا لەسەر دەریا دەڕوات و ڕوبارەکانی بۆ مسەخخەر کردون. خۆر و مانگی بۆ

(١) راژە: خزمەت.

مسەخخەر کردون کە هەمیشە وا لە گەڕ دان، شەو و ڕۆژی بۆ مسەخخەر کردون. هەرچی داواتان لێکردوە و پێویستتانە پێی بەخشیون، ئەگەر بەخششەکانی خوا هەڵژمێرن بۆتان ناژمێردرێ، بەڵام مرۆڤ ستەمئامێز و ناسوپاسگوزارە ﴾ ابراهیم:٣٢-٣٣ .

﴿ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً: ڕێزمان لە ئادەمیزاد ناوە و وامان کردوە بتوانێ بەسەر بەژ[1] و دەریادا بڕوات، لە شتە پاکەکان بژێویمان پێ بەخشیون و بەسەر زۆر لە ئافەریدەکراوەکانیشدا ڕێزی پترمان پێداون ﴾ الاسراء: ٧٠ ، جا با خوێنەری بەڕێز لە ڕەهاوەتی[2] ئەم وتەیە بڕوانێ: ﴿وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾، ﴿وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ﴾.

﴿ وَالأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ، وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ، وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلاَّ بِشِقِّ الأَنفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ، وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لاَ تَعْلَمُونَ: ئاژەڵی بۆ ئێوە ئافەریدە کردوە کە بە هۆی پێست و خوریەکەیەوە گەرم دەبنەوە، جگە لەمە گەلێ سودی تریشی لێ دەبینن و گەلێ جۆریشیان دەخۆن. کە دەیانبەنە لەوەڕ و دەیانهێننەوە دیمەنی جوان و دڵفڕێنتان بۆ دەنوێنن و باری قورستان بۆ شوێنێ وا بۆ هەڵدەگرن کە ئەگەر بەهۆی ئەو ئاژەڵانەوە نەبوایە گەلێ بەزەحمەت و دەردەسەری دەیگەیشتنێ، خوا بەسۆز و میهرەبانە. هەروەها ئەسپ و هێستر و کەریشی بۆ مسەخخەر کردون تا سواری ببن و دیمەنی جوانی پێ وەدی بێنن، خوا گەلێ شتیتریش ئافەریدە دەکات کە هێشتا نازانن چیە ﴾ النحل:٥-٨ .

﴿ وَالَّذِي خَلَقَ الأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ، لِتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ

---

(١) بەژ: وشکانی.

(٢) ڕەهاوەت: فرەوانی.

ئامێرەکان بکەن و پێی بڵێن لەم مەبەستەی بەکاربێنە و لەو مەبەستی بەکار مەهێنە. بۆ وێنە شقارتە ئاگر دەبەخشێ بەلاّم تۆ دەتوانی هەم خانوبەرەی خەڵکی پێ بسوتێنی هەم خۆتی لەبەر گەرم بکەیەوە و خواردن و گۆشتی پێ ببرژێنی.

تەنها دین دەتوانێ مرۆڤ فێری ئەوە بکات کە چۆن و لە کوێ ئەم هێزە ماددیە بەکاردێنێ، دین ڕێ بە مرۆڤ نیشان دەدات بە چ شێوەیەك سود لە هێز و وزەکانی وەرگرێ و چۆن سوپاسی بەخششەکانی خوا بکات. دین دەستی مرۆڤ دەگرێ و لێناگەڕێ ئەو هێزەی خوا پێی بەخشیوە لە پێناو ستەم و تاوان و دەستدرێژی و خراپەکاریدا بەکاری بێنێ، هەروەك پێغەمبەر موسا ﷺ فەرمویەتی: ﴿ قَالَ رَبِّ بِمَا أَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ: پەروەردگارا بەو بەخشانەی تۆ بەمنت بەخشیوە قەت نابمە پاڵپشتی تاوانکاران﴾القصص:١٧، سلێمانیش ﷺ فەرمویەتی: ﴿هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ: ئەمە فەزلی خوایە، پێی بەخشیوم تا تاقیم بکاتەوە کە ئاخۆ سوپاس دەبژێرم یان سپڵە دەردەچم، ئەو کەسەی سوپاسبژێر بێ بۆ خۆیەتی، ئەو کەسەش سپڵە بێ خوا باکی پێ نیە و هەر بەخشندەیە ﴾النمل:٤٠.

تێکەڵکردنی ئامرازو مەبەست:

ئەوروپاییەکان خۆیان لە دین بێبەش کردبو، بۆیە پەرژینی خوڕەوشتی و ڕێکخەری ئاینییان نەبو، ڕێبەری خواناسیان نەبو بەرەو راستەڕێ ڕێنوێنیان بکات، ئامانجی ئافەریدەبون و سەرەتا و سەرەنجامی ژیانی خۆیان لە بیر کردبو، دەیانگوت: ﴿إِنْ هِيَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ: ژیان هەر ئەوەندەیە کە دەبین ودەمرین و هەرگیز زندو نابینەوە﴾. پێیان وابو زەوی بێ ساحێبە و ئامانج لە خەلقبونی مرۆڤیش هەر ئەوەیە بە دوای چێژ و خۆشی و

قازانجی ماددی و بالآدەستبوندا بگەڕێ و هەوڵ بدا بەسەر خەلکان زاڵ ببێ و خێروبێرەکانی زەوی بخاتە ژێر دەستی خۆی.

بەهۆی ئەم تێڕوانینەوە زانست و هێزیان لە پێناو دابینکردنی چێژ و خۆشی و زاڵبون بەسەر خەڵك و داشکاندنی خەڵکی مونافیس بەکارهێنا، مونافەسەیان لە داهێنان و دۆزینەوەی ئامێر و ئامرازی نوێ دەکرد تا بەهۆیەوە بتوانن مەرامەکانیان بێننە دی و خەڵکانیتری پێ بەرزەوت کەن. بەم شێوەیە بەردەوام بون تا وای لێهات ئامراز و مەبەستیان تێکەڵ کرد وئامرازیان لێ بو بە مەبەست، وەك (ئامانج و مەبەست) هەوڵی دۆزینەوە و داهێنانی شتی نوێیان دەدا و شەو و ڕۆژیان بە بێوچان گرێ دەدا و زۆر سەرقاڵو خەریکبون وەك خەریکبونی منداڵ بە بوکەشوشە و یاری. ئیتر وایان لێهات پێیان وابێ ژیار بریتی بێ لە خۆشی و هەسانەوە، پاشان وەپێشتر کەوتن و وایان لێهات ژیار بە (خێرایی) تێبگەن.

ئوستاد (جۆد) دەڵێ:

((دزرائیلی (**Disraeli**) دەڵێ: کاتی خۆی کۆمەڵگە پێی وابو ژیار بریتیە لە خۆشی و هەسانەوە، بەڵام ئێمە پێمان وایە بریتیە لە خێرایی، خێرایی بۆتە خواوەندی گەنجانی ئەم سەردەمە، لە پێناو بتەکەیدا بێڕەحمانە قوربانی بە ئارامی و ئاشتی و سۆز و بەزەیی دەدات))[١].

نا بەرانبەری هێز و خوڕەوشت لە ئەوروپادا:

ئەوروپاییەکان لەمێژە یەکسانبونی هێز و خوڕەوشت و هاوسەنگێتی زانست و دینیان لە دەست داوە، لە وەتەی ڕاپەڕینە تازەخوازەکەی ئەوروپاوە تا ئێستاکەش هەر هێز و زانست لەسەر حیسابی دین و خوڕەوشت گەشە دەکەن، ئەوان بلند و بالا دەبن و ئەمانیش نزم و نشێو، تا ئەوەی مەودای ترازانی نێوانیان لە ڕادەبەدەر دور و بەرین بێ و نەوەیەکی وا پەیدا بێ وەك تای تەرازوی ناهاوسەنگ

(١) (Guide to Modern of Wickdenss .P.٢٤١

بن، کە باڵێکی لەبەر قورسی لەسەر ئـەزی بـێ -کـە بـاڵی زانـست و هێـزە-، باڵکەیتریشی-کەباڵی دین و خورەوشتە- لەبەر سوکی تاچاو برکا لە بەرزی بێ.

ئەگـەر پیـاو لـەم نەوەیـە بڕوانـێ کـە چـۆن ئـەم هـەمو پێـشکەوتنە سەیروسەمەرانەی داهێناوە و چۆن توانیویەتی ئەم هەمو هێـز و وزە سـروشـتیە مسـەخخەر بکات؛ تاس دەیباتەوە و واقی وڕ دەمێنێ و دەڵێ نابێ ئەمانە مرۆڤ بن و هـەبێ و نـەبێ مـەخلوقیترن، کەچـی لـە هـەمان کاتیـشـدا دەبینـێ لـە رەوشتێکی پەشۆکاو و پـڕ نیگەرانیـدا دەژیـن، خورەوشـتیان داتـەپیوە، چـێژو ئارەزویان هەڵبـڕوسکاوە، تورەبـون و هەڵـچونەکەیان نابەجێیـە و بـەزەییان بـە گیانلەبەران نایەتەوە و زۆر بـە نامـەردی سـتەم دەکـەن.. کـورت و کرمانجـی دەبینـێ هەمو ئامراز و کەرەستەیەکی ژیانیان مسـەخخەر کردوە بـەڵام نـازانن چۆن چۆنی بژین!،دەبینێ ئەوپەڕی مەبەستیان هێناوەتە دی و هەرچی پێداویست و خۆشی ژینە دابینیان کردوە کە چی لە سەرەتاترین بنەماکانی ژیار و ڕەوشت و ژیانی مەردومانەدا کۆڵەوارن، دەبینێ بە ئاسماندا هەڵدەگـەڕێن و گەرەکیانـە بـە بورجی جەوزا بگەن کەچی هێشتا کاروبـاری زەمینـی ژێـر قاچـی خۆیـان ڕێـك نەخستوە، زانستە سروشتیەکان هێزو وزەی لە ڕاددەبەدەری پێبەخـشیون کەچـی نافامن بۆ چاکەکەری دەکاری نێن، وەك منداڵێکی ساوا و شـێتێکی گەمـژە وان جلەوی کار و کلیلی گەنجینەکانی زەمینیان لە دەست دایە بەڵام هـەر ئەوەنـدەی لـێ دەفامن گاڵتەو یاری بە گەوهەر بـەهادار و کەرسـتە بـە نرخـەکان بکـەن و خوێن و ماڵی خەڵکیش بە فیـڕۆ دەن.

هێزی خواوەندانە و ئاوەزی منداڵانە:

ئوستاد (جۆد) دەڵێ: ((زانستە سروشتیەکان هێزی وای پێ بەخشیوین تـەنها بەخواوەندان شایەن بێ، بەڵام ئێمـە بـە ئـاوەزێکی منداڵانـەو دڕندانـە بـەکاری دێنین))[1].

---

(1) Guide to Modern of Wickdenss .P.٢٦١

لە شوێنێکی تردا دەڵێ:

((ئەو جیاوازیە گەورەیەی لە نێوان پێشکەوتنە سەر سوڕهێنەرە زانستیەکان و ژیانی منداڵانەی کۆمەڵایەتی و خەجاڵەتباریەکەماندا هەیە، لە هەمو شوێن و چالاکیەکاندا وەدەرکەوتوە. ئێمە دەتوانین بەهۆی زانستەوە کیشوەر و دەریاکان ببڕین و وێنە بە بروسکە شەپۆل بنێرین و بێتەل لە ماڵ دامەزرێنین و لە سەیلانەوە گوێبیستی کاتژمێرە گەورەکەی بیگبن (Big Ben)ی لەندەن ببین، دەتوانین بەئاسماندا هەڵفڕین و لەسەر زەوی و دەریادا ڕێ ببڕین، منداڵەکانمان بە فاکس و تەلەفۆن قسە بۆ یەکتر دەکەن، ددانی کلۆر بێ ئێش وژان پڕ دەکرێتەوە، کشتوکاڵ بە کارەبا نەشونما دەکات، شەقامەکان بە مافوری پلاستیکی ڕوپۆش دەکرێن، تیشکی ڕۆتنجن (X-Rrys) بۆتە پەنجەرەو لە هەناومان دەڕوانێ، وێنەی جولەدار دەدوێ و گۆرانی دەچڕێ، تاوانکار و تیرۆرست بە ئامێری بێتەڵ دەستگیر دەکرێ، کەشتیە ژێر دەرياییەکان تا جەمسەری باکور دەریا دەبڕن، فڕۆکەکان تا جەمسەری باشور بە ئاسمانا هەڵدەفڕن، کەچی لەگەڵ ئەو هەمو پێشکەوتنە زانستیەشدا ناتوانن گۆڕەپانێك لە نێوەڕاستی شارە گەورەکاندا بۆ منداڵی هەژار و کەساسان دروست بکەین تا بەهێمنی و بەئارامی یاری تێدا بکەن. لە ئەنجامی ئەو ترازان و جیاوازیە فرەوانەی کە لە نێوان لایەنی زانست و لایەنی کۆمەڵایەتیماندا هەیە نەك هەر ئەم کارە ناکەین بەڵکو ساڵانە دوهەزاریشیان لێدەکوژین و نەوەت هەزاریشیان لێ بریندار دەکەین.

جارێکیان لە وتارێکدا کە بەشان و باڵای ژیاری لای خۆمانم هەڵدەگوت و شانازیم پێوە دەکرد —بە تایبەتی ئەو کات کە هەندێك لە شۆفێرەکان توانیبویان سێسەد یان چوار سەد میل لە سەعاتێکدا لە ئاقارە لماویەکەی پەندینا (Pendine) ترومبێلەکانیان لێبخوڕن، فڕۆکەیەکیش لە ماوەی بیست یان پەنجا دەقیقەدا (باش نایەتەوە بیرم) توانیبوی لە مۆسکۆوە بگاتە نیویۆرك— فەیلەسوفێکی هیندی ڕەخنەیەکی توندوتیژی لێگرتم و گوتی: ڕاستە ئێوە

دەتوانن وەك باڵندە بە ئاسماندا هەڵبفڕن و وەکو ماسی لەژێر ئاودا مەلە بکەن، بەڵام هەتا ئێستا نازانن چۆن بەسەر زەویدا بڕۆن))[١].

شتی وا فێر دەبن کە زەرەریان پێ ببەخشێ نەك قازانج:

داهێنراو و دۆزراوە نوێیەکان وایان لێهاتوە زەرەریان لە قازانج زیاتر بێ، وەك خوا لە بارەی جادودا دەفەرموێ: ﴿ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلاَ يَنفَعُهُمْ ﴾ البقره:١٠٢، خۆ ئەگەر بەکارهێنەرەکانیش خێر و چاکەیان بناسی بوایە و بیانزانی بوایە چۆن لە کاری خێریان بە کار دێنن ئەوا بێگومان قازانج و سودێکی گەورەی بۆ مرۆڤایەتی دێنایە دی، دەفەرمو گوێ ڕادێرە بۆ وتەی یەك لە شاهیدەکانی نێو ماڵی خۆیان و بزانە چ دەوێژێ، شاهیدەکەش پێشتر ناومان هێناوە کە بەڕێز ئوستاد (جۆد)ی بلیمەتە، بزانە بە چ جۆرێك ڕەخنە لەم داهێنراو ودۆزینەوە تازانە دەگرێ:

((توانیومانە بەخێرایی لە ڕاددەبەدەرەوە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر سەفەر بکەین، بەڵام ئەو شوێنانەی سەفەریان بۆ دەکەین کەمجار هەیە بۆ سەفەر بگونجێن، گەشتیارەکان ڕێگای دورودرێژیان بۆ کورت بۆتەوە، گەلان لە یەکتر نزیك بونەتەوە و هەندێکیان لەگەڵ یەکتر تێکهەڵکێشیش بونە، بەڵام لە ئەنجامی ئەمەدا پەیوەندی نێوان گەلان گرژی تێکەوتوە و لە جاران گەلێك خراپتر بوە، هەمان ئەو ئامێر و ئامرازانەی کە وایان کردوە لەگەڵ گەلانی دراوسێ ئاشنا بین دنیای یەك پارچە لێکردوین بە شەڕ. ئێزگەمان داهێنا و توانیمان لەگەڵ دراوسێ و گەلان بدوێین، بەڵام لە ئەنجامدا هەر گەلێك هەوڵی دەدا لەم ڕێگەیەوە سود لە بواری هەوا وەرگرێ و ئازاری دراوسێکەی بدات، گەلێکی دەکرد و دەکۆشا تا بسەلمێنێ ڕژێمەکەی خۆی لە ڕژێمی ئەو باشترە))[٢].

---

(١) هەمان سەرچاوە . ل ٢٩٣ .

(٢) هەمان سەرچاوە . ل ٢٣٩.

((کە سەیری فڕۆکە دەکەی بە ئاسمان هەڵدەفڕێ، وات بە خەیاڵ دادێ ئەوانی دروستیان کردوە مرۆی گەلێك زانا و کارامە و دەستڕەنگینن و لەسەروی مرۆڤانیترن، هەڵبەت ئەو کەسانەی وێراون بۆ یەکەمجار پێی هەڵفڕن مرۆڤی چاونەترس و ورە بەرزو پاڵەوان و سەرچڵ بون[٣]، بەڵام ئێستاکە بڕوانە و بزانە بۆ چ مەبەستێك بەکاربراون و بەکار دەبرێن، دەبینی بۆ هەڵداشتنی ناپاڵم و هەلاربەهەلارکردنی جەستەی مرۆڤ و قڕکردنی زیندەوەر و سوتاندنی خەڵك و باراندنی ژەهری کیمیایی و تەفروتوناکردنی گەل و نەتەوەی بێکەس و چەوساوە بەکارهێنران و، بێگومان ئەمەش مەرام و مەبەستی مرۆی کەللە بۆگەن و شەیتانەکانە))[٣].

((جا کە سبەی ڕۆژێ مێژونوسێك لێمان دەکۆڵێتەوە ئاخۆ چۆن زێڕیان بەکار هێناوە؟ باسمان دەکات و دەڵێ توانیویانە بە هۆی شەپۆلی بێتەلەوە زێڕی ژێر زەوی بدۆزنەوە، وێنەی ئامراز و ئامێرە پێشکەوتوەکانیش دەخاتە ڕو کە خاوەن بانکەکان زێڕیان پێکێشاوە و ژماردویانە، لێدەکۆڵێتەوە و دەڵێ: توانیویانە بەرەنگاری یاسای کێشکردنی زەوی ببنەوە و زێڕ لەپایتەختێکەوە بۆ پایتەختێکیتر بگوازنەوە، لە مێژوەکەیاندا تۆمار دەکات و دەڵێ: نیمچە دڕندەکان کە لە پێشکەوتنی پیشەسازیدا گەلێك زیرەك و بە جورئەت بون نەیانتوانی هاریکاری نێودەوڵەتی دابین بکەن، کە وا دەخوازێ مەسەلەی زێڕ ڕێك بخرێت و بە شێوەیەکی ڕاست و دروست دابەشکاری بۆ ئەنجام بدرێ، دەڵێ: تەنها بایەخیان بەوە داوە کە هەر خێرا زێڕ وەشارن، دەڵێ: زێڕو کانزاکانیان لە هەناوی خاکی باشوری ئەفریقیاوە دەردەهێنا و لەبانکەکانی لەندەن و نیۆرك و پاریسیان دەشاردەوە))[١]. هزرڤانێکی تر-هەمان بابەت- بابەتی دابڕانی نێوان زانست و پیشەسازی لەگەڵ خوڕەوشتی مرۆڤایەتی، یان بابەتی داتەپینی ژیاری نوێ کە

---

(٣) سەرچڵ: مغامر.

(٣) هەمان سەرچاوە . ل ٢٦٢ .

(١) هەمان سەرچاوە . ل ٢٩٢

ناتوانێ پەیامەکەی ڕاپەڕێنێ، لە ڕوانگەی فەلسەفە و زانستە سروشتیەکانەوە بە شیکارێکی وردترو بە نەشم و شێوازێکی قوڵتر شرۆڤە دەکات کە ئەویش دکتۆر ئەلکسیس کاریل (Alixes Carrel)ـە، لە پەڕتوکەکەیدا بەناوی (مرۆڤ نەناسراوێکە: Man the unknown) دەڵێ:

((وادیارە ژیاری ئەم سەردەمە ناتوانێ پیاوی داهێنەرو بلیمەت و چاونەترس بێنێتە بەرهەم، هەمو کەسێ لە گشت شوێنێ تێبینی ئەوە دەکات کە ئاستی ئامادەیی هزری وخوڕەوشتی ئەو چینەی کاروباری ولاّت هەڵدەسوڕێنن لە داڕوخان دایە.

ئێمە تێبینی ئەوە دەکەین کە ژیاری ئەم سەردەمە نەیتوانیوە ئاواتە گەورەکانی مرۆڤایەتی بێنێتە دی، نەیتوانیوە پیاوی هۆشمەندو گورجوگۆڵی وا پەیدا بکات ئەم ژیارە لەسەر شەقامی پڕ مەترسی ڕزگار بکات و بەرەو ئەمانی ببات. تاکەکان و کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەگەڵ خێرایی پێشکەوتنی دەزگا زانستیەکان کە هەر بە ژیری خۆیان دایانهێنا بو هاوتەریب نەبون، ئەویش بەهۆی سەرکردە سیاسیەکانەوە کە لە خوڕەوشت و هزردا کەم و کورتییان هەیە و لە گەلێك شتدا نەفامن، ئەو نەفامیەی کە چارەنوسی گەلانی سەردەم دەخاتە بەر مەترسی))[٢].

((ئەو نێوەندەی کە زانستە سروشتی و پیشەسازیەکان بۆ مرۆڤیان ڕەخساندوە بۆ مرۆڤ لە بار و گونجاو نیە، چونکە نێوەندێکە بە حوکمی ڕەمەکیانە ڕەخساوە نەك بە نەخشە و بیرکردنەوەیەکی پێشو، ڕەچاوی ئەوەشی تێدا نەکراوە لەگەڵ کەسایەتی مرۆڤ بگونجێ. ئەم نێوەندە کە هەر بەرهەمی ژیری و داهێنانی خۆمانە؛ لەگەڵ بەژن و بالاّ و سەروسەکوتی ئێمەدا ناگونجێ، بۆیە ئاسودە نین و لە داڕوخانێکی خوڕەوشتی و ئاوەزی داین. ئەو گەلانەی ژیاری پیشەسازییان لە ناودا بوژاوەتەوە و گەیشتونەتە چڵەبەنانی پێشکەوتن لە جاران گەلێك لاوازترن و

---

(٢) Man the unknown p.٣٣ .

بەرەوتێکی بێوچان بەرەو دڕندەیی شۆڕ دەبنەوە، بەلاّم هەستی پێ ناکەن. ئەو دەوروبەرە وروژاوەی کە زانستە سروشتیەکان بە دەوری گەلانیان هەڵچنیوە ئەمان و پاسەوانی نیە.

لە ڕاستیدا ژیارەکەی ئێمەش وەك ژیارە رابردوەکان چەند مەرجێکی بۆ مانەوە فەرز کردوە، کە لە داهاتودا — لەبەر چەند هۆیەکی شاراوە —وای لێدێ ژیان مەحالْ بێ. ئەو زانستەی کە ئێمە لەبارەی ژیان و چۆنیەتی گوزەرانی مرۆڤ هەمانە لە چاو ئەو زانستەی کە لە بارەی ماددەوە هەمانە گەلێك پاشکەوتوە، هەر ئەم پاشکەوتنەشە کە دوچاری ئەم نەهامەتیەی کردوین))[٣].

((با هەر ژمارەی ئامێرە داهێنراوەکان زۆرتر بکرێن، با هەر گرنگی گەورە بە دۆزینەوەی زانستە سروشتیەکان و گەردونناسی و کیمیاگەری بدرێت، ئەگەر ئەم کارانە ببێتە مایەی لاوازیمان و نەتوانین بۆ بەرژەوەندی خۆمان سودی لێوەرگرین و نەبێتە مایەی زیادبونی ئاسودەیی و خۆشبونی گوزەران و جوانبونی ژیارەکەمان چ قازانجێکی هەیە؟، هیچ خێرو قازانجێك لەوەدا نیە ڕێگەیەك بۆ ژیان بەهێز بکرێ بەلاّم خوڕەوشتی لێ داماڵدرێ و شکۆدارترین ڕەگەزی نەتەوە مەزنەکانی لێ دابڕێندرێ . وا ڕاسترە پتر گرنگی بە خۆمان بدەین نەك بە پیشەسازی کەشتی خێراتر و ترومبێلی نەرمتر و ڕادیۆی هەرزانتر، یان بە تەلسکۆبی پێشکەوتوتر تا گەلەستێرەی دورتری پێ ببینرێ)).

((بڕی ئەو پێشکەوتنە ڕاستەقینەیە چەندە کە ئەگەر فڕۆکەیەك لە ماوەی چەند سەعاتێکی کەمدا بمانگەیەنێتە ئەوروپا و چین؟ ئایا زەروریە هەر هەوڵدەین بەرهەم زیاد بکەین تا مرۆڤ بتوانێ بڕ و ئەندازەی زۆر و زۆرتر لە شتی بێهودە بە فیڕۆ بدات؟ ئایا گومان لەوەدا هەیە کە زانستەکانی میکانیك و سروشتی و کیمیا ناتوانن ژیری و سیستەمی خوڕەوشتی و لەشساغی و هاوسەنگی هەست و ئاسایش و ئاشتیمان پێ ببەخشن؟))[١].

(٣) هەمان سەرچاوە . ل ٣٨

(١) هەمان سەرچاوە ل (٥٠-٥١)

ئەوروپا لە خۆکوشتن دایە:

کاتێك ڕۆژئاواییەکان ئارەزوی خێر و چاکەیان نەما و بنەما و ڕێبیرە ڕاستەکانیان لە دەست دا، دڵیان چیتر بۆ هەق و ڕاستی لێی نەدا و چێژیان ژەنگ و ژاری گرت و بەری نەدا و زانست و دۆزینەوە تازەکان لە زیان بترازێ چیتری پێ نەبەخشین و وەك خواردنی پاك و چاکی لێهات کە بۆ نەخۆش نەخۆشی زیاد دەکات. وێڕای ئەمانە ئامێر و داهێنراوەکان هێز و خێراییشی پێ بەخشین تا زوتر خۆ بکوژن. مستەر ئیدن (**Eden**)ی سەرەك وەزیرانی پێشوی بەریتانیا لە وتارێکیدا لە ساڵی (١٩٣٨ز) قسەیەکی زۆر جوانی گوتوە، دەڵێ:

((خەڵکی سەر زەوی لە کۆتایی ئەم سەدەیەدا خەریکبو بەرەو وەحشیەت و دڕندایەتی وەرسوڕێنەوەو چەشنی ژیانی نێو ئەشکەوت و زەندۆلان بگوزەرێن. زۆر سەیرە و جێی پێکەنینە کە ولاتەکان بە ملیۆنان جونەیهـ خەرج دەکەن تا خۆیان لە مەترسی چەکێکی کۆکوژ و قڕتێخەر بپارێزن بەلام بۆ ڕێکخستنی ئەم چەکانە هیچ شتێ تەرخان ناکەن. هەندێ جار سەیر دەمێنم و دەڵێم: ئەگەر یەکێك لە هەسارەیەکیتر سەردانی سەر زەوی بکات چ دەبینێ؟ دەبینێ وا ئێمە خەریکی ئامادەکردنی کەلوپەل و ئامێری جۆراوجۆرین تا یەکتری پێ لەناو ببەین، دەبینێ لە کەینوبەینی ئەوە داین کە یەکتر فێر بکەین چۆن ئەم ئامێرە دۆزەخیانە بەکار بێنین)).

بۆمبای ئەتۆمی و مەرگەساتەکانی:

مستەر (ئیدن) کەئەو قسانەی گوتوە ڕەنگە بە خەیاڵی دانەهاتبێ کە جیهانی شارستان لە سەروی هەموشیانەوە ئەمریکای بە ناو ئاشتیخوازو ڕابەری ژیارو جیهانی نوێ! لە شەڕدا چەکێك بەکاردێنێ کە گشت چەك و دۆزینەوەو داهێنراوەکانیتر بارتەقای نابن و لە کوشتن و وێرانکاریدا تۆزی ڕێگاشی ناشکێنن.. چەکێکی ئەوتۆ کە کارەسات و مەرگەساتێکی وا بنێتەوە بە خەیاڵ و

مێشکی هیچ مرۆڤێك دانەهاتبێ. ئەم چەکە بریتی بو لە بۆمبای ئەتۆمی کە ئەمریکا جاری یەکەم وەك تاقیکردنەوە لە بیابانی (نیومەکسیکۆ) بەکاری هێنا وجاری دوەمیش لەسەر سەری (هێرۆشیما)و پاشانیش لە شاری (ناگازاکی) کە دو شاری یابانن. سەرۆکی شارەوانی هێرۆشیما لە (٢٠ی ئۆگەستی ١٩٤٩ز)دا لە رادیۆ ڕایگەیاند و گوتی: ئەو یابانیانەی لە ڕۆژی (٦ی ئۆگەستی ١٩٤٥ز)دا بە بۆمبە ئەتۆمیەکە کوژران ژمارەیان لە (٢١٠٠٠٠ تا ٢٤٠٠٠٠) کوژراو دەبو.

مستەر ستورات (**Sturat Gilder**) لە مەقالەیەکدا کە لە (١٦ی سێبتێمبەری ١٩٤٥)دا لە رۆژنامەی هیندی زمان ئینگلیزی: (**Statesman**) بلاوی کردۆتەوە دەڵێ:

((پرۆفیسۆ (**Plesch**) دەڵێ:

ئەو خەڵکەی تا نزیکەی سەد میلیش لە شوێنی تەقینەوەکە دور بون ڕەنگە هەر کاری تێکردبن، بۆیە دەبێ پشکنینێکی پزیشکانەی چاکیان بۆ بکرێ. سەیر نیە ئەگەر ڕۆژێك لەرۆژان خەڵك لە ڕۆژنامەکان بخوێننەوە کە ئەوانەی لە دوری هەزاران میل لە یابان نیشتەجێ بونە ئاسەوارو نیشانەکانی پەتای بۆمبی ئەتۆمییان لەسەر بەدیار بکەوێ. پرۆفیسۆر (م. ی.ئۆلی ڤینێت) مامۆستای زانکۆی بێرمنگهام و ئەندامی دەستەی پیشەسازی دروستکردنی بۆمبی ئەتۆمی، دەڵێ:

((ئەگەر کەسێك وا بزانێ بەریتانیا یان هەر ولاتێکی تر دەتوانێ نهێنیەکانی بۆمبای ئەتۆمی بپارێزێ ڕاست ناکات، چونکە ئەو یاسا و بنەمایانەی بۆمبی ئەتۆمی پێ دروست کراوە لە لای هەمو ولاتێك ڕونە، بەریتانیا و ئەمریکاش سودیان لە ئەزمونی پێشینان وەرگرتوە تا توانیویانە بۆمبی ئەتۆمی دروست بکەن. بۆمبی ئەتۆمی مەگەر ماوەیەك دەنا نابێتە نهێنیەکی جەنگی، چونکە هەمو ولاتێك دەتوانێ لە ماوەی پێنج ساڵدا بۆمبی ئەتۆمی دروست بکات، خۆ

ئەگەر کردوکۆشێکی پتری بۆ تەرخان کرد و چاکتر خۆی سازدا ئەوا دەتوانێ بە ماوەی دو ساڵ دروستی بکات)).

هەر هەمان پرۆفیسۆر دەڵێ:

((من دڵنیام لە ماوەیەکی کەمی داهاتودا بۆمبی ئەتۆمی وا دێتە سەر شانۆی جیهان کە هێزی تەقینەوەکەی بە دەهەزار تەن لە هی یەکەم گەورەتر بێ، دوای ئەمەش بۆمبێتری وا دروست دەکرێ هێزی تەقینەوەیان بە قەد یەك ملیۆن تەن بارود بێ، بەجۆرێك قەت بەرگری ناکرێ، تەنها شەش بۆمبی لەم جۆرەش دەتوانێ ئینگلتەرا تەفروتونا بکات و ئاساری لەسەر پاتاری نەهێڵێ. زانا روسیەکانیش لە ماوەیەکی زۆر کەمی داهاتودا دەتوانن بۆمبی ئەتۆمی دروست بکەن)).

ئەمریکا جۆرە بۆمبێکیتری داهێناوە کە هێزو کارەساتەکەی گەلێك لە بۆمبی ئەتۆمی گەورەترە، کە ئەویش بریتیە لە بۆمبی هایدرۆجینی. بۆ دوەم جار لە ئۆقیانوسی هێمن لە رۆژی (٢٦ی مارسی ١٩٥٤)دا تاقی کردۆتەوە.

مستەر چارلس .ی.ولسن: سکرتێری وەزارەتی بەرگری ئەمەریکا دەڵێ: ئەنجامەکەی بەجۆرێك بو پیاو بروا ناکات.

مستەر لویس ستراس: سەرۆکی وزەی ئەتۆمی لە ئەمریکا دەڵێ: یەك بۆمبی هایدرۆجینی دەتوانێ روبەرێکی بەرفراوانی وەك شاری نیویۆرك کاول بکات.

زانای سروشتناسی بەناوبانگ و جێگری سەرۆکی ئەنجومەنی ئاسایش؛ (ئەللیواء: صاحب سنگ) لە دەهلی تازەدا دەڵێ:

چوار بۆمبی هایدرۆجینی کە کێشی هەر یەکەیان سەد تەن بێ دەتوانن گشت خەڵکی سەر روی زەوی بکوژن. لەم دواییانەش دەنگۆ هەیە کە روسیا بۆمبی نایترۆجینی دۆزیبێتەوە کە گەلێك لە بۆمبی هایدرۆجینی کارەساتتر و وێرانترە.

زڕکەتاڵ[1] هەر تاڵی دەدات:

بنچینەی ژیاری ئەوروپا وەکو بە درێژی باسمان کرد لەرزەی تێکەوتوە و ئێستاش هەر لە لەرزە دایە، هەرچەندی کاتی بەسەردا تێپەڕێ و بالاکەی بلندتر ببێ پتر رادەخزێ و دەلەخشێ. ژیاری ئەوروپا لەبەرئەوەی تۆوەکەی ناجسن بۆ بۆیە زڕکەتاڵی وەبەر هێنا ﴿ وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبُثَ لاَ يَخْرُجُ إِلاَّ نَكِدًا: خاکی ئادان بە ئیزنی خوا درەختی جوان و بەسود دەڕوێنێ، بەلاّم خاکی بێماد ڕوەکی بێسود دەڕوێنێ﴾ الأعراف:٥٨.

ئوستاد (سەید ئەبولئەعلای مەودودی) لە پەرتوکە زمان ئوردیەکەیدا بە ناوی (التنقیحات) زۆر جوان و پوخت ئەمەی ڕون کردۆتەوە و دەڵێ:

((ژیاری ڕۆژئاوا لە ئامێزی نەتەوەیەکدا هاتە پەیدابون کە خاوەنی کانیاوێکی پاك و بێگەرد و سەرچاوەیەکی سازگاری بەرنامەی خوایی نەبو. سەرکردەی دینییان لە ناودا هەبو بەلاّم خاوەن حیکمەت و زانست و بەرنامەیەکی خوایی نەبون، بەڵکو تارمایی دینیان لەلادا بو کە ئەگەر گەرەکیشیان بوایە مرۆڤایەتی بخەنە سەر ڕاستە شەقامی هزر و کردەوەی چاك نەیاندەتوانی، بەڵکو ئەو شتی پێشیان بو بوە کۆسپ و بەربەستی پێشکەوتنی زانستو حیکمەت. بەمجۆرە بۆ بۆیە لەئەنجامدا پێشکەوتنخوازەکان دینیان بە دیوار دادا و ڕێگەیەکیان هەڵبژارد کە تەنها بەڵگەی ئەزمون و کێشان و پێوان و بەچاودیتن قبوڵ بکەن، متمانەیان تەنها بەوجۆرە بەڵگانە دەکرد کە خۆیان پێویستیان بە ڕێنوێنی و ڕوناکی هەبو، بە کەوشی ئەوجۆرە بەڵگانەوە ڕێی هزر و نواڕین و لێوەکوڵین و دۆزینەوەو بنیاتنان و ڕێکخستنیان گرتەبەر. بەلاّم هەر لە هەنگاوی یەکەمەوەڕا لە گشت رەخ و رویێکەوە[1] بە گومڕا چون، ئەو پێشکەوتنەی لە بواری زانست و لێکۆڵینەوە وەدەستیان دێنا و ئەو کردوکۆشەی لەپێناو هزر و تێوەڕوانینەوە

(١) زڕکەتاڵ: جۆرە کالەکێکی زڕکی تاڵە.
(١) رەخ و رو: لا.

ئەنجامیان دەدا گشتی بەرەو مەبەستێکی ناڕاست و نادروست روی وەرسوڕا، لە ڕوانگەیەکی خوانەناسانە و ماددەپەرستانەوە دەستیان پێکرد و هەنگاویان نا، وایان لە گەردون دەڕوانی بێ خوا بێ، لە ئاسۆی ئاسمان و دەرونی مرۆڤدا تەنها شتی بەرچاو و بەر هەستیان دەدی و بڕوایان بە غەیب نەبو. درکیان بە یاسا و ڕێسای وەدیهێنراوان کرد بەلاّم نەگەیشتە وەدیهێنەرەکەی، زانیان ئەو شتانەی لە گەردوندا هەن بەیدەستن و بۆمەبەست و داخوازیەکانی خۆیان بەکاریشیان هێنا بەلاّم نەیانزانی خوا خاوەن و بەڕێوەبەرەکەیەتی و ئەوانیش مرۆی جێنشین، پێیان وانەبو بەرپرس بن و ئۆباڵ و ئەرکیان لە ئەستۆ بێ؛ بۆیە بنچینەی ژیار و پێشکەوتنەکەیان شپرزە بو و ڕویان لە خواپەرستی وەرگێڕا و بۆ پەرستنی نەفس چۆکیان دادا و هەوەست وئارەزویان کردە خوا، بەلاّم ئەم هەوەستپەرستیە توشی دەردەسەری کردن و وای لێکردن لە هەمو بوارەکانی هزر و کردەوەدا لەسەر ڕێگایەکی چەوتوچەوێڵ و دلڕفێن و رازاوە بڕۆن بەلاّم سەرئەنجامیان فەوتان و تیاچون بێ.

بەجۆرە زانستە سروشتیەکان رورەش کران، خوڕەوشت لە قالبی ئارەزوبازی و روتی و بەرەڵلاّیی و ریابازیدا داڕێژرا، شەیتانی خۆپەرستی و رژدی و ئیرەیی و رکوکینە بەسەر ژیاندا زاڵ بو، ژەهری نەفسپەرستی و خۆهەڵبژێری و نانی نەرم و جێگای گەرم بەنێو ڕەگ و دەمارەکانی کۆمەڵگەدا بلاّوبوەوە، سیاسەت شەقڵی[1] ڕەگەزپەرستی و نیشتمانپەرستی و جیاوازی ڕەنگ و خوێنی وەرگرت و هێزی بە خوا دادەنا و دەیپەرست، کە ئەمانە بونە مایەی گەورەترین نەفرەتی سەر مرۆڤایەتی.

ئەو تۆوەی کە لە خاکی ڕاپەرینەکەی دوەمی ئەوروپا داچێنرا چەند سەدەیەکی نەخایاند درەختێکی زەبەلاحی پیسی لێ روا، بەرەکەی شیرن بو بەلاّم ژەهر بو، گوڵەکانی جوان بون بەلاّم دڕکاوی بون، پەلوپۆ و لك و گەلاکانی

---

(١) شەقڵ: مۆرك.

دلڕفێن بون بەلاّم گازێکی ژەهرینی نەبینراوی دەردەدا و خوێنی مرۆڤایەتی ژەهراوی دەکرد.

ڕۆژئاواییەکان کە ئەو دارە پیسەیان ڕواندوە ئێستا لێی بێزارن و ڕقیان لێیەتی، چونکە لە هەمو لایەنەکانی ژیاندا گریّ و گرفتی بۆ پەیدا کردون، هێشتا گرفتێکیان چارەسەر نەکردوە یەکێکی‌تریان لێ قیت دەبێتەوە، هەر لکێکی لێ دەقرتێنن دەیان لکی دڕکاوی تری لێ دەڕوێ، لە چارەسەری گرفتەکان و ڕێکخستنی کاروبارەکانیان وا قوڕیان بە سەری بوە دەرد بە دەرد دەرمان بکەن و دڕك بە دڕك بقرتێنن. دژایەتی سەرمایەدارییان کرد کەچی لەملاوە کۆمۆنیزم سەری هەڵدا، هەوڵیان دا دیموکراتیەت ڕیشەکێش بکەن کەچی دکتاتۆریەت پەیدا بو، ویستیان گرفتەکانی گشت کۆمەڵگە چارەسەر بکەن کەچی بزاڤی بە نێرکردنی ئافرەتان (**Feminism**) و بزاڤی نەهێشتنی منداڵبون پەیدا بو، ویستیان یاسا بۆ بنبڕکردنی بەدڕەوشتی دارێژن کەچی بزاڤی سەرپێچی و تاوانکاری دنیای تەنیەوە. ئێستاش هەر خراپیەك لادەدەن خراپیەکی تر سەر هەڵدەدا و هەر بەدکاریەك وەلادەنێن بەدکاریەکی‌تر دێتە جێی. ئەم دارەی ڕواندویانە هێشتا بەردەوام گرفت و بەلاّی جۆراوجۆریان بۆ وەبەرهەم دێنێ. ژیانی ڕۆژئاوا وەك جەستەیەکی زامداری لێهاتوە زامەکەی کێم و خیزاوی لێ بێت و لەبەر ئازارەکەی گشت جەستەکە وەناڵەناڵ کەوتبێ، پزیشکەکانیش لە دەرمانکردن و چارەسەریدا حەیران بن و هەر پینەیەکی بۆهەڵدورن پتر ڕیزاڵ ڕیزاڵ ببێ. نەتەوەکانی ڕۆژئاوا لە نێو ژان و ئازاردا زاڵە و ناڵە و هاوار هاواریانە، دڵیان پەشێو و نیگەرانە، ڕوحەکەیان بۆ ئاوی ژیان تینوە بەلاّم نازانێ کانیاوی ژین لە کوێیە و سەرگەردانە.

زۆربەی پیاوەکانی ئەوروپا وا تێدەگەن سەرچاوەی گرفت و بەلاّکان لە لق و پەلوپۆکانەوەیە بۆیە دەیقرتێنن و کات و کۆششێکی زۆریشی بۆ تەرخان دەکەن، کەچی نازانن سەرچاوەی دەردەکە لە ڕەگ و ڕیشاڵەکانیەتی. هەڵبەت ئەگەر مرۆڤێك گەمژەو کەودەن بێ چاوەڕێ دەکا لە دارێکی ڕەگ گەندەڵەوە لق و پۆپی

چاك بڕویێ. بەڵێ چەند هۆشمەندێکیان هەستیان کرد ژیارەکەیان لە ڕەگ و بنجەوە گەندەڵە بەڵام ئەوانیش کە لە سێبەری بەر دارەکەوە چەند سەدەیەکیان بەڕێ کرد و گۆشت و ئێسقانیان لە بەری دارەکەوە تێشوی وەرگرت، گەیشتنە ڕاددەیەك پێیان وانەبێ ڕەگ و بنکێکی تر هەبێ بتوانێ لك وپۆپ و گەڵای ساغ و چاك دەربکات. هەردو چین لە ئەنجامدا یەك دەگرنەوە و هەردوکیان وەدوای ڕێگەچارەیەك وێڵن کە دەردەکەیان چارە بکات و تەنگانەکەیان لە کۆڵ بکاتەوە بەڵام ڕێگەچارەکە ناناسن و نازانن لە کوێیە))[١].

(١) التنقیحات ، ((امم العصر المریضة)) ل ٢٤-٢٦

بەندی چوارەم

کارەساتە مەعنەویەکانی مرۆڤایەتی
لە ڕۆژگاری ئیستیعماری ئەوروپاییدا

لێرەدا نامانەوێ باسی کارەساتە ڕامیاری و ئابوری و بازرگانی و پیشەسازیەکان و زەرەر و زیانە موڵك و ماڵییەکانی گەلانی ئاسیای ڕۆژهەڵاتیی بکەین. باسی ئەوەش ناکەین کە چۆن گەل لە دوای گەل و وڵات لە دوای وڵات لە بەرامبەر هێزی ماددەپەرستانە و فڕوفێڵە سیاسیەکانی ڕۆژئاوا داشکاون، چونکە ئەم هەویرە ئاو زۆر هەڵدەگرێ و ئەم پەرتوکە قەبارە بچوکەش پاروی وا گەورەی پێ قوت نادرێ. پاشان گەلێك لە نوسەر و مێژونوسانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا لە دەرگای ئەم بابەتانەیان داوە و زۆر کتێبی گەورە و بچوك و ناوەنجییان لەم بارەوە داناوە و هەمو مەسەلەیەکیشیان تێدا هەڵناوە.

بەڵام ئەوەی بەلامانەوە گرنگ بێ- کە وا ئێمەش لەم پەرتوکەدا دەربارەی ئەو زیانانە دەدوێین کە بەهۆی داڕوخانی موسوڵمانەکانەوە دوچاری جیهان بوە و ئەوروپاییەکانیش جلەوی سەرکردایەتیان وەرگرتوە- ئەو کارەساتە روحی و ڕەوشتی و دەرونیانەن کە بەسەر جیهانی مرۆڤ و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی داهاتون، ئەو واتا بەرزانەن کە لە ماددە و لە گشت شتێکی پەیوەست بە زەوی بەرزترن، بزانین ئاخۆ ڕۆژگاری دەسەڵاتی ئەوروپایی و لافاوی بێئامانی ژیارەکەی چ داشکان و کارەساتێکیان بەرپاکردوە، کە هەڵبەت داشکانی هێند سەختن هەرگیز ناتوانن ڕاست ببنەوە و کارەساتی هێند جەرگبڕن پیاو لە داخان بتوێننەوە. ژمارەی ئەو کەسانەی هەستیان بەم کارەساتە کردوە کەمن، بەڵام ژمارەی ئەو کەسانەی شتیان لەسەر نوسیوە و لە بارەیەوە دواون کەمترن.

ئاشکرایە مادەم سیستەمی ژیانی ئیسلامی موناقیسی سیستەمی نەفامێتی بێ، کەواتە ئەو کاتەی حوکمی نەفامێتی سەرکەوتن وەدەست دێنێ

موسڵمانان لە هەمو کەس زیاتر دوچاری کارەساتی گەورەتر و قوڵتر دەبن. چونکە ئیسلام و نەفامێتی وەك دو (تا)ی تەرازوێکن ئەگەر یەکێکیان داکەوێ ئەوی تر بە هەوادا دەچێ. ئێستاکە ئێمەش یەك یەك باسی کارەساتەکان دەکەین.

پوکانەوەی هەستی ئاینی:

جیهان بەرەو چ مەبەستێك دەڕوات ؟ سەرەنجامی بە کوێ دەگات؟ دوای ئەم ژینە ژیانی تر هەیە؟ ئەگەر هەیە چۆنە؟ ئایا ئەو ژیان پێڕەو و ڕێنمایی بۆ ئەم ژینە هەیە؟ ئەگەر هەیەتی سەرچاوەکەی چیە؟ ئەدی ئەو ڕێگەو بنچینانە چین کە ئەگەر مرۆڤ لەسەریان بڕوا بتوانێ لە ژیانی دواییدا خۆشنود بێت و بسێتەوە؟ سەرچاوەکەی ئەم ڕێگایانە چیە؟ ئەدی ڕێگای هەرەهەموار کامەیە کە لەدوای مردندا بە نازونۆشی نەبڕاوە و بەختەوەری هەمیشەیی بگات؟ ئەم ڕێگایە لە کوێوە دەست پێدەکات؟. پیاوی ڕۆژهەڵاتی لە دێر زەمانەوە هزرو ئەندێشەی بەم پرسیارانە وروژاوەو وەڵامەکانیشی پشت بە پشت هەڵگرتۆتەوە و قەت نەیتوانیوە فەرامۆشیان بکات و خۆی بخاتە غەفڵەتەوە، تەنانەت نەیتوانیوە لە کاتی ڕابواردن و کەیف و سەفاشدا لەبیر خۆیان بباتەوە. ئەم پرسیارانە هەمو هاندەر و دنەدەری دەرون و، ناڵە و هاواری ویژدانی بون، نەیتوانیوە لێیان بێدەنگ بێ یان ڕویان لێ وەرگێڕێ، بەڵکو بە شەوق و تاسە و پڕ بەدڵەوە گوێی بۆ ڕادێراون و یەکەم کاری ژین و نێو دەرونی بریتی بوە لە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە، بەدرێژایی هەزاران ساڵی دێرینەوە شەن وکەو و تاووتوێی کردون. میتافیزیکا و فەلسەفە و ئیشراق و وەرزشی دەرونی و زانست و حیکمەت گشتیان بریتی بون لە موغامەڕاتی سەر ئەو ڕێگایە دورودرێژ و تاریکانەی کە وەڵامی ئەم پرسیارانە دروستی کردون، خەڵك یەك لەدوای یەك خۆیان خستۆتە نێو شوێنە تاریکەکان تا وەڵام و خواستەکانیان وەدەست بێنن. بێگومان ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ڕۆژهەڵات بایەخێکی گەلێ گەورە بەم بابەتە دەدات و هەردەم شەوق و تاسەی بۆ هەیە.

ئەمەیە سروشتی پیاوی ڕۆژهەڵاتی، بگرە سروشتی زۆربەی مرۆڤانی ناوچە مامناوەندیەکانی‌تریش بەر لەوەی ڕۆژئاواییەکان دەرکەون. ئەگەر لێرەدا زمان و تەعبیری فەیلەسوفەکان بخوازین دەڵێین: خەڵك هێشتا -جگە لەپێنج هەستە دیارەکەی- هەستێکی شەشەمیشی هەیە کە دەکرێ پێی بڵێین (هەستی ئاینی). جا وەك چۆن هەر هەستێك بوارێکی تایبەت بەخۆی هەیە کاری تێدا بکات بە نمونە چاو دەبینێ و گوێش دەبیستێ، هەستی ئاینییش بە هەمان جۆر بەروبوم وکاریگەری تایبەت بە خۆی هەیە و خەڵکی ڕۆژهەڵاتیش شەقڵیان پێوەگرتوە. جا وەك چۆن ئەگەر کەسێك هەستێکی لە دەست بدات ناتوانێ لەم بوارەدا هەست بە شتەکان بکات و هەستێکی تریش هەرچەندی بەهێز و تەواویش بێ جێی ناگرێتەوە و بۆی قەرەبو ناکاتەوە و هەمان شت ئەگەر یەکێك بە کاریگەرێکی ناگەهان یان بە هۆی کەموکورتیەکەوە هەستە ئاینیەکەی لە دەست بدات ئەوا ناتوانێ لەم ڕێگەیەوە ئەنجام وەدەست بێنێ و کاروباران لێکداتەوە، تەنانەت ناتوانێ تەسەووریشی بکات یان بڕواشی پێ بێنێ، وەك کابرای کوێر کە ڕەنگ و سەنگ نابینێ و ڕەنگە هەر نەشیان سەلمێنێ و لامل و لالوتیش بێ، یان وەك کابرای کەڕ کە دنیای پڕ هەراو زەنای پێ شاری خامۆشانە و وادەزانێ کەس دەنگی نایێ، بە هەمان شێوە ئەگەر یەکێك لەهەستی ئاینیی بێبەش بێ نکوڵی لە غەیب دەکات و هەر شتێکیش لەم دیوی پەردەی سروشتەوە بێ نایسەلمێنێ و واتا ئاینیەکانی پێ ڕاست نابێ و وتە و ئامۆژ و سەربردەیەك کە دڵ نەرم بکات و دەرون بوروژێنی و چاو بگریێنی کاری تێ ناکات و بەبێ ئەمیەت تێی دەڕوانێ.

برینی مردو بێ ئێشە:

گەورەترین و سەختترین کۆسپ و تەگەرە کە روبەڕوی پێغەمبەر و ئاینخوازان بوبێتەوە و بەڕوی وتار و ئامۆژ و بانگەوازەکەیان هەڵتەقی بێ ئەو جۆرە کەسانە بونە کە لە هەستی ئاینی بێبەش بونە یان هەر نەیانبوە، ئەو کەسانە بونە کە لە ئاست ئایندا دڵیان وەك بەرد ڕەق بوە و ناخ و دەرونیان مردو بوە، ئەو کەسانە

بون کە قەت بیریان لە دین و ئاخیرەت نەدەکردۆتەوە و ئامادە نەبونە بۆ بابەتی ئاوەها گوێ رادێرن، ئەوکەسانە بونە کاتێك کە گوێبیستی وتە کاریگەرەکانی پێغەمبەر ﷺ دەبون سەرسەختتر و لاسارتر دەبون، لەکاتێکدا وتەکان بەردیان نەرم دەکردەوە و دڵ و دەرونیان دەتاواندەوە. دەیانگوت: ﴿ إِنْ هِيَ إِلاَّ حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ: تەنها ژیانی دنیا هەیە و ژیانی تر نیە، دەمرین و دەژین و هەرگیز زندو نابینەوە﴾المؤمنون:٣٧، هەروەها کە پێغەمبەر ﷺ لە وتە شیرن و ژیرئامێزەکانی دەبوەوە کە بەزمانی پوختەو پاراوی خۆیان دەدوا و تەنانەت منداڵیش تێیدەگەیشتن، دەیانگوت: ﴿مَا نَفْقَهُ كَثِيرًا مِمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا: لەو قسانەی دەیکەی گەلێکی لێ نافامین، وا دەزانین تۆش لاوازی و بەرگەمان ناگری ﴾ هود:٩١. ﴿ وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَامِلُونَ: دڵمان پەردە دایپۆشیوە و لە بانگەوازەکەت ناگەین، گوێمان کەرە و گوێبیستت نابین و بەربەستمان لە نێواندا هەیە، جا بۆ خۆت کاری خۆت بکەو ئێمەش کاری خۆمان دەکەین ﴾ فصلت:٥.

ئەم پرسیارانە لە بەرەبەیانی ڕاپەڕینی نوێی ئەوروپاییدا بابەتی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی زانا و هزرمەندەکان بو کە بەردەوام تاووتوێ و گفتوگۆیان لەسەر دەکرد و شتیان لەبارەوە دەنوسی، بەلاّم هەرچەندی ژیاری ئەوروپایی قۆناغێکی بەرەو پێشەوە دەبڕی باسوخواسی ئەم پرسیارانەش قۆناغێك وەپاش دەکەوت. جا کاتێك تایبەتمەندیەکانی ئەم ژیارە دەرکەوت و لە ڕواڵەتە ماددیەکەیدا درەوشایەوە؛ هەرا و زەنای ئەم پرسیارانەش دامرکایەوە کە لە ناخی دڵ و قوڵایی ویژیدانی زندوی مرۆڤایەتیەوە دەردەچو. ڕاستە ئەم پرسیارانە لە بەشەکانی فەلسەفە و زانستە میتافیزیکیەکان و خوێندنگە و زانکۆکان و نوسینگە گشتیەکان دەخوێندرێن و پسپۆڕانیش لێی دەتۆژنەوە و ماوە ماوەش چەند پەرتوکێکی لە بارەوە بلاّو دەکەنەوە، بەلاّم گومانی تێدا نیە ئەم خوێندن و توێژینەوانە دەسەلاّتیان بەسەر دڵ و هزری خەڵکیدا نەماوە و نیشانە پرشنگدارەکانی پرسیارەکان ڕەش بونەتەوە کە گشت مرۆڤێکی ژیر دەیانبینێ و

لـە ئاسـتیاندا دەوەسـتێ و ڕادەمینـێ، چەشـنی شـەمەندەفەر کـە لـە بـەردەم نیشانەکانی ڕێگادا دەوەستێ. شرۆڤە و شیکردنەوەکان نقورچـە لـە دڵـی مـرۆی ئەوروپایی نادات و سەری گەرم ناکات وەك کاتی خۆی کە بابوباپیرانی سـەرگەرم کردبو. ئەمەش لەبەرئەوە نا کە بڕوایەکی بێگەرد و ئاوەرێکی[1] ڕونیان لە دڵـدا بێ یان گەیشتبنە دەرەنجامی ڕاست و ڕەوان و دڵیان ئۆقرەی پـێ گرتبـێ، نـەخێر لەبـەر ئەوەیـە کـە پرسـیارەکان گرنگـی خۆیـان لـە دەسـت داوە و پرسـیاری ماددیانەیتر جێگایان گرتونەتـەوە کـە لـە دیـدی نـەوەکانی سـەدەی نـۆزدەم و بیستەمدا زۆر لەمانە گرنگترن.

لەبەر ئەوەی پیاوی ئەم سەردەمە خۆی لەم مەسەلانە لاتەراز[1] کـردوە و روی وەرگێڕاوە بۆیە پێی گرنگ نیە ئەگەر لە دوای ئەم ژیانـەدا ژیـانێتر هـەبێ یـان نەبێ، بەهەشت و دۆزەخ و سزا و پاداشت هەبن یان نەبن، ئەم شـتانە چ بە سلبی چ بە ئیجابی کاریان تێناکات چونکە هیچ گۆڕانکاریەك ناخاتە ژیانی ڕۆژانـەی و موچەکەی کەم و زیاد ناکات و کار لە پەیوەندی نێوان خۆی و خێزانەکەی ناکات، هەروەها بڕوای بـە پاشـەکەوت نیـە و ئێـستا بـە ئاینـدە ناگۆڕێتـەوە و شـتێك پەیوەندی پێوە نەبێ بایەخی پێنادات، بۆیە خۆی ناخاتە ناو گێـژاوی ئـەم باسـە بەتاڵانە و بۆ مامۆستاکانی زانکۆی بەجێ دەهێڵـێ تـا ئـەوان ڕاوبۆچـونی تێـدا دەربڕن، بەڵام خۆی پیاوی کارە، تەنها ژینـی نێـو کـار و کارگـە و کـارگێڕی و ئامێرکاری دەناسێ، تەنها ئەوەی لەلادا گرنگـە کـە چـۆن ئێـواران وچـانێك بـە دەرونی بدات و ڕاببوێرێ، چۆن لە درەنگی شەودا بە ئارامی بخەوێ، چـۆن بگاتـە پشوی هەفتەو موچەی سەرەمانگی وەرگرێ، کەی بگاتە سەری ساڵ و کۆقازانجی بژمێرێ و چۆن لە پیریدا گەنجایەتی بگەڕێنێتەوە، ئەمانە هـەموی گـرنگن بـەڵام ژیانی دوای مەرگ شتێکی خەیاڵی و نەبینراو و نەبیسراوە: ﴿ بَلْ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمِينَ: لە ڕۆژی دواییدا بەتـەواوی

(١) ئاوەر: یقین.
(١) لاتەواز: بێلایەن.

دەزانن ئەم ڕۆژە ڕاست بو، بەلاّم ئێستا گومانیان لێ هەیە، بەڵکو لە کوێرایییدا دەژین.﴾النمل:٦٦.

ڕۆژ بە ڕۆژ ژمارە و بایەخی ئەو جۆرە کەسانە لە نێو هەمو گەل و ولاّتێکدا بە هۆی کاریگەری ژیاری ئەوروپاوە زیاتر دەبێ، ئەو جۆرە خەڵکەی کە هێند سەرقاڵی ژینی دنیان تەنانەت پەنجەرەیەکیشیان نەهێشتۆتەوە تیشکی بانگەوازی دینییان پێ بگات؛ کە ئەگەر یەکێك بۆ ئاین و ژینی دواڕۆژ بانگیان بکات سەرسام دەبن، چەشنی سندبادی دەریایی -کە هەقایەتەکانی هەزارو یەك شەوە بۆمان دەگێڕێتەوە -کاتێك هێلکەیەکی تەیری عەنقا دەبینێ سەرسام دەبێ و وا دەزانێ بالاّخانەیەکە و لە گاشەبەرد هەڵچنراوە، چەند جارێك بەدەوریدا دەسوڕێتەوە هیچ دەرگایەکی لێ نادۆزێتەوە بچێتە ناوی، بانگخوازی دینیش بە هەمان شێوە بە دەوری سەر و سەکوتیان دەسوڕێتەوە بەلاّم هیچ پەنجەرەیەك نادۆزێتەوە پێی بچێتە ناو مێشکیان و بانگەوازە ئاینیەکەی بخاتە دەرونیان، چونکە ژیان و کێشەکانی ماددەپەرستی گشت دەرگاکانی لەسەر گاڵە داون و سەرجەم پەنجەرەکانی هزریشی داخستون.

پیاوێك ئەگەر چەشەیەکی ئەدەبی نەبێ کاتێك کە گوێی لە چەند ئاوازێکی دلڕفێن دەبێ یان گوێبیستی چەند دێڕە شیعرێکی ناسك دەبێ وا دەزانێ هەر دەنگە دەنگێکە و هیچی بەسەر هونەرەوە نیە، یەکێکیش ئەگەر لە هەستی ئاینی بێبەش بێ ئەوا بانگەوازی پێغەمبەران و ئامۆژگاری وتاربێژان و حیکمەت و پەندی دانایان و وتەی نەستەقی پەیامەکانی ئاسمان کاری تێناکات و قسەی ڕێك و پاراوی ڕوانبێژان و کردو کۆشی دلسۆزانی لێ خەسارە، پێی وایە نەبایە و نەبارانە، هەرچی بۆ بکەی فو لە خۆڵەمێش کردن و ئاسنی سارد کوتانە:

لقد اسمعت لو ناديت حيا ولكن لاحياة لمن تنادي

واتا: گەر بانگی زندوێکت بکردایە گوێبیستت دەبو، بەلاّم ئەو کەسەی کەبانگی دەکەی ژیانی تێدا نیە.

هەر یەکێك توشی کەسانێکی وا بوبێتەوە لە نهێنی ئەم ئایەتانە دەگات و هەقیقەتی بۆ دەردەکەوێ، کە خوا دەفەرموێ: ﴿ خَتَمَ اللّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى

سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ: خوا مۆری له دڵ و لـه گـوێ داون، چاویـشیان پەردە داپۆشیوە، بۆیـە نـە لـە هـەق دەگـەن و نـە دەبیبیـسن و نـە دەبیبیـنین﴾ البقرة:٧.

﴿ أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْـثَـرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلاَّ كَالأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلاً: یاخود وادەزانی زۆربەیان گوێیان لێتە و لێت تێدەگـەن، نـەخێر ئەوانە وەك ئاژەڵن بەڵکو گومڕاتریشن ﴾ الفرقان:٤٤.

﴿ وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لاَ يَسْمَعُ إِلاَّ دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لاَ يَعْقِلُونَ: نمونەی ئەو کەسانەی کە بێبڕوان وەك ئاژەڵ و مـاڵاتن کە تەنها هاوار و دەنگەدەنگ دەبیستن و هیچ تێناگەن، کەڕ و لاڵ و کوێرن و لـە هیچ ناگەن. ﴾البقرة: ١٧١.

ئەو بانگخوازانەی دەگەڵ ئەو جۆرە مرۆڤانە روبەڕو دەبنەوە زۆرچاك شـارەزای ئایەتەکان دەبن و لە تەفسیر و واتاکەشیاندا توشی ئەو ئەستەمی و ئەزیەتە نابن کە تەفسیرزانەکان توشی بون، ئەو تەفسیر زانانەی کە دوچاری ئەو جۆرە کەسـانە نەبونە.

دەردی بێدەرمانی ئەم سەردەمە ئەوەیە کە خەڵك بە تەواوی دەستیان لە ئاین بەرداوە و پێیان وایە ئەم مەسەلانە چەند بابەتێکی جەدەلیـن و هـیچ کارێکیـان پێ نەماوە بۆیە ڕویان لـێ وەرگێڕاوە، جا بانگخوازەکـان لـە دەسـت ئـەم جـۆرە کەسانەوە دوچاری ئەستەمی وا دەبن کە لە داڕوخاوترین سەردەمی بێڕەوشـتی و بەدکاریدا و لە ڕەشترین سەردەمی گوناحکاری و بێئاگاییشدا ئەستەم و سـەختی وایان نەهاتۆتە پێش: ﴿إِنَّكَ لاَ تُسْمِعُ الْمَوْتَى وَلاَ تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ: تۆ ناتوانی مردو گوێبیست بکەی و ناشتوانی وابکەی کەڕ لـە هـاوارت بگاَ، ئەگەر پشت لە بانگەوازەکەت هەڵبکەن. ﴾النمل: ٨٠.

مامۆستایەکی فەلسەفە و دەرونزانی بە ناوبانگ کـە لـە یـەکێك لـە زانکـۆ ناودارەکانی ئەوروپا مامۆستایە، زۆر بە زیرەکانە هەستی بەم جیاوازیـەی نێـوان دەرونی نەوەی کۆن و نەوەی تازە کردوە و بە چـەند ڕسـتەیەکی پوخـت و نایـاب دەریبـڕیوە کە ئەویش ئوستاد (س.م.جۆد)ە و دەڵێ:

((پێشـان گەلێك گومان ورەخنە و پرسیار لەبارەی دین دەوروژێنران، هەندێك لە زاناكان ئارخەیان نەدەبون و وەلامێكی وایان وەدەست نەدەكەوت دڵیان ئاو بخواتەوە، بەلام یەك لەو سیفەتانەی كە ئەم نەوەیەی پێ جویێ دەكرێتەوە ئەوەیە كە پرسیارەكان یەكسەر هەراسانیان ناكەن و دڵیان نابزوێنن، بەڵكو لەم سەردەمەدا هەر لە سەرەتادا پرسیارەكان دروست نابن)).

نەمانی سۆزی ئاینی:

لە سەردەمی كۆتاییدا كاتێك دەریای ماددەپەرستی لافاوی بەرەو جیهانی ئیسلامی هێنا و گشت شوێنێكی داگرتەوە؛ دینپەروەرەكان گەلێك دورگەی بچوكیان لەنێو ئەم دەریایەدا دروست كرد، خەڵكی خواپەرست و بێزار لە ژینی غەفلەت و ماددیەت پەنایان وەبەر دەبردن وكۆچ و باریان بۆ هەڵدەگرتن، دینپەروەر هەبو وەك مەشخەڵ لە نێو تاریكستانی ماددەپەرستیدا تاریكی دەتاراند و پەروەردەیەكی ئاینی و ڕەوشتێكی بەرزی پێشكەش بە خەڵك دەكرد و دڵ و دەرونی مشتوماڵ دەكرد.

لە سەرتاپای جیهانی ئیسلامیەوە كاروان و كۆچ و بار بەرەو دورگەكان بەردەوام بن، دەتدی لەم سەری خۆرهەلاتەوە تا ئەوسەری خۆرنشین و لەم پەڕی باكوری جیهانی ئیسلامیەوە تا ئەوپەڕی باشور لە گشت لایەكەوە كاروانی ڕێبەرانی ڕوحی و پەروەردیارانی ئاینی بەرەو دورگەكان بەرێوە بون و لە تەگەرە و ئاستەنگە سیاسیەكان و كۆسپە جوگرافیەكانیان نەدەسلەمینەوە. دورگەكان ببونە ئاوەدانیەكی ئاینی، جیاوازی ڕەگەز و زێدیان لە ناودا نەبو، هەمو وەك مەكۆیەكی مرۆڤایەتی بون، ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوایی، بوخاری و مەراكیشی، ئەنادۆڵی و ئەندەلوسی كۆكردبوەوە، كە هەمویان لە پێناو ئایندا كۆچ و ڕەویان بۆ كردبو و هانایان وەبەر خوا بردبو، شەو و ڕۆژ لە خوا دەپاڕانەوە و تەنها خوایان مەبەست بو، دوای ئەوەی پەروەردەیەكی ئاینیی ڕێكوپێكیان وەردەگرت وەك بانگخواز و چاكساز و مامۆستا و ڕێبەر بەدنیادا بلاو دەبونەوە و لەنێو بەشی

شەتیان بەشی خوایان هەڵدەگرتەوە و خاکی مردوی نێو دڵانیان دەژیاندەوە و تۆوی ئاینیان دەبوژاندەوە.

لە پاڵ بەهێزترین و فرەوانترین وڵاتدا چەندین وڵاتی روحی هەبون کە دەسەڵاتیان لە سەروی دەسەڵاتی وڵاتە ماددەپەرستەکەدا بو، لەم وڵاتە پیاوی مەزنی وا هەڵدەکەوت کە خەڵك لە هەمو لایەکەوە رویان تێدەکرد و پاشا و کاربەدەستانیش بە ملکەچی دەچونە لایان ، وڵاتە روحیەکان وەك دەوڵەت سیستەمیان هەبو، دایاندەمەزراندو بڕیاریان دەدا و دەیانگواستەوە و جێگریان دادەنا، لەگشت وڵاتە ماددیەکاندا (بالۆیز و کونسولیان) هەبو، دەتگوت نەخشەی جیهانیان لەبەردەست دایە، ئەگەر لە هەر شوێنێك سەنگەرێکی ئیسلام چۆڵ ببوایە، دەستبەجێ سەنگەرنشینێکی دینداریان بۆ دەنارد تاخەڵکەکە لە غەفلەت و دورلەخوایی و لە گوناحکاری بپارێزێ و نەهێڵێ پەردەی نەزانی باڵ بکێشێ و نەفامێتی و لەخواياخیبون بلاوبێتەوە[1].

وڵاتە ڕوحیەکان لە بەڕێوەبردنی کار و سیستەمی نێوەخۆیاندا سەربەخۆ بون و پاشا و کاربەدەستەکان هەقیان بەسەرەوە نەبون، گۆڕانی بارودۆخی سیاسی و ڕوداوی ناوچەیی کاری تێنەدەکردن، هەر بۆ نمونە با وڵاتە ڕوحیە بەناوبانگەکەی (بویاغث فور) ببینینەوە کە شێخ (نظام الدين البداوني الهندي) کە لە ٧٢٥ك مردوە، لە هەمان پایتەختی هیندستان دایمەزراندوە. شێخ هاوچەرخی حەفت پاشای بەزەبر و زەنگ بوە (هەر لە غياث الدين بلبن ٦٦٤-٦٨٦ك بگرە تا

---

(١) شێخی پیاوچاك : ئەبولحەسەن عەلی ئەلهجویری (لە لاهور نێژراوە) دەگێڕێتەوە و دەڵێ: جارێکیان شێخەکەم فەرمانی پێکردم کۆچ و بار بۆ لاهور هەڵگرم و بچم لەوێدا نیشتەجێ بم، منیش تەوازۆم بۆ خواست و گوتم مادەم شێخ حوسێنی زنجانی برادەرمان لەوێ بێ پێویست ناکا بچم. گوتی: نەخێر هەر دەبێ بچی. دەڵێ: منیش بنەوبارگەم تێك پێچا و فەرمانی شێخم جێبەجێ کرد. کە گەیشتمە لاهور شەو ڕاشکابو و خەڵك دەرگایان پێوەدابو، بۆیە ئەم شەوم لە دەرەوە لە بن دیواری شورەی شار بەسەر برد، بۆ بەیانی کە دەرگای شورە کرایەوە بینیم خەڵك تەرمی شێخ حوسێنیان لەسەر شان هەڵگرتوەو بەرەو گۆڕستانی دەبەن، ئەو کات نهێنی فەرمانەکەی شێخم بۆ وەدەرکەوت و زانیم لەبەرچ منی بۆ ئێرە ناردوە ئیتر چومە ناوشار و شوێنی ئەوم گرتەوە و بانگەوازم دەست پێکرد.(کشف المحجوب للهجويري)

دەگەیە غیاث الدین تغلق ٧٢٠-٧٢٥ك) کەچی دەستی یەك پاشاشی بۆ درێژ نەکراوە و سەربەخۆیی خۆی بە تەواوی پاراستوە، خەڵك لە سنجاری ئێرانەوە دەهاتنە ڕۆژهەلاتی هیندستان تا بگەنە لای.

ئەم مەڵبەندانە بە پیاوە هەژارەکانیشیانەوە سام و ویقار و شەرم و شکۆ و ڕێزێکی هێند گەورەیان لەلای خەڵکدا هەبوە تەنانەت گەورەترین پاشای جیهانیش حەسودی پێ بردون، ڕەنگە یەك لە هۆیەکانی ئەوە بوبێ کە نزیکایەتیان لە نێواندا نەبوە، هۆیەکیتریش ئەوەبو کە خەڵك لێکرا ڕویان لە پیاوە ئاینیەکان کردبو و گەردەنکەچیەکی بێ چەندوچونیشیان بۆ دەسەلاتی روحی هەبو. پیاوچاکێکی وەکو سەید ئادەم بەنوری هیندستانی (کە لە ١٠٥٣ك لە گۆڕستانی بەقیع نێژراوە) هەمو ڕۆژێ هەزار پیاو لەسەر خوانەکەی نانی دەخوارد، کە بۆ شوێنێك دەردەچو هەزاران پیاو و سەدان زانای لەگەڵدا دەبو، لە ساڵی (١٠٥٢ ك) کە چوە شاری لاهور (دە) هەزار شێخ و ردێن سپی و پیاوماقوڵی لەگەڵدا بو، تەنانەت شاهجانی پاشای هیندستان ترسی لێ نیشت تەختوبەختی وەرگەڕێنن بۆیە پارەوماڵێکی فرەی بە دیاری بۆ نارد و پاشان پێی گوت: خوا حەجی لەسەر فەرز کردوی بۆیە بۆ حیجاز بڕۆ، ئەویش لە قسەکەی پاشا گەیشت و کۆچی بۆ حەرەمەین کرد و هەتا مرد لەوێدا نیشتەجێ بو[١].

شێخ محمد معصوم (١٠٧٩ ك مردوە)ی کوڕی شێخی گەورە: شێخ ئەحمەد سەرهەندی، نۆسەد هەزار پیاو لەسەر دەستی تۆبەیان کردوە و بەیعەتیان داوەتێ، لە دوای خۆیدا حەفت هەزار پیاوی بەجێهێشت خەڵك بۆ لای خوا بانگ بکەن و پەروەردەو ڕینماییان پێشکەش بکەن[٢].

سیف الدین السرهندی کوڕیشی (١٠٦٩ ك مردوە) هەمو ڕۆژێ هەزارو چوارسەد کەس نانی لەسەر خوانی دەخوارد و بە ئارەزوی خۆشیان جۆری خواردنەکەیان داوا دەکرد و هەڵدەبژارد[٣].

(١) التذكرة الآدمية (بەزمانی فارسی)

(٢) نزهة الخواطر. ب٥.نوسینی شێخ عبد الحي الحسيني.

(٣) ذيل الرشحات (بەزمانی فارسی)

شێخ محمد زوبێری سەرهەندی (١١٥١ ك مردوه) ئەگەر لەماڵێ دەرچوبایە دەوڵەمەندەکان شاڵ و مەندیلیان لەبەر پێ ڕادەخست نەوەك شێخ پێی بەزەوی بکەوێ، ئەگەر بۆ سەردانی نەخۆشێك یان بە ئیشێك دەرچوبایە هەرچی دەوڵەمەند و کاربەدەست هەبو لەگەڵیدا دەردەچون، دەتگوت کاروان و کەژاوەی پاشایانە[1].

مەبەستمان لەو چەند نمونەیەی هێنامانەوە ئەوەبو بسەلمێنین کە دین و دینداران چتۆ پایە و شان و شکۆیان لەلای خەڵکدا هەبوەو خەڵك چۆن بۆ دەسەلاتی دین نەك بۆ دەسەلاتی هێز ملکەچ بونە، چۆن ڕویان کردۆتە دین و ڕێگەکەی. ئەم چەند نمونەیەمان هەر بە پەلەپرۆزێ و بە چەند چاوتروکانێك لە مێژوی هیندستانی ئیسلامی هێنایەوە، خۆ ئەگەر نمونەو دیمەنیتر لە تەواوی مێژوی ئیسلامی بێنینەوەو سەربردەی دیندارانی شام و میسر و مەغریبی پەڕگە و عیراق بەسەر بکەینەوە ئەوا پەرتوکێکی قەبارە گەورەی لێ دەردەچێ.

لێرەدا تەنها باسی شێخ خالیدی شارەزوری (١٢٤٢ ك مردوە) دەکەین کە خەڵك لە بەغدا سڕەی دەبەست تا تۆبەی لەسەر دەستدا بکەن و سودی لێوەرگرن. لە نامەیەکدا کە بۆ شێخەکەی دەنوسێ دەڵێ: سەد زانای هەرەچاك و زیرەکم پێگەیاندوە، پێنج سەد زانای گەورەش بەیعەتیان پێداوم، خەڵکی ڕەمەکیش لە ژمارە نایەن[٤].

خەڵك تا سەرەتای سەردەمی ئیستیعماری ئەوروپاییش بەردەوام ڕویان لە دین دەکرد و بۆ وەدەستهێنانی عیلمی بە سود و فێربونی کردەوەی چاك گەشتو گەڕانیان ئەنجام دەدا، لە پێناو پاککردنەوەی دەرون و فێربونی ڕەوشتی بەرزو ڕون و گەیشتن بە پلەی سەرڕاستییێتی و خۆئامادەکردن بۆ ڕۆژی دوایی باکیان بە ئەستەم و مەترسی ڕێوبان نەبو و لە کۆچ و گەشتان نەدەسڵمینەوە. لە هەمو ولاتە ئیسلامیەکاندا گەلێك مەڵبەندی ئاینی و پەیمانگەی روحی هەبون و خەڵك لە هەمو لایەکەوە ڕوی تێدەکردن، گەلێ پیاو هەبون حکومەت دنیای زۆری

---

(١)درّ المعارف (بەزمانی فارسی) ، نزهة الخواطر (بە زمانی عەرەبی).

(٤) درّ المعارف .

پێدەبەخشین و پایەی بەرزی پێدەدان کەچی نەیاندەویست و بە هەڵەداوان پەنایان وەبەر هەواری پڕ لە ئارامی ڕوحی دەبرد و سەرگەرمی ئەوە دەبون کە ناخی خۆیان لە خلتەوخاڵ داوەشێنن و بەشی شەیتانی لێ هەڵتەکێنن.

حاڵ تا نیوەڕاستی سەدەی سێزدەمی کۆچی ئاوا بڕی کرد بەڵام کە ئینگلیز هیندستانی داگیر کرد ژیار و فەلسەفەی ژیانی ئینگلیزان کەم و زۆر کاری لە کۆمەڵگەی هیندستان دەکرد هەرچەندە دیاردەو دیمەنی ژیانی پێشوی ئاینی لە ناو نەچوبون و هەرمابون. مێژونوسێك[1] باسی هەیوانەکەی شێخ غولام عەلی دەهلەوی (١٤٢٠ مردوە) دەگێڕێتەوە و دەڵێ:

((بەچاوی خۆم گەلێك پیاوی خەڵکی ڕۆم و شام و بەغدا و میسر و حەبەشەم دیت بەیعەتیان بە شێخ دابو و وایان دەزانی ئەگەر لە حزوری شێخدا بن چاکەی ڕۆژگار و ئاسودەبونی تەمەن وەدەست دێنن، ئەو خەڵکەش کە لە وڵاتانی نزیکی وەکو هیندستان و ئەفغانستان ئامادە ببون وەك کلۆمسکە[1] زۆر بون، ژمارەی ئەوکەسانەی لەم هەیوانەدا بون لە پێنج سەد کەس کەمتر نەبون، نان و بەرگی هەموانیش لەسەر هەیوان بو))[2].

شێخ ڕەئوف ئەحمەدی موجەددیدی لە ڕۆژی بیست و هەشتی جەمادی یەکەمی ساڵی ١٢٣١کۆچی چاوی بەم هەیوانە ڕون دەبێ، کە چەندین پیاوی خەڵکی سەمەرقەند و بوخارا و تەشقەند و حەسار و قەندەهار و کابوڵ و پیشاوەر و کشمیر و میللەتان و لاهور و سەرهەند و ئومروهە و سونبوهل و رامبوٚر و بریلی و لوکنهو و جائیس و بەهرائیچ و کور و کوهبور و عەزیم ئاباد و دوهارکە وحەیدەر ئاباد و بونە و خەڵکی چەندین شاریتری تێدا بەرچاو دەکەوێ))[3].

---

(١) سەید ئەحمەدخان کە ڕێبەری بانگەوازی ئینگلیزی بو لە هیندستان و دامەزرێنەری زانکۆی (عەلیکرە)ی بەناوبانگیش بو.

(١) کلۆمسکە: هەزارەزیلەی کوللە.

(٢) آثار الصناديد (بە زمانی ئوردی)

(٣) دار المعارف (بەزمانی فارسی)

خوێنەری خۆشەویست! دیارە ئەم دیمەنە ناوازانە لە ڕۆژگارێکدا بوە کە ڕێوبانی هاتوچۆ وەکو ئەمڕۆ پێشکەوتو نەبوە، بەڵکو هەموی بە پیادەو گەشتی کاروانان بوە.

دیمەنە کۆتاییەکانی ئەم سەردەمە کۆچکردوە لەو مێژوەدا دەردەکەوێ کە زانای مەزنی چاکسازیخواز و موجاهیدی بەناوبانگی هیندستان: پێشەوا سەید ئەحمەدی کوڕی عیرفانی شەهیدکراو لە ساڵی (١٢٤٦ ك) نەخشاندویەتی. ئەگەر مێژوی ژیانی ئەم پیاوە بخوێنینەوە کە لە پێناو بانگەوازی یەکخواناسی و سوننەتی پێغەمبەر ﷺو بەرپاکردنی جیهاددا هەزاران سەراو و دەراوی بینیوە؛ ئەو کات بۆت دەردەکەوێ کەچۆن هەزاران کەس لەسەر دەستی ئەو پیاوچاکەدا تۆبەیان کردوەو لە گوناح و تاوان و شرك وبیدعە خۆیان داشۆریوە و گەڕاونەتەوە، خەڵك وا گەڕابونەوە تەنانەت مەیخانەکان چۆل و هۆل ببون و وەك کاولگەیان لێ هاتبو، مزگەوتەکانیش جێ نەبو خەڵك لێیان دابنیشێ. خەڵك پێشبڕکێی بو و هەرکەس دەیویست خۆی میوانداری شێخ و شوێنکەوتوەکانی بکات کە بەسەدان کەس دەبون، بۆ دابینکردنی نانی ئەم میوانداریە باکیان بە پارەوپول و ماڵی گران و بەهادار نەبو و هەمویان هەرزان فرۆش دەکرد و خواردنیان پێ دەکڕی، جار هەبو میوانداریەکە تیروپشکی لەسەر دەکرا.

موسڵمانان پیاوەتی ومەردایەتی و سەربەرزی و لەخۆبوردەیی و میوانداریەکی هێند بەڕێزو حورمەتیان لەناودا هەبو کە پاشان شتی وا پەیدا نەبۆتەوە. کاتێك سەیدی شەهید لە ساڵی (١٢٣٦ ك) بەرەو حەج بەڕێ دەکەوێ، حەفسەد (٧٠٠) کەسیشی لەگەڵدا دەبێ، موسڵمانان لەهەر قۆناغێك لە قۆناغەکانی ڕێگەدا میوانداریان دەکردن. لە (ڕائی بریلی)[1] یەوە تا (کەلکەتتە) بەسواری کەشتی بەڕێکەوتن، کە لە ئیلاهئاباد دابەزین شێخ غولام عەلی میوانداری کردن و ماوەی (١٥) ڕۆژ خزمەتی کردن، لەم ماوەیەدا خەڵکی گوندو شارەکانیش ڕویان لەوێ دەکرد و لەسەر خوانە نایابەکەی شێخ دەبونە میوان، ئەمە وێڕای ئەو

(١) شوێنی لەدایکبونی سەید

هەمو بەرگ و تێشو و دیاریانەش کە پێیانی دەبەخشی. لەکاتی گەڕانەوەشدا کە کـاروان لـە (کەلکەتتـە)ەوە بـەرەو (رائـی بریلـی) دەگەڕایـەوە و لـە شـاری مورشیدئاباد نزیك بویـەوە دیـوانی (غـولام مورتـەزا) میوانـداری کـردن و لـە بازاڕیشدا جاڕی کێـشا هـەر کەسـێك شـتێك لـەم کاروانـە بکـڕێ یـان پیـاوی پیشەزانیان لـێ بەکرێ بگرێ خۆی نرخەکەی بۆ دەدا. شێخ لـەم بـارەوە لەگـەڵی دوا کە ئەم ئەرکە قورسە نەخاتە سەر شانی خۆی، ئەویش گوتی جێگای شانازیە ئەگەر بتوانم خزمەتێك پێشکەش بە حاجیانی ماڵی خوا بکەم.

خەڵك لە ئاست هەقدا دڵنەرم و گەردەنکەچ بون، بۆ شەرعیش ملیان لـە مـو باریکتر بـو، لـەم سـەفەرەی شـێخدا سـەدان هـەزار موسـڵمان شـەڕەفی تۆبـە و بەیعەتیان پێبڕا، خەڵك لە هەمو سوچ و کەنارانەوە، لە لادێ و لە شـارانەوە، لـە دەشت و شاخانەوە پۆل پۆل ڕویان لە خێر و بەرەکەتی لای شێخ دەکرد، تەنانـەت نەخۆشەکانی نەخۆشخانەی شاری (بنارس) بەدوای سـەیدیان دا نـارد و گوتیـان: ئێمەی نەخۆش دیلی سەر جێگەین و نـاتوانین تـەختی نەخۆشـخانە بـەجێبێلین و ئامادە بین، جا ئەگەر سەید هـەر بـۆ یـەك جـاریش بـێ تەشـریفی بفـەرموێ و سەردانمان بکات ئەوا تۆبەی لەسەر دەستدا دەکەین، سەیدیش وەڵامـی دانـەوە و سەردانی کردن و بەیعەتی لـێ وەرگرتن.

سەید بۆ ماوەی دو مانگ لـە شـاری (کەلکەتتـە)دا مایـەوە، ژمـارەی ئـەو کەسانەی ڕۆژانە دەچـون بەیعـەتیان پێـدەدا بـە هـەزار کـەس مەزنـدە دەکـرا، بەیعەتدانەکە تا نیوەی شەوی دەخایاند، خەڵك ئەوەندە زۆر ببـون و سـڕڕە هێنـد قەرەباڵغ ببو نەدەکرا یەك بەیەك بەیعەتیان لـێ وەربگرێ، بەڵکو حـەفت هەشـت مەندیلی ڕادەگرت و خەڵك دەستیان پێوە دەگرت و تۆبەیان لەسەر دەستی دەکرد و پەیمانی پەشیمانبونەوەیان لەگەڵ خوا دەبەست، سەید هەمو ڕۆژێ حەڤـدە یـان هەژدە جار بۆ ئەم کارە دادەنیشت.

هەروەها هەر لە شاری کەلکەتتەدا بۆ ماوەی پازدە یان بیست ڕۆژ وتاری بـۆ خەڵکەکە فەرمو. لەم وتارانەدا نزیکەی دوهەزار زانا و شێخ و دەمڕاستی شـاران ئامادە دەبون، ئەمـە وێـڕای خـەڵکی ڕەمـەکی. هاوەڵەکەشـی: شـێخ عبدالحي

بوڕهانەوی هەمو ڕۆژانی هەینی و سێشەم لەدوای نیوەڕۆوە تا عەسر ئامۆژگاری خەڵکی دەکرد، خەڵك لەبەر کاریگەری وتەکانی خۆی بۆ ڕانەدەگیرا و وەك پەپولە بەردەبونەوە، ڕۆژانەش (دە تا پازدە) پیاوی کافر دەبونە موسڵمان.

شاری کەلکەتتە کە یەکێکە لە شارە هەرە گەورەکانی هیندستان و مەڵبەندی ئینگلیزەکانیش بو؛ بەسای ئامۆژگاریەکان و گەڕانەوەی خەڵك بۆ ئاین و ملکەچبونیان بۆ شەرع؛ کڕین و فرۆشتنی عەرەق لە هەرمێن کەوت و بازاڕی نەما، مەیخانەکان چۆل و هۆل بون، عەرەقفرۆشەکان چیتر باجیان نەدایە حکومەت بەو بیانوەی بازاریان بڕاوە و بازرگانی عەرەق خێری نەماوە.

کاتێکیش سەیدی پێشەوا بانگەوازی جیهادی ڕابێرا، خەڵك لە هەمو چین و توێژێك بەوپەڕی حەماسەتەوە وەلامیان دایەوە و وەدوای کەوتن، جوتیارەکان گاوگاسنیان بەجێ هێشت، بازرگانەکان دوکانەکانیان داخست، خەڵك لە خانوبەرەو زێدی خۆیان دەرچون و خۆیان گەیاندە کاروانی جیهادی ڕێی خوا. کەسیان بۆ ماڵ و حاڵی بە جێماویان نەگەڕانەوە، تا ئەو ڕۆژەی لە دۆڵی بالاکوت لە ساڵی (١٢٤٦ ك) لە پێناو خوا لە نێو سەنگەر شەهیدکران، دنیا نەیتوانی بیانبەزێنێ و لە دین وەریانگەڕێنێ، تەنها کەمێکیان ڕزگار بون و شەهید نەبون، ئەوانیش تا بەسەربەرزی سەریان نایەوە و بۆ لای خودا گەڕانەوە بێ وچان و هەسانەوە لە سەنگەری نێو شاخ و داخانی هیندستان جیهادیان بەرپاکرد و تێکۆشان.

لەگەڵ هەمو ئەوانەشدا ژیاری ئیسلامی لە هیندستان لە ئاوزینگی سەرەمەرگی دابو، حکومەتی ئیسلامی لە داڕوخان و هەرەس دابو، بەلام خەڵك هێشتا گەردەنکەشێتی ئیسلامیانە و فیزودەماری ئاینییان لە ناودا مابو، بۆ لای خوا دەگەڕانەوە و تەنها لای خوایان پێ تەواو بو، هەر زو وەلامی بانگخوازانی ڕێی خوایان دەدایەوە و بە بێنرخ لە ژیانی دنیایان دەڕوانی و هەرچی شتی بەهادار بو لە پێناو خوا دەیانهانی.

ئینگلیز پێگەی خۆی قایم کرد، ئەو سیستەمەی بۆ خوێندنی ولاتیشی بڕیار دابو کە یەکێکە لە سەربازە هەرە بەکارەکانی-هەمو دەمێ بەروبومی بەرهەم

دێنا. بەرەبەرە هزر و ئارەزوی ئینگلیزان خشکەی کردە نێو خەڵك و کاری خۆی دەدی، خەڵکیش بێئەوی هەستی پێبکەن سیستەمی ژیان و هزریان سەرنخون دەبویەوە، خەڵك بۆ دین بێخەمتر دەبون و پشکۆی دڵان خامۆشتر دەبو و مەشخەڵی ژیانی ئاینی کزۆڵە دەبو، حەزو ئارەزو و مونافەسەی سروشتی-کە گەورەترین ئەنگێزەی پێشکەوتن و داهێنانە- ڕوی لە دین و روحانیەت وەرسوڕاند و بەرەو گوزەرانی دنیای ماددەپەرستی ئاراستە بو، هاندەری تێکۆشان بۆ دین و بۆ بوژاندنەوەی روح و دڵ کەم بونەوە، وێڕای ئەمەش هۆکاری ساردکەرەوە و تەوەززەلی و دژایەتیکردنی دین گەلێك زۆر بون، رەوتی زیرەکایەتی و هەڵکەوتویی و بلیمەتی-کە پێشتر روەو ئاین بو- لە بوارە جیاوازەکانی دین و بەشەکانی زانستی دینی و روحی وەرچەرخا و بۆ ئەوە ئاڕاستە بو تا لە زانستەکانی گوزەران و بوارە جیاوازەکانی ژیان شتی نوێ دابهێنێ و بەرهەمی زۆر وەبەر بێنی.

بەلاّم سەردەمی کۆچکردو هێشتا هەر هەوڵی دەدا نەمرێ و دواهەناسەکانی هەڵکێشێ و ژیانی بەبەردا بمێنێ، هێشتا لە نێو خەڵکیدا گەلێك پیاو مابون بانگەوازیان بۆ لای دین و پاکبونەوی دڵ و دەرون و وەرگرتنی ڕەوشتی بەرز دەکرد، پیاوی خواناس و دنیانەویست و ئاخیرەتخواز بون، لەسەر ڕێوشوێنی چاکانی پێشان هەنگاویان هەڵدەگرت و، سوننەتپەروەر و خواپەرستی دور لە شرك بون، ئەم جۆرە پیاوانە هێشتا لە نێو خەڵکیدا مابون و بانگەوازیشیان بۆ ڕێی خوا دەکرد، موسڵمانەکانیش پێیان وابو ئەگەر لە بەر سێبەری ئەواندا بن واجبێکی ئاینییان جێبەجێ کردوە و ئەرکی ژیانیان ڕاپەڕاندوە. دەوڵەمەند و کاربەدەست و دنیاداری وا هەبون پتر لە خەڵك بایەخیان بە مەرگی ساڵحانە و کاری دواڕۆژ و دەرونپاکیتی دەدا، بەلاّم ئەوانە وەك پرتەپرتی کۆتایی بەر لە کوژانەوەی یەکجاری مەشخەڵ وا بون، چونکە ڕەگی درختەکەی ئاین سیسەڵە ببو و ئاوی ژیانی لێ بڕابو و گەردەلولێکی ئاگرین تێی هەڵکردبو.

جا بەهۆی دەوروبەر و خوێندنی فەرەنگیانەوە[1] خەڵك گومـانی لـە نێوەنـدە دینیەکان و بنەماڵە ڕەسەنەکانی ئاین و زانست پەیدا کرد و متمانەیان بە خـوا و بـە سـیفەت و بەڵێنـەکانی لاواز بـو، باوکـەکان بـۆ دینـداری منداڵـەکانیان کەمتەرخەم بون و قوربانیان بە کات و وزەی خۆیان نەدەدا تا زانستی دینیان فێر بکەن، بەس سەرقاڵی ئەوەبون زانستەکانی گوزەرانو زمانەکانی ئەوروپاییان پـێ ڕەوان بکەن. ئیتر کەس حـەزی لـە خوێنـدن و فێربـونی زانـستی بەسـود نـەما، خۆسازدان بۆ بەرگریکردن لە ئیسلام ئەنجام نەدەدرا، بەڵکو بە پێچەوانەوە خـەڵك خۆیان لە دین هەڵدەبوارد، لـە مەترسـیەکانی (موسـتەقبەل) دەترسـان، خـەمی ئەوەیان بو موستەقبەلی منداڵـەکانیان بـە فـیڕۆ نەچـێ، خۆیـان دابـوە دەسـت ڕۆژگاری سەقام نەگرتو، ترسی هەژاری باڵی وا بەسەردا کێشابون ئـۆقرەی لەبـەر هەڵگرتبون، ترسی مەرگی برسێتیش لە بەرگی مەرگی هەڵکێشابون.

ماددیەتی سنور بەزێن و گەدەی فشۆڵ:

دەگێڕنەوە و دەڵێن کاتی خۆی ژنە شاعیری سـەردەمی نـەفامێتی (کەبـشەی کچی مەعد یەکریب) سەرکۆنەی عەمری برای دەکات و توانجی تێدەگرێ چـونکە لە پای خوێنی برا کوژراوەکەیدا پارەی وەرگرتبو، دەڵێ:

ودع عنك عَمراً إن عَمراً مسالم   وهل بطن عَمرو غير شبر لمطعم

واتا: دەتوخوا لە عەمر گەڕێن، عەمر پیاوێکە ئاشتی دەوێ! نـازانم بـۆ پـارە وەردەگرێ خۆ ورگەکەی هەرجێی یەك بست خواردن دەگرێ!؟.

تەماشاکە ژنێکی سادەی نەفامیش پێی وانیـە ورگـی مـرۆڤ لـە یـەك بـست گەورەتر بێ، چۆن دەبـو ئەگـەر ئـەم ژنـە گـەدەی ئـەمڕۆی سـەدەی بیـستەمی بدیبایە؟!، کە هێند هەڵمساوە گۆی زەویـش لـە خـۆی دەگـرێ، هێنـد سـنوری بەزاندوە مەگەر بەخۆڵ تەژی ببێ. بەڵێ، گەدەی ژەمبـوردەی مرۆڤـی ئـەمڕۆ وا فشـۆڵ بوە کە بە بڕێك پارە تێر نابێ، خەڵکی ئالودەی وا پەیدا بون کە تاسـەیان

---

(١) فەرەنگی: غەربی.

دانامرکیَ، تیَنوی شیَت و هاری وا دەرکەوتوە کە قەت تاساویان ناشکیَ. هەر یەکەو دۆزەخیَکی لە دلّ دایەو هەمیشە هەلّدەلوشیَ و پیَشی وایە هیچ شتیَکی قوت نەداوە، وەهاوارانیش کەوتوە و دەلّیَ هیَشتا بابیَ، هیَشتا گەلیَك شویَنم ماوە. شەیتانی بەرچاوتەنگی و چاوچنۆکی بەسەر تاك و نەتەوە زالّ بوە و ئەوەندە چلیَسو خوازەلۆك بونە دەلّیی جنۆکە دەستی لیَوەشاندون. مرۆڤ وەك گیَژەنی لیَهاتوە، هەرچی هەبیَ لولی دەدا و قوتی دەدا، قرمی لە گشت شتیَ خۆش کردوە و گویَ بەحەرام و حەلاّلان نادا، هیَشتاش هەر کەفوکولّی هەلّدەکفیَ و دانامرکیَ. هەلّبەت ئۆبالّ بەملی ژیانی ئەمرۆ و سروشتەکەیەتی کە سەرلەبەری بۆتە ژینیَکی ماددەپەرستانە و دور لە بڕوای ئاخیرەتی. بیَگومان ئەگەر کەسیَکیش خۆی بە دنیا هەلّواسی بیَ و پیَی وابیَ جگە لەم ژینە ژیانیَتر هەیە ئەوا ژینی دنیای لیَ دەبیَتە گەورەترین سەرمایە و مەبەست و ئامانج، تا پیَی بکریَ هیچ دەرفەتیَك لە دەست نادات و چیَژ و خۆشی لیَ وەردەگریَ و بەناز و نوز ڕادەبویَریَ، جا لەبەر چ خۆی لە خۆشی هەلّبویَری، بۆ کام جیهان دەست هەلّگریَ یان لەترسی چی نەویَریَ؟! خۆ بڕوای بە ژیانی دیکە و جیهانیَتر نیە.

شاعیری گەنجی نەفامیَتی (طەرفەی کوڕی ئەلعەبد) زۆر بەسادەیی و بە ڕاشکاوی تەعبیری لەم جۆرە دەرونەی نەفامیَتی کردوە و دەلّیَ:

فان كنت لا تستطيع دفع منيتي　　فدعني أبادرها بما ملكت يدي

كريم يروّي نفسه في حياته　　ستعلم إن متنا غداً أيّنا الصدي

مرۆڤی شارستانی ئەمرۆش -مەگەر ئەوانەی کەخوا بەسای بڕوا پاراستونی- هەمان ڕاو بۆچونیان هەیە و هەمان ڕیَبازیان گرتۆتە بەر، بەلاّم کاتیَك کە جورئەت وەبەر خۆیان دەنیَن و دەیانەویَ ڕوی ڕاستەقینەی خۆیان وەدەرخەن ڕەنگە زمانیَکی ڕەوانبیَژی وەك شاعیریان نەبیَ ویژدانی خۆیانی پیَ دەربڕن.

هۆی دوەم : بریتیه لەو ئەدەبە هاوچەرخەی-ئەدب بەمانا فراوانەکەی[1]- کە تەنها لە بارەی ماددە و ماددەپەرستانەوە دەدوێ و هەمیشە لە راژەی سەرمایەدار و خاوەن کارگەکان دایە و ملکەچی بەرژەوەندیەکانیانە، ملکەچیەکی ئەوتۆ کە هەرگیز شایەن بە ئەدەبی پاك و بەرز نیە، کە ورد ورد ژیانی ماددەپەرستان و سەرمایەداران دەنوسێتەوە و ناو و ناسناویان بە دێڕی ئەستور بلاّو دەکاتەوە، هەر هەناسەیەکی کە دەیدا ستایشێکە بە بەژن و بالآی ئەواندا، کۆتایی گشت چیرۆك و رۆمانەکان ئەنجامێکی ماددیانە وەدەست دەدا و پاڵەوانێکی ماددەپەرست هەڵدەنێ، رێبازەکەی (ئەپیکۆرۆس) بۆ خوێنەران دەڕازێنێتەوە، جارێك بەئاماژە و جارێکیش بەڕاشکاوی. گەنجەکان هان دەدات ژیان لە ئامێز بگرن و بەناز و نۆش ڕاببوێرن، پەخشان و شیعر و چیرۆك و فەلسەفە و ڕۆمان و شرۆڤە و تێوەڕامانەکانی لە خزمەتی ڕوحی ماددیەت دایە و پیاوی ماددەپەرست بە پیرۆز نیشان دەدات.

کۆمەڵگەش بەس ڕێز لە دەوڵەمەندی گرنگ دەگرێ، هەر چەندی بەدکار و چروك و بەدڕەوشتیش بێ چاوی زەقی لێ دەپۆشێ، مرۆڤێکیش هەر چەندی بەهرەدار و چاکەکارو مەردو ڕەند بێ تانەو تانوتی تێدەگرێ و ڕێز و سەنگی پێنابەخشێ. کۆمەڵگەیەك ئەگەر بەئاماژەو بەڕاشکاوی بڵێ: پیاوی هەژار شایستەی ژین نیە و وەك کەر و ئاژەڵ و رەفتاری لەگەڵدا بکات، بێگومان تاکەکانی ئەم کۆمەڵگەیە ئەگەر مرۆی شۆڕشگێڕ نەبن- دەبێ بە ناچاریەوە ملکەچ بن و بۆی ڕاکێشن و خۆیان تێدا بگونجێنن، دەبێ خۆیان بۆ بەرچاوی کۆمەڵگەکە نەك وەك حەزێکی زاتی بە کەشخە دەرخەن.

ئەم جۆرە کۆمەڵگەیە هەر ڕۆژەی بەجۆرە پێودانگێك پیاو بەمەردو ڕەند دەناسێنێ، هەر ڕۆژەی تەرازوێك بەکار دێنێ، هەر ڕۆژەی داخوازییەك دەخاتە ڕو. دەم لە دەم پتر تەنگ بە مرۆڤ هەڵدەچنێ و ناچاری دەکات پەنا وەبەر ڕێی ناڕاست ببات تا بتوانێ هەندێ پارە پەیدا بکات، دوچاری ڕەنجو تێکۆشانی لە

(١) واتا: تێڕوانین و بیروبۆچون دەربارەی ژیان و بنەوەر. -وەرگێڕ.

توانا بەدەری دەکات و خەم لەسەر خەمی بۆ دادەبارێنێ و باری گوزەرانی ئەستەمتر دەکا و رەشەبای رەش و رەشتری بۆهەڵ دەکا.

مونافەسەی کارگە و پیاوە بەرهەمهێن و پیشەسازەکانیش هەر بەیەك جار قورەکەیان خەستتر کردوە، هەمو بەیانیەك یەك لافاو بەرهەمی نوێ شار دادەگرێ، نوێترین ترومبێل و جگەرە و جلوبەرگ و کلاو و پێلاو و رۆن و بۆیە و شتی جوان و رازاوە و ئامێری سەیرسەیر بازارەکان سیخناخ دەکەن، هیچیشیان پێویستی زەروری و بنەمای پێویستی ژیان و ژیار نین و کەلێن پڕ ناکەنەوە، چونکە ژیان ئەگەر ئەم شتانەشی لەگەڵدا نەبێ هەر بەچاکی دەگوزەرێ، بەلام دیارە تەنها بۆ دەسبەسەرداگرتنی پیشەسازی و وەهەرمێن خستنی بازاری سەرمایەداران برەویان پێ دەدرێ.

لەبەر ئەم هۆیانەو چەندین هۆیتریش خەڵك نرخی پارە و پولی لەبەرچاو بەرز بۆتەوە و بایەخ و رێزێکی گەورەی بۆ دادەنێ و رۆڵێکی گرنگی پێ بەخشیوە، بەشێوەیەك نە پێشان و نە هیچ کاتێکیش لە مێژودا شتی وا نەبوە و روی نەداوە. پارە بۆتە روح و جەستەی مرۆڤایەتی، بۆتە گەورەترین هاندەری جولە و هەولی ژیاریانەی خەڵك، بۆتە تاکە ئەنگێزەیەك کە داهێنەران لە پێناو پارەدا شتی نوێ دادەهێنن، پیشەسازان لە پێناو پارەدا پیشەسازی تازە دەسازێنن، سیاسەتمەداران لەپێناو پارەدا وتارەکەیان دەنوسن، خۆ هەڵبژێران لە پێناو پارەدا خۆیان هەڵدەبژێرن، زاناکان لە پێناو پارەدا پەرتوکەکەیان دادەنێن، تەنانەت سەرکردەکانیش لە پێناو پارەدا لەشەر بەشدار دەبن، پارە وەك تەوەری لێهاتوە و بەرداشی ژیانی بەدەوردا دەگەرێ، ئوستاد (جۆد) کە مامۆستای فەلسەفە و دەرونناسییە لە زانکۆی لەندەن، دەڵێ: ((تیۆری بالادەست و باو و بەربلاوی ئەم سەردەمە بریتیە لە تیۆری ئابوری، بەرك و زگ تەرازوی گشت شتێکن، شتێك تا پتر پەیوەندی بە بەرکەوە هەبێ و زێتر کاری تێبکات خەڵك زۆرتر روی تێدەکەن و بایەخی گەورەتری پێدەدەن)).

تۆ ئەگەر گەرەکت بێ سروشت و چەشەی سەردەمەکەت هەڵسەنگێنی، بەلام لە جەرگەی ژین نەژی و کەنارگیر بی و هەر تەنها چاو بە نوسین و نوسراوان

دابخشێنی و لە پەرتوکان شت وەخوێنی، بێگومان بەمجۆرە خۆت دەخەڵەتێنی و خەیاڵ بە راستەقینە دەردێنی. چونکە کاتێك روپەڕەکانی پەرتوکەکانی فەلسەفە و نوسراوە زانستیە شیکارئامێزەکان هەڵدەدەیەوە خۆت لەسەردەمێکی وا دەبینیەوە کە خاوەن ژیارێکی پێشکەوتو بێ، ڕەوشت و خو تەرازو بێ، ئاسمان بەهەوری گەواڵ گەوالی جوامێری و چاکەخوازی نەخشا بێ، زەویش ڕوحی ئاینداری و زانستخوازی داپۆشا بێ ، کەچی واقیع وانابێژێ. چونکە دڵنیابە ئەو نوسینەی وا لە ناخی پەرتوکانە زادەی خەیاڵ و ئەندێشە و هەوەست و چەشەی نوسەرانە، کە جیهانێکی خەیاڵی هێند فانتازی دادەهێنن، هێند بەوەسفی جوان و لەبار دەیرازێنن، هێند سەری سەرسامت دەسوڕمێنن پێت وابێ بەڵێ خۆی بێ! لەگەڵ ژیانی دەروبەری تۆی بێ! بەلام ئاشکرایە کە هەوا و هەوەست هەر وابوە بۆ شتی خەیالاوی سەیر چوە.

بەلام ئەگەر لە نێو جەرگەی ژین بژی و لەگەڵ خەڵك تێکەڵ ببی و بارو دۆخیان لێ وەتۆژی، گوێ بگریە قسەی نێو ماڵ و شەمەندەفەر و سەر بێستانان، لە کاتی نان خواردن و شەوچەرە گوێت بۆ باسوخواسان ڕادێرا؛ ئەو کات دەزانی ئەو دۆزەی کە بە شەو و ڕۆژ زمان و دەرونی پێ فێرە و لە مەجلیسان کوڕی نێرە، تەنها و تەنها پارە و زێڕە، هەر زێڕە لەناو گولان وەك کنێرە، هەر زێڕە ئیش بەدەست و کاریگێڕە.

شاعیرێکی عەرەبی لە دێڕە شیعرێکیدا نەفرەت لەو هەژارانە دەکا کە دید و هزری لە ورگ و بەرگ تێناپەڕێ و دەڵێ:

لحا الله صُعلوكاً مُناه وَهمُّه   من العيش ان يلقي لبوساً ومطعماً

چۆن دەبو ئەگەر شاعیر ئەم ژیارەی بدیبایە؟! کە فەیلەسوف و سیاسەتمەدار و زانا و دانا و هەڵکەوتو و دەمڕاست و ڕیشسپی و دەوڵەمەند و هەژارەکانی، تێکڕا بۆ خۆراك و پۆشاك هەوڵ دەدەن، جا بەهەر ڕەنگ و ناوێکەوە بێ. چۆن دەبو ئەگەر ئەم ژیانەی بدیبایە کە سەرتاپای بۆتە تێکۆشان.. تێکۆشان بۆ بەرگ و نان؟!.

داتەپینی خورەوشت و شپرزەبونی کۆمەڵگە :

بێگانەکان هاتن و ڕۆژهەڵاتی ئیسلامییان داگیر کرد و کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامییان دوچاری شپرزەیی و داڕوخانی خورەوشت کرد، پێشتریش نەخۆشیە ڕەوشتی و کۆمەڵایەتیەکانیان بۆ ناردبو کە هۆیەکی هەرەکاریگەر بو بۆ داڕوخانی وڵاتی ئیسلامی و تێکشکانی نەتەوە ڕۆژهەڵاتیەکان. بەڵام لەگەڵ ئەو داگیرکردنە و سەرجەم نەخۆشیەکانیشیدا کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی پەیڕەوی لە گەلێك ڕێبیری بەرزی خورەوشتی و چەندین تایبەتمەندێتی پایەداری کۆمەڵایەتی دەکرد کە لە ناو گەلاندا وێنەی نەبوە، هونەری خورەشت لە لای ڕۆژهەڵاتیەکان بە جۆرێك پێگەیشتبو و گەیشتبوە وردەکاری و ناسکیەکی ئەوتۆ و لوتکەی وا بەرزی بڕیبو؛ کە زیهنی ئەم سەردەمە ناتوانێ بگاتە ئەو ئاستە و پیاوی ڕۆژئاوایی ناتوانێ تەسەووری بکات مەگەر لە شیعر و ئەدەبدا.

پیاو ڕوداو و سەربردەی وا لە بارەی سەروساخت و پەیوەندی نێوان ئەندامەکانی کۆمەڵگەی ئیسلامی و تاکەکانی خێزاندا دەخوێنتەوە، کە بەجۆرێك بە هەناوی کۆمەڵگەدا پەلوپۆی هاوێشتوە و نەوە بۆنەوە و پشت بۆ پشتی خایاندوە و لە گشت بەرژەوەندی و قازانجێکی ماددی خاڵی بوە؛ کە کوڕانی ئەم سەردەمە ناتوانن تەسەووری بکەن. لە بارەی زۆر بابەتدا وەك: سۆزی باوك بۆ کوڕ و چاکەی کوڕ بۆ باوك، ڕێزی بچوك بۆ گەورە و میهری گەورە بۆ بچوك، داوێنپاکی و ئەمەکداری ئافرەتان بۆ مێردەکانیان، دەستپاکی و وەفای خزمەتکار و نۆکەران، سەقام و خۆڕاگری لاوان لە سەر خورەوشت، ڕەفتاری دەمڕاستان لەگەڵ خەڵك، پاراستنی نوێژ و سوننەتەکان، ڕێزگرتنی باو و نەریتان، ڕاستاڵی لە بەرگ و دروشم و خزمایەتیدا، بەهاناوەچونی برادەران و ئامۆژگاری کردنیان، شتی وا دەبیستی و دەخوێنیەوە خەریك دەبێ بڕوانەکەی.

چاکە و گوێڕایەڵی کوڕ بۆ باوك گەیشتبوە ئەوپەڕی لەخۆبوردەیی و کوڕ لە حزوری باوکیدا لە شەرمان دەتوایەوە. ئەم جۆرە هەڵوێستە لەم فەرمودەیەی

پێغەمبەرﷺ وەدەردەکەوێ کە دەفەرموێ: ((أنتَ ومَالُكَ لوالدِك : خۆت و ماڵت موڵکی باوکتن))[1].

کوڕ چاکە و ڕێز و خۆشەویستی نەك هەر بۆ باوك و دایکی دەردەبڕی بەڵکو کە دەشمرن هەمان هەڵوێستی بۆ برادەر و کوڕ و خزم و کەسی برادەرەکانیشیان هەبو و یارمەتی دەدان و دیارییانی پێدەبەخشین. ئەمەش وەك جێبەجێکردنێك بۆ فەرمودکەی پێغەمبەرﷺ کە دەفەرموێ: ((ان من أبرّ البرِّ صلة الرّجل بأهل ودّ أبيه بعد أن يولّي: یەکێك لە چاکە هەرەچاکەکان ئەوەیە؛ کەسێك ئەگەر کە باوکی ماڵئاوایی لە دنیا کرد ئەوا چاکە و خۆشەویستی بۆ برادەرانی دەربڕێ))[2]. لە بەرامبەردا، دایك و باوکیش ئەوپەڕی دڵسۆزی و خۆشەویستیان بۆ کوڕەکانیان دەنواند و لە پێناو پەروەردە و فێرکردنی منداڵەکانیان قوربانیان بە گشت هەوەست و ئارەزو و ڕاحەت و چێژی دایك و باوکایەتی دەدا و لەم پێناوەدا -تەنانەت پیاو و ئافرەتی نەخوێندەواریش- چاوپۆشیان لە ڕەفتاری ڕەق و توند و تیژی مامۆستای کوڕەکانیان دەکرد کە جار بوە زیانی جەستەییشیان پێگەیاندون، لە پێناو پێگەیاندنی منداڵەکانیان تاڵیەکی زۆریان دەچەشت و ئارامیان لەسەر خەم و خەفەتان دەگرت. لە پیاوی نەجیمزادە و بەناوبانگەوە بگرە تا توێژی هەرە خوارەوەی کۆمەڵگە گشتیان بەم چەشنە ڕەفتاریان دەکردو ئەگەر پیاوێکیش سەرپێچی بکردایە بە چروك و مەندەبۆریان دەدایە قەڵەم. ئەم هەڵوێستەی (هارون الرشيد)یش شتێکی بەناوبانگە لە مێژودا کە ئامۆژگاری هەردو کوڕەکەی (ئەمین و مەئمون)ی کردوە کە خزمەتی (ئەلکەسائی)ی مامۆستایان بکەن.

یەکێك لەو ڕوداوە سەیرو سەمەرانەی کە سروشتی پیاوی ڕۆژهەلاتی پیشان دەدا ئەوەیە کە دەگێڕنەوە: (تاجەددین ئەڵدز)ی فەرمانەدەی ئەفغانستانی دوای (سلطان شهاب الدين الغوري)، کوڕەکەی لەلای مامۆستایەکدا دەکاتە قوتابی. ڕۆژێکیان مامۆستاکە زۆری لێدەدا و دەمرێ. جا کە هەواڵ دەگاتە تاجەددین،

---

(١) رواه أبو داود عن عمر بن شعيب عن أبيه عن جده مرفوعاً .

(٢) رواه مسلم عن ابن عمر رضي الله عنه .

بە مامۆستاکە دەڵێ: تا زوە خۆت ڕزگار کە چونکە ناتوانم لە دایکی کوڕە لێت ئەمین بم ڕەنگە زەبرێکت لێ بوەشێنێ.

پەیوەندی نێوان گەورە و بچوك لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا بە گوێرەی ئامۆژەکانی شەرع دامەزرابو کە دەفەرموێ: ((مَنْ لَمْ يَرْحَمْ صغيرنا ويعرف حقّ كبيرنا فليس منّا: ئەو کەسەی ڕەحم بە بچوکان نەکات و ڕێز لە گەوران نەنێ لە ئێمە نیە))[٣].

یەکێکی تر لە تایبەتمەندیەکانی تری ژیاری ڕۆژهەلاتی؛ ڕاستاڵی و یەك ڕەنگ بون و یەك هەڵوێست نواندنە، ئەگەر یەکێك بە چ هەڵوێستێك دەگەڵ کارێك تێکەڵ بوایە تا کۆتایی هەر هەمان هەڵوێستی دەبو، ئەگەر پابەندی نەریتێك یان جۆرە پۆشاکێك بوایە یان بە جۆرێك مامەڵەی دەگەڵ یەکێك بکردایە هەتا مردن دەیبردە سەر و ڕوداو و وەرز و نەساغی و تەمبەڵی و بەرژەوەندی کاری تێنەدەکرد.

دەمڕاستی و گەورەیی لە ژیانی خێزان و هۆزایەتیدا بە زۆری پارە و پول نەبو. خێزان هەبوە ئاستی داراییان لە نێودا جیاواز بوە، هۆز و عەشیرەت هەبوە پیاوەکانیان لە پارە و پشتدا گەلێك جیاوازییان لەگەڵ یەکتردا هەبوە. دەوڵەمەند و پارەدار و دەستکورت و هەژاریشیان تێدا بوە، بەلام لەڕەوشی خێزان و بنەماڵە و کۆمەڵگەدا کەس نەیتوانیوە بە هۆی ئابوریەوە لاف و گەزاف لەسەر کەس لێبدات. ئەگەر یەکێك هەستی بەجیاوازی و ریسوا بون بکردایە وەك شێر دەینەڕاند یان ئەگەر میواندارێك لەگەڵ یەك لە میوانەکانی بێڕێزیەکی بنواندایە گشتیان پێکڕا دەتۆران و هاموشۆیان لەگەڵ بنەماڵەی میواندارەکە دەبڕی. هەمویان لەگەڵ برای مافخوراویان یەك دەست و یەك دەنگ بون.

هەژاری ڕوت و ڕەجاڵ لە نێو هۆزەکەیدا زۆر بە جورئەتەوە روبەڕوی دەوڵەمەند و دەمڕاستانی هەمان هۆز دەبویەوە، ئەویش خۆی پێ پیاو بو و خاوەن ڕێز و شکۆی خۆی بو، بە هۆی هەژاریەوە هەستی بەکەموکورتی نەدەکرد،

---

(٣) رواه ابوداود عن عبدالله بن عمر .

بەڵکو شوێنێکی شایەن بە خۆیان پێ دەبەخشی، بێئەوی لە شێوە شڕۆڵ و بەرگە شڕوشیتاڵەکەی بڕوانن.

لەبەر باری نالەباری ئابوری پیاوی باش وچاك وپاك و زانا و دینداریان بەکەم نەدەگرت. هەژاریش گەلێك دەیکرد و دەکۆشا تا نەبونی و دەستکورتیەکەی لە خەڵك بشارێتەوە و خۆی بەزەبون پیشان نەدەدا و بەرگەی دەگرت، زۆریشی پێ ناخۆش بو ئەگەر یەکێك بە هەژاریەکەی بزانیبا.

خەڵك (ویژدانی) زندو بو، وەك دین و ناموس ڕێزی دەگرت، بە هیچ نرخێك نەیدەفرۆشت و دەسبەرداری نەدەبو، پیاو هەبو مەرگی خوێناوی هەڵدەبژارد نەك درۆ و گزیکاریەك لە مردنی ڕزگار بکات.

مێژوی هیندستان لەم بارەوە گەلێك ڕوداوی سەیرو ناوازەمان بۆدەگێڕێتەوە کە هەڵبەت لە مێژوی سەرجەم ولاّتە ئیسلامیەکاندا نمونەی وا گەلێ زۆرن، یەك لەو رودانە ئەوە بو: شێخ (رضیالله البداونی) بەوە تۆمەتبار کرا کە لە شۆڕشی ساڵی (١٨٥٧) زاینی دژ بە ئینگلیز بەشدار بوە. لەبەردەم حاکمێکی ئینگلیزدا دادگایی کرا، حاکم لەڕێی چەند برادەرێکی خۆیەوە گوتی پێی بڵێن با تۆمەتەکان رەت کاتەوە ئازادی دەکەم. بەلاّم شێخ ڕازی نەبو و گوتی: من کە بەشداریم کردبێ چۆن دەتوانم ئینکاری بکەم؟ حاکمیش ناچار حوکمی ئیعدامی بۆ دەرکرد. کە شێخیان بەرەو پەتی سێدارە دەبرد حاکم گریاو گوتی: ئێستاکەش ئەگەر تەنها یەکجار بڵێی: تۆمەتەکە درۆیە و بێسوچم، هەوڵ دەدەم رزگارت بکەم. شێخ توڕە بو و گوتی: دەتەوێ درۆ لەسەر خۆم بکەم و کردەوەکانم بەهەدەر دەم؟ ئەگەر وابڵێم کەواتە کردەوەکەم پوچەڵ دەکەمەوە، بەڵێ بەشداریم لە شۆڕشدا کردوە و چش دەکەن بیکەن. پاشان شێخ لە سێدارە درا!!.

نەك بڵێی تەنها لەگەڵ خودا ڕاستگۆ و دەمپاك بو بن، بەڵکو دەگەڵ گەل و نەتەوەشدا ڕاست بون، ڕەگەزپەرستی و نیشتمانپەرستی و زەبر و زۆری نەتەوایەتیان نەدەناسی کە ئەمڕۆ بوّتە ئەرکێکی رەگەزی و نیشتیمانی. پێیان وابو درۆ و گەواهیدانی بەدرۆ لەپێناو نەتەوە بێ یان نیشتیمان و گەل؛ بێمروەتی و گوناحێکی گەورەیە. پێیان وابو حوکمەکانی شەرع تاك و نەتەوەو کاروباری

تاکەکەسی و کۆمەڵی دەگرێتەوە و دەستیان توند بە فەرمودەکانی خواوە گرتبو کە دەفەرموێ: ﴿ يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَى أَنفُسِكُمْ أَوْ الْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ: بڕواداران! دادگەرانە گەواهی بدەن ئەگەرچی لەسەر خۆ و باوك و خزمانیش بێت.﴾النساء:١٣٥.

﴿ وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ: خراپەی کەسانێك واتان لێ نەکات تاوانکار بن و دادگەر نەبن، دادگەر بن، دادگەری لە تەقواوە نزیکە، لە خوا بترسن.﴾المائدة:٨.

﴿ وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ: ئەگەر لەنێو خەڵكدا حوکمتان کرد، حوکمێکی دادگەرانە بکەن.﴾النساء:٥٨.

﴿ وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى: ئەگەر گەواهیتان دا بەڕاست بیدەن با لەسەر خزمانیشتان بێ﴾الأنعام:١٥٢.

ڕوداوێکی‌تر کە پیرەکان بۆمان دەگێڕنەوە، دەڵێن: جارێکیان لەسەر پارچە زەویەك لە گوندی (کاندیهلە)ی سەر بە بەڕێوەبەرایەتی (مظفر نکر) لە ویلایەتە یەکگرتوەکانی هیندستان کێشەیەك لە نێوان موسڵمانەکان و هیندۆسەکان پەیدا بو، هیندۆسەکان دەیانگوت پێشان پارچە زەویەکە پەرستگایەکی ئێمە بوە و موسڵمانەکانیش دەیانگوت مزگەوتێکی ئێمە بوە. دادگایان بردە بەردەستی حاکمی ئینگلیزی شار. حاکم لە کێشەکەی کۆڵیەوە و لە بەڵگەی هەردو لای روانی، نەگەیشتە ئەنجام، لە هیندۆسەکانی پرسی: لەو گوندەدا هیچ موسڵمانێك هەیە متمانە بە ڕاستگۆیی و دەمپاکیەکەی بکەن تا ڕای ئەوی تێدا وەرگرم؟ گوتیان بەڵێ فلانە ئیختیار هەیە کە زانایەکی زۆر موسڵمان و پیاوێکی زۆر چاکە. حاکم بە دوایدا نارد تا بێتە دادگا. کە شاندی حاکم چونە لای پێی گوتن: سوێندم خواردوە هەتا مابم نابێ دەموچاوی فەرەنگیەك ببینم شاندەکە گەڕایەوە و باسوخواسیان بۆ حاکم گێڕایەوە، حاکمیش گوتی: قەیناکە بەڵام بابێت ڕای خۆی لە بارەی کێشەکە بدات. شێخ ئامادە بو و پشتی لە حاکم کرد و گوتی: لەم کێشەیەدا هەق بەلای هیندۆسەکان دایە و پارچە زەویەکە هی ئەوانە. حاکمیش

بەگوێرەی ڕای شێخی بڕیار دا و موسڵمانەکان کێشەکەیان دۆڕاند، بەلاّم دڵی هیندۆسەکانیان بردەوە و کۆمەڵە هیندۆسیەك بونە موسڵمان.

هەروەها خەڵك زانستیان لە لادا پیرۆز بو و پێیان وابو ئەمانەتێکە و خوا پێی ڕاسپاردون، وەك کەلوپەلی بازاڕان نەیاندەفرۆشت و یارمەتی گوناحکار و ستەمکارانیان پێنەدەدا گوناح و ستەمی پێبکەن، ڕازیش نەبون سیستەمێکی زۆردار یان حکومەتێکی نائیسلامی پشتیان پێ ببەستن.

پیاوی جێباوەڕ بۆی گێڕاوینەوە و لە مێژوشدا خوێندومانەتەوە کە شێخ عبدالرحيم الرامبوری (١٢٣٤ ك مردوە) لە شاری ڕامبور دەرسی بە خەڵك دەدا لە پای ئەوەدا مانگانە موچەیەکی کەمی لە میرنشینە ئیسلامیەکە وەردەگرت کە نەدەگەیشتە (دە) ڕوپیە (واتا کەمتر لە یەك جونیهی میسری). حاکمی ئینگلیزی ولایەتەکە: مستەر هاکنس داوای لێکرد بچێتە کۆلێژی بریلی و موچەیەکی ٢٥٠ روپیەشی بۆ دەبڕێتەوە (واتا نۆزدە جونەیهی میسری) کە دەکاتە پەنجا جونەیهی ئەم سەردەمە. بەڵێنیشی پێدا دوای ماوەیەکی کەم بۆی زیاتریش بکات، شێخیش ڕازی نەبو و عوزری بۆ هێنایەوە و گوتی: من لێرەدا دە روپیە وەردەگرم ئەگەر ئەم پیشەیە بەجێ بێلم لێم دەبڕێ. حاکمی ئینگلیز سەرسام بو و گوتی قەت شتی وەك ئەمڕۆم نەدیوە! من موچەیەکی چەندین جار پتر لەو موچەیەت دەدەمێ کەچی ڕازی نابی!! شێخ عوزرێکی تری بۆ هێنایەوە گوتی: لەماڵەوە دارمۆزێکم ڕواندوە زۆر تامەزرۆی بەروبومەکەیم، ئەگەر بچمە بریلی لێی بێبەش دەبم. حاکمی ئینگلیز دیار بو هێشتا لە مەبەستی شێخ نەگەیشتبو. گوتی من گرێنتیت دەدەمێ بەروبومەکەت لە ڕامبورەوە بۆ بگاتە بریلی. شێخ بۆ جاری سێیەم عوزری هێنایەوە و گوتی من لەو شارەدا چەندین فێرخواز و قوتابی هەن دەرسم لەلادا دەخوێنن، جا ئەگەر لێرە بڕۆم دەرسەکانیان دەپچڕێ. حاکمی ئینگلیز لە گفتوگۆکەیدا بێهومێد نەبو و گوتی: من هەمو ئاسانکاریەکیان بۆ دەڕەخسێنم تا لە بریلی دەرسی خۆیان بخوێنن. ئیتر شێخ دوایین تیری خۆی هاوێشت و نیشانەی پێکا و گوتی: باشە ئەگەر سبەینی خوا لێی پرسیم: چۆن کرێت لەسەر زانست وەرگرتوە چ وەلاّمێك بدەمەوە؟ حاکمی

ئینگلیز قسەی بڕا و دەمکوت بو و نەفسیەتی شێخی زانای موسڵمانی بۆ ڕون بویەوە. پاشان شێخ تا مرد هەمو مانگێ هەر لە یەك جونەیهی کەمتر وەردەگرت. دە فەرمو ئەو روحە بەرز و نەفسە گەورەیە کە قبول ناکات زانست وەك کەلوپەل بفرۆشێ و ڕێگە نادات بیروباوەڕ و ڕێز بۆ پارە و دەستکەوتێك لە دەست بدات، دەگەڵ ئەو چروکی و هیچوپوچیەی زانا و هۆشمەند و پیشەسازانی ئەمرۆ بەراورد بکە، کە زۆربەی هەرە زۆریان زانست و ئاوەزی خۆیان وەك کەلوپەلی بازاڕان ڕانواندوە و بە مەزادێکی ئاشکرا ڕایدەگەیەنن کێ نرخی زیاتریان بداتێ پێی دەفرۆشن، کە بیروباوەڕ و مەبەست و ئامانجیان لەلادا گرنگ نیە و کارەکە لەگەڵ چەشە و مگێزیان بگونجێ یان نا مەسەلەیەك نیە، گرنگ ئەو نرخەیە کە پێی دەدرێ.

ڕۆژانە چەندین خەندەگریەی لەم شێوەیە دەبینین، ئەوەتانێ مامۆستایەك دوێنێکە لە پەیمانگەیەکی ئیسلامی وانەی زانستە ئیسلامیەکان و مێژوی ئیسلامی گوتۆتەوە، کەچی ئەمڕۆ لەبەر موچەیەکی پێنج جونەیهی زیاتر چوەتە کۆلێژێکی کاتۆلیکی و وانەی تێدا دەڵێتەوە!، سەیدا فلان پێشتر لە وەزارەتی پەروەردە بو، گەنجێکی ڕۆشنبیر و زانا بو، ئاواتی لێوەکوڵین و خوێندن بو، نوسینی زانستی لە گۆڤارە پێشەکوتوەکان بلاّودەکردەوە، کەچی لوت وبزوت چوەتە وەرشەی فرۆکەخانەیەك یان چۆتە ئێزگەیەك و بۆتە کارمەند!، کە لێی دەپرسین: چبو چ وای لێکردی ڕێباز و ڕەوتی ژیانت بگۆڕی؟ دەڵێ: چونکە لەوێدا (دە) جونەیهی پتر وەدەگرم !. فیسارە خانمی باسناس کە مەقالەی لەبارەی تەسەووفی ئیسلامیەوە دەنوسی و لەلای زانایاندا پلەو ڕێزێکی زۆری پەیدا کردبو، کەچی پاشان لەبەر چەند جونەیهێکی زیاتر بۆتە فەرمانبەرێکی وەزارەتی دەرەوە یان بۆتە وەرگێڕی ولاتێکی ئەوروپایی!. ئایا ئەم هەڵوێستە نەساز و نەشیاوانە لەبەر ئەوە نیە کە قازانجی دارایی بۆتە هەمو شتێك؟!، لەبەر ئەوە نیە کە زێڕی بریقەدار بۆتە تاکە کارگێڕی ژیان و تاکە کۆنترۆڵی روح و ئاوەزان؟!.

لە مێژوی ئیسلامیدا دەخوێنینەوە کە (ئەلمەنسور)ی خەلیفەی بەناوبانگی عەبباسی لە مەجلیسێکدا داوا لە (ئیبن تاوس) دەکات کە مەرەکەبدانەکەی

بداتێ تا شتێکی پێ بنوسێ، ئەویش نایداتێ. خەلیفە لێی دەپرسێ بۆ وێم نادەی و فەرمانی خەلیفەی موسڵمانان جێبەجێ ناکەی؟ دەڵێ: لەوە دەترسم بێشەرعیەکی پێ بنوسی و لە یارمەتیدانی گوناح و دەستدرێژیدا بەژدار بم !!.

بەڵێ بەم ڕەنگە دەستیان بە فەرمانی خواوە گرتبو کە دەفەرموێ: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلاَ تَعَاوَنُوا عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ: لەسەر چاکە و لە خواترسی هاریکاری یەکتر بکەن نەك لەسەر گوناح و دەستدرێژی﴾المائدة: ٢.

ئەو بابەتە روداوانەی کە زانایان رازی نەبونە لە رژێمێکی گەندەڵ و خراپدا ببنە قازی؛ هێند زۆر و جۆراوجۆرن تەنانەت گەیشتۆتە پلەی تەواتورەوە.

دە فەرمو ئەو هەڵوێستە مەرد و جوانانە کە هاریکاری گوناح و دەستدرێژیان نەکردوە و بەهیچ جۆرێك بەشدارییان لە ڕژێمێکی ناتەواودا نەکردوە بچوکترین یارمەتیشیان پێشکەش نەکردوە ئەگەر خزمەتی ئامانجێکی دژ بە بەرژەوەندی نەتەوەی ئیسلامی کردبێ یان زەرەر و زیانی پێگەیاندبێ یان شەڕوگەڕ و گزی نەتەوەی تێدا بوبێ، دەگەڵ هەڵوێستی ئەو موسڵمانانەی ئەمڕۆی بەراورد بکە کە یارمەتی و هاریکاری پێشکەش بە ولاتانی ئەوروپایی دەکەن و بەهرە و زیرەکی و خامەی ڕەنگین و زمانی پاراوی خۆیان لە پێناو دەست و پێوەند و سود و بەرژەوەندی بێگانان دەخەنە کار و بە ڕاژە[1] و واژەی هەمەجۆرەوە دڵیان خۆش دەکەن.

بەدەیان و سەدان گەنج و نوسەری دەستڕەنگینی موسڵمان هەن لە دام و دەزگاکانی دەرکردنی گۆڤار و ڕۆژنامە بیانیەکاندا کار دەکەن کە هەر لە ڕێی بەهرە و توانستی موسڵمانانەوە پڕوپاگەندەکان لە ولاتی موسڵمانان بلاودەکەنەوە و حەقیقەت چەواشە دەکەن و کار لە ئارەزو و دەرونی خەڵك دەکەن.

چەندین کۆمەڵی پایەدار و نەجیمزادەش هەن کە لە نەژادێکی رەسەنی موسڵمانان و لە بنەماڵەیەکی ئیسلامپەروەری شکۆدارن.. کە باب و باپیرانیان لە پێناو سەرخستنی هەق و شکاندنی ناهەق تێکۆشاون و پیاوی وایان تێدا

---

(١) ڕاژە: خزمەت.

هەڵکەوتوە مێژوی پڕ سەروەرییان تۆمار کردوە و کاری گەورە و گرنگیان ئەنجام داوە.. کە خوێنی ئەو کەڵەپیاوانەیان لە جەستە دایە و ئەدگاری ئەو قارەمانانەیان لە ڕەنگ و ڕو دەدرەوشێتەوە؛ کەچی ئەمڕۆ وا لە حکومەتە بێگانەکاندا کاردەکەن و بە زمانی پاك و پاراویان کە قورئانی پیرۆزی پێ دابەزیوە، کە شاندی موسڵمانەکان لە دیوەخانی فارس و ڕۆم پەیامی خۆیان پێ پەیڤیوە[١]، کە بانگەوازی ئیسلامیان پێ دەربڕیوە و دڵی دوژمنانیان پێ بڕیوە، کە سەرکردە ئیسلامیەکان دەنگی جیهادیان پێ هەڵبڕیوە و چەندین داستان و دیمەنی فیداکارانەی پێ ڕاپەڕیوە. ئەو زمانە هەقپەروەر و جیهادئامێز و ڕەوانبێژ و نایابەیان بۆ ڕاژەی حکوماتی بێگانە دابڕیوە، کە وەك یاریزان و تۆپی پێ و وەك منداڵ و بوکۆکە یاری بە موسڵمانان دەکەن و سیاسەت و سەربەخۆیی و بڕوا و ئاوەز و ئابوریان لە دەست داون و بەدەیان پلان و کەین و بەینیشیان بۆ هەڵچنیون.

کەچی کە گوێبیستی هاشوهوشی ئەو حکومەتە بەدفەڕانەش دەبین گوایا لە پێناو ئیسلامەتیدا تێدەکۆشن، بۆ نمونە دەڵێن: (ئێمە روناکی پرشنگداری ئازادین لە جیهانێك کە باڵی تاریکە شەوی ئەنگوستەچاوی بەسەردا کشاوە)، (بەو خزمەتە زۆر و یارمەتیە مەزنەی ئێزگەی بەریتانیا پێشکەشی دەکات و، بەو کردوکۆشەی کە ڕۆشنبیری ئیسلامی بڵاو دەکاتەوە و مێژوی گەشاوە و ژیاری پێشکەوتوی ئیسلامی بە موسڵمانان دەناسێنی و جیهانی عەرەبی لە ڕوداوان وەخەبەر دێنێ و هەواڵ و دەنگوباسان بە ڕاست و پاکی و وەکو خۆی ڕادەگەیەنێ؛ جیهانی عەرەبی ڕادەپەڕێ و هزر و ڕۆشنبیری و پەیوەندی نێوانیان یەکانگیر و پتەو دەبێ)[١]. گەلێك شڕموبڕم و هاشوهوشی ترمان گوێ لێدەبێ وەکو ئەوەی گوایە ئەو حکومەتانە بڕوایان بە دیموکراتیەتی ڕاست و دروست هەیە و لە پێناو ئاسایشی گشتی و ئاشتی جیهانی و ئازادی گەلانی مافخوراو و چەوساوە و بۆ بەرزکردنەوەی ئاڵای دادگەری و یەکسانی و ستاندنی مافی ستەمدیدان و

(١) پەیڤین: قسەکردن.
(١) ئەو قسانەی لە ناو دو کەوانە دان وەك بیستومانە نوسیومانە .

دامەزراندنی هەق و ڕەوا تێدەکۆشن... جا ئەو کەسانەی کە لە پێناو دەستکەوتی ماددیدا لەم دامودەزگایانە کار دەکەن ئەگەر بزانن قسەکانیان دژ بە ویژدانی خۆیانە و پێچەوانەی بەرژەوەندی نیشتیمانی بابو باپیرانە، بەڕاستی ئەمە داڕوخانە، داڕوخانی دەرونی شکۆدارە ..هەڕاجە، هەڕاجی شتی بەهادارە ..فەوتانە، فەوتانی وتەی جوان و واتادارە.. قوڕبەسەربونە، قوڕبەسەربونی زمانی شیرین و جوانکارە. خۆ ئەگەر بە بیروباوەڕ و تێگەیشتن و زانینەوەش بێ؛ نەناسینە، نەناسینی ڕاستەقینەی پڕشنگدارە ..سەرسەختیە، سەرسەختی لە واقیعی بەرچاو و دیارە ..مردنە، مردنی دڵی بێدار و هۆشیارە.

ئەم سەردەمە سەرەدەمی لێکدژبون و نەسازیە، دەبینی ئەدیبێك یان ڕۆژنامەنوسێك ئەمڕۆ ژیننامەیەك لە بارەی پاڵەوانێك یان تازەخوازێکی ئیسلامی دەنوسێ و لەسەر ئەم ڕێبازە بەردەوامە و مەرەکەبی خامەکەی وشك ناکات، کەچی بۆ بەیانی لە پێناو بەرژەوەندیەکی سیاسی و چەند دەستکەوتێکی ماددیدا نوکی قەڵەمەکەی کوڵ دەکات و بە شان وباڵی ناپاك و گزیکارێکی دژ بە نەتەوە هەڵدەڵێ یان کردەوەی بێگانە و داگیرکەران ستایش دەکا و بەرەو تەسقی ئاسمانی هەڵدەنێ. پێشی وانیە کارێکی لێکدژ و دڕدۆنگی ڕانوندبێ!.

جارێکیان یەك لە پاشایانی عەرەب داوای لە شاعیرێك کرد کە ئەسپەکەی پێ بفرۆشێ، شاعیرەکەش تەوازۆی خواست و گوتی بە هیچ نرخێك نایفرۆشم، ئەو دێرە شیعرەشی گوت:

ابيتَ اللعنُ إنَ سكان علقٌ نفيسٌ لا تعار ولا تباع

بەڵام ئەو کەسانەی لەگەڵ حکومەتە بێگانەکاندا یان لەگەڵ حکومەتە بەناو نیشتمانیە ستەمکارەکان کار دەکەن کە هەردەم بۆ ڕیسواکردن و ڕوڕەشکردنی موسڵمانان هەوڵ دەدەن، یان لە ئێزگەکانی دژ بە ئیسلام و موسڵمانان دادەمەزرێن یان لە ڕۆژنامە دەنوسن و پەرتوك و نامیلکان دەردەکەن، هەموش لە پێناو بڕێ پارەی دەستخۆشانەو بڕینەوەی چەند موچەیەکی مانگانە..ئەوانە وەك بڵێی ویژدانیان لە ئەسپەکەی سەردەمی نەفامیش بێنرختر و هەرزانتر بێ

بۆیە ئەو نەیدەفرۆشت و بە کرێی نەدەدا، بەلاّم ئەوان دەیفرۆشن و بە کرێی دەدەن!.

سەروساخت و پەیوەندیەکانی ڕۆژهەلاّت-زۆربەی هەرە زۆری- لەسەر بنچینەی نا ماددی یان ئاوەزی یان روحی و ویژدانی بو. خۆویستی و خۆپەرستی بەشێکی کەمی هەرە کەمی هەبو. ئەم جۆرە پەیوەندیە ئەنجامی وای لێدەکەوتەوە کە قەت نەکرێ بە دیدێکی ماددی یان بە دیدێکی بەرژەوەندیانە لێکبدرێتەوە. پەیوەندیەکان پەلوپۆیان بەهەناوی کۆمەلّگەدا هاوێشتبو. یەك لەوانە پەیوەندی قوتابی لەگەلّ مامۆستاکەی، کە گەیشتبوە پلەیەکی هێند بەرزی دلّسۆزی؛ مێژو پێشتر شتی وای بەخۆوە نەدیبو لەم سەردەمەشدا تەنانەت پەیوەندی و خۆشەویستی کوڕ و باوکیش بەم چەشنە نیە.

جارێکیان دەنگوباس بلاّوبۆوە گوتیان ئوستادی بەناوبانگ و زانای فەرزان (نظام الدين اللكهنوي) -١١٦١ ك مردوە- کە دانەری سیستەمی خوێندنی ئێستای هندستان و خوراسانە؛ مردوە، کە هەوالّی مردن بە (سەید کمال الدين العظيم آبادي) گەیشت کە یەکێك بو لە قوتابیەکانی لە خەم و خەفەتان بەزگی دا و مرد، قوتابیەکی دیکەی (ظريف العظيم آبادي) ئەوەندە گریا چاوەکانی کوێر بون. پاشان دەرکەوت هەوالّەکە راست نەبوە[1]. ڕەنگە زەینی ئەم سەردەمە روداوی وا بڕوا نەکات، بەلاّم ئەوەی سروشتی ڕۆژهەلاّت بناسێ و بزانێ پەیوەندی و خۆشەویستی قوتابی بە مامۆستاکەی لە چ ئاستێکدا بوە، روداوی وای پێ سەیر نابێ و بەدرۆی ناداتە قەلّەم.

یەکێك ئەگەر بە مێژوی خورەوشت و فەلسەفە ئاگادار بێ دەزانێ چوار سەدە بەر لە زاین قوتابخانەیەك لە ئەوروپادا پەیدا بو، تا سەدەی نۆزدەمی زاینیش رەوشتناس و فەیلەسوفی گەورە گەورە پشتیوانیان بۆ دەردەبڕی. قوتابخانەکە پێی وابو تەرازوی خورەوشت و پێودانی کردەوە بریتیە لە چێژی جەستەیی و، بە قوتابی و شوێنکەوتوەکانیشی دەگوت تا دەتوانن چێژ لە ژیانی دنیا وەرگرن و

(١) نزهة الخواطر للشيخ عبدالحي الحسيني (بەرگی شەشەم).

هەرچی دەرفەتە هەڵیقۆزنەوە. هەوادارنی ئەم قوتابخانەیە بەسەر دو چین دابەش بون. (خۆپەرستەکان) کە دەیانگوت نابێ هیچ پەردە و دیوارێك لە نێوان مرۆڤ و ئارەزوەکانیدا هەبێ تا بتوانی هەرچی مەبەستیەتی وەدەستی بێنێ. تەنها بەمجۆرەش دەتوانێ گەورەترین چێژ و تەژیبون لە ژینی دنیا ببینێ. هەروەها دەیانگوت: (ئاسودەیی) بریتیە لە تێرکردنی ئارەزو و بە ئاوات گەیشتنی هەوەست و هێنانەدی مەبەستی نەفس و چنینی گوڵی چێژو خۆشی حازر بەدەست.

چینی دوەمیش (قازانج پەرستەکان) پێیان وابو ئەرکی سەرشانی خەڵك ئەوەیە کە قازانج و کەڵکێکی وا دابین بکەن کە زۆرترین تاکی مرۆڤایەتی بتوانن گەورەترین و فراوانترین چێژ و خۆشی تێدا وەدەست بێنن. خوڕەوشتیش لە دیدی ئەواندا تەنها ئەو جۆرەیان سەنگی هەبو کە چێژو خۆشی بۆ زۆرینەی مرۆڤایەتی دابین بکات. هەروەها دەیانگوت: ئاسودەیی ئەوەیە کە چێژ بۆ خەڵکی ببارێنی و ئێش و ئازار بتارێنی.

خوێنەر هەست و تێبینی دەکات کە چ روحێکی ماددیانەی چێژو خۆشی پەرست لە راوبۆچون و ئەنگێزەکانی ئەو ڕێبازەدا هەیە، لە نزمترین و نشێوترینیانەوە بگرە تا بەرزترین و هەورازترینیان. بەڵام ئەم روحیەتە دەگەڵ سروشتی رۆژهەڵاتی و پەیامە ئاسمانیەکان ئەرزو ئاسمانیان بەینە. هەڵبەت ئەو ڕێبازە ماددەپەرستە کاریگەرێکی قوڵی لەسەر فەلسەفەو خوڕەوشت و ئەدەب و ژیاری رۆژئاوا کردوە و تائێستاکەش بەسەر ژیان و ئەدەبیاتی ڕۆژئاوایی باڵادەستە.

پاشان گەیشتنە رادەیەك هەمو کەڵك و قازانجێك بۆ شتە ماددیەکان بگەڕێننەوە چونکە هەر بە هزر و ئاوەزی ماددەپەرستانەی خۆیانەوە حوکمیان دەدا و بڕوایان بە کەڵك و قازانجێکیش نەبو چێژ و خۆشی وەدەست نەهێنێ، هەڵبەت شتێکی بەرهەستیش نیە و ڕوبەر و ژماردن و سەنگیشی نیە. تەنانەت دامەزرێنەری ئەم ڕێبازەش (ئەپیکۆرۆرس ٢٧١ ی پێش زاین مردوە) بە ڕاشکاوی ڕایگەیاندوە و گوتویەتی: هەڵنرخاندنی کردەوە بە گوێرەی قازانج و

کەڵکە، قازانج و کەڵکیش ئەگەر چێژ و خۆشی بەردەست نەخات نرخی نیە، دەجا وەرە بیر لەم ئاوەز و سروشتە ڕۆژئاواییەی ئەمڕۆ بکەوە کە ماوەی چەندین سەدەی دور و درێژە و نەوە بۆ نەوە بە زەینی ماددیەوە تێی دەڕوانن و تاوتوێی دەکەن، بیری لێ بکەوە ئەوجار دەزانی چ مەرگەساتێکە!.

لە ئەنجامی ئەمەدا زەینی ڕۆژئاوایی و لۆژیکی ئەم سەردەمە وایان لێهاتوە ئەگەر قازانج و کەڵکێك بەرهەست نەبێ و چێژ و خۆشی بەرهەم نەهێنێ نەیناسن. ئاوەزی ئەوروپایی وای لێهاتوە بەس داکۆکی لە ماددەپەرستی بکات و خوڕەوشتێکیش بەو بڕەی کە دەستکەوتی ماددی وەدی دێنێ و بەو ئەندازەیەی کە کۆمەڵگە چێژ و خۆشی پێ وەدەست دێنێ و تاك پێی شاد و تێر و تەژی دەبێ پێیان چاك و دروستە. قازانجی ماددی بۆتە تەرازوی خوڕەوشت و جیاکەرەوەی نێوان شەڕ و خێر. ئەو (خوڕەوشتە)ی کە هیچ سەنگێکی لە تەرازوی ماددەپەرستیدا نیە و جگە لە نرخە ئاینی و خوڕەوشتیەکەی پێشان هیچ نرخێکی نەماوە؛ ڕۆژ بە ڕۆژ پتر دەسەڵاتی لەسەر دڵ وئاوەزدا ون دەکات و پشتیوانی کەمتر دەبێتەوە و وەك دروشمێکی کۆنی لێدێت و وەك یادگاریەکی سەردەمی پێشان یادی دەکرێتەوە. بە نمونە وەك سۆز و خۆشەویستی دایك و باوك بۆ کوڕ و وەفاداری ژن بۆ مێردەکەی و ناپاکی نەکردنیان لە کاتی لە ماڵدا نەبونی مێردەکانیان. ڕۆژبەڕۆژیش توانستی پیشەسازی و داهێنان و بەرهەم و نیشتیمانپەرستی و ڕەگەزپەرستی پتر نرخیان بەرز دەبێتەوە و تای تەرازویان قورستر دەبێ و جێی خوڕەوشت دەگرنەوە.

کۆمەڵگەی هاوچەرخ بەردەوام لەبەریەك هەڵدەوەشێتەوە و پتر دەستبەرداری پەیوەندی نێوماڵ وخزمایەتی و ڕێوشوێنی خوڕەوشتی دەبێ و سیستەمگەلی کۆمەڵایەتی گەلئامێز کە تانوپۆیەکەی بە سیاسەت و پیشەسازی و ئابوری هەڵچنراوە، جێگایان دەگرنەوە.

کۆمەڵگەی ئێستا پێی گرنگ نیە کوڕ چۆن دەگەڵ باوکی یان ژن چۆن دەگەڵ مێردی ڕەفتار دەکات بە مەرجێك لەو چوارچێوە شارستانیە دەرنەچێ کە کۆمەڵگە کێشاوێتی و تێکهەڵشێوان لە ناو کۆمەڵگە و شۆڕش لە دژی ڕژێم

بەرپا نەکەن و کۆسپ نەخەنە بەردەم ڕەوتی شارستانێتی. ئەگەر وابێ ئیتر قەیناکە با کوڕ ئازاری باوکی بدات یان لەگەڵ برادەرەکەی دوشك بێ[1]، یان مێرد لەگەڵ ژنەکەیدا وشکی بنوێنێ یان ئافرەت بێناموسی بکات یان پیاو بەدکاری ئەنجام بدات یان ژن ناپاکی لەگەڵ مێردەکەی بکات.

(١) دوشك: قسەبڕینەوە.

کۆبەندی پێنجەم

سەرکردایەتی ئیسلام بۆ جیهان

بەندی یەکەم

راپەڕینی جیهانی ئیسلامی

ئاراستەبونی سەرتاپای جیهان بەرەو نەفامێتی:

لە باسەکانی پێشتردا باسمان کرد کە ئەوروپا لەبەر گەلێك هۆی مێژویی و ئاوەزی و سروشتی پشتی لە نەسرانیەت هەڵکرد و ڕوی لە جاهیلیەتێکی ماددەپەرست کرد و خۆی لە گشت ئامۆژێکی روحی و رەوشتی و چاکەکاری داماڵی و لەسەرجەم ئەو ڕێبیرانە لاڕێ بو کە پێغەمبەران- درودو سڵاوی خوایان لەسەر بێ- بۆ مرۆڤایەتیان هێنا بو. گەیشتنە راددەیەك کە لە ژیانی تاکەکەسیدا بڕوایان بەس بە چێژ و قازانجی ماددی هەبێ و لەژیانی سیاسیدا بڕوایان بەس بە هێز و زاڵبون هەبێ و لەژیانی کۆمەلایەتیشدا بڕوایان بەس بە نیشتمانپەرستی سنوربەزێن و نەتەوەپەرستی ستەمئامێز هەبێ. ئەوروپا شۆڕشی لە دژی سروشتی مرۆڤایەتی و ڕێبیرە رەوشتیەکان بەرپا کرد و هەر خەریکی داهێنانی ئامێرو ئامرازان بو، مەبەست و نیاز و ئامانجیشی خستبوە پشت گوێ و بیری لێنەدەکردەوە. لە پێناو ژیاندا بە بێ وچان هەوڵی دەدا، سەرگەرمی دۆزینەوە و ئەنجامدانی ئەزمونان بو، بەسوك سەیری پەروەردەی ڕەوشت و بوژاندنەوەی روحی دەکرد، بڕوای بە بەرنامەی پێغەمبەران نەمابو، لە مادەپەرستیدا نغرۆ ببو، خاوەنی هێزێکی زل بو، لە رێوشوێنی پێغەمبەران بەدور بو، پەردە و پەرژینی رەوشتی نەما بو، بۆیە وەك فیلێکی شێت و هاری لێهات، مافی زەبونانی پێشێل دەکرد، کشتوکاڵ و خانوبەرەی خاپور دەکرد و مرۆڤ و زیندەوەرانی قڕ دەکرد.

موسڵمانەکان کە دەستی بالایان کێشایەوە و سەرکردایەتی جیهانیان لە دەست نەما و لە پێشەوایەتی گەلان وەپاش کەوتن و بۆ دین و دنیا کەمتەرخەم بون و بۆ خۆ و خەڵکی بێ بەرهەم بون؛ ئەوروپا سینگی لێ دەرپەڕاند و

کاروباری گەلانی گرتە دەست و جێگەی سەرکردایەتی موسڵمانەکانی گرتـەوە و سەوڵی گەمیەی[1] ژین و ژیار کەوتە بەر دەستی ئەوان. جیهان-بەسەرجەم گەلو ژیارەکانیەوە- وەك فارگۆنی شەمەندەفەری نەفامێتی لێهات و بـەرەو مەبەسـتی ماددەپەرستی دەهاژوران. موسڵمانەکانیش-سای گـەلانی تـر-یـەکێك بـون لـە سەرنشینەکانی ناو فارگۆنەکە. جا ئەوروپا هەرچەندی هێز و خێرایی پتـر بـێ و ئامێر و ئامرازی پێشکەوتو تر بێ؛ شەمەندەفەرەکە بەرەو مەبەستە جاهیلیەکـە خێراتر دەبێ، کە لەوێدا خۆی لە نێو ئاگر و وێرانکاری و ڕکوکینـە و پەشـێوی و بێسەروبەری کۆمەڵایەتی و داڕوخانی خوڕەوشتی و نیگەرانی ئابوری و مایەپوتی ڕوحیدا دەبینێتەوە. ئا ئەمەیە ئەوروپا کە هێشتا خێراتـرین شـەمەندەفەری پـێ هێدیە و دەیەوێت بە خێرایـی فڕۆکـە بـەڵکو بـە خێرایـی وزەی نـاوەکی بگاتـە ئامانجەکەی!.

دەستداگرتنی فەلسەفەی ئەوروپایی بەسەر جیهاندا:

ئەمڕۆ لەسەر زەویدا نە لە ئەوروپا و نە لە ئەمریکا و نە لە ئاسـیا و نـە لـە ئەفریقیادا هیچ گەل و کۆمەڵێك نیە دژ بە بڕیار و تیۆرەکانی گەلانی ڕۆژئاوا بێ و تەنگ بەڕەوتەکەی هەڵچنێ و بەرەنگاری بێتەوە و باگۆی[2] ڕێـبیر و فەلـسەفە نەفامێتیەکەی و سیستەمە ماددەپەرسـتیەکەی ژیـانی بداتـەوە. ئـەو کێـشە و ناکۆکیە سیاسیانەی کە لە نێو گەلاندا هەیە و دەیبیستین یا دەیبینین گشتی لـەو پێناوە دایە کە کێ سـەرکردایەتی هـەمان مەبەسـت بگرێتـە دەسـت، وڵاتـانی میحـوەر[1] کـە کێـشە و نـاکۆکی ودژایـەتیان دەکـرد لەسـەر ئـەوە بـو کـە هاوپەیمانەکان لەمێژ بو سەرکردایەتی جیهانیان گرتبـوە دەسـت و خێـر و بێـر و بازاڕ و پێگەکانیان داگیـر کردبو، پێیان وابو خۆشیان چ لە روی هێز و زانست و

---

(١) گەمیە: کەشتی.
(٢) باگۆ: وەڵام.
(١) وڵاتانی میحوەر : ئەڵمانیا و هاوپەیمانەکانی جەنگی دوەمی جیهانی دەگرێتەوە .

زیرەکیەوە چ لە روی یاساو سیستەم و بلیمەتیەوە هیچی وایان لەوان کەمتر نیـە، بگرە پێشکەوتوتریشن، کە مونافەسەکەیان کرد بۆ ئەوە نەبو مرۆڤایـەتی بـەرەو ئامانجێکیتر رێنوێن بکەن و بانگەوازی مەسیحییان بۆ جێبـەجێ بکـەن و داد و یەکسانی لەسەر زەوی بەرپا بکەن و گەلانی دنیا بۆ دین و تەقوا رزگـار بکـەن و لە ماددەپەرستیەوە بۆ ژینی روحی و رەوشتییان دەرباز بکەن، بگرە ئەمانـەیان هەر بە خەیاڵیش دانەهاتوە.

روسیای شوعیش بەروبومێکی پێگەیـشتوی رۆژئاوایـە و هـیچ جیاوازیـەکی لەگەڵ ولاتانی ئەوروپا نیە ئـەوە نـەبێ کـە چارشـێوی[1] دورِوانـە و فێڵبازانـەی لەسەر روی خۆی هەڵماڵیوە و ئـەو دەغـەڵی و چەواشـەکاریەی گـەلانی رۆژئـاوا پیادەی دەکەن و ئەو بیروباوەرِەی چەندین سەدەیە لەبارەی رەوشت و کۆمەڵگەوە هەیانە؛ ئەو وەدەری خستوە و روی راستەقینەی خۆی نیشان داوە. روسیا رەوتـی خوانەناسی و بێدینی و بەرەڵڵایی و ئاژەڵانەی ماددەپەرستی ئەوروپای پێ لەسەر خۆ بو، بۆیە زوتر قۆناغە دورەکانی برِی و هەوڵ دەدا خۆی سەرکردایەتی جیهـان بگرێتە دەست و مرۆڤایەتی بەرەو ئـەو ئەنجامـە راپـێچ بکـات کـە خـۆی پێـی گەیشتوە.

گەل و ولاتانی ئاسیا:

گـەل و ولاتـە ئاسـیاییەکان و نەتـەوە رۆژهەلاتیـەکانیش خەریکـە لـە روی سیاسەت و ژیارەوە وەك گەلانی ئەوروپایان لێ بێـت و هـەمان رەوشـت و داب و نەریت و باوی کۆمەلایەتی ئەوان هەڵگرنەوە و هەمان بیروباوەرِی ئەوان لە بارەی ژیان و گەردون وەرگرن و بەهەمان رێژین و رەوشت و پـەروەردە خـۆ برِازێننـەوە، بەلام لەگەڵ ئەمەشدا رازی نـابن بێگانـە داگیریـان بکـەن و کاروبـاری ولاتیـان هەڵـسورِێنن، نایانـەوێ ئەوروپاییـەکان پێگـە و ئیمپراتۆریـان لەسـەر پـشت دامەزرێنن و بەناوی بریقەدارو فشۆڵەوە لەبەر سـێبەر و پـەنای نیـشتیمانەکەیان

(١) چارشێو: جلباب.

راببوێرن، ڕازی نابن ئەوروپاییەکان دەسەڵاتیان لەڕۆژهەڵاتی ئەفریقیا و ئاسیادا هەبێ، بەڵام هەرگیز ناڕەزایی لە ماددەپەرستیەکەی دەرنابڕن و دژایەتی ڕەوشت و دابونەریتەکەیان ناکەن و بەرەنگاری فەلسەفەو ڕێبازەکەیان نابنەوە، ڕەنگە هەر بەخەیاڵیشیاندا تێنەپەڕێ، چونکە گشت ڕەوشت و ئاکارێکی ئەوروپاییان بۆ ڕازێنراوەتەوە و لەبەر دڵیان شیرن کراوە.

ئەم نەتەوانە هەر کاتێك دەرفەتیان بۆ ڕەخسابێ و سەربەخۆییان وەرگرتبێ و خۆیان کاروباری وڵاتیان هەڵسوڕاندبێ؛ ڕەوشت و ئاکارو ڕێباز و ڕێژینی ڕاستەقینەی نەفامیانەی خۆیان ئاشکرا کردوە و دزێوترین دیمەنیان لەمێژودا کێشاوە، ئەوپەڕی دڵڕقی و توندوتیژییان بەکار هێناوە و خوێنی مرۆڤایەتیان وەك دڕندە ڕشتوە و ماڵ و موڵکیان بە تاڵان بردوە، خەڵکێکی زۆریان کوشتوە و، خانوبەرەیان خاپور کردوە. هەندێ لەم گەلانەی ئاسیا هەر دوابەدوای ڕزگاربونیان لەحوکمی بێگانە کاری وەحشیانە و نامەردومانەی وایان کردوە دڕندەش پێی دڕندەیی بێ، هەندێ لەم گەلانە بە فیز و دەماری جیاوازی دین و دەمارگیری سیاسیانە ڕەفتاری ناقۆڵا و تاوانی وایان کردوە لەمێژودا وێنەی نەبوە، ساوای شیرەخۆریان کوشتوە و لەشیان لەت لەت کردوە، ئافرەتیان هەتك کردوە و زۆر بە نامەردی و بەبێشەرمیش کوشتویانن، بیری ئاویان ژەهراوی کردوە، خانوبەرەیان ڕوخاندون و ئاگریان تێبەرداون و بە تۆپ بۆردومانیان کردون. ئەگەر چوبونایە نێو هەر گوندێك وێرانیان دەکرد، خەڵکەکەیان ڕیسوا دەکرد، شمشێریان لەسەر مل دادەنان، دڕندە و سەگ و سواریان بەردەدایە خوێن و ئابڕوی خەڵکەکە، تا گوندەکەیان کاول نەکردایە و ئاساریان لەسەر پاتاری نەهێشتایە وازیان لێ نەدەهێنان، بیرەکانیان بەو ئافرەتانە پڕ دەکردەوە کە خۆیان نەدەدایە دەست و ڕازی نەبون هەتك بکرێن، ئەمانە جگە لەوەی کە ئافرەتەکانیان بەشێوەیەکی وەحشیانە و بەڕێگەیەکی نامەردانەی وا دەکوشت لە مێژودا وێنەی نەبێ، بگرە گەلێك کاری نامەردانەی تریشیان دەکرد کە خەڵك بڕواناکەن لە وڵاتی ئیسلامی و ژیارمەندندا شتی وا بکرێن.

وێڕای ئەمە ئەو تایفانەی لەو وڵاتانەدا دەژیان لە ڕوی دین و کلتور و کۆمەڵایەتیەوە دەچەوسێندرانەوە و زمان و ئازادی و ڕۆشنبیریان زەوت دەکرا و ناچار دەکران بەزمانی بێگانە بدوێن، خاوەن هێزە زلەکان هەوڵیان دەدا هەرچی ژیار و کلتور و ئاسەواری ئەم تایفانەیە لە ناوی ببەن و درۆ و تاوانیشیان پێ هەڵدەبەستن و هەمو ڕۆژێ چیرۆکی بەرخ و گورگیان دێنایە دی، فەرمانبەرەکانیان فەصل دەکرد و دەرگای بژێوی و بازرگانی و پیشەیان لە ڕودا دادەخستن، دوکان و شوێنە گرنگەکانی بازرگانیان لێ قەدەغە دەکردن و، بە بیانوی چەند هەنجەتێکی نەشیاو و ناڕاست موڵك وماڵیان زەوت دەکردن.

ئەم نەتەوانە لە ڕوی دین و ڕەوشتەوە مایەپوت و نابوت بونە، خۆشویستنی ماڵ و ماددە هەمو دڵی داگرتونە، شەیتانی خۆپەرستی و چاوچنۆکییان بە سەردا زاڵ بوە، تەنانەت دەسەڵاتیش لە دەستیان وەزاڵە هاتوە و ماندو بوە. نرخی شتومەك و کەرستە بەرز بۆتەوە، ئەگەر حکومەت وەدەنگ دێت و نرخی دیاریکراو دادەنێ، شتومەك لە بازاڕان نامێنێ و خەڵك بەرگ و نانی وەدەست ناکەوێ مەگەر بەو نرخەی کە بازرگانەکان بیانەوێ، بەم جۆرە بازاری ڕەش و قاچاغ پەیدا بون و تاوان و دزی و بەرتیل و ئاودیوکردن (التهریب) بڵاو بونەوە. حکومەت و بازرگانەکان وەك دو ئەسپی نێو مەیدانێ لە پێشبڕکێ دان، وەك دو گا لە شەڕەقۆچ دانە و هەریەکە و دەیەوێ ئەویتر ببەزێنێ. خەڵکیش لەم ناوەدا وەك دەنکە جۆی نێوان دو بەرداشی لێهاتوە و حەیران ماوە، نازانی قوڕی کام شوێن وەسەر خۆی بکا.

ئاینخواز و چاکسازیخوازان گەلێکیان هەوڵدا ژیانێکی نوێ وەبەر ئەم نەتەوانە بکەنەوە و ڕوحی ڕەوشت و چاکەکاری و دەسپاکی و ئابورییان ببوژێننەوە، بەڵام لە ئەنجامدا داخوڕیان و تەواو لێ ساردبونەوە، زانییان کە ئەگەر سەرلەنوێ نەتەوەیەك دروست بکەنەوە هاسان ترە وەك لەوەی ئەم نەتەوانە ببوژێننەوە و لەسەر ڕاستەڕێ ڕاست بکرێنەوە، چونکە ماکی ژینیان بڕاوەتەوە و تەمەنیان بەسەر چوە و کانیاویان وشکی کردوە.

بەجۆرە جیهان بە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایەوە دوچاری قەیرانێکی روحی و

ڕەوشتی و کۆمەلآیەتی و ئابوری بوە و وا دەخوازێ بەزوترین کات و بە هەڵەداوان چارەسەرێکی وەها نابێت .

تاکە چارەسەری قەیرانی جیهانی:

تاکە چارەسەری ئەم قەیرانە جیهانیە بەوە دەبێ کە سەرکردایەتی جیهان و سەوڵی ژیان لە دەستی ڕەش و ناپاك و تاوانبارانەوە بۆ دەستی بێتاوان و ژێهاتی و پاکان بگوازێتەوە.

ئەم واقیعە بە گوازرانەوەی سەرکردایەتی لە دەستی بەریتانیاوە بۆ ئەمەریکا یان لەوانەوە بۆ ڕوسیا هیچ شتێکی لێ ناگۆڕێ، وەك ئەوە وایە کە لەبەر ماندوبون سەوڵ[1] لە دەستی ڕاستەوە بخرێتە دەستی چەپ یان بە پێچەوانەوە، مادەم سەوڵ هەمان سەوڵە و نەگۆڕاوە ڕاست و چەپ جیاوازی نیە، بەریتانیا و ئەمەریکا و ڕوسیا وەك پیاوێکن کە سەوڵی کەشتیەکەی ئەم دەست و ئەو دەست بکات و کەشتیەکە لەسەر هەمان هێل و بۆ هەمان ئاڕاستە بەرەو پێشەوە بڕوات.

گواستنەوەی بەکاریگەر و ئاشکرا بەوە دەبێ کە سەرکردایەتیەکە لە دەستی ئەوروپاوە -ئەوروپا بەمانا فراوانەکەی کە بەریتانیاو ئەمەریکا و ڕوسیا و گشت نەتەوە ئاسیایی و ڕۆژهەلآتیەکانیش دەگرێتەوە کە بەهەمان ڕێوشوێنی ئەوروپاوە بەڕێوە دەچن- بۆ جیهانی ئیسلامی بگوازرێتەوە کە موحەمەد ﷺ سەرکردایەتی دەکات و پەیامە نەمر و ئاینە حیکمەتدارەکەی ڕێوشوێنی بۆ دەکێشێ. ئەمەیە گوازرانەوەی ڕاستەقینە کە ئاراستەی مێژو و ڕێڕەوی کاروباران دەگۆڕێ و جیهان لە کارەساتی چاوەڕێدا ڕزگار دەکات .

بەڕاستی جێی خۆیەتی کە جیهانی ئیسلامی خۆزگە بەم پایە ترسناکە بخوازێ و بۆی هەوڵدا، جێی خۆیەتی وڵاتێکی ئیسلامی خۆی بۆ ئەم ئامانجە ئامادە کا، جێی خۆیەتی گشت موسڵمانێك لەم پێناوەدا تێبکۆشێ و هەرچی لەتوانایدا

(١) سەوڵ: داری درێژی سەرپانە کە بەلەمی پێ دەهاژورێ.

هەیە پێشکەشی کا، چونکە نەتەوەی ئیسلامی هەر لەو ڕۆژەی کە ناوکی بەستراوە و سەری هەڵداوە ئەو ئەرکەی وەك مەدالیایەك بە بەرۆکیدا کراوە.

جیهانی ئیسلامی و شوێنپێ هەڵگرتنی ئەوروپا:

سەیرە کە دەبینین موسڵمانان لەم دوابەدواییانەدا لە زۆربەی ناوچەکانی سەر ڕوی زەوی‌و تەنانەت لە زێدو پایتەختە ئیسلامیەکانیشدا بونەتە هاوپەیمانی جاهیلیەتی ئەوروپایی و وەك سەربازی جانفیدا خۆیان بۆ کردۆتە قوربانی، بگرە هەندێك گەل و وڵاتی ئیسلامی پێیان وایە گەلانی ئەوروپایی -کە چەندین سەدەیە هەر جارەی بەبەرگێکی نوێوە ڕێبەرایەتی بزاڤی نەفامێتیان کردوە و هەمیشە پروپاگەندەی خەستوخوڵیان خستۆتە سەر ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوا- بۆ موسڵمانان پشتیوان و بۆ چەوساوان پارێزەر و بۆ جیهانیش وەدیهێنەری دادن.

موسڵمانان لەجیاتی ئەوەی هەوڵ بدەن ببن بە سەرکردەی لەشکرێکی ئیسلامی هەوڵ دەدەن ببن بە زەبونی ژێر دەستی سەربازانی نەفامی. ڕەوشتی نەفامێتی و ڕێبیرە فەلسەفیەکانی ئەوروپایی وەك چۆن ئاو لەناو ڕەگ‌و ریشاڵی درەخت‌و کارەبا بەناو وایەردا دەبزوێ ئەمانیش ئاوەها لەنێو جەستەیان دەبزوێ، وڵاتە ئیسلامیەکان لە گەلێك دیمەن‌و دیاردە و ئاسەوارەکانیاندا ماددەپەرستێتی ڕۆژئاوای تێدا وەدەرکەوتوە، وەك بێبڕواکان کە بڕوایان بە ڕۆژی دوایی و ژیانەوەی دوای ژین نیەو هومێد بە دنیا دەبەستن و عەودالی چێژ و ناز و نۆشی ژیانی دنیان، لەپێناو پلەوپایە و شانازی دنیایی دەگەڵ یەکتر رکئەستور و لێکنەبورن، وەك کەسانێك کە دنیا بە هەمو شت بزانن. قازانج و بەرژەوەندی خۆیان لە سەروی ڕێباز و ڕەوشت داناوە، وەك کەسێك بڕوای بە پێغەمبەر و پەیام و دواڕۆژ نەبێ. بۆ ژین تامەزرۆ ئەویندارن لەمردن قەڵس و بێزارن، وەك کەسانێك کە ژینی دنیا بە تاکە سەرمایە و دوایین هومێدی خۆیان بزانن. بە نەخش‌و فانتازیایە فشۆڵەکانی دنیا خەڵەتاون، وەك ئەو نەتەوانەی کە ڕەوشت و هەقیقەتی هەمیشەیی ناناسن. بۆ مەردوم گەردەن کەچن، بۆ پاشا و کاربەدەست

و قەڵەمڕەوان بەرفەرمانن، پێیان وایە موقەددەسن، وەك ئەو گەلانەی کە دار و بەرد و بت پەرستن.

موسڵمانان لەگەڵ کەموکوڕیو نەخۆشیەکانیشدا هەر ئەوان هیوا و هومێدی مرۆڤایەتیو نەتەوەی دوارۆژن:

هەرچەندە موسڵمانان توشی گەلێك دەردو لاوازی هاتون بەلاّم هەر ئەوان تاکە نەتەوەی سەر روی زەویـن کـە بتـوانن مونافەسەی نەتەوەکانی رۆژئاوا بکەنو لەسەر کێشەی سەرکردایەتی جیهان وەدەنگ بێن. هەر ئەوان دین لەسەریان واجب دەکات چاودێری رەوتی جیهان بکەن و لە رەوشت و کردەوە و ئاراستەی گەلان بپرسنەوە و بەرەو چاکەو خواپەرستیو ئاسودەییو سەرفرازی ژینو ژیانەوە دەستیان بگرنو تا لە تینیان دا هەبێ ئامێزیان بۆ والاّ بکەنو رێی دۆزەخیان لـێ گاڵە دەن[1]، هەر ئەوانن کە دین و بارودۆخو سروشتی خواناسێتی لەسەریان دەکا نەبنە نەتەوەیەکی جاهیلی.

ئەم نەتەوەیە هەمو دەمێ بۆی هەیە لەسەر سیستەمی نەفامێتی ببێتە مەترسی، کە ئەوروپا لە رۆژئاوا و لە رۆژهەلاّت گەلێکی هەوڵداوە ئەم نەتەوەیە هەڵوەشێنێتەوە و رەنجو تێکۆشانەکەی بە فیڕۆ بدات.

شاعیرو دانای ئیسلامی: (محمد ئیقبال) لە چامە نایابەکەیدا لەژێر ناوی (پەرلەمانی ئیبلیس) لەسەر زاری ئیبلسدا وەسفی ئەم مەترسیە دەکات و دەڵێ:

((شەیتانو شەیتانپەرستەکان لە ئەنجومەنی راوێژکاریدا کۆبونەوە، رەوتی جیهان و مەترسیو ئاژاوەکانی ئایندەیان تاووتوێ دەکرد و لەو ترسەیان دەکۆڵیەوە کە روبەڕوی سیستەمە ئیبلیسی و ئەرکە ئەهریمەنیەکەیان دەبوەوە. گەلێك ئاژاوەو مەترسیان هێنایە بەرباسان کە مایەی هەڕەشە بو بۆیان، هەرچی رەهەند و ئاسەواری[2] مەترسیەکان هەبو رایاننواند و پرس و ڕای خۆیان لە

---

(١) گاڵەدان: داخستن.

(٢) رەهەند: بُعد. ئاسەوار: شوێنەوار.

بارەوە گۆڕیەوە. یەکێك زۆر بە گرنگو گەورەیی باسی مەترسی سیستەمی کۆماری کرد، بەڵام یەکێکیتر هەڵسایەوەو گوتی: پێت گەورە نەبێ چونکە ئەویش کاڵایەکی ترەو بەباڵای پاشانشینی هەڵبڕاوە، ئێمە خۆمان بەرگی کۆماریمان بەبەر پاشایەتیدا کردوە، ئەوەش کاتێك بو کە بینیمان خەڵك وا خەریکە هۆشیار دەبنەوەو هەست بە ڕێز و حورمەتی خۆیان دەکەن، ئێمەش لەوە ترساین شۆڕش لە دژی پاشایەتی بەرپا بکەن و ئەنجامێکی ناهەمواری لێبکەوێتەوە، بۆیە خەڵکەکەمان بە گەمەی سیستەمی کۆماری سەرقاڵ کرد. خۆ گرفتەکە لە بونی میرو پاشایان نیە، چونکە سیستەمی پاشایەتی ئەوە نیە لە تاکەکەسیدا کۆبێتەوەو تاکرەوانە دەسەڵات بەکاربێنێ، پاشایەتی ئەوەیە کە مرۆڤ وەك مشەخۆر و میقرۆبێك لەسەر ئەستۆی کەسانیتر بژی و چاو لە ماڵو موڵکی خەڵکی ببڕێ، جا ئەو مرۆڤە گەل بێ یان تاك فەرقی نیە. دیارە سیستەمە کۆماریەکەی ڕۆژئاوات نەدیوە کە روخسارەکەی گەشوشاد و رەونەقدارە کەچی هەناویشی لە هەناوی جەنگیزخان رەشترە؟!.

یەکێکیتر گوتی: قەینا ئەگەر روحی پاشایەتیش بمێنێتەوە، بەڵام ئاخۆ سەرکردەی مەزنمان چ لەبارەی ئەم ئاژاوە تازە باوە دەڵێ کە جولەکەیەکە و کارل مارکسی ناوە و گڕی لەدنیا بەرداوە؟ راستە مارکس پێغەمبەر نیە بەڵام بلیمەتێکە و پەرتوکێکی موقەددەسی بۆ شوێنکەوەکانی هێناوە، ئایا هەواڵتان هەیە کە ئەم کابرایە چۆن دنیای لە زەواق ناوە و کۆیلەی لە ئاغان بەرداوە و لەرزەی خستۆتە ناو کۆشکی میرو پاشایان؟

یەکێکیتر روی وتەکانی ئاراستەی سەرۆکی ئەنجومەن کردو گوتی: جەنابی خاوەن شکۆ! جادوگەرانی ئەوروپا ئەگەرچی موریدی دڵسۆزی جەنابتانن بەڵام من بڕواییم پێنەماون، بڕواناکەم وەکو جاران زیرەك مابن، چونکە فەرمو ئەوەتانێ سامرییەکی جولەکە کە دەقاودەق وەك مەزدەك[1] خەریکە دنیا دادەگرێ و مشکی لە خەڵکی کردۆتە فیل، خەڵکی هەژار و زەبونی لە پاشایان کردۆتە ئاگر

---

(١) مەزدەك: ڕێبەری ڕێبازی سۆشیالیزمی فارسی.

و پاشا و گەدایانیشی کردۆتە یەك شان وپیل. ئێمە پێشتر گاڵتەمان بەم بزاڤە سۆشیالیستیە دەهات کەچی ئەوەتانێ خۆی سەپاند و لە گشت شوێنێ فەرتەنەی ناوەتەوە، ئەوەتانێ زەوی لەبەر ئاژاوەی ئایندەی ئەم بزاڤە وەلەرزە کەوتوە.. گەورەم! ئەم جیهانەی تا ئێستا حوکمت تێدا دەگێڕا وا بەسەرت دادەڕوخێ و سیستەمەکەشی دەگۆڕێ.

ئینجا سەرۆکی ئەنجومەن (ئیبلیس) هاتە ئاخاوتن و گوتی: من خۆم هەوساری جیهانم لە دەستەو بە ئارەزوی خۆم هەڵیدەسوڕێنم. دەبا وابکەم گەلانی ئەوروپا وەك سەگ بەناو یەکتر بکەونو وەك گورگ یەکتر راو بنێن ئەوسا دەبینن جیهان چەند شتی سەیر سەیری تێدا رو دەدا. با ورتە ورتەکانم بچرپێنمە گوێی سەرکردە سیاسیو کەشیش و کاردینالە روحانیەکانی کلێسا ئەوسا دەزانن چ جۆرە کەودەن و هاروهاجێکیان لێ دەردەچێ.

باسی سۆشیالیزمتان کرد، بڕوا بکەن ئەو شەقار و ترازانەی سۆشیالیزم خستۆتیە نێوان مرۆڤو مرۆڤ ژیربێژیەکەی مەزدەکی (فەلسەفەکەی سۆشیالیزمی) تۆزی رێگاشی ناشکێنێ، بۆیە ترسم لەم زەبون و دەربەدەر و کەودەنە سۆشیالیستانە نیە.

من لە نەتەوەیەك دەترسم کە هێشتا ژیلەمۆی ژیانو ئاواتەکانی لە ژێر خۆڵەمێشدا ماوە و هێشتا پیاوەکانی هەر لە هەناوی شەودا لە خوا دەترسن و نوێژ دەکەن و لە بەرەبەیاندا لە ترسی خوا فرمێسك هەڵدەڕێژن.. هەمو پیاوێکی زانا و تێگەیشتو دەزانێ کە ئیسلام ئاژاوەی داهاتو و فەرتەنەی ئایندەیە، نەك سۆشیالیزم.

خۆ من دەزانم ئەم نەتەوەیە لە قورئانەکەی تاراوە و وەك نەتەوەکانیتر بە پارەوپول خەڵەتاوە و لەبەر کۆکردنەوەی ماڵی دنیا ئاگای لە هەمو شت بڕاوە، دەزانم شەوی رۆژهەڵات شەوی تاریكو ئەنگەستەچاوە و مەشخەڵی زانا و ناودارانی ئیسلام خامۆش بوە و تاریکیان پێ ناتارێ، بەڵام من لە نرکە و وەیشومەی ئەو رۆژگارە دەترسم کە نەتەوە راهەژێنیو لە حەفت خەوی شیرنیان راپەڕێنێ و بەرەو رێوشوێنەکەی موحەممەد هەنگاویان پێ هەڵگرێ.

هەیاران ! وریا بن، لە دینی ئەو موحەممەدە وریا بن، دینێکە خەڵك لە ئامێز دەگرێ و شەرم و ئابڕویان دەپارێزێ، دینی شانو شکۆ و مەردایەتیو پیاوەتیە، دینی دەم و دەست و داوێن پاکیە، دینی خەباتو تێکۆشانە، دژ بە بەندەگیو زوڵمی زۆردارانە، شوێنەواری مرۆڤپەرستی دەسڕێتەوە، جیاوازی لە نێوان پاشا و گەدا ناکات، قۆچوباڵ لە کاربەدەستان ناڕوێنێ و ڕەش و ڕوتان نارەتێنێ.

ماڵو دارایی لە ژەنگ و ژار مشتوماڵ دەکا، وەك سەرپەرشت لە خاوەن موڵكو سەرمایە دەڕوانێ و دەڵێ ماڵ ماڵی خوایە و مرۆڤیش ئەمیندار و بریکار. کام شۆڕش و کۆدەتا[1] شان لە شانی ئەم دینە دەدا کە هەر لەو ڕۆژەی پڕ بە دەنگ هاواری کرد: زەوی زەوی خوایە نە بۆ سوڵتان و پاشایە؛ گۆڕانکاریو وەرچەرخانێکی گەلێ گەورەی لە جیهانی هزر و کردەوەدا بەرپا کردوە.

جا هەوڵدەن دین لەبەرچاوی خەڵکانو بزر بێ، مزگێنیشتان بدەمێ ئەمڕۆ موسڵمانان متمانەیان بە خوا لاواز بوەو بڕوایان بە ئیسلام کز بوە. جا ئەگەر هەر بە عیلمی کەلام و ئیلاهییاتەوە خەریك بنو سەرگەرمی واتاوێلکردنی[2] ئایەتەکانی پەرتوکی خوا بن؛ زۆر بە باش بۆمان دەشکێتەوە، وابکەن موسڵمانان بێئاگا بن و لە گوێی گادا بخەون چونکە دەنگو بانگی ئەوانە کە دەتوانێ تەلیسمەکانی جیهان بسمێنێو جادوەکانمان هەڵوەشێنێ، هەوڵدەن شەوگارەکەی درێژ بێو سپێدەکەی وەدرەنگ کەوێ. براکانم! وابکەن لە کاری جددی وەدور بێ تا گرەوەکەی لەسەر جیهان بدۆڕێنێ. بۆ ئێمە زۆر چاکە ئەگەر موسڵمانان ببنە بەندەی کەسانیتر و بەناوی زوهدەوە لەم جیهانە کەنارگیر بنو بەو بیانوەی دنیا نەیانخەڵەتێنێ خۆیان لە جیهان دابڕن. بەڵام هاوار لەخۆمان بێکەسێ! ئەگەر ئەم نەتەوەیە بێدار بێتەوەو خۆ دە ئامێزی دینەکەی هەڵکوتێ، چونکە دینە وای لێدەکا بە شەو و ڕۆژ چاودێری دنیا بێ)).

(١) کودەتا: انقلاب.

(٢) واتاوێلکردن: تەئویلکردن.

پەیامی جیهانی ئیسلامی:

جیهانی ئیسلامی ئەو کاتە هەڵدەستێتەوە کە بڕوایەکی راستەقینە بە پەیامەکەی بێنێتەوە و خوێنی خۆی بۆ بکاتە قوربانی، کە هەرچەندی بڵێی پەیامێکی بەهێز و رون و پرشنگدارە و جیهان هەرگیز پەیامی وا دادگەر و چاكو بە بڕشتی بۆ مەردوم بەخۆوە نەدیوە.

بێگومان پەیامەکە هەمان ئەو پەیامەیە کە موسڵمانان لە فتوحاتە سەرەتاییەکاندا هەڵیانگرتبو، هەمان ئەو پەیامەیە کە یەکێك لە موسڵمانان لە دیوەخانی یەزدی گوردی پاشای ئێراندا بە پوختی تەعبیری لێکردوە و دەڵێ: ((خوا ناردوینی تا خەڵك لە بەندەپەرستیەوە بۆ خواپەرستی رزگار بکەین، تا لە تەنگو ناخۆشی دنیاوە بەرەو گەشو گوشادی رۆژی دوایی دەربازیان بکەین، تا لەستەمو بێدادی دینەکانەوە بەرەو دادو رەوای دینی ئیسلام قوتاریان بکەین)). پەیامێکی کاملو بێکەمایەسیە[1] و پێویستی بە گۆڕینی تەنانەت یەك وشەو یەك تاقە پیتیش نیە، چۆن لەگەڵ سەدەی شەشەم دەگونجاو رێك بو لەگەڵ سەدەی بیستەمیش رێك و گونجاوە و چارەسەر و وەڵامی داخوازی گشت سەردەمێکشی لەلایە، رۆژگاری ئەمڕۆش دەڵێی هەمان ئەو رۆژگارەیە کە موسڵمانەکان لە دورگەکەیانەوە بە جیهاندا بڵاوبونەوە تا مرۆڤایەتی لە چڕنوکی بتپەرستی و نەفامێتی رزگار بکەن.

خەڵك ئێستاش لەبەردەم چەندین بتو پەیکەری داتاشراو و لە دارتاشراو و لە گۆڕنراو و هەڵنراوی جۆراوجۆردا دەوەستنو چۆك دادەدەن، ئێستاش (یەکخواپەرستی) کەم بۆتەوە و لەبەرچاوی خەڵکان سەیرو نامۆیە، ئێستاش موسڵمانان ئازار دەدرێنو دینی راستەقینە بەربەست و لەمپەری دەخرێتە رێ، ئێستاش خواوەندی هەوەستو ئارەزو دەپەرسترێت، ئێستاش کەشیش و مالمو سوڵتان و پاشاو سەرۆك و خاوەن هێز و سەرمایەدار و رێبەر و پارتە سیاسیەکان وەك خوا دەپەرسترێن و قوربانیان بۆ سەردەبڕدرێ و سوژدەیان بۆ دەبردرێ.

---

(١) بێکەمایەسی: بێکەموکورتی.

جیهان ئەمڕۆ لەگەڵ ئەوەی کە فرەوان بوەو ئامرازەکانی سەفەرکردن‌و گواستنەوە ئاسان بوە و پەیوەندی نێوان گەلان بەهێزتر بوە و تێکەڵی‌و نزیکی زیاتر بوە، بەڵام دنیای لە دوێنێ لە خەڵکان تەنگتر کردۆتەوە. بەهۆی ئەو ماددەپەرستیەی کە تەنها بەرپێی خۆی دەبینێ‌و بڕوای بەس بە قازانجی ماددی هەیە و جگە لە چێژ و ئارەزوبازی هیچی‌تر ناناسێ دنیا تەسك بۆتەوە، بەهۆی ئەو خۆپەرستیەی کە ڕێگە نادات دو کەس لە خاکێکی بەرهەراودا بەیەکەوە بژین خنکاوە، بە هۆی ئەو نیشتمانپەرستیەی کە هەمو بێگانەیەك بە هیچ‌و ریسوا دەزانێ و هەرگیز بە شایستەی دانانێ‌و مافی پێ ڕەوا نابینێ هەناسەی لێ‌بڕاوە.

سیاسەتمەدارەکانیش هەر لەولاوە بوەستن کە دەستی ڕەشیان بەسەر هۆیەکانی ژیان‌و بژێوی داگرتوەو ژیانی ماددیان تەنگتر کردوە، بە ئارەزوی خۆیان کێیان بوێ و چۆنیان بوێ ژینی لێ تاڵ دەکەن و بژێوی لێ دەگرنەوە، کێشیان بوێ و چۆنیان بوێ ژینی بۆ شیرن دەکەن و بژێوی بۆ زۆر دەکەن. بۆیە شارە فرەوانەکان لە کونە مشکیش تەسکترن، بۆیە خەڵك لە وڵاتی خۆیاندا وەك هەتیوی لێقەوماویان لێهاتوە و بە بڕ بژێویان پێدەدرێ و لە هیچ شوێنی جێگەیان نابێتەوە و قورقوراگەیان گیراوە و کۆت‌و زنجیری شار و وڵاتیان لە گەردەن ئاڵێنراوە، بۆیە هەمو کاتێك لە مەترسی برسیەتی دەست ئەنقەست[1] و قاتوقڕی سروشتی و ناوەخۆیی و دەرەکی دان، بۆیە هەمو ڕۆژ و هەفتەیەك مانگرتن‌و ڕێپێوانی ناڕەزایی ئەنجام دەدرێ.

بەڵێ لە ستەم‌و بێدادی دینەکانەوە بەرەو داد و ڕەوای ئیسلام تەنانەت لەم سەردەمە روناك‌و پێشکەوتوەشدا هێشتا چەندین ئاین هەن گاڵتە بە مێشکی مرۆڤ دەکەن‌و وەك کەرو مانگا دە ژێربارییان دەخەن، ڕەنگە لەپێناو چێلێك کە لە جەژنی قوربانێدا سەربڕا بێ یان لە پێناو دارێکی پیرۆز کە لە گوندێك لە

(١) دەستی ئەنقەست: عمداً.

گوندەکان بڕابێتەوە تاوانی کوشتنی سەدان مرۆڤ حەڵاڵ دەکرێو خەڵکی بۆ هان دەدرێ.

دینیتر هەن ناوی دینیان لەخۆ نەناوە بەڵام لە دەسەڵاتی فرەوانو ستەمو دوژمنایەتی و گاڵتەکردن بە مێشکی شوێنکەوتوان و سەیروسەمەرە ناقۆڵاکانی هیچ شتێکیان لە دینە کۆنەکان کەمتر نیە، دینەکانیش بریتین لەو سیستەمە سیاسیو بیردۆزە ئابوریانەی کە خەڵك وەك پەیام و ئاین بڕوایان پێهێناون و پەیڕەویان لێ دەکەن، وەك رەگەزپەرستی و نیشتمانپەرستی، دیموکراتیەتو سۆشیالیزم، دیکتاتۆریەت و کۆمۆنیزم، کە لەچاو دینە جاهیلیەکانی دوێنێ بەرامبەر بەو کەسانەی کە پەیڕەویان لێناکەن کەمتر لێبوردەن و لە بەرامبەر موونافیسەکانیشیان توندوتیژتر و بێ بەزەییترن.

چەوساندنەوە سیاسیەکانی ئەمڕۆ گەلێك لە چەوساندنەوە ئاینیەکانی سەدە تاریکەکان توندوتیژترە، ئەگەر پارتێك لە پارتە نیشتمانیەکان یان ڕێبەرێك لە ڕێبەرە سیاسیەکان یان چینێك لە چینە جیاوازەکان لە هەڵبژاردن سەرکەوتن وەدەست بێنێ دەسبەجێ دەرگا لە روی موونافیسان دادەخا و بەوپەڕی توندوتیژیەوە ئازاریان دەدات. شەڕە نێوەخۆییەکەی ئیسپانیا کە ماوەیەکی دورودرێژی خایاند و خوێنێکی زۆری تێدا ڕژا، شەڕە نێوەخۆییەکەی چین کە لەنێوان کۆماریەکان و کۆمۆنیزمەکان بەرپابو، شەڕەکەی نێوان باکور و باشوری کۆریا، شەڕەکەی نێوان باکور و باشوری ڤێتنام، شەڕەکەی ئەمریکای مشەخۆر لەگەڵ خەڵکی ڤێتنام، هەموی لەبەرچاوانو دیارە کە لە ئەنجامی جیاوازی و ناکۆکی نێوان بیروباوەڕە سیاسیو بیردۆزە ئابوریەکانەوە هەڵایساون.

بەڵام پەیامی جیهانی ئیسلامی بانگەوازە بۆ بڕوابون بە خوا و پێغەمبەر و رۆژی دوایی، خەڵاتەکەی رزگارکردنی خەڵکە لە تاریکستانیەوە بۆ روناکی، لە مرۆڤپەرستیەوە بۆ خواپەرستی، لە تەنگو بەنگی دنیاوە بۆ گەشوگوشادی دنیاو دوایی، لە ستەمو زۆرداری دینە ناڕەواکانەوە بۆ دادی دینی ئیسلامی.

ئەمڕۆ خەڵك پتر لە سەردەمەکانیتر لە ئیسلام و فەزڵی ئیسلام دەگاتو

هاسانتر دەیناسن، نەفامێتیش ریسوا بوە و روی رموزنی[1] وەدەرکەوتوەو تەواوی خەڵکی لێ بێزارە. قۆناغی ئەمڕۆ قۆناغی گوازرانەوەی سەرکردایەتی جیهانە لە نەفامێتیەوە بەرەو ئیسلام، بەڵام دەبێ جیهانی ئیسلام بێدار بێتەوە و هەڵسێتەوە، بە دڵسۆزی و خوێنی گەرمو ورەیەکی بەرزەوە پەیامە پیرۆزەکەی لە ئامێز بگرێتەوە، وای بۆ بڕوانن کە تاکە پەیامێکە و هەر ئەو دەتوانێ جیهان لە داڕوخانو هەڵوەشانەوە رزگار بکات.

خۆسازدانی روحی:

جیهانی ئیسلامی بەهۆی ئەو دیاردە شارستانیانەی کە ئەوروپای لەگەلائیتر پێشکەوتوتر کردوەو بەهۆی لاساکردنەوەی نەشمو شێوازی ژیانی ئەوروپایی؛ ناتوانێ هەڵسێتەوە و ئەرکی پەیامەکەی راپەڕێنێ. بەڵام دەتوانێ بە هۆی ئەو روحییەت و هێزە مەعنەویەوە ئەرکی پەیامەکەی راپەڕێنێ کە ئەوروپا رۆژبەڕۆژ لێی مایەپوتتر دەبێ. ئەو کاتە سەرکەوتن وەدەست دێنێ کە بڕوای بەهێزو پتەو بێ و دنیا بە بێنرخ بگرێ و خۆی لە ئارەزوبازی وەدورگرێ و تامەزرۆی بەهەشتێ بێ و تێکەڵی شروشیتاڵی دنیا نەبێ و ئامادەبێ لەپێناو خوا ئێش و ئازار بچێژێ، نیازیشی پاك بێو ئارام بگرێ و خۆراگر بێ.خوا دەفەرموێ: ﴿ وَلاَ تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لاَ يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا: لە بەرەنگاربونەوەی دوژمنانتان ورە بەرمەدەنو زەبونی مەنوێنن، ئەگەر ئێوە ئازار دەچێژن خۆ ئەوانیش وەك ئێوە ئازار دەچێژن، ئێوە هومێد و هیوا لەخوا دەخوازن بەڵام ئەوان بێهیوان، خوا زاناو دانایە.﴾النساء:١٠٤.

هێز و نهێنی سەرکەوتنی بڕواداران لە بڕوایە، لە هومێدی وەرگرتنی پاداشتی لای خوایە، جا ئەگەر جیهانی ئیسلامی بەچاوی ئەوروپایی لە کاران بڕوانێو کاڵاو واڵای حازربەدەستی دنیا بخوازێو وەك ئەوروپا چڵێسی ماڵی دنیا بێو

(١) رموزن: قبيح.

بەس بڕوای بە ماددە و شتی بەرچاوان هەبێ؛ ئەوا ئەوروپا بۆ سەرکەوتن و سەرکردایەتی جیهان شایەنترە نەك جیهانی ئیسلامی، چونکە لە هێزی ماددیو لە شارستانێتیدا گەلێك لە دوای ئەوروپایە.

جیهانی ئیسلامی رۆژگارێکی بەسەردا هاتوە گاڵتەی بەم هێزە مەعنەویە دێتو خۆی پێ بەهەرمەند ناکا، ئەوەندە هێزە مەعنەویەی ماویشیەتی ناپارێزێ و برەوی پێ نادات، تا لە ئەنجامدا کانی دڵی وشکی کرد. جیهانی ئیسلامی خۆی لە شەڕێکی وا هەڵکێشا کە پێویستی بە بڕوای بەهێز و خۆڕاگرتن و بەرگەگرتنی کاتی تەنگانە و سەختی هەبێ، جا کاتێك لە شەڕەکاندا وەلەرزە کەوت پەنای وەبەر هێزی ناو ناخی موسڵمانان برد، بەلام هیچی نەدۆزیەوە و گەلای هومێدی هەڵوەری، وەك کابرای تینوی لێهات کە بە هاکەهاکەوە بەرەو ئاوێکی دور هەڵپە دەکاتو تا دەیگاتێ شەکەت دەبێ کەچی لەوێدا دەبینێ تراویلکەیە[1] و ئاو نیە!. جیهانی ئیسلامی لەم شەڕەدا لە خۆی گەیشت کە تا ئێستا چ تاوانێکی گەورەی دەرهەق بەخۆ کردوە، لەبەرئەوەی ئەم هێزە کاریگەرە مەعنەویەی فەرامۆش کردوە، جا کاتێك بێهومێد بو بە دوای جێدارێك[2] گەڕا بەلام هیچی لە هەگبەدا نەدۆزیەوە جێی ئەم هێزە بگرێتەوە و بە داماوی نەیهێلتەوە.

جیهانی ئیسلامی کە خۆی رانایە مەیدانی جەنگ، پێی وابو موسڵمانان قیامەت بەسەر دوژمن دادێنن و بە لێشاو و پۆل پۆل دێن و بۆ بەرگریکردن لە دین و بۆ پاراستنی موقەددەسات روحی خۆیان دەبەخشن و لە پێناو خوا و پێغەمبەر و ئیسلامدا لە تورەییان دەتەقنەوە و وڵاتە ئیسلامیەکانیش دەبن بە گڕی ئاگر و خوێنیان دەکوڵێ و دەماری ملیان گرژ دەبێ!، کەچی وا دەرنەچو و شەڕ هێندە کاری تێنەکردن و بەم جۆرە تورەی نەکردن، خەڵك بە شێوەیەکیتر لە شەڕەکەی دەڕوانی و جیهانی ئیسلامی وەك باوی رۆژانی نە (با)بێ و نە باران هەر لە نێو چێژ وئارەزوبازی جارانی گەوزی دەدا. ئیتر ئەوکات هەستی بەخۆ کرد

---

(١) تراویلکە: سراب.
(٢) جێدار: بدیل.

کە تینو تاوی ئاینیی لاواز بوەو مەشخەڵی جیهادی خامۆش بوە. خەڵك ئەو کات بۆی وەدەرکەوت کە جیهانی ئیسلامی چەند زەبونو کەساس بوە!.

شتی گرنگی هەرە گرنگ بۆ سەرکردەکانی جیهانی ئیسلامی و دامودەزگا دینیەکان و وڵاتە ئیسلامیەکان ئەوەیە کە بە پێی بانگەوازی ئیسلامی بڕوا لە دڵان بڕوێنن و سۆزی ئاینی هەڵگیرسێنن و بانگەوازی خواو پێغەمبەر و ڕۆژی دوایی بۆ خەڵك ڕابنوێنن و ئەوەی لە توانیاندا هەیە لەم پێناوەدا بیبزوێننو هەرگیز خەمساردی نەنوێنن و هەمو ئامرازە کۆنو تازەکان و ڕێگای فێرکردنو بڵاوکردنەوە بەکاربێنن، بە نمونە با بانگخوازانی ئیسلامی بۆ شارو دێهاتان بنێرن تا خەڵك لەبارەی دین بدوێننو لە هەقیقەتیان بگەیەنن، با نوسراو و پەرتوکان چاپ بکەن و بەسەر خەڵکی دابەشی کەن، با خەڵك هان بدەن ژینامەی پێغەمبەرﷺ و سەربردەی یاوەران و باسوخواسی جیهاد و فتوحاتە ئیسلامیەکان بخوێنن، با ژیان و قارەمانێتی شەهیدانو مەردانی ئیسلامی باس بکرێن و فەزلی جیهاد و پلەوپایەی شەهیدی وەدیار خرێن. با لەم پێناوەشدا ئێزگەو تەلەفزیۆن و ڕۆژنامە و پەرتوکی ئەدەبی و سەرجەم وزەو وەسیلەکانی سەردەم بەکار بێنن.

قورئانی پیرۆز و ڕێژینی پێغەمبەر ﷺ دو هێزی مەزنو گەورەن و دەتوانن گڕی بڕوا و حەماسەتی جیهانی ئیسلامی هەڵگیرسێنن، هەمیشە باسی شۆڕشی مەزن دەکەن کە بەسەر سەردەمی نەفامێتیدا بکرێ، نەتەوەی دەستەپاچە و خەمسارد و ریسوا و خەواڵو هان دەدەن و دەیکەنە نەتەوەیەکی زندی و جوامێر و خوێنگەرم و ناڕازی لە نەفامی و دژ بە سیستەمی زۆرداری.

دەردی ئەمڕۆی جیهانی ئیسلامی ئەوەیە کە بە ژیانی دنیا خۆشنود[1] و ئارخەیانن، خۆیان دەگەڵ ڕەوشی گەندەڵ گونجاندوە و زیاد لە پێویست بێدەنگنو بەم شێوە ژینە کامەرانن، بە گەندەڵیو خراپەکاری نیگەران نابن، بە لاڕێبون و بێدینی هەراسان نابن، لە مەڕ بەدکاری موگرژ نابن و خولیای ورگەتێر و

---

(١) خۆشنود: ڕازی.

بەرگی‌جوانن. بەڵام قورئان‌و ڕێژینی پێغەمبەر ﷺ ئەگەر ڕێگەیان هەبێ بچنە ناو دڵ بار بە جۆرێکی‌تر دەگۆڕێ، ململانێ پەیدا دەبێ، ململانێی نێوان بڕوا و دوڕوییی، ململانێی نێوان ئاوەر و دودڵی، ململانێی نێوان ژیانی دوارۆژی نەبڕاوەو ژینی دنیای بڕاوە، ململانێی نێوان ئاسودەیی دڵ‌و هەسانەوەی جەستە، ململانێی نێوان شەهیدبون‌و مەرگی سەرشۆڕی، ململانێیەك کە گشت پێغەمبەرەکان بەرپایان کردوە، بێگومان بەبێ بونی ئەم ململانێیە هەرگیز جیهان رزگار نابێ، تەنها ئەو کاتەش سەرلەبەری جیهانی ئیسلامی‌و سەرجەم خێزان و وڵاتە ئیسلامیەکان دەبوژێنەوە کە ئەم ململانێیە بەرپا بێ ﴿ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى، وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ لَنْ نَدْعُوَ مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا: کۆمەڵە گەنجێك بون بڕوایان بە پەروەردگار هێنابو بۆیە ئێمەش ڕێنوێنتر و دڵمان سەقامگیرتر کردن، ئەوانیش ڕاپەڕین‌و گوتیان: پەروەردگارمان پەروەردگاری ئەرزو ئاسمانانە، جگە لەم خودایە هاواری هیچ بەناو خوای‌تر ناکەین چونکە ئەگەر وا بکەین لە ڕێی ڕەوا لاڕێ دەبین.﴾الکهف:١٣-١٤. تەنها ئەو کاتە یادی بیلال و عەممار خەبباب و خوبەیب‌و صوهەیب‌و موصعەبی کوڕی عومەیر و عوسمانی کوڕی مەظعون و ئەنەسی کوڕی نەضر نوێ دەبنەوە، تەنها ئەوکاتە بۆن و بەرامەکەی بەهەشت دێ و سروەکانی سەدەی یەکەم هەڵدەکەنەوە، تەنها ئەوکاتە جیهانێکی نوێ بۆ ئیسلام لەدایك دەبێتەوە کە بە هیچ جۆرێك بە جیهانە کۆنە داڕوخاوەکەی نەچێت.

خۆسازدانی پیشەسازی‌و جەنگی:

بەڵام ئەرك‌و کاری جیهانی ئیسلامی هەر بەوەندە نابڕێتەوە، چونکە جیهانی ئیسلامی ئەگەر بیەوێ بەهۆی پەیامی ئیسلامەوە مەچەك‌و بازوی بەهێز بێت و بۆ ئەم جارەش سەرکردایەتی جیهان وەرگرێتەوە، دەبێ ئەوپەڕی توانست پەیدا بکات و لە بواری زانست‌و پیشەسازی‌و بازرگانی و هونەری جەنگ خۆی ساز بدات و لە هەمو کەلوپەل‌و پێویستیەکانی ژیانیدا متمانە بکاتە سەرخۆی،

بەخۆی نانو بەرگی خۆی دابین بکا، بەخۆی چەكو تەقەمەنی و کەرستەکانی شەڕ دروست بکاو کاروباری ژیانی خۆی ڕێك بخا، بە زەینو بازوی خۆی هەوڵ بدا گەنجینەکانی ژێر زەوی دەربهێنێ و سودی گەورەیان لێ ببینێ، بە هۆی پیاو و پارەوپولی خۆیەوە حوکمی وڵات هەڵسوڕێنێ، بە هۆی کەشتی و گەلەکەشتیەکانی خۆیەوە دەریا پانوپۆڕ و ئۆقیانوسە فرەوانەکان ببڕێ، بە هۆی زرێپۆش و تانكو چەكو تەقەمەنی وڵاتی خۆیەوە شەڕ لەگەڵ دوژمنانی بکات، نابێ پێویستی بە ڕۆژئاوا بێو لێی بپاڕێتەوە و سەری بۆ دانوێنێ تا بڕێك یارمەتی بدات، نابێ ناچاربێ پەنا وەبەر بەیداخ[1] و سەربازگەی ڕۆژئاوایی ببات.

جیهانی ئیسلامی ئەگەر هەر چاوی لە زانستو سیاسەتو پیشەسازی و بازرگانی ڕۆژئاوا بێ و هەر ڕۆژئاوا خوێنی لێ هەڵمژێو خاکەکەی لێ هەڵکۆڵێ و ئاوی ژیانی لێ هەڵێنجێ و بازاڕی لێ دابگرێ و ئابوریەکەی لێ بدۆشێ، یان ئەگەر هەر پارەو پول لە ئەوروپا بە قەرز وەرگرێ و پیاو و پسپۆری لێ بخوازێ تا کاروباری پێ بگێڕێ و شوێنی گرنگی وڵاتیان پێ بسپێرێ و مەشقی سەربازییان پێ ڕاسپێرێ و سوپا بە ئەفسەری ڕۆژئاوایی رابهێنێو وەك پەروەردەکار و مامۆستای گەورە و لێزان لە ڕۆژئاوا بڕوانێ و بەبێ ڕای ڕۆژئاوا هیچ کار و ئەرکێ ڕانەپەڕێنێ؛ قەت مەحاڵە بتوانێ ڕوبەڕوی ئەوروپا ببێتەوە چجای ئەوەی کە بتوانێ ڕاپەڕینی بەسەردا بکاتو بەسەریدا زاڵ ببێ!.

جیهانی ئیسلامی لەمێژە وازی لە بواری زانستی و پیشەسازی هێناوە، بۆیە دوچاری کۆیلایەتیەکی درێژخایەن بوەو ژیانێکی سەرشۆڕانەی بە باڵادا بڕاوە، بۆیە بە دەستی سەرکردە ستەمکارەکانی ئەوروپاوە دەناڵێنێ ک، جیهانیان بەرەو ئاگر و وێرانیو ڕکوکینە و خۆکوشتن ڕاپێچاوە. جا ئەگەر جیهانی ئیسلامی بۆ ئەم جارەش لە خۆسازدانی زانستی و پیشەسازی کەمتەرخەم بێ و کاروباری وڵاتی خۆی لەدەست دەسپاکانی خۆی نەبێ، بێگومان هەمیشە کلۆڵی و

---

(١) بەیداخ: ئاڵا.

بەدبەختی دەبێتە میوانی جیهان و هەرگیز مەینەتو نەهامەتیەکانی مرۆڤایەتی نابڕێتەوە.

وەرگرتنی رابەرایەتی لە بوارەکانی زانست و لێکۆڵینەوەدا:

جیهانی ئیسلامی رۆژگارێکی درێژە لە پایەی سەرکردایەتی زانستی و ئاراستەگاری[1] خۆی دابەزیوە، سەربەخۆیی هزریی لە دەست داوە و وەك لامژێك لەسەر خوانی رۆژئاوا دانیشتوە و مەلۆموشان[2] هەڵدەلوشێ، لە بواری زمانەوانیو ئەدەبو زانستی زماندا، بگرە لە زانستە ئاینیەکانی وەکو تەفسیر و فەرمودە و فیقهیشدا چاو لە دەستی رۆژئاوان، رۆژهەڵاتناسەکان جێگەیان گرتونەتەوە و ئەوان لە بابەتەکانیان دەکۆڵنەوە و دەتۆژنەوە و پەرتوکان دەنوسن، ئەوان بونە سەرچاوەی بیروڕا و حوکمە ئیسلامیەکان و قسەی قسەبڕ هی ئەوانە، ئەوان بونەتە پێشەنگی حوکمگێڕی و دادوەری، کە گەلێك لەو رۆژهەڵاتناسانە یان بەکرێگیراون یان جولەکە و گاوری خۆپەرستن و رکوکینەیان بەرامبەر بە ئیسلام و پێغەمبەر ﷺ هەیە و گاڵتەیان بە ژیاری ئیسلامی دێو بە تەوسەوە تێی دەڕوانن و بە ناپاکی لەگەڵ دەقو نوسراوەکان رەفتار دەکەن و وشە دەشێوێننو جێی لا دەگۆڕن، تەنانەت هەندێکیان هەن زمانی عەرەبیشیان تەواو نیە و زۆر بە چاکیش لێی تێناگەن، بۆیە بە هەڵە لە دەقەکان دەفامن و هەڵەی رەزاقورس و نابەجێی تێدا دەکەن.

گەلێك لە هزرو بانگەشەکانی ئەم رۆژهەڵاتناسانە راخزیوەتە ناو نێوەندە تازە زانستیەکانی جیهانی ئیسلامی و کاریگەری زۆر بە ئاشکرایان لەسەر هزری جوداکردنەوەی دین لە دەوڵەت هەبوە، بۆ نمونە دەڵێن دین کێشەو بابەتێکی تاکەکەسیە و پەیوەندی بە کۆمەڵگاوە نیە، یان دین تەنها بریتیە لە بیروباوەڕ و عیبادەت و رەوشت و پەیوەندی بە سیاسەت و فەرمانڕەواییەوە نیە، هەروەها

---

(١) ئاراستەگاری: توجیە.
(٢) مەلۆموش: قیچە خواردنی لێرە و لەوێ.

کاریگەرییان هەبوە لەوەی کە چەمکی دیــنو ئــەحکامی شــەریعەتی ئیــسلامی بگۆڕن و لەسەر بنچینەی ژیار و فەلسەفەی رۆژئاواییی لێکبدرێتەوە... بگـره زۆر هــزری تــریش کــە قوتــابی و گوێشـــۆڕانی رۆژهەڵاتناســەکان لــە رۆژهــەڵاتی ئیســلامیدا جاڕی بۆ دەکێشــن.

نوسەره موســڵمانەکان و هزرڤانانی رۆژهــەڵات لــە بەرەنگاربونــەوەی ژیــاری رۆژئاوادا دەستەپاچە بونو نەیانتوانی روبەڕوی ببنەوە و بــە ئــازادی و ئازایــەتی باگۆی بدەنەوەو رەخنە لە پێودان و بنەماکانی بگرن. تەنانەت بیرکردنەوەی لاواز و لاساکاری هەندێکیان گەیشتە رادەیەك پێیان وابــێ ژیــاری رۆژئــاوا ئەوپــەڕی قۆناغە کە ئاوەزی مرۆڤ پێی گەیشتبێ و لەدوای ئەم قۆناغــەدا هــیچ قۆنــاغیتر نیە. هەندێکیان دەیانگوت دەبێ سەرلەبەری ژیارەکەی رۆژئاوا بە گشت خەوش‌و نەخۆشیەکانیشیەوە لە رۆژهەڵاتدا پراکتیــزە بکــرێ، چــەند وڵاتێکــی ئیــسلامی دەیانگوت ئێمــە بەشــێکی دانــەبڕاوین لــە کیــشوەری ئــەوروپا بۆیــە دەبــێ لــە ژیارەکەیدا بتاوێینەوە و کلتوری یۆنان بە کلتور هەڵبژێرین کە بنــەڕەتی کلتــوری ئەوروپایە[1].

لەنێو چینی هزرمەنداندا بەدەگمەن ((زەبەللاح)) دەبینران کە بڕوایان بە ژیــار و فەلسەفە و ژیــان و پێودانەکــەی رۆژئــاوا نــەبێ و بــە بەرچــاوڕونی و متمانــە بەخۆکردنێکی پتەو و لەسەر بنچینەی زانــستەوە رەخنــەی لێ بگــرن، هەڵبــەت هەندێکیش هەبون وەبەر ئەو شاڵاوە نەکەون.

کەواتە-ئەگەر جیهانی ئیسلامی بیەوێ لەســەر قاچــی خــۆی بوەســتێ و بــە ئاوەزی خۆی بیر بکاتەوە- دەبێ ئەم ملکەچی و چاو لەدەســتبونە رەت کاتــەوە، دەبێ زانای فرەزانو نوسەری بلیمەتیان تێهەڵکەوێ و ژیارەکــەی رۆژئــاوا بخەنــە بەر نەشتەری رەخنە و راڤە و توێکاری و، نوسراوەکانی رۆژهەڵاتناسان شەن وکەو بکەنو خراپەکانی لــێ دەربێنن، بــەجۆرێکی وا لــە زانــستە ئیــسلامیەکان قــوڵ ببنەوە کە رۆژهەڵاتناسە گەورەکانی ئەوروپا و ئەمریکا سودیان لـــێ وەربگــرن و

(١)لەم بارەوە پەرتوکەکەی د. طـه حسـن (مسـتقبل الثقافة فـي مصر) بخوێنەوە.

هەڵەکانی خۆیان بەوان راست بکەنەوە، تا وای لـێدێ زاناو لێوەکـۆڵ[1] و خـاوەن بڕوانامە بەرزەکان رودەکەنە وڵاتانی جیهانی ئیسلامی وەك کە ئێستا وا راهاتون رو بکەنە وڵاتانی ئەوروپا و ئەمریکا. چونکە شارە ئیسـلامیەکان شـایەنترن بـبن بە مەڵبەند و ناوەندی رۆشـنبیری ئیسلامیو زانستە ئاینیەکان نەك پایتـەخت و زانکۆکانی ئەوروپا، بەراستی ئەمـەش جۆرێکـە لـە بـڕوا بـەخۆ نـەبون و دەرون بەزیوی کە ئەگەر وڵاتە رەسەنەکانی زانـستو ئـاین لـە رێبەرایـەتی زانـستی و پایەی سەرەکی خۆیان دابەزن.

رێکخستنی نوێی زانستی:

جیهانی ئیسلامی دەبـێ رێکخـستنێکی نـوێی وا دارێـژێ کـە لەگـەڵ روحو پەیامەکەی بگونجێ. جیهانی ئیسلامی بەهۆی رابەرایەتیە زانستیەکەیەوە تـوانی سەرکردایەتی جیهانی بگرێتە دەست، بەهۆیەوە توانی خۆی راخزێنێتە نێو ئـاوەز و کلتوری جیهان و پەل بە هەناوی ئەدەب و فەلسەفەدا باوێژێ، جیهانی شارستان بۆ ماوەی چەندین سەدە بو بە ئاوەزی جیهانی ئیـسلامی بـیری دەکـردەوە، بـە خامەی ئەو دەینوسیو بـەزمانی ئـەویش پـەرتوکی دادەنـا، نوسـەرانی ئێـرانو تورکستان و ئەفغانـستانو هیندسـتان ئەگـەر بیانویـستایە پـەرتوکێکی گـرنگ بنوسن بە زمانی عەرەبی نەبوایە نەیاندەنوسـی، هەنـدێکیان لـە هـەوەڵ جـاردا پەتوکەکەیان بە زمانی عەرەبی دادەنـا پاشـان بـە زمـانی (فارسـی) پوختیـان دەکردەوە، وەك غەزالـیو پەرتوکەکەی بەناوی ((کیمیاء السعادة)).

هەرچەندە ئەم بزاڤە زانستیەی جیهـانی ئیـسلامی لـە سـەرەتای سـەردەمی عەبباسیەکانەوە سەری هەڵداو لە سەرەتادا بە یۆنـان و عەجـەم کاریگـەر بـو و لەسەر بنچینەی هزر و روحێکی پاك و بێگـەردی ئیـسلامیانە دانەمـەزرا و لـە لایەنی زانستیو ئاینیدا کۆمەڵێك لاوازی تێدابو، بـەڵام بـە هـۆی هێـزو پێـز و چـالاکیەکەیەوە تـوانی خـۆی بەسـەر جیهانـدا بـسەلمێنیو سیـستەمە کۆنـە

(١) لێوەکۆڵ: محقق.

زانستیەکانیش لە ئاستیدا بپوکێنەوە.

بە هەمان شێوە کاتی خۆی کە ئەوروپا راپەڕی، بەهۆی ئەزمون و رەخنە زانستیە نوێیەکانیەوە توانی سیستەمە کۆنەکەی پەڕەم بە پەڕەم[1] بکاتو لە وجودی رەش بکاتەوە. توانی سیستەمێکی نوێ بۆ زانست و تۆژینەوە رەنگرێژ بکات، کە دەقاودەق وەك روحو ئاوەزو دەرونە ماددیەکەی بو، هەر قوتابیەك خوێندنەکەی تەواو دەکرد دەرونو ئاوەزی بەم روحە ماددیە تەژی دەبو. بەمجۆرە ئەوروپا دوبارە توانی جیهان بخاتەوە بەر سیستەمەکەی، جیهانی ئیسلامیش چاری ناچار ملکەچی بو چونکە خۆی لەمێژبو توشی داڕوخانی زانستی و ئیفلیجبونی هزری ببو و تەنها لە ئەوروپاوە هاناو هاریکاریی وەدی دەکرد بۆیە سیستەمەکەی خوێندنی ئەوروپای بە هەمو خەوش و نەخۆشیەکانەوە وەرگرت. بەمجۆرە ئەو سیستەم بوە سیستەمی باو و بەربڵاوی خوێندنی سەرجەم جیهانی ئیسلامی.

لە ئەنجامی ئەو سیستەمە سروشتیەدا لە نێوان دەرونی ئیسلامی -کە هێشتا لە دڵی موسڵمانان مابو و ژینگە نەیکوشتبو- و دەرونی نوێدا، لە نێوان رەوتی رەوشتی ئیسلامی و رەوتی رەوشتی ئەوروپاییدا، لە نێوان تەرازوی کۆن و تەرازوی تازەدا ململانێیەك پەیدا بو، هەروەها گومان و دوڕویی کەوتە نێو چینی رۆشنبیران و بێئارامی رەشماڵی هەڵدا و ژیانی دونیا بەسەر ئاخیرەت هەڵبژێردرا و وەك هەرە خۆشەویستێك لە ئامێز گیرا، گەلێك شتیتریش کە لە سروشتی ژیاری ئەوروپا بو سەریان هەڵدا.

جا ئەگەر جیهانی ئیسلامی دەیەوێ ژیانی خۆی ببوژێنێتەوە و لە کۆیلایەتی خەڵکانیتر زرگاری بێو سەرکردایەتی وەرگرێتەوە دەبێ لە پرۆگرامی خوێندنەکەیدا سەربەخۆ بێ بەڵکو رابەرێکی زانستیش بێ، کە کارێکی وا ئاسان نیە بە دو قسان پێك بێ، ئەم کارە پێویستی بە بیرکردنەوەیەکی قوڵو بزاڤێکی بەرفرەوانی ئەرشەفەکردن و نوسین هەیە، پێویستی بە شارەزابونێکی بەرفرەوان

---

(١) پەڕەم بە پەڕەم: هەپرون بە هەپرون.

هەیە لەزانستەکانی سەردەم بە جۆرێکی وا کە بتوانێ لێکۆڵینەوە و رەخنەکاری ئەنجام بدات، پێویستی بە بڕوایەکی پتەو و روحێکی ئیسلامیانەی گەرموگوڕ هەیە. ئەم ئەرك‌و کارە گرنگە زۆر زەحمەتە و زەحمەت بە کۆمەڵێکی بەهێزیش هەڵبسورێ، چونکە ئەمە کارێکی وایە دەبێ حکومەتە ئیسلامیەکان پێی هەڵسن، دەبێ رێکخراوی بۆ تەرخان بکرێ‌و لە هەمو هونەرەکان مامۆستای زیرەك‌و کارامە هەڵبژێردرێ تا سەرلەنوێ سیستەمێکی رێکوپێك بۆ خوێندن دابرێژن و موحکەماتی قورئان‌و سوننەت‌و حەقیقەتە نەگۆڕەکانی ئاین لەگەڵ ئەزمون‌و تاقیکردنەوە و زانستە بەسودەکان بە یەکەوە کۆبکەنەوە و زانستەکانی سەردەمیش لەسەر بنچینەی ئیسلام و بە روحی ئیسلام دارێژنەوە و هەرچی لاوان پێویستیانە تێیدا بێ، تا نەوەی پێگەیشتو بتوانن ژیانی خۆیان رێك بخەنەوە و قەوارەی خۆیان بپارێزن‌و لە رۆژئاوا بێنیاز بن و بۆ شەڕ و شۆڕ ئامادە بن، تا بتوانن گەنجینە و خێروبێری خاکەکەیان دەربهێنن‌و سود و کەڵکی لێ ببینن و ئابوری وڵاتی ئیسلامی رێك بخەن، تا بتوانن حکومەتەکەیان بە گوێرەی ئیسلام بەڕێوە ببەن و ببێتە نمونەیەکی بەرزی بەرچاوان و بۆ خەڵکانیش بسەلمێ کە سیستەمی ئابوری ئیسلامی چەند لە سیستەمەکانی ئەوروپایی باشتر و لەبارترە، هەروەها تا بتوانن گیروگرفتە ئابوریەکان چارەسەر بکەن کە ئەوروپا تێیدا دەستەپاچەیە.

جیهانی ئیسلامی ئەو کاتە دەتوانێ هەڵسێتەوە و ئەرکی پەیامەکەی راپەڕێنێ وجیهان لە هەرەسی چاوەڕێدا رزگار بکات کە لە لایەنی روح و پیشەسازی و جەنگدا خۆی ساز دابێ و پرۆگرامی خوێندنی سەربەخۆ بێ. چونکە سەرکردایەتی شتێکی گاڵتەو هەوەنتە نیە، بەڵکو ئەوپەڕی جدیەت و قوڵ لێ‌هەڵماڵینە و کردوکۆش و تێکۆشان و خەبات و جیهاد و خۆ ئامادەکردنێکی توندوتۆڵی گەرەکە:

کل امرئ یجري الی   یوم الهیاج بما استعدا(١)

---

(١)واتا: هەمو کەسێ وا دەچێتە شەڕێ کە خۆی بۆ ئامادە کردبێ.

رۆڵـی سەرکردایەتی نوێ:

جیهان-لە ئەنجامی سـەرکرایەتیەکەی رۆژئـاواوە- چـوەتە بـەردەمی گـەروی بورکانێك کە لە ترکزەی تەقینەوە دایە، چـوەتە سـەر لێـواری خەرەنـدێك[(١)] کـە خەریکە سەربەرەوخوار دابڕوخێ، هەتا رۆژئـاواش لەسـەر جیهـان باڵادەسـت و سەرچاوەی ئیرادەو ئاراستەی کیشوەران بێ؛ هەرگیز جیهان چاك ناسازێ و قـەت مرۆڤایـەتیش لـە هەڕەشـەی کـاولبون دەربـاز نابـێ. مەرگەسـاتی وڵاتو حکومەتەکانیش لەولاوە بوەستن کـە وەك قـونێر رەگو ریـشاڵیان لـە جەسـتەی ساغی مرۆڤایەتیدا رەگاژۆ بوە، هەمو ئەو شەڕو ئاژاوە و نیگـەرانی و کودەتـا و پاشاگەردانیەی کە لەوپەڕی رۆژهەڵاتەوە تا دورترین کەناری جیهانی ئیسلامی رو دەدەن رۆژئاوا سەبەبکاریەتی. تا رۆژئاوا دەسەڵاتی زاڵ بێ هـیچ کردوکۆشـێکی چاکسازی سەرناگرێ و هیچ حکومەتێکی چـاك و سەرڕاسـت نایەتـە دی و هـیچ سیستەمێکی رێڕاست بەرقەرار نابێ. تا سەرکردایەتی و هێز لەدەسـت رۆژئـاوای ماددەپەرسـتی خۆپەرسـت بـێ-کـە نـەدەتوانێ مرۆڤایـەتی بەختـەوەر بکـاتو نەدەشـیەوێ- نەگوازرێتەوە بۆ دەست کەسێکیتر کە روحو رێوشوێنکی نوێی بـۆ جیهان هەڵگرتبێو خۆی لە پێش خوا بە بەرپرس بزانێ و پێـی وابـێ لـە لایـەن خواوە ئەم ئەرکەی وەئەستۆ خراوە؛ هەرگیز هومێد و هیوایەك نیە بۆ گەڕانـەوەی ئاسودەیی بۆ مرۆڤایەتی.

هەڵبەت هەر موسڵمانە ئەو کەسەی ئەم ئاکارانەی تێدا هەبێ کە جیهـان بـۆ ئەمجارەش وا لە مێژە چاونۆڕەو بۆ دیداری دەڕوانێ. شاعیری ئیسلام دکتۆر (محمد ئیقبال) سامو هەیبەتێکی زۆر بۆ موسڵمان دادەنێ و دەڵێ:

((تۆ بۆ رازی ئەزەلـی پاسەوان و دەسپاکـی، بـۆ گـەورەی گـەردون چـەپو راستی[(٢)]، دروسـتبونت لـە خـۆڵ بـو بـەلام راسـتەرێبونی جیهـان و مانـەوەی نەتەوەکان بەهۆی تۆیە. دەی کاسێکی سەرڕێژ لە یەقین بنۆشە و لە کۆشی گومان

(١) خەرەند: کەندال، کەندەڵان.

(٢)واتا: موسڵمان وەك ئامێر و پەروباڵی قەدەری خوایە.

و مەزندان راپەڕە و بێرە دەرەوە، دەی زوکە دەسبەجێ لە خەوی قوڵ و قوڕست رابە و بێدار بەرەوە.

هاوار لە دەست ئەوروپاییەکان! کە ئاوەزیان بۆ لای خۆیان شەیدا کردوە و جادویان لە دەرون کردوە. هاوار لەدەست ئەو کەسانەی! کە جارێك بە نەرم و نیانی و جارێکیتر بە کۆتو زنجیر خەڵك هەڵدەخەڵەتێنن، دەمێك رۆڵی (شیرین) دەبینن و دەمێکیش رۆڵی (ئەپروێز)[1]. ئەوروپاییەکان لەسەردەمی نوێدا رۆڵی جەنگیزخان و هۆلاکۆیان نواندوە و سەرتاپای جیهان بە شاڵاو و هێرشی ئەوروپاییەکان وێران بوە و جیهان بۆتە کاولگە.

هۆ ئەو کەسەی کە حەرەمت بنیاد نا!، هۆ جێنشینی ئیبراهیم! هەڵسەوە سەر لە نوێ جیهان بنیات نێوە، رابە لەو خەوە قوڵو قوڕسەت، بەسە بێدار بەرەوە[2])).

(١) ئاماژە بۆ چیرۆکێکی کۆنی دڵداریی فارسی دەکات کە ئەدیبو شاعیرانی ئێرانو هیندستان دەماودەم لە یەکتریان گێڕاوەتەوە، شیرین لەم چیرۆکەدا دولبەرێکە و پاڵەوان و جوامێران بۆی بونەتە دێوانە، ئەپروێزیش رۆڵی پادشای بەزەبروزەنگ دەگێڕێ کە عەشقی شیرن بوەو بۆخۆی زەوتی دەکات.

(٢)(زبور عجم)، ل(١١٦-١١٨) بەدەستکاریەوە. (روائع إقبال) چاپی دوەم . ل(١٠٠-١٠١).

دوا وتەی وەرگێڕ

پارەکە لە سەرەتای ساڵی (١٩٩٨)دا بەناوی خواوە دەستم بە وەرگێڕانی ئەم پەڕتوکە ئازیزە کرد، وەکو لە پێشەکیدا باسم کردوە گەلێکم لەبەر زەحمەت بـو و زۆرجار دڵساردی دەیگرتم و دەمگوت ئەم کـارە بـە یـەکێکی کـاڵی وەکـو مـن ناکرێو کەسێکی زیرەكو خاوەن ئەزمونێکی درێژی نێو وەرگێڕانو کـولآوی نێـو زمانو ئەدەبیاتی گەرەکە، بەڵام چبکەم کە ئاو دیار نـەبێ ناچـار خـۆڵ تـەیموم هەڵدەگرێ، ئەمە لە لایەك لە لایەکیتر نەمدەتوانی سەرومڕ بۆی دانیشم و هەمو کاتێکی بۆ تەرخان بکەم، جار بوە چەند رۆژ و هەفتە و مانگ بەجێم هێـشتوەو نەگەڕاێمەوە سەری، جـار بـوە یـەك دو لاپـەڕەم وەرگێـڕاوەو تـا کـاتێکیتر وازم لێهێناوە، بەڵام هەر لە خولیام بو تەواوی بکەم چونکە زۆر بە زەروریم دەزانی کە خوێنەری کورد لەم پەرتوکە بەهرەمەند بێ.

ئەو نوسخە عەرەبیەی من وەرگێڕانەکەم لەسەر ئەنجام دەدا نۆرەچـاپی دەیـەم بو، تا نزیکەی لە نیوە زیاترم لەسەر ئەم نۆرەچاپە وەرگێڕا. پاشان کە نۆرەچـاپی (سیزدەم)ی یاسـایی دەرچـو و خـەتێکی جـوانو نەخـشـەسازیەکی رێکوپێـك و هەڵبژێری تێدا کرابو و چەند پێشەکیەکیشی بۆ خرابوە سـەر گـوڕوتینێکی تـری پێدام و لەو شوێنەی کە گەیشتبومێ لەسەر نۆرەچاپی تـازە دەسـتم پێکـردەوەو چومە دوێ، بەڵام بە شێوازێکی جیاواز، پێشتر ئـەو بەشـەی کـە وەرمگێـڕا بـو شێوازێکی رەهاتر بو، بەجۆرێك خۆم لە سنوری مەفهومەکان بە ئـازاد دەزانـی و گوزارشت و تەعبیرەکانم بە سەبكو وشەی جۆراوجۆر و کەم تـا زۆرێـك جیـا لـە تەعبیرە عەرەبیەکان دەردەبڕی، بەڵام دواتر لە کۆیەندی چوارەمەوە بەرەو کۆتایی شـێوازەکەم گۆڕیو ئەم جارە ئەم جۆرە ئازادیو رەهابونەم بە خـۆ رەوا نـەدەدیو سەبکی نوسەریشم تێکنەدەشـکاند، بینـیم ئـەم شـێوازەیان چاکتـــرو خۆشـترەو

ئاسانتر دێتە بەر هزری وەرگێڕانەکە و خێراتریشە، ئیتر پێیدا ڕۆیشتم تا بە فەزڵی خوا و سوپاس بۆ خوا تەواوم کرد.

دەتوانم بڵێم لەم شەش مانگەی دواییدا سێ مانگ بەتەواوی بۆی لێبڕام و کارەکەم بە کۆتا گەیاند، بەڵام هەستم دەکرد پەرتوکەکەم بە دو شێوازی جیا وەرگێڕاوە و هی دوەمیان چاکتر و خۆشتر و هاسانترە، جا بۆئەوەی سەرلەبەری وەرگێڕانەکە بکەمەوە یەك شێواز بڕیارم دا پاکنوسێکی لە بەرگ بۆ بەرگی بۆ بکەم، چاپە تازەکەی عەرەبیەکەم هێناو لەگەڵ ڕەشنوسەکەدا پێکم دەگرتنەوە و پاکنوسەکەم دەنوسیەوە، بەڵام متمانەیەکی پترم دەکردەوە سەر عەرەبیەکەو سەرلەنوێ وەرمدەگێڕایەوەو ڕەشنوسەکەشم لەبەرچاو بو و وەك یارمەتیدەرێك تێم دەڕوانی ڕەنگە زۆر جێگەشم هەروەکو خۆی نوسیبێتەوە چونکە پاکنوس خۆی وادەخوازێ کە ئەگەر شوێنێکت بەدڵ بێ نەیگۆڕی، بەڵام دەتوانم بڵێم وەرگێڕانێکی ترم ئەنجامداوە. بەراستی ئێستاکە دوای ئەم پاکنوسە سەرتاسەریە دڵم ئاوی خواردۆتەوە و هەست دەکەم وەرگێڕانەکەم بوەتە یەك شێواز و یەك جۆرە هەناسە و هەست دەکەم توانیومە وەریگێڕم و بیکەمە کوردی، بۆ بەرز و نزمی ئاستی وەرگێڕانەکەشم پێم وایە دەبێ برایانی وەرگێڕ هەڵینرخێننو چاکیو خراپی لێ ڕانوێنن.

باسی یەك جۆرە شێوازم کرد، ڕەنگە لە شێوازەکەدا ناوەناوە هەست بە جیاوازیەکی کەم بکرێ و شێوازەکە لە هەندێ شوێن گەرمو لە هەندێ شوێنیتر سارد بێ، لە هەندێ شوێن خاو و لە هەندێ شوێنیتر بە تینو تاو بێ، لە هەندێ شوێن هەناسە فرەوان و لە هەندێ شوێنیتر هەناسە سوار بێ، ڕەنگە کەم تا زۆرێك نەك هەر لەم وەرگێڕانەی من بەڵکو لە گشت وەرگێڕانێکدا هەست بە شتی وا بکرێ، ئەمەش هەڵبەت هۆکاری زۆری هەیە وەکو: حاڵەتی دەرونی وەرگێڕ، کاتی وەرگێڕان، شوێنی وەرگێڕان، کارو ئیشی ڕۆژانە... هۆکارێکیتر هەیە ڕەنگە بە گرنگتر لە بەرچاو بگیرێ، ئەویش بونی چەند ژێدەرێکە لەناو پەرتوکەکەدا، هەر ژێدەرە و جۆرە نەشمێکی نوسینی تایبەت بە خۆی هەیە، بۆ وێنە ئەو نەشم و زمانەی ئیمام (طـــەبەری) لە مێژوەکەیدا روداوێکی پێ

دەگێڕێتەوە گەلێك لە زمان و شێوازەکەی (خاتو خالیدە ئەدیب) جیاوازە کە باسی مێژوی داڕوخانی عوسمانیەکان دەکات. نەشمەکەی (جۆد)ی ئینگلیزی کە نوسەر خۆی وەریگێڕاوە گەلێك جیایە لەگەڵ ئەم دوانە، پاشان نەشمی نوسەرەکە خۆی دەگەڵ هەمویان فەرقی هەیە. وەرگێڕی زیرەك ئەوەیە کە بتوانێ مەلە لەنێو دەریای هەمواندا بکاتو بتوانێ لە گشتیان کارامە بێ، هۆکارێکیتر جۆری ئەو بابەتەیە کە باسی لێوە دەکرێ، هەڵبەت بابەتێکی ئەدەبی نەشمێکی ناسکتر وەردەگرێ وەك لە بابەتێکی زانستی.

لەم وەرگێڕانەدا گەلێکم هەوڵ داوە واتای هیچ وشەیەکم بەسەردا رانەبورێ و گشتی وەکو خۆی وەرگێڕم، پێم وایە لەم لایەنەوە کەمتەرخەمیم نەکردوە و کەموکوڕی تێدا نیە بەڵام کەسیش فریشتەی بێ هەڵە و هەوری بێ پەڵە نیە، لە هەر شوێنێك هەڵخزابمو نەمپێکابێ بە سوپاسەوە تێبینیو راستکردنەوەکان وەردەگرمو بە یاریدەی خوا لە چاپەکانی داهاتودا راستیان دەکەمەوە.

سەید ئەبولحەسەنی نەدوی وادیارە لە کۆبەندی پێنجەم بەندێکی بەناونیشانی (زعامة العالم العربي) نوسیوە، دوای تێفکرینێکی ورد و پرسوڕای شارەزایان بە باشم زانی لە وەرگێڕاوەکەی دابڕم و تێی نەخەم -هەرچەندە وەریشم گێڕاوە و نزیکەی (١٨) لاپەڕی عەرەبی دەبێ- چونکە سەید ئەبولحەسەن لەم بەندەدا لەگەڵ گەلیعەرەب دەدوێ و خیتابو روی وتەکانی بەوان تایبەت کردوە، هەڵبەت هەمو گەلێك تایبەتمەندێتی خۆی هەیەو ئەگەر نوسەرێك بتوانێ بە ئیسلامیانەو بێ زێدەڕۆییکردن لەم دەرگایەوە بچێتە ژورەوە بە سەرکەوتنێك بۆی تۆمار دەکرێ، جا رەنگە خیتابی تایبەت بە گەلێك بۆ گەلێکیتر سودی هەبێ، بەڵام گەلی دوەم قەت نابێتە جێمەبەست و هەست بە خاوەنێتی ناکاتو هەر بە گوێگرێکی میوان دەمێنێتەوە. لە لایەکیتر رەنگە کوردی دڵبرینداڕ و چەوساوەی دەست شوفێنیزمەکانی دەوروبەر نەتوانن وتەکانی سەید ئەبولحەسەن بە نیازپاکیەوە وەربگرن و توشی کاردانەوەی ناڕاست بێن.

لە کۆتاییدا دوای سوپاس و ستایشی نەبڕاوەم بۆ خوای پاکی پەروەردگارم کە فەرمویەتی ﴿ وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا ﴾ کە إن شاء الله ئێمەش

دەخاتە بەر ئەم ئایەتە پیرۆزەوە، زۆر سوپاسی کاك (ژیوانی گەلاڵی) دەکەم کە گەلێ جار هانی داوم و هاندانەکانی بونەتە گوڕوتینو دڵم پێیان خۆشبوە و وایکردوە پتر سور بم لەسەر تەواوکردنی وەرگێڕانەکە .

ئارامی گەلاڵی
هەولێر ١٩٩٩/٩/١٧

سەرچاوەکان

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١- أيام العرب.
٢- الاغاني، لابي الفرج الاسبهاني.
٣- البداية والنهاية، لأبي الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي.
٤- بلوغ الأرب في معرفة أحوال العرب، لمحمود شكري الآلوسي.
٥- بيئة النبي ﷺ من القرآن، لمحمد عزت دروزة.
٦- تاريخ الرسل والملوك، لابن جرير الطبري.
٧- تعليقات الأمير شكيب أرسلان على حاضر العالم الإسلامي، تأليف لوثرب، تعريب عجاج نويهض.
٨- جامع البيان عن تأويل آي القرآن، لأبي جعفر محمد بن جرير الطبري.
٩- حجة الله البالغة، لأحمد بن عبدالرحيم المعروف ب(ولي الله الدهلوي).
١٠- حضارة العرب، لغوستاف لوبون، تعريب عادل زعيتر.
١١- خطط الشام، لمحمد كرد علي.
١٢- الخطط المقريزية، لأبي العباس أحمد بن علي المقريزى.
١٣- زاد المعاد، لابن القيم الجوزية.
١٤- ضحى الاسلام، لأحمد أمين.
١٥- طبائع الاستبداد، لعبدالرحمن الكواكبي.
١٦- طبقات الأمم، لصاعد الأندلسي.
١٧- فتح العرب لمصر، ج.بتلر، تعريب محمد فريد أبو حديد.
١٨- فلسفة التأريخ العثماني، لمحمد جميل بيهم.
١٩- مستقبل الثقافة في مصر، لطه حسين.
٢٠- الملل والنّحل، لأبي الفضل الشهرستاني.

سەرچاوە بیانیەکان:

١- The History of Decline and tall Roman Empire. By Edward Gibbon.
٢- A short History of World. by H.G.wells.
٣- The making of Humanity. by Robert Briffault.
٤- The Discovery of India. by Jawahar Lal Nahru.
٥- Islam at the Cross Roads. by Mohammad Asad(Lepold Weiss).
٦- India Civilization and Islam by Jawhar Lal Nehru.
٧- Influence of Islam on Indian Culture. by Dr. Mehta.
٨- A Survery of Indian History. by K.M. Panikkar.
٩-Conflict of East and west in Turkey. by Khalida edib.
١٠- History of the European Morals. by W.E.H Lecky
١١- History of the Conflict between Religion and Science. by Darader.
١٢- Guide to Modern Wickedness. by Joad.
١٣- Philosophy for our Times. by Joad.
١٤- Man the unknown .by Alexis Carrel.
١٥- Historians History of World.
١٦- Encyclopaedia Britain.
١٧- ايران في عهد الساسانيين، لأرتهر كرستن سين، ترجمة الدكتور محمد اقبال من الفرنسية الى الاوردية.

پێڕست

کۆبەندی دوەم

لە نەفامێتیەوە بەرەو ئیسلام ١٢١

کۆبەندی چوارەم

کۆبەندی پێنجەم

وەرگێڕ لە چەند دێڕێکدا:

- لە ساڵی ١٩٧٣ لە شاری هەولێر، لە خێزانێکی خوێندەوارو دیندارو رۆشنبیر لە دایك بوە .
- قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی‌و ناوەندی‌و ئامادەیی لە شاری هەولێر تەواو کردوە.
- پاشان لە کۆلیژی ئەندازە — بەشی میکانیك وەرگیراوەو لە ساڵی ١٩٩٦ بڕوانامەی بەکالۆریۆسی وەدەست هێناوە.
- لە ١٩٩٧/٨/٢ بوەتە کارمەند لە رادیۆی دەنگی ئیسلام- هەولێر و کۆمەڵێك بەرنامەی پێشکەش کردوە.

جگە لەم پەرتوکە چەند پەرتوکێکی‌تری وەرگێڕاوە:

١- بیروباوەڕبون بە خودا، د. عمر سلێمان الاشقر
٢- پەیام‌و پەیامبەران، د. عمر سلێمان الاشقر .
٣- قیامەتی گەورە، د. عمر سلێمان الاشقر .
٤- قەزاوقەدەر، د. عمر سلێمان الاشقر .
٥- بەسەرهاتی پێغەمبەران بۆ منداڵ و لاوان، الندوی
٦- لەدیداری محەمەددا، عائض القرنی
٧- تا نەبیتە بارگرانی ، عوض محمد القرنی
٨- هێمن فێری نوێژ دەبێ ، نووسین

سوپاس و پێزانین

زۆر سوپاسی کاك (نەوا محمد سعید) دەکەم کە بە وەرگێڕانەکەم داچوەتەوە، هەڵبەت پێداچونەوەش دڵنیاییەکی گەورە دەخاتە دڵی وەرگێڕەوە..

خوا پاداشتی بداتەوە